

NEDERLAND

In alles de Liefde

**Geschiedenis van de Congregatie
Dochters van Maria en Joseph 1820-2020**

Charles Caspers

In alles de *Liefde*

Afbeelding omslag

CONGREGATIO FILIARUM MARIAE ET JOSEPH (Congregatie van de Dochters van Maria en Joseph).

Dit oud embleem van de Congregatie toont Maria met haar kind, en Jozef met bloeiende staf. Tussen hen beiden in: een klein kruis (boven) als symbool van Geloof, een groot hart (midden) als symbool van Liefde, een klein anker (beneden) als symbool van Hoop. Het hart is omkranst met de Doornenkroon. Schilderij op hout (diameter 82 cm), Moederhuis van de Congregatie, 's-Hertogenbosch.

Dit boek is geschreven in opdracht van de Congregatie Dochters van Maria en Joseph, ook bekend als de Zusters van de Choorstraat in 's-Hertogenbosch, ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van de Congregatie op 7 juli 2020.

In alles de liefde

Twee eeuwen Congregatie Dochters van Maria en Joseph (1820-2020)

Driedelige uitgave in cassette

Nederland - Missie - Overzichten

© 2021, Congregatie Dochters van Maria en Joseph, 's-Hertogenbosch

www.congregatiedmj.nl

Research en teksten © Charles Caspers

Ontwerp en Grafische verzorging: Leonie Koppel ontwerp, Baarn

Begeleiding uitgave: Marjet de Jong, Taal & tekenen, Amersfoort

Druk en bindwerk: Wilco, Amersfoort

Uitgave 2021, Uitgeverij Adveniat, Baarn

info@adveniat.nl

www.adveniat.nl

ISBN 9789493161597

NUR 707

Illustraties: Veel van de in dit boek opgenomen afbeeldingen komen uit het archief van de Dochters van Maria en Joseph. Van niet al het beeldmateriaal hebben wij de rechthebbende kunnen achterhalen. Rechthebbenden wordt verzocht zelf contact op te nemen met de uitgever.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere manier dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

In alles de Liefde

Twee eeuwen Congregatie
Dochters van Maria en Joseph (1820-2020)

NEDERLAND

Charles Caspers

‘Ik heb volgens de gratie, die mij van
God gegeven is, als een bouwmeester
het fundament gelegd en een ander bouwt
er op voort, doch ieder zie toe, hoe hij er
op bouwe, want niemand mag een ander
fundament leggen dan hetgeen er gelegd is,
hetwelk is Christus Jezus.’

Jacobus Antonius Heeren, 1859

Op 7 juli 2020, in de tijd van de ‘Corona-pandemie’ herdachten wij het 200-jarig bestaan van onze Congregatie ‘Dochters van Maria en Joseph’, ook bekend als de Zusters van de Choorstraat.

De Congregatie der Zusters van Liefde ‘Dochters van Maria en Joseph’ werd gesticht te ‘s-Hertogenbosch op 7 juli 1820, het feest van Onze Lieve Vrouw, de Zoete Moeder van Den Bosch. Jacobus Antonius Heeren, priester van het bisdom Den Bosch, was haar stichter.

Het begin van de negentiende eeuw was een onrustige tijd. Onder het gewone volk heerste grote armoede. Jacobus Antonius Heeren werd ermee geconfronteerd toen hij kapelaan was in de parochie Sint-Jacob in ‘s-Hertogenbosch. Bewogen door deze dringende nood maakte hij plannen om hulp te bieden. Zo ontwikkelde de Congregatie ‘Dochters van Maria en Joseph’ zich verder en verlegde zij haar grenzen naar daar waar nood was, en nog is.

Het adagium van de stichter, ‘In Omnibus Charitas’ – In alles de Liefde –, verspreidde zich wereldwijd. Vandaar dat dit driedelige boekwerk over de hele geschiedenis van de gehele Congregatie gaat, vanaf de stichting: een deel ‘Nederland’, een deel ‘Missie’ en een deel ‘Overzichten’.

‘In alles de Liefde’ is een klassieke, aan de kerkvader Augustinus toegeschreven uitspraak. Als religieuze gemeenschap zijn wij gesticht en weten wij ons geroepen om ons in het bijzonder te richten op de medemens in nood. Tot op de dag van vandaag doen wij dat in Nederland, Indonesië en Timor Leste. Onze grondinspiratie vinden wij in de Blijde Boodschap van Jezus Christus. Het Evangelie beschouwen wij als onze eerste levensregel.

Moge deze geschiedschrijving een bijdrage zijn ter verrijking van de kennis over het apostolaat van Liefde in de Kerk én over landsgrenzen heen.

Mede namens de zusters van het Algemeen Bestuur,
Zuster Antonie Ardatin (algemene overste)

Licht en schaduw in de Choorstraat, gezien vanaf het Sint Janskerkhof. De machtige plataan op de voorgrond deelt een lange geschiedenis met de zusters. Op de achtergrond de gevels van het voormalige Moederhuis. Aan de westkant (rechts) van de straat is de Congregatie in 1820 klein begonnen met het Liefdehuis, om zich steeds verder in oostwaartse richting uit te breiden. Helemaal links de ingang van het Moederhuis tot 1999.
Foto: Charles Caspers, 2020

Inhoudsopgave

1 Het Muizenhol

1.1	Voorgeschiedenis (ca. 1750-ca. 1815)	17
1.1.1	De Republiek	17
1.1.2	De Stad	18
1.2	Jacobus Antonius Heeren, kapelaan en molenaar	22
1.3	Liefdewerken	27
1.4	Anna Catharina van Hees, eerste overste (1820-1825)	32
1.5	Kloosterleven	37
1.6	Het fundament	40

2 Onder Heeren

2.1	Groei	47
2.2	Veghel	50
2.3	Mgr. Zwijsen	54
2.4	Pater Bernard	58
2.5	Zusters, moeders, kinderen	62
2.5.1	Volmaakte onschuld	62
2.5.2	Jezus' lievelingen	66
2.5.3	Teleurstellingen	68
2.5.4	Compassie	72
2.6	Klein maar fijn	75
2.7	Instituut voor Doven (1840-1987)	79
2.7.1	Martinus van Beek	79
2.7.2	Start in Sint-Michielsgestel	83
2.7.3	Gebarentaal prevaleert	86
2.7.4	Toontaal prevaleert	88
2.7.5	De hostiebakkerij	92
2.7.6	Differentiatie	95
2.7.7	In de herinnering	101
2.8	Weeshuis Keizerstraat (1845-1949)	102

2.8.1	Het Roomsch Armen Weeshuis.....	102
2.8.2	Moeilijke start	105
2.8.3	Scheiding der seksen.....	106
2.8.4	Het Weeshuis verweest.....	111
2.8.5	Terug naar Heeren.....	113
2.9	Doesburg (1848-1955)	115
2.9.1	Franse les.....	118
2.9.2	Zusters moeten zwijgen	121

3 Bidden boven alles

3.1	Het goddelijk dienstwerk.....	125
3.1.1	Intrede	128
3.1.2	Sterfdag.....	130
3.2	Heilig Sacrament en Heilig Hart	132
3.2.1	Eucharistisch Congres.....	138
3.2.2	In bange dagen	143
3.2.3	Stille Omgang.....	145
3.3	Gebeden en gezangen.....	148
3.3.1	Getijden.....	151
3.3.2	Gebedenboek.....	153
3.4	Devoties	159
3.4.1	Een wonder	162
3.4.2	La Salette en Lourdes	164
3.4.3	Jozef	167
3.4.4	Philomena.....	168
3.5	Tegenfeesten	169
3.5.1	Sinterklaas	170
3.5.2	Pastoor Heeren als Sint.....	172
3.5.3	Familiebezoek als surprise.....	176
3.5.4	Onnozele Kinderen	180

4 Onder de Regel

4.1	Van levende naar geschreven Regel.....	185
4.1.1	Eindelijk	185
4.1.2	Boxtel.....	188
4.2	Bescheiden groei (1859-1888).....	190
4.2.1	Rond het gouden jubel	191
4.2.2	Groot genoeg.....	193
4.3	Snelle groei (1888-1920)	198
4.3.1	Ruimte creëren.....	198
4.3.2	A.u.b. Hollands praten	202
4.3.3	Aanpassing van de Regel	204
4.3.4	Herrie in het Moederhuis.....	207
4.4	Naar Holland	208
4.4.1	Beverwijk (1876-1996).....	209
4.4.2	Amsterdam (1896-1985)	213
4.4.3	Stompwijk, Den Haag, Rotterdam (1906-1960).....	221
4.5	Concordia (1890/1902-1971).....	223
4.6	Eerste Wereldoorlog.....	229
4.6.1	Hamsteren en smokkelen.....	229
4.6.2	Spaanse griep en revolutie-dreiging	232
4.7	Eeuwfeest.....	236
4.7.1	De oversten.....	236
4.7.2	Jong gestorven.....	237
4.7.3	Intronisatie	239

5 Specialisten

5.1	Veranderingen in het onderwijs	242
5.2	Huize Vincentius (1924-1981)	247
5.2.1	Zwakzinnig of achterlijk.....	248
5.2.2	Naar Udenhout.....	249

5.2.3 De globaalmethode254

5.2.4 Een groot gezin259

5.2.5 Oorlog en wederopbouw.....262

5.2.6 Overdracht.....264

5.3 Nijmegen (1926-2004).....267

5.3.1 Start met het Piusconvict267

5.3.2 Pedologisch Instituut Sint-Joseph en Orthopedisch
Instituut Sint-Maarten.....271

5.3.3 Oorlogsjaren277

5.3.4 Tussen overwinnaars en overwonnenen280

5.3.5 Wederopbouw283

5.3.6 De kapel287

5.3.7 Zelfstandig wonen.....289

5.3.8 Zusters in brons294

5.4 Eindhoven (1930-1988).....295

5.4.1 Het Gezellenhuis.....296

5.4.2 Vreemde gasten300

5.4.3 Sint-Marie304

5.5 Tweede Wereldoorlog.....307

5.5.1 Rector Rooyackers.....308

5.5.2 In de frontlinie.....312

5.5.3 De Bevrijding.....315

5.6 Honderd jaar Regel (1950).....318

5.6.1 Orde op zaken stellen.....320

5.6.2 Heilig Jaar, Heilige Regel.....324

6 Volmaakt leven

6.1 Gertrudishof333

6.2 Uittredingen.....337

6.3 Het Vernieuwingskapittel (1970)343

6.4 In de wereld.....350

6.5 Verdieping.....356

6.6 Verbondenheid362

Dankwoord.....372

Bibliografie.....374

Register van persoonsnamen.....391

Het Muizenhol

1.1 Voorgeschiedenis

Op 6 april 1768 zag in Oisterwijk een dochter van arme ouders het levenslicht, Anna Catharina van Hees was haar naam.

Op 15 januari 1775 zag in 's-Hertogenbosch een zoon van rijke ouders het levenslicht, Jacobus Antonius Heeren was zijn naam. Zij werden volwassen en het lot van de geschiedenis – of was het de Voorzienigheid? – bepaalde dat zij elkaar zouden ontmoeten, zouden samenwerken, en dat zij de stichters zouden worden van de Congregatie van de Dochters van Maria en Joseph. Dit eerste hoofdstuk gaat over hen en de ontstaansperiode van de Congregatie, te beginnen met een korte institutioneel- en sociaalhistorische schets van de samenleving waarbinnen deze twee mensen kinderen hun eerste levensstappen zetten.¹

¹ In dit hoofdstuk zijn delen van twee eerder verschenen boeken samenvattend hernomen en aangevuld met nieuwe gegevens, respectievelijk Caspers & Waaijman, *De wortels, de twijgen en de vruchten van de boom*, en Caspers, *Zacht doch krachtig*.

Interieur van de Sint-Jan. In het midden volgen enkele mensen geknield de mis die aan de andere zijde van het doksaal – niet zichtbaar op het schilderij – wordt gevierd. Links geeft een jonge vrouw een aalmoes aan een bedelares. Op de voorgrond wacht een bedelaar gespannen zijn kans af. Schilderij van Bernardus van de Laar (54,5 x 43 cm), 1840. Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch, nr. 16486. Foto: Peter Cox.

1.1.1 De Republiek

Omstreeks 1750 was Nederland al bijna twee eeuwen een republiek. De hoogste overheidsinstantie, verantwoordelijk voor het landsbestuur, werd gevormd door de Staten-Generaal, afgevaardigden uit zeven provincies: Holland, Zeeland, Utrecht, Gelderland, Overijssel, Friesland en Groningen. Staats-Brabant, min of meer overeenkomend met de huidige provincie Noord-Brabant, stond onder bewind van de Staten-Generaal en had niet de status van een provincie, het was een zogenoemd 'Generaliteitsland'.²

De afgevaardigden in de Staten-Generaal behoorden allen tot de bezittende klasse. Omdat zij vooral de belangen van hun eigen klasse behartigden, was de Republiek in feite een oligarchie van rijke burgers. Verspreid over het land hadden de stedelijke bestuurders, de zogenoemde 'regenten', samen met hun familienetwerk en zakenpartners de samenleving helemaal naar hun hand gezet. Zij bezaten het land en de productiemiddelen, zij bepaalden de prijzen en de hoogte van de lonen. Zij kwamen goed rond van hun kapitaal en hun beleggingen, het geld kwam vanzelf wel. Van generatie op generatie bleef het zoals het was: er waren rijken, er waren kleine zelfstandigen, en er waren heel veel mensen

² Caspers, *Zacht doch krachtig*, 16-30.

Een bedelares met haar kind in de vrieskou. Aan de slootkant binden twee heren hun schaatsen om, op de achtergrond ijsvermaak. Prent van Louis Bernard Coclers, ca. 1800. *Amsterdam, Rijksmuseum.*

die rond het bestaansminimum leefden, zoals de grote groep dagloners.

De meeste mensen beschouwden de ordening van de samenleving als iets vanzelfsprekends, iets godgewilds. Ieder diende zijn plaats daarin maar te accepteren. De uitspraak 'Als je voor een dubbeltje geboren bent, word je nooit een kwartje' was op de toenmalige samenleving helemaal van toepassing. Anna Catharina van Hees was zo'n dubbeltje, zij kwam uit een daglonersgezin waarvoor praktisch elke dag een strijd om het bestaan betekende. Jacobus Antonius Heeren was zo'n kwartje, hij kwam uit een burgerfamilie met prima handelsrelaties waarvoor praktisch elke dag een toename

van het kapitaal betekende. Toch zouden deze twee op een bijzondere manier samenkomen, en wel in de stad 's-Hertogenbosch.

1.1.2 De Stad

In de achttiende eeuw schommelde de bevolking van 's-Hertogenbosch, de hoofdstad van Staats-Brabant, rond de 12.000 inwoners, een aantal dat eerder af- dan toenam. Voor die fluctuatie zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. Zo was 's-Hertogenbosch een belangrijke garnizoensstad, en afhankelijk van de politieke situatie maakten in sommige jaren soldaten en hun gezinnen bijna de helft van de totale stadsbevolking uit, in andere jaren was dat beduidend minder. Daarnaast was er vaak sprake van economische achteruitgang wat ertoe leidde dat men gemiddeld op steeds latere leeftijd trouwde en bijgevolg ook minder kinderen kreeg.

Aangezien de concurrentiekracht van de Republiek ten opzichte van naburige landen verder afnam, liep de economische bedrijvigheid eveneens verder terug. Deze gegevens en de steeds terugkerende epidemieën, bijvoorbeeld van de 'rode loop' (dysenterie), zorgden ervoor dat het sterftecijfer vaak beduidend hoger lag dan het geboortecijfer. Dat de bevolking van Den Bosch nog enigszins op peil bleef, had alles te maken met de constante trek van plattelanders naar de stad. Dit gold trouwens

Kanonnier en reukwaterverkoopster. In de ontstaansfase van de Congregatie was 's-Hertogenbosch een belangrijke garnizoensstad. De soldaten waren niet alleen dapper op het slagveld, maar ook vaardig in het veroveren van vrouwenharten. Prent (28 x 20,3 cm) van Joannes Bemme, naar een tekening van Jan Anthonie Langendijk, ca. 1800. *Amsterdam, Rijksmuseum.*

ook voor andere steden, feitelijk fungeerden die als regionale sterfhuizen.³

De stadsbevolking bestond uit twee heel verschillende delen: het reeds genoemde garnizoen en, van meer maatschappelijke betekenis, de burgerij. Het garnizoen bestond uit beroepsmilitairen in dienst van de Staten-Generaal. De militairen kwamen niet alleen uit Nederland maar ook uit andere landen, zoals Zwitserland, Engeland, Schotland, Polen

en Duitsland. Wanneer (een deel van) het garnizoen werd overgeplaatst naar elders, placht menig soldaat zijn geliefde en de door hem verwekte kinderen onverzorgd achter te laten. De verlaten soldatenvrouwen en -weduwen vormden een groot probleem voor de stedelijke overheid. Zij waren de echte marginalen.

De burgerij op haar beurt bestond uit poorters en niet-poorters. Poorters waren ofwel geboren Bosschenaren voor wie automatisch bepaalde stedelijke rechten en voorzieningen golden, ofwel mensen van buiten die zich diezelfde status hadden verworven tegen een geldelijke vergoeding. Niet-poorters waren mensen van buiten, die zich deze status niet hadden verworven en daardoor verstoken waren van sociale voorzieningen zoals de armenzorg en de opvang van wezen. Zij hadden letterlijk niets te vertellen. Als kind van een verlaten soldatenvrouw stelde je nog iets voor als je in de stad geboren was, zo niet, dan had je weinig kansen in het leven.

Tegenover die arme sloebers vormden de rijke Bossche families het andere einde van het sociale spectrum. Als echte regenten hadden zij de touwtjes in handen in het publieke leven. Dankzij hun aanzien en rijkdom hadden zij toegang tot het stadsbestuur en bepaalden zij onder meer hoeveel bijstand de armen van de

³ Kappelhof, 'Laverend tussen Mars en Mercurius'; Hoekx, Jacobs & Looper, 'De "Stadstaat"'.

Het voormalige Geefhuis, thans Stadsbibliotheek, in de Hinthamerstraat. Foto: Charles Caspers.

stad kregen.⁴

Eind achttiende eeuw bestond bijna een derde van de stadsbevolking uit arme lieden. De meesten van hen verdienden niet genoeg om in het levensonderhoud van zichzelf en van hun kroost te voorzien. Vooral de vrouwenberoepen, zoals spinnen, breien en kantklossen, brachten heel weinig op, en aangezien vrouwen vaak kostwinner waren (denk aan de soldaten die de plaat poetsten, bovendien stierven mannen gemiddeld op jongere leeftijd dan vrouwen) moesten veel gezinnen een beroep doen

op de bedeling. De belangrijkste instanties die zich met dat laatste bezighielden dateerden nog uit de Middeleeuwen: de Tafel van de Heilige Geest, ook bekend als het 'Geefhuis', en de negen zelfstandig opererende wijkorganisaties of 'blokken', ieder met een eigen armenfonds.

De ondersteuning door de blokken was erg willekeurig, slechts een beperkt aantal wijkbewoners ontving wekelijks een schraal voedselpakket, de rest had pech. De blokken konden hun werk slechts verrichten dankzij de renten op hun kapitaal, en daarop wensten zij niet in te teren. De Tafel van de Heilige Geest, oorspronkelijk een parochiale instelling, was er voor de hele stadsbevolking, met uitzondering van de niet-poorters. Deze instelling bezat een aanzienlijk kapitaal en veel boerderijen in de Meijerij. Alle poorters die voor bedeling in aanmerking kwamen, konden hier terecht voor eten en soms wat geld en kleding. Het Geefhuis fungeerde als een soort sociale dienst avant la lettre, maar dat slechts in beperkte mate. Want van de bedeling alleen konden de arme Bosschenaren niet leven, zij moesten er bij werken. Maar van hun arbeid, al maakten zij vele uren per dag, konden zij evenmin leven, zij konden niet zonder bedeling. Zo was een grote groep armen overgeleverd aan een kleine groep rijken, die zowel hun werkgevers, uitbuiters als weldoeners waren.

Wanneer de meer welgestelde Bosschenaren

ziek werden, lieten zij de dokter aan huis komen, en als zij het bed moesten houden, konden zij dat thuis doen. Voor wie dat kon betalen was er ook een redelijk goed verzorgd oude mannen en -vrouwenhuis. Arme Bosschenaren beschikten met hun krappe behuizing en geringe middelen niet over deze mogelijkheden. Voor hen was er het armen-gasthuis, een plek waar de zorg en de hygiëne zo te wensen overlieten dat je er maar beter niet kon komen.⁵

In de achttiende eeuw waren er in de stad slechts zeven katholieke 'schuilkerken' – de trotse middeleeuwse kerkgebouwen, zoals de Sint-Janskerk, waren omgevormd tot protestantse kerken of hadden een profane functie gekregen –, bediend door in totaal tien priesters. Dat de stadsbevolking, in weerwil van de slechte positie van de Kerk, toch in meerderheid katholiek bleef, was voor een deel te danken aan deze werkers op Gods akker, maar voor een nog belangrijker deel aan hun bondgenoten: het grote aantal Bossche vrouwen dat zich met volle overgave bezighield met catechismusles, huisbezoek en liefdadigheid. Onder hen bevonden zich veel dochters van rijken huize, want al hadden katholieken minder politieke macht, er bestonden nog

wel degelijk rijke katholieke families.

Volgens de historici Van de Sande en Vos had, juist in deze tijden van onderdrukking van het katholieke geloof, de emancipatie van de vrouw de wind in de zeilen. Ook nadat er een einde was gekomen aan de Republiek bleven, zoals we verder in dit hoofdstuk zullen zien, in 's-Hertogenbosch vrouwen een hoofdrol spelen bij allerlei initiatieven op het gebied van liefdadigheid.⁶

Dat einde kwam voor velen onverwacht. In 1795 maakte de Republiek der Verenigde Nederlanden plaats voor de Fransgezinde Bataafse Republiek, met gelijke rechten voor alle mensen van alle gezindten en een nieuwe positie van Staats-Brabant als volwaardige provincie van Nederland. Begrijpelijkwijze werden deze veranderingen vooral toegejuicht door het rooms-katholieke volksdeel.⁷ Enkele jaren later transformeerde de nieuwe republiek in een koninkrijk, met Lodewijk Napoleon als koning (1806-1810), en weer enkele jaren later werd het land ingelijfd bij het grote Franse keizerrijk van Napoleon Bonaparte, de grote broer van Lodewijk Napoleon (1810-1813).

Na de slag bij Leipzig in oktober 1813, waarbij Napoleon werd verslagen door een

⁴ In de negentiende eeuw bleven de oude elitaire familienetwerken belangrijk in 's-Hertogenbosch, al haakten er oude Bossche families af en sloten er nieuwe families aan. De familie van Jacobus Heeren behoorde tot de afhakers, zie Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk*.

⁵ Prak, 'Een verbazende menigte armen'.

⁶ Van de Sande & Vos, 'Een verdeeld huis'.

⁷ Rogier, *De Kerk in het tijdperk van Verlichting en Revolutie*, 196-198. Over de historische betekenis van deze periode en de overgang naar het liberalisme, zie Grijzenhout, Van Sas & Velema, *Het Bataafse experiment*.

coalitie van Rusland, Oostenrijk, Pruisen en Zweden, wilden de overwinnaars het oude Europese stelsel herstellen. De Republiek der Verenigde Nederlanden wilden zij echter niet terugzien, dat klonk waarschijnlijk te democratisch. In plaats daarvan creëerden zij nog in 1813 een vorstendom dat in 1815 zou overgaan in het Koninkrijk der Nederlanden, waarmee we nog steeds gezegend zijn.⁸ In deze turbulente overgangsperiode tussen de Republiek en Koninkrijk maakte Jacobus Antonius Heeren in 's-Hertogenbosch, zijn geboortestad, zijn entree als kapelaan.

1.2 Jacobus Antonius Heeren, kapelaan en molenaar

Net als andere priester-zielzorgers achtte de jonge kapelaan het zijn taak om alle aan hem toevertrouwde zielen uit het aardse tranendal te begeleiden naar de hemelse zaligheid. In de katholieke geloofsvoorstelling waren alleen priesters in staat om deze taak te vervullen, omdat alleen zij, dankzij hun wijding, bemiddelaar konden zijn tussen de onmachtige mens en de Almachtige God.

Destijds werd van zielzorgers honderd procent inzet verwacht, zowel voor het geestelijk als voor het materieel welzijn van hun

schapen. Ontelbaar zijn de voorbeelden van priesters die zich zonder onderbreking bij nacht en ontij en vaak met gevaar voor eigen leven inzetten voor de sacramentenbediening, vooral als het ging om mensen die in een gevaarlijke situatie verkeerden, zoals zieken en stervenden, vrouwen in barensnood, of gevangenen die werden terechtgesteld. Daarnaast was het vanouds een taak van pastoors, daarbij geholpen door beter gesitueerde parochianen, om armen en behoeftigen in de parochie te ondersteunen.⁹

Het bijzondere van Heeren ten opzichte van veel andere zielzorgers was dat hij dat doel niet louter wilde bereiken door middel van 'liefdadigheid', maar ook en vooral door middel van 'liefdewerken'. In eerste instantie lijkt dit slechts een semiotisch onderscheid, maar in de perceptie van Heeren en zijn geestverwanten bestond tussen beide categorieën een groot verschil. Bij liefdadigheid kunnen we denken aan het stillen van honger en verhelpen van andere gebreken. Bij liefdewerken kunnen wij daar eveneens aan denken, maar komt er een belangrijke dimensie bij. Dan gaat het er niet alleen om medemensen van hun nood te verlossen, maar ook om hen toe te rusten en sterker te maken, opdat zij voortaan zelf die nood kunnen lenigen. Over de liefdewerken

van Heeren komen we nog uitvoerig te spreken, maar eerst meer over de persoon van deze bevlogen jonge priester en het milieu waaruit hij afkomstig was.

Jacobus Antonius Heeren werd in 1775 geboren in een klein en rijk gezin. Zijn ouders, Godefridus Heeren en Johanna Maria van Goch, stonden bekend om hun godvrezendheid en maakten beiden deel uit van de onderling hecht verbonden katholieke elite van Den Bosch en omgeving. Dat laatste is een belangrijk gegeven, want zonder het netwerk dat hij van zijn ouders had meegekregen zou Jacobus Heeren waarschijnlijk niet in staat geweest zijn om een nieuwe congregatie te stichten. Toen hij hun vertelde over zijn roeping om priester te worden, stonden zij hem daarbij niet in de weg. Het moet voor hen wel een offer zijn geweest. Jacobus was hun enige zoon, en hun enige dochter, Joanna Maria, was in 1784 op zesjarige leeftijd overleden.¹⁰

Jacobus mocht studeren aan de Latijnse school van de Kruisheren in Uden en zijn studie voortzetten aan de door wereldheren gerunde Latijnse school in Turnhout.¹¹ Na zijn middelbare schoolopleiding vertrok hij naar

Miskelk van Jacobus Antonius Heeren (verguld zilver, hoogte 29,3 cm). Waarschijnlijk heeft Heeren deze kelk van zijn ouders gekregen bij zijn priesterwijding in 1799. *Congregatie DMJ*.

de universiteit van Leuven. Daar begon hij in januari 1794 aan de studie van de *artes*, een soort algemene basisopleiding, waarna men desgewenst verder kon gaan met hogere studies, zoals theologie. Net als andere zonen van 's-Hertogenbosch was Heeren verbonden aan de pedagogie (een leef- en woongemeenschap van studenten) van de Valk.¹² In 1797 werd de universiteit echter gesloten door de Fransen, die inmiddels de Zuidelijke Nederlanden bij hun eigen land hadden ingelijfd, en in november van dat jaar keerde student Heeren noodgedwongen terug naar zijn geboortestad. Na

⁸ De proclamatie van het Koninkrijk was op 16 maart 1815. Nog even dreigde Napoleon roet in het eten te strooien, tot hij op 18 juni 1815 bij Waterloo opnieuw werd verslagen, en ditmaal definitief.

⁹ Zie bijvoorbeeld Caspers, 'Martiaal en theatraal'.

¹⁰ Joanna Maria Heeren werd 5 mei 1777 gedoopt in de Bossche Sint-Jacobskerk. Haar peetouders waren Adriana Godefridi Lookven en Gerardus van Goch. Op 2 maart 1784 is zij overleden; haar lichaam werd begraven in de Sint-Janskerk.

¹¹ Zie Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, deel 5, 760-764 (Uden); Landuyt, 'Turnhout, Latijnse School'; Ceijssens, *Het onderwijs te Turnhout*.

¹² Op 17 januari 1794 schreef Jacobus Antonius Heeren zich, samen met Wilhelmus Josephus Suijs, in bij zowel de artes-faculteit als de Valk. Leuven kende vier zogenoemde pedagogieën: het Varken, de Lelie, de Burcht en de Valk. Zie Schillings, *Matricula de l'Université de Louvain*, vol. 10, 46 (nr. 177). Wellicht hadden Bossche studenten een voorkeur voor de Valk, omdat een Bossche heilige, Leonardus van Vechel († 1572), een van de Martelaren van Gorcum, eveneens daar zijn artesdiploma had behaald. Over de Leuvense universiteit en het studentenleven in Leuven, zie bijvoorbeeld Lamberts & Roegiers, *Leuven University*, 21-154.

nog kort te hebben verbleven bij de hem welbekende Kruisheren in Uden kon hij samen met nog enkele kandidaten – onder wie Franciscus de Wijs en Wilhelmus Suijs – in januari 1798 beginnen aan de nieuwe priesteropleiding in 's-Hertogenbosch, die onder leiding stond van de Brabantse priesters Gaspar Moser en Antonius van Gils.¹³

Heeren doorliep de opleiding met glans, en op 16 maart 1799 werd hij in het Duitse Emmerik, dat nog niet door de Fransen was bezet, door de bisschop van Roermond, Joannes Baptista van Velde de Melroy, tot priester gewijd. Daarna werd hij priester-assistent, eerst in Orthen en enkele maanden later in Den Bosch, bij de bidplaats achter de Boerenmouw.¹⁴ Op vrijdag 19 juli 1799, de feestdag van de H. Vincentius a Paulo, droeg hij daar zijn eerste mis als kapelaan op.¹⁵

In maart 1802 werd hij biechtvader van de zeven jaar oudere Anna Catharina van Hees, die voor hem de betekenis zou krijgen van een

Godsgezant.¹⁶ Een jaar later werd hij kapelaan van de parochie van Sint-Jacob en weer een jaar later maakte hij mee dat de kleine schuilkerk aan de Sint-Jacobsstraat, de kerk waar hij gedoopt was, werd vervangen door een groter en doelmatiger kerkgebouw.¹⁷ Het was nog steeds een armoedige tijd, maar katholieken mochten tijdens de Bataafse Republiek tenminste weer zelf kerken bouwen.

Onder Franse invloed, vooral toen Nederland deel uitmaakte van het Empire, veranderde er veel in 's-Hertogenbosch. Napoleon maakte een goede beurt bij de merendeels katholieke Bosschenaren door in 1810 aan hen de oude Sint-Janskerk terug te schenken.¹⁸

Ook kwamen er nieuwe instellingen, zoals het Armbestuur en het hervormde Groot Ziekengasthuis, die, meer dan de oude instellingen, gericht waren op een gelijkwaardige behandeling van alle cliënten.¹⁹ Daarnaast

werden stedelingen voortaan minder bevoordeeld boven plattelanders. De leuze van de Franse Revolutie, 'vrijheid, gelijkheid en broederschap', had veel aantrekkelijks voor de Brabanders en de Bosschenaren. Dankzij Napoleon maakten zij en talloze andere Europeanen kennis met de beginselen van de democratie. Daar stond echter tegenover dat hij voor veel katholieken te ver was gegaan door zichzelf boven de paus te stellen en Frankrijk boven de Kerk.

Alle priesters dienden een eed van trouw aan de Franse overheid af te leggen, maar de meesten, onder hen de pastoor en de kapelaan van de Sint-Jacobsparochie, Gerardus Molemakers en Jacobus Heeren, weigerden dat te doen. Molemakers werd door de Fransen gearresteerd en verbannen. Om niet hetzelfde lot te ondergaan verkleedde Heeren zich als molenaar, en in die gedaante ging hij bij de parochianen op huisbezoek. Wat hij als zielzorger waarnam aan menselijk leed raakte hem diep.²⁰ Ongetwijfeld kreeg hij in deze periode veel steun en troost van Anna Catharina als ervaringsdeskundige. In haar jeugd had zij veel familieleden verloren, misschien onder haar ogen zien sterven, onder

deerniswekkende omstandigheden. Heeren was een trotse man en liet zich niet gemakkelijk door anderen gezeggen, maar Anna Catharina was buiten categorie. Vanwege haar uitzonderlijk ascetische leefwijze en profetische gave gold zij voor veel Bosschenaren, en zeker voor haar biechtvader, als een door God begenadigde vrouw. Reeds bij leven verwierf zij in de stad de erenaam van 'Heilig Kaatje'.²¹

Gaandeweg zag Heeren steeds meer mogelijkheden om, samen met anderen, het lot van de arme Bosschenaren te verbeteren. De kroniek van de Congregatie vermeldt dat hij het meest bekommerd was om het lot van de vele kinderen voor wie geen plaats was in het Roomsche Armen Weeshuis en die gedoemd waren een leven te leiden als verlaten verschoppelingen, of erger nog, 'gevaar liepen door protestants geld en protestantse verzorging van hun voorvaderlijke geloof afvallig gemaakt te worden'. Dergelijke machinaties dienden koste wat kost vermeden te worden, door voor deze kinderen een veilige opvang te regelen. Daarmee kon hij pas structureel beginnen nadat Napoleon het veld had moeten ruimen en pastoor Molemakers was teruggekeerd uit ballingschap.

¹³ Volgens rector Peijnenburg, voormalig archivaris van het bisdom 's-Hertogenbosch, ging het om twee huisjes ter hoogte van de huidige panden Oude Dieze 4-6-8, zie Peijnenburg, *De lange weg van Papenhulst naar Papenhulst*, 48, noot 9. Zie ook Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, deel 2, 186-194.

¹⁴ Over deze schuilkerk, zie *De Heeriaan* 47 (2018) nr. 3, p. 34-35.

¹⁵ Zijn eerste mis als priester droeg Heeren op 31 maart 1799 op; een maand later, op 28 april, deed hij zijn pastoorsexamen bij Antonius van Gils, zie Buch (ed.), 'Het Dagboek van Antonius van Gils', 296 en 298.

¹⁶ Anna Catharina was naar Heeren gekomen op aanraden van de jonge Vlijmense priester Joannes Heesbeen, professor aan het Bossche seminarie. Beide priesters kenden elkaar van hun studie in Leuven, zie Caspers, *Zacht doch krachtadig*, 37 (noot 27) en Schillings, *Matricule de l'Université de Louvain*, vol. 10, p. 57 (nr. 86).

¹⁷ In 1844 werd de Sint-Jacobskerk alweer vervangen door een groter kerkgebouw, dat op zijn beurt in 1905 werd vervangen door weer een nieuwe Sint-Jacobskerk. Deze laatste versie van de Sint-Jacobskerk werd in 2002 aan de eredienst onttrokken, zie *De Heeriaan* 31 (2002) 50-52. Het gebouw functioneert sinds 2007 als Jhronimus Art Center.

¹⁸ Rogier & De Rooy, *In vrijheid herboren*, 30-33.

¹⁹ Met het Armbestuur deed de latere Congregatie zaken als het ging om het bestellen van kinderen, met het Groot Ziekengasthuis als het ging om de verzorging van oude vrouwen.

²⁰ In de eerste helft van de negentiende eeuw heerste er nog steeds veel armoede, zeker 20 % van de bevolking, soms oplopend tot 30 %, viel onder de bedeling, zie Eijlt, *Religieuze vrouwen*, 53-54. Omstreeks het midden van de eeuw zou een poging van minister Johan Rudolph Thorbecke († 1872) mislukken om een fatsoenlijke armenwet in te voeren, zie Van Leeuwen & Van Leeuwen, 'Church, State, and Citizen'.

²¹ Caspers, *Zacht doch krachtadig*, 50.

Willem Frederik George Prins van Oranje, de latere koning Willem II, leidt de Nederlandse troepen bij Quatre-Bras nabij Waterloo, 16 juni 1815. Volgens de vaderlandse overlevering waren de geallieerde mogendheden dankzij het heldhaftig optreden van de prins in staat om zich te groeperen en Napoleon te verslaan. Ingekleurde tekening van een anonieme kunstenaar (43,5 x 55,8 cm). *Rijksmuseum Amsterdam*.

1.3 Liefdewerken

Op 16 maart 1815 riep Willem Frederik Prins van Oranje-Nassau, reeds in 1813 vorst van de Noordelijke Nederlanden, zichzelf uit tot koning Willem van het Koninkrijk der Nederlanden en hertog van Luxemburg. Gedurende vijftien jaar zou dit gebied, nagenoeg overeenkomend met de huidige Benelux, blijven.²² In hetzelfde jaar 1815 werd volgens Heeren de kiem van de Congregatie gelegd, niet door hemzelf maar door enkele godvrezende vrouwen.²³ Als eersten noemt hij in zijn zogenoemde ‘dagboek’ Maria Catharina Sweens en Petronella Dymphna Coppens. Beiden waren zij in 1814 ingetreden bij de Karmelitessen in Boxmeer. Vanwege een verbod van de landelijke overheid op het aannemen van nieuwe kloosterlingen moesten zij binnen het jaar hun noviciaat staken en keerden zij terug naar hun geboortestad.²⁴ In overleg

met het gemeentelijke Armbestuur hielden beiden zich voortaan bezig met het ‘bestellen’ en kleden van arme kinderen.

Het bestellen – of uitbesteden – van kinderen was tamelijk tijdrovend. Destijds plachten de meesters van het Armbestuur kinderen voor wie de eigen familie niet kon zorgen uit te besteden aan gastgezinnen, gewoonlijk op het platteland. Het Armbestuur gaf een vergoeding voor kost en inwoning, bovendien konden de kinderen door hun gastouders worden ingeschakeld bij klussen op het land of in huis. Om dit bestellen op verantwoorde wijze te kunnen doen, diende men regelmatig op inspectie te gaan. Catharina en Petronella hielden zich zowel bezig met de zorg voor kinderen als de controle op die zorg.²⁵

Het aantal behoeftige kinderen was echter zo groot dat er meer helpende handen nodig waren, en gelukkig kwamen die er ook. Vanaf de zomer van 1817 mocht de steeds groter wordende groep van vrouwen die zich bezighielden met het maken en verstellen van kinderkleren de kamer van Anna Catharina van Hees in ‘het Muizenhol’ aan de Markt gebruiken als werkruimte. Dankzij de betrokkenheid van Heilig Kaatje bleef de groep verder groeien. Haar huisbaas, Adrianus Coppens, toevallig ook de vader van Petronella Coppens,

²² Pas in 1839 werd België door Nederland erkend als onafhankelijk land.

²³ Uitgebreid over de Liefdewerken is Caspers, *Zacht doch krachtdadig*, 86-123 (‘Samenwerking’).

²⁴ Een van de eerste maatregelen die Willem I als vorst nam, was het verbod op het stichten van nieuwe kloostergemeenschappen en op het aannemen van novicen in bestaande gemeenschappen. Deze laatste maatregel (KB van 2 september 1814) gold ook voor de Karmelitessen in Boxmeer. Pas in 1840 kwam een einde aan het noviceverbod, zie Van Dijk, ‘Boxmeer. De Orde der Karmelieten’; Eijt, *Religieuze vrouwen*, 49-50, 56. In 1837 zou Sweens, nadat zij twintig jaar voor het Bossche gasthuis had gewerkt, terugkeren naar het Karmelitenklooster in Boxmeer, niet meer als zuster maar als kostgangster. Boxmeer, Nederlands Carmelitaans Instituut, AP 1251, Kroniek, p. 18. Voor een editie van het ‘dagboek’ van Heeren, zie Caspers, *Zacht doch krachtdadig*, 166-190 (de passage over Boxmeer op p. 175).

²⁵ Zie ook Vogel, ‘Geschiedenis van de Congregatie van de Zusters van Liefde’, deel 1.

Zicht op de Bossche Markt, in oostelijke richting, 1818 (pen en penseel, 21 x 29 cm). Op de achtergrond, rechts van de Hinthamerstraat, het dak met torentje van de voormalige Sint-Anna-kapel die in 1819 zou worden gesloopt. Daarachter de Sint-Janskerk. Met toestemming uit: Jac. Biemans, *August von Bonstetten, een Zwitsers militair schetst 's-Hertogenbosch 1815-1824* (Nijmegen 2016). Ingekleurde tekening van een anonieme kunstenaar (43,5 x 55,8 cm). Rijksmuseum Amsterdam.

stelde in 1818 ook de woning naast die van Anna Catharina ter beschikking van de naai-sters. Wat Jacobus Heeren, in zijn dagboek, betreft waren dat allemaal Zusters van Liefde. Hij noemt ieder van hen bij naam: Petronella Dymphna Coppens, Maria Catharina Sweets, Anne-Marie Suijs, Catharina van Grinsven, Maria Lambertina van Grinsven, Margarita van Gulick, Cornelia van der Vaart, Cornelia Minoretti, Aldegonda Suys, Catharina Appelboom, Catharina van Roosmalen, Catharina Bolsius, Marie Kuypers, en Marie de Kort.²⁶ Over dit gezelschap zegt de kroniek van de Congregatie samenvattend:²⁷

‘Dat kleine Muizenhol, het verblijf van Anna Catharina van Hees, werd als de wieg der Congregatie der Dochters van Maria en Joseph’.

Zicht op een deel van de noordzijde van de Bossche Markt, 1816 (pen en penseel, 10 x 13,5 cm). Rechts naast het huis met de zonnewijzer is een overhuifd steegje. Dat is het Muizenhol, waar Anna Catharina van Hees toen woonde, ‘de wieg van de Congregatie’. Met toestemming uit: Jac. Biemans, *August von Bonstetten, een Zwitsers militair schetst 's-Hertogenbosch 1815-1824* (Nijmegen 2016).

Het liefdewerk van dochters uit deftige katholieke families – meisjes uit arme families konden niet meedoen, die moesten dienen om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien – bleef natuurlijk niet onopgemerkt in de stad en kon rekenen op veel waardering. Voor Jacobus Heeren was het een aansporing om door te tasten, hij wilde ook deftige katholieke mannen engageren voor de goede zaak. Daartoe richtte hij een herensociëteit op, Concordia, die in 1818 het pand van de voormalige bidplaats achter de Boerenmouw kon betrekken. Tot 1866 bleef de sociëteit bestaan, daarna vestigden de paters Redemptoristen op deze plaats een Rooms-Katholiek Militair Tehuis.²⁸ Heeren typeerde de sociëteit enigszins misleidend als een ‘instituut van jongelingen’, in werkelijkheid ging het om mannen die reeds een belangrijke maatschappelijke positie innamen. Een van de ‘jongelingen’ was dokter Antonius

²⁶ Van de veertien vrouwen die Heeren noemt, zouden er in of na 1820 vijf bij de Congregatie intreden: Coppens, de zussen Van Grinsven, Appelboom en Bolsius.

²⁷ Archief DMJ, Bestuursarchief 158, Kroniek I, p. 7.

²⁸ Tot grote bloei is deze sociëteit nooit gekomen; in een overzicht van de negentiende-eeuwse Bossche herensociëteiten ontbreekt Concordia zelfs, zie Duijvendak, *Rooms, rijk en regentesk*, 105-107.

Bolsius, de broer van Catharina, die deel uitmaakte van de groep naaisters in het Muizenhol en later, in 1822, zou intreden bij de Congregatie. Tot aan zijn dood in 1852 heeft dokter Bolsius de zusters gratis bijgestaan als huisarts.²⁹

Tussentijds had Heeren nog een opmerkelijk project opgezet. Vanaf 1816 was hij begonnen met catechese voor arme bejaarden in de parochie van Sint Jacob. Het godsdienstondericht was niet alleen gratis, de oudjes kregen zelfs iedere keer dat zij verschenen een stuiver toe. Het moet voor hen een hele stap zijn geweest om, moeilijk ter been en haveloos gekleed, hun krotwoningen te verlaten. En een stuiver was niet veel.

In de eerste decennia van de negentiende eeuw, toen grote delen van Europa leden onder economische malaise, telde het huidige Nederland veel paupers. Ondanks filantropische initiatieven zoals in 1818 de oprichting van de Maatschappij van Weldadigheid, die tot doel had om armoedige stedelingen een nieuw bestaan te geven als boer – een soort omgekeerde urbanisatie dus – waren velen gewoonweg gedoemd om te sterven van honger en gebrek.³⁰

²⁹ Over de welwillende houding van veel medici tot religieuzen, zie bijvoorbeeld Van Heijst, Derks & Monteiro, *Ex caritate*, 263.

³⁰ Een treffend getuigenis van de omstandigheden waarin de maatschappelijk zwakkeren verkeerden biedt het verslag van een rondreis die twee deftige jonge mannen, Jacob van Lennep en Dirk van Hogendorp, in 1823 door Nederland maakten, zie Kluit, *Nederland in den goeden ouden tijd*.

Met het weinige geld dat de Bossche Sint-Jacobsparochie voor hen kon opbrengen (waarschijnlijk was dat geld afkomstig van Heerens ouders) waren de arme bejaarden in staat om wat brood te kopen. Voor Heeren was dat echter ondergeschikt aan het hoofddoel: met de catechese wilde hij hen voorbereiden op een goede dood en de daaropvolgende hemelse zaligheid. In feite stond hij met zijn bekommernis voor kinderen hetzelfde doel voor; zij hadden weliswaar nog een heel leven te gaan, maar dat diende eveneens uit te komen bij de hemelse zaligheid. Met zijn zienswijze stond Heeren niet alleen. Tot ver in de twintigste eeuw was een van de belangrijkste vragen in de katholieke catechismus: ‘Waartoe zijn wij op aarde?’ Het antwoord luidde: ‘Om God te dienen en daardoor in de Hemel te komen’.³¹

Hierboven zijn drie initiatieven van Heeren – de kinderen, de ‘jongelingen’, en de ouden van dagen – ter sprake gekomen. Volledigheidshalve vermelden wij daarbij dat hij zich bij alle drie verzekerd wist van goddelijke bijstand. Dat hij voorafgaande twijfels – want die had hij wel degelijk – bij de juistheid en het welslagen van zijn plannen wist te overwinnen, dankte hij aan de instructies die Anna Catharina hem voortdurend gaf. Naar

³¹ Zie bijvoorbeeld *Eerste catechismus voor het bisdom 's-Hertogenbosch*, imprimatur Mgr. Mutsaerts, 1943. Deze catechismusboekjes konden scholieren destijds aanschaffen in de sigarenwinkel.

zijn stellige overtuiging waren die instructies haar aangereikt in hemelse visioenen. Met haar visioenen speelde Anna Catharina eveneens een doorslaggevende rol bij Heerens belangrijkste initiatief: de oprichting van een ‘Liefdehuis’, oftewel een huis met religieuzen die zich wilden wijden aan liefdewerken.

Blijkbaar was hij, op grond van de opgedane ervaringen, ervan overtuigd dat er in de stad voldoende geschikte kandidaten waren, nu ging het er vooral om de juiste formule te vinden om zoiets concreet van de grond te krijgen. Daarom ging Heeren in augustus 1816 te rade bij kanunnik Pierre-Joseph Triest († 1836) in Gent, die er ondanks de tegenkanting van de wereldlijke overheid in was geslaagd om een broeder- en een zustercongregatie te stichten.³² Net als Triest was Heeren vervuld van het ideaal van Vincentius a Paulo († 1660), dat wil zeggen dat zij beiden net als deze heilige een vorm van religieus leven voorstonden waarin God wordt gediend door middel van de dienst aan de kwetsbaren in de samenleving.³³

Triest stelde voor om in ‘s-Hertogenbosch een dochterklooster van Gent te vestigen. Daarvan zou niet Heeren maar Triest zelf de directeur zijn. Heeren was niet zo enthousiast over dit voorstel en liep nog te dubben toen zich plots een geheel nieuwe situatie voordeed.

³² Cnockaert, *Pierre-Joseph Triest*.

³³ Zie Stockman, *Vincentius aeterna*., 88-97.

Hij vernam dat het Groot Ziekengasthuis de zorg voor arme oude vrouwen op een goede manier wilde uitbesteden. Anna Catharina van Hees onthulde hem vervolgens dat dit het liefdewerk was waarop hij zich moest richten.

Omdat het in politiek opzicht niet haalbaar was dat een klooster of een andere kerkelijke instantie dit werk toebedeeld zou kunnen krijgen, won Heeren de raad in van een bevriende katholieke notabele, Henricus de Wijs. Deze adviseerde hem om twee betrouwbare vrouwen, bijvoorbeeld Petronella Coppens en Catharina van Grinsven, op persoonlijke titel zaken te laten doen met genoemd bestuur. Die vrouwen konden dan vervolgens samen met andere vrouwen een kloostergemeenschap vormen en het werk verdelen, maar voor de wet waren zij geen kloosterlingen. Indien zij zich niet te opvallend gedroegen zou de burgerlijke overheid hun leef- en werkwijze wel toelaten, aldus De Wijs.³⁴

Natuurlijk diende ook de Bossche geestelijkheid, op de eerste plaats de apostolisch vicaris, Antonius van Alphen, in te stemmen met de onderneming, die toch wel iets gewaagds had. Tot Heerens opluchting gaf de om zijn weifelachtigheid bekendstaande Van Alphen zijn fiat.

³⁴ Zie Caspers, *Zacht doch krachtadig*, 99-104. Henricus de Wijs was een voorstander van de scheiding van kerk en staat en daardoor een geducht tegenstander van de absolutistische politiek van koning Willem, zie bijvoorbeeld Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk*, 138.

Het duurde tot eind 1819 voor Petronella en Catharina een contract hadden gesloten met het Groot Ziekengasthuis, maar toen was de weg tot de oprichting van een Liefdehuis – zij het incognito – vrij.³⁵ Het pand was al beschikbaar: een groot huis in de Choorstraat dat kon worden gehuurd van Evert van Grinsven, de vader van Catharina. Vijf zusters waren uitverkoren: Anna Catharina van Hees, Petronella Dymphna Coppens, Catharina van Grinsven, Catharina Appelboom en Magdalena Lauwaars.

1.4 Anna Catharina van Hees, de eerste overste

Op vrijdag 7 juli 1820 werd de ‘Congregatie der Dochters van Maria en Joseph’ gesticht. De naam had Heeren zelf bedacht. Maria was een logische keuze, Jacobus Heeren en Anna Catharina van Hees waren fervente vereerders van de Moeder Gods, die voor hen – al gebruikten zij die term niet – Middelaars Aller Genade was. Haar echtgenoot was bij lange na niet zo belangrijk, in de traditie van de Katholieke Kerk is hij nooit gerekend tot de belangrijkste heiligen. Maar Heeren had juist een bijzondere verering voor Jozef, omdat deze op voorbeeldige wijze de nederige rol van voedstervader op zich had genomen. ‘Dochters’ is een relationele term om aan te duiden dat Maria en Jozef

beschouwd worden als de geestelijke ouders van de Congregatie.³⁶ Op 4 juni, een maand voor de stichting, gingen de vijf aanstaande zusters op bedevaart naar Kevelaer, om daar hun nieuwe leven als religieuzen op te dragen aan Maria.

Ook de stichtingsdatum was een welbewuste keuze van Heeren. Voor de Bosschenaren en andere inwoners van de Meierij gold 7 juli als de feestdag van de Zoete Lieve Vrouw. Onder die titel werd in de late Middeleeuwen in de Sint-Janskerk een miraculeus Mariabeeld vereerd. Aan deze cultus was na de verovering van de stad in 1629 abrupt een einde gekomen. Het beeld werd toen naar Brussel in veiligheid gebracht, maar de Bosschenaren vergaten de oude cultus niet. In de negentiende eeuw deden zij verwoede pogingen om het beeld terug te krijgen, uiteindelijk met succes. In december 1853 konden zij het in een ware triomftocht weer de Sint-Jan binnendragen. Jacobus Heeren en de algemene overste Catharina van Grinsven, één van de vijf zusters van het eerste uur, waren daarbij.³⁷

Terug naar de stichting op 7 juli 1820. Op die gedenkwaardige dag gingen de vijf kersverse

zusters eerst te communie in de Sint-Jacobskerk. Na gezamenlijk ontbeten te hebben ten huize van Evert van Grinsven betrokken zij het ‘gesticht’ in de Choorstraat. Een week later, op donderdag 13 juli, werd Anna Catharina door haar medezusters unaniem tot moeder overste gekozen. Deze keuze lag ook wel voor de hand, want allen wisten zij dat de stichting een gezamenlijk project was van haar en kapelaan Heeren. Bovendien was zij met stip de oudste en wijste: 52 jaar, een generatie ouder dan haar medezusters! Zij was ongetwijfeld ook het meest belezen in devote literatuur, wat van pas zou kunnen komen bij de vorming van haar medezusters. Heeren benoemde vervolgens Catharina van Grinsven en Petronella Dymphna Coppens tot haar assistentes. Dan waren er nog Catharina Appelboom en Magdalena Lauwaars, laatstgenoemde was een zogenoemde werkHzuster. Op 19 juli 1820, het feest van de Heilige Vincentius a Paulo, verwelkomde de kleine kloostergemeenschap twaalf oude vrouwen als medebewoonsters. Anna Catharina bediende hen aan tafel.

En hoe kon de nieuwe gemeenschap zich redden? Voor hun eigen levensonderhoud waren de zusters voor een groot deel aangewezen op de vergoeding van vijftig gulden per gast per jaar, die zij van het Groot Ziekengasthuis

ontvingen.³⁸ Van het Armbestuur ontvingen zij daarnaast geld voor de bestelling van kinderen, een liefdewerk waarmee zij al jaren vóór de stichting begonnen waren, maar van die vergoeding gebruikten zij niets ten eigen bate. Om in de toekomst voldoende bestaanszekerheid te houden, beschikte de nieuwe stichting uiteraard over enige financiële reserves, daarvoor hadden de zusters zelf gezorgd. Voortaan zou elke zuster bij haar intrede een bepaald geldbedrag meenemen voor de Congregatie.³⁹

Om niet onnodig op de reserves in te teren, gingen met name Petronella Coppens en Catharina van Grinsven geregeld ‘op termijn’, dat wil zeggen dat zij van tijd tot tijd geld ophaalden bij weldoeners.⁴⁰ Mocht het gebeuren dat alsnog de nood aan de vrouw kwam, dan konden de zusters rekenen op steun van Jacobus Heeren, die immers enig kind was van rijke ouders. Als welkome bijverdienste ontvingen zij geregeld een vergoeding wanneer zij baden voor het zielenheil van overledenen. Dankzij Anna Catharina gold de Congregatie

³⁵ Over het contract met het Armbestuur, zie Caspers, *Zacht doch krachtdadig*, 115-116; Eijt, *Religieuze vrouwen*, 57-59.

³⁶ Vgl. Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 18. Deze congregatiennaam bestond in 1820 nog niet in Nederland, dus Heeren had geluk. Wel werd in 1818 in het Belgische Geraardsbergen door kanunnik C.W. Combrugghe de congregatie ‘Filles de Marie et de Joseph’ gesticht.

³⁷ Margry & Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, deel 2, 395-424; Caspers, *Zacht doch krachtdadig*, 127-128.

³⁸ In 1839 werd de jaarlijkse vergoeding verhoogd tot zestig gulden. Toen werden er in het Liefdehuis twintig vrouwen verzorgd. In 1852 besloot de Congregatie, vanwege de schrijnende armoede, om in het vervolg voor dertig oude vrouwen te zorgen, en dat bovendien voor het oude tarief, dus voor vijftig gulden per persoon per jaar. Zie ook Wouters, *Van bedeling naar veredeling*, 386-387.

³⁹ Destijds was het gebruikelijk dat kloosterlingen bij hun intrede een bruidsschat of *dos* meenamen. Voor Heeren gold echter dat geld nooit een beletsel mocht zijn om in te treden, en dat bij het aanvaarden van een nieuw lid deugdelijkheid belangrijker was dan vermogen, zie *Bijzondere Regelen*, art. 148.

⁴⁰ Eijt, ‘Zorgende zusters en hulpeloze zielen’, 337.

van meet af aan als een gespecialiseerd gebedscentrum; zij genoot namelijk de faam dat zij met haar gebed zielen kon bevrijden uit het vagevuur. Vanaf 1821 ontvingen de zusters naast bovengenoemde inkomsten een jaarlijkse toelage van 200 gulden uit de kas van de parochiale broederschap van de HH. Harten van Jezus en Maria. Deze meevaller was ongetwijfeld geregeld door de voormalige kapelaan.

Van dit alles konden de zusters rondkomen, maar zij moesten er hard voor werken. Menigmaal als zij op termijn waren, of op inspectie bij gastgezinnen, moesten zij buiten de stad overnachten.⁴¹ Vanwege hun frequente uithuizigheid bleven zij bepaald niet onopgemerkt. Daarom was het zaak om geen aanstoot te geven aan de antireligieuze overheid en om zich neutraal te kleden, net als gewone burger-vrouwen, in het zwart met paars of blauw, en met een witte muts.⁴² Ook lieten zij zich aanspreken met 'juffrouw', vermeden zij de benaming 'zuster', en kozen zij geen klooster-naam maar bleven zij hun eigen doopnaam gebruiken. In de officiële correspondentie liet

moeder overste zich adresseren als 'directrice van het oude-vrouwenhuis'. Wat eveneens hielp bij de wereldse camouflage was dat het klooster nauwelijks die typering verdiende.

Het zou nog tot 1830 duren voor de jonge Congregatie beschikte over een eigen kapel. Voordien gingen de zusters dagelijks naar de gebedsdiensten in de Sint-Jacobskerk. Voor de oude vrouwen was dat te ver van huis. Zij mochten kerken in de Sint-Jan, daarvoor hoefden ze slechts de straat over te steken. Dat gebeurde onder begeleiding van een van de zusters, deels uit zorgzaamheid voor hun lichamelijke gebreken en deels om hen te bewaken. Onderdeel van de overeenkomst tussen Petronella Coppens en Catharina van Grinsven enerzijds en het Groot Ziekengasthuis anderzijds was namelijk dat de vrouwen niet door de stad mochten dolen om te bedelen.

⁴¹ Pas vanaf 1841, toen het huis in de Choorstraat aanmerkelijk was vergroot, bestelden de zusters ook kinderen in eigen huis, zij het voortaan geen jongens meer.

⁴² Pas op 8 september 1842, tijdens het bewind van koning Willem II (1840-1849), die het katholieke volksdeel veel welgezinder was dan zijn vader, kregen de zusters een echt habijt, zie *KKC* 6 (1977) 21-24, 47-48, 60-61. Over de afkeer die in de eerste helft van de negentiende eeuw binnen brede kring bestond van alles wat rooms-katholiek en religieus was, zie bijvoorbeeld Hagen, *'Een meer of min doodlyken haat'*.

Portret van een vrouw die gekweld wordt door afgunst. Sommige vrouwen die bij de stichting van de Congregatie ter verzorging werden opgenomen, waren arme verlatenen en verschoppelingen. Schilderij van Théodore Géricault, 1822. Lyon MBA. Foto: Alain Basset.

Habitjes door de tijd. Staand van links naar rechts: Zr. Antonie Ardatin is gekleed zoals de Zusters PMY heden ten dage; Zr. Denise van Asseldonk zoals van 1948 tot 1954 gebruikelijk was; Zr. Til Lagerberg toont het eerste habijt dat door de Congregatie was voorgeschreven (sinds 1842); Zr. Adolphine van Asseldonk laat zien hoe een 'juffrouw' er twee eeuwen geleden uitzag; Zuster Alexia Beekman draagt het habijt dat van 1954 tot 1966 werd gedragen. Zittend van links naar rechts: Zuster Ancilla Willemsen is gehuld in het habijt van de zusters van Gertrudishof; Zr. Paula Pijnaker showt het laatste habijt, dat door de zusters slechts één jaar werd gedragen (1966-1967). Hierna gingen de zusters naar eigen smaak over op 'burgerkleden'.

1.5 Kloosterleven

De jonge Congregatie, in de beginperiode nog vaak aangeduid als 'Vergadering', 'Vereniging' of 'Gemeente', had tegelijkertijd iets broos en iets sterks. Broos, omdat zij steeds rekening moest houden met eventuele tegenwerking door de overheid en omdat nog maar moest blijken of de vijf zusters de nieuwe leefwijze, die voor hen allen op hetzelfde moment kwam, samen aan konden. Gedurende bijna twee eeuwen was er geen kloosterleven geweest in de stad en de Meijerij, er was dus ook geen traditie waarop men kon terugvallen. De vijf uitverkoren vrouwen waren niet alleen 'pelgrims', 'zusters' en 'juffrouwen', maar ook echte 'pioniers'.

Sterk was de Congregatie omdat de vijf vrouwen voordien al enkele jaren gezamenlijk liefdewerk hadden verricht en ongetwijfeld vroom waren (Heeren hield dat heus wel in de gaten), en omdat zij konden steunen op stevig kerkelijk en maatschappelijk draagvlak. Langs twee kanten was daarvoor gezorgd: Jacobus Antonius Heeren had de Congregatie geïntroduceerd binnen zijn netwerk, de kerkelijke en burgerlijke elite; Anna-Catharina van Hees had de Congregatie geïntroduceerd binnen haar netwerk, de 'gewone' Bosschenaren.

Groot was de schrik toen in februari 1821, nauwelijks een half jaar na de stichting, kape- laan Heeren door de apostolisch vicaris werd

bevorderd tot pastoor van Oirschot. De tijd dat Anna Catharina en hij elkaar dagelijks ontmoetten, spraken en samen baden, was voor- goed voorbij. Mogelijk heeft hun – in de ogen van anderen – al te goede verstandhouding er mede toe geleid dat Heeren naar een andere stad werd overgeplaatst. De zorg voor de Congregatie kwam nu formeel in handen van de oude pastoor Molemakers van de Sint- Jacobskerk. Het vertrek naar Oirschot beteken- de overigens geen totale scheiding. Heeren kwam regelmatig op bezoek, schreef brieven en bleef bij derden de belangen van de Congregatie behartigen. Misschien was het wel een zegen voor het gemeenschapsleven van de zusters dat deze dominante man meestentijds op afstand verbleef. En de Congregatie hield stand.⁴³

Op 21 november 1821, het feest van Maria's opdracht in de Tempel, kreeg de Congregatie haar eerste novice: Maria Lamberta van Grinsven, de jongere zus van Catharina. Zij was al voor haar intrede bevriend met Anna Catharina en zij zou de overste, die veel te lijden had van allerlei kwalen en lichamelijke

⁴³ In Oirschot verrichtte Heeren geen half werk. Hij bracht de financiën van de parochie in orde (zijn voorganger had er een potje van gemaakt) en gaf de plaatselijke bedevaartkapel van Onze Lieve Vrouw van de Heilige Eik nieuw aanzien. Ook zorgde hij voor een noodfonds voor armlastige kinderen in de parochie. Zie Eindhoven, Regionaal Historisch Centrum, Archief R.K. Parochie H. Petrus Banden te Oirschot (1581-1960), nr. 1: Kasboek van inkomsten en uitgaven van de parochie, 1821-1884 [nr. 10630].

ongemakken, voortdurend bijstaan.⁴⁴ Op 14 februari 1822 trad Catharina Bolsius in, die net als de gezusters Van Grinsven al deel had uitgemaakt van de groep van veertien vrouwen die in het Muizenhol kleren maakte voor arme kinderen.

Met de vermelding van nieuwe intredes lijkt het wel alsof het klooster – of kloostertje – al snel op volle toeren draaide. In een bepaald opzicht was dat ook zo, de vrouwen wijdden zich eendrachtig aan hun werk en hun gebed. Maar welbeschouwd was de stichting van de Congregatie op 7 juli 1820 op de eerste plaats iets wat in de harten van de betrokkenen was gebeurd. Want al waren er al snel een moeder overste, twee assistentes en een groeiend aantal zusters, voor het burgerrecht bestond de Congregatie niet en voor het kerkelijke recht evenmin. Zelfs de overste had niet eens haar tijdelijke geloften afgelegd!

Voor het burgerlijk recht werd de Congregatie pas in 1843 opgericht, niet als kerkelijke instelling maar als ‘zedelijk lichaam’. De zaken werden behartigd door Heeren of, zoals met het Groot Ziekengasthuis, door de juffrouwen Coppens en Van Grinsven. Om in kerkelijk opzicht een echte congregatie te zijn, dienden

de zusters te beschikken over een ‘geapprobeerde’ (goedgekeurde) regel, en die was er pas dertig jaar na de stichting

In hun streven om te groeien tot een erkende congregatie konden de zusters gelukkig rekenen op de medewerking van het Bossche vicariaat. Op 21 november 1822, precies een jaar na de intrede van Maria van Grinsven, deden de vijf eerste zusters hun tijdelijke geloften.⁴⁵ Antonius van Alphen, die zich behoedzaam wenste op te stellen tegenover de burgerlijke overheid, wilde voorlopig nog niet toestaan dat binnen zijn vicariaat religieuzen hun eeuwige geloften konden afleggen; in het klooster in de Choorstraat zou dat pas gebeuren in 1834. Alles ging stapje voor stapje.⁴⁶ Enkele dagen na de professie in vijfvoud trad Maria Teurlincx

in als werkzuster.⁴⁷ Zij werd door de anderen Maria Vincentia genoemd. In 1823 trad Johanna Maria de Bueger in, voor wie Heeren en anderen het intredegeld betaalden, en in 1824 volgde nog Johanna Francesca d’Erkenne.

Al snel was het gebruikelijk dat de zusters elk half jaar stemden of een nieuwkomer in het klooster mocht blijven of niet. Wanneer dan eindelijk het moment was aangebroken dat deze haar professie mocht doen, werd daaraan voorafgaand nogmaals gestemd. Zo mocht Maria van Grinsven op 18 januari 1824, na vijf stemmingen, haar tijdelijke geloften doen. De andere zusters hebben dus al binnen een half jaar na haar intrede over haar gestemd en vonden haar na een kleine twee jaar (met daarover verspreid nog vier stemmingen) geschikt om er volwaardig bij te horen.⁴⁸

Onder Anna Catharina’s opvolgster, Catharina van Grinsven, werd het gebruikelijk dat novicen elke drie maanden in de kapel, ten overstaan van alle geprofeste zusters, aan de overste vroegen of zij in de ‘Vergadering’ (Congregatie) mochten blijven. De desbetreffende novice wierp zich dan voor de voeten van de overste en zei:

Eerwaarde overste, ik verzoek ootmoedig om een plaats in deze vergadering, en zo ik door menselijke zwakheid nog fouten en gebreken heb, en daardoor de gemeenschap heb ontsticht, verzoek ik om vergiffenis, en beloof mij daarvan te beteren.

Vervolgens gaf de overste aan de novice ter beproeving een scherpe berisping, enig onderrecht hoe zij haar gedrag kon verbeteren en de geruststelling dat het verzoek was ingewilligd. De geestelijke vorming van de jonge zusters was in deze beginperiode tamelijk eenzijdig gericht op het memoriseren. Zij dienden de epistel- en evangelielezingen van de zondagse mis van buiten te leren. Daarnaast dienden zij tweemaal per week catechismusles van moeder overste te volgen. Tijdens deze lessen mochten zij gewoon hun handwerk blijven doen, zodat de tijd dubbel efficiënt werd benut.

Stilzitten was nauwelijks mogelijk, behalve dan voor Anna Catharina. Zij ontving regel-

⁴⁴ In de jaren voor de stichting van de Congregatie had Anna Catharina een overdreven ascetische leefwijze, waardoor zij blijvend schade aan haar gezondheid opliep, zie Caspers, *Zacht doch krachtig*, 50-58.

⁴⁵ Over het Mariafeest op 21 november, zie Kronenburg, *Maria’s feestkring in Nederland*, 101-104; Koenders, *Maria in den eeredienst der Katholieke Kerk*, deel 3, 279-292. In de beginfase van de Congregatie zou 21 november een favoriete dag blijven om professie te doen.

⁴⁶ Op 23 januari 1834 legden alle tijdelijk geprofeste zusters hun eeuwige geloften af. Zij deden dat niet ten overstaan van de apostolisch vicaris maar ten overstaan van Heeren. Vanaf 1852 was voor dit ritueel geen voorafgaande toestemming van de apostolisch vicaris meer nodig.

⁴⁷ Al met al heeft de Congregatie slechts weinig werkzusters gehad, want reeds in 1833 werd, met de inkleding van Zr. Maria Magdalena van der Vleuten, het onderscheid tussen gewone zusters en werkzusters opgeheven. Zie Archief DMJ, Bestuursarchief 158, Kroniek I, p. 28: ‘Zuster Marie Magdalena van der Vleuten was op 19 oktober 1830 als werkzuster aangenomen. Zij had een goed oordeel en was zeer geschikt voor de bestiering van het huishouden. Haar belastte men met het doen van boodschappen, de aankoop van de provisie, enz. Als gevolg van de beslissing van de vergadering (1833), nam zij de kleding van de zusters aan. Sedert die tijd zijn er geen werkzusters meer geweest’.

⁴⁸ Soms deed een zuster langer over haar noviciaat en werd er ook vaker gestemd. Johanna Maria de Bueger deed vier jaar over haar noviciaat, dat is twee keer zo lang als de andere zusters. Over haar werd bijgevolg negen keer gestemd (slechts bij een van de stemmingen was er een tegenstem). Menige postulante maakte haar noviciaat niet af, zoals in 1833, toen een novice voorwendde dat ze naar Amerika ging; in 1838 werd een novice weggezonden vanwege haar onrechtzinnigheid, etc. Over de intrede in later tijd, zie Molengraaf, *Geropen en toegewijd*, 36-37.

matig bezoekers die haar om voorspraak bij het gebed kwamen vragen, zij was immers nog steeds ‘Heilig Kaatje’. Al mochten de zusters zich aan de buitenwereld niet als religieuzen vertonen, de Bosschenaren wisten heus wel dat in de Choorstraat een religieuze gemeenschap was gevestigd, met Anna Catharina als de spin in het web.

Het bidden voor overledenen om hun ziel te behoeden voor of te bevrijden van het vagevuur was, zoals gezegd, een specialiteit van de zusters. Families stelden het bijzonder op prijs wanneer zij bij of na een uitvaart kwamen bidden. Deze praktijk zetten de zusters overigens nog jaren na Anna Catharina’s dood voort. Zo gingen zij in februari 1837 gezamenlijk te communie op de zevende dag na de uitvaart van pastoor Molemakers, een van grootste weldoeners en beschermheren van de Congregatie.⁴⁹

1.6 Het Fundament

De oudste in het Congregatie-archief bewaarde brief van Jacobus Heeren is door hem gedateerd op 18 juli 1823, de vooravond van het feest van Vincentius a Paulo. Hij is gericht aan Anna Catharina en haar medezusters. Heeren vertelt dat volgens Vincentius compassie met de lijdende Christus hetzelfde is als compassie

met ‘alle miserabele, arme en lijdende ledematen (mensen dus) van Jezus’. De boodschap van Vincentius voor ons is dezelfde als die van Jezus, zoals is verwoord door de apostel Johannes: ‘Hebt elkaar lief zoals ik u heb liefgehad’ (*Johannes 13,34*). Heeren verzoekt de zusters om één van hart en ziel te zijn, en richt zich vervolgens tot de Moeder (Anna Catharina) met de aansporing om in alle dingen op liefdevolle wijze het voorbeeld te geven. Door enkele keren tot haar de woorden te richten ‘Gij zijt immers Moeder’ krijgt zijn brief iets plechtigs, alsof hij zich tot Maria zelf richt die in gebeden vaak op haar moederschap wordt aangesproken (*monstra te esse matrem*). Deze brief geldt voor de Dochters van Maria en Joseph als de Vincentiaanse oorkonde van de Congregatie.⁵⁰

Heeren was een echte Vincentiaan, net als zijn grote voorbeeld zette hij zich in voor de zwaksten en meest kwetsbaren, in wier ogen hij de lijdende Christus zag. En net als voor Vincentius gold voor hem dat de dienst aan hen een dienst aan God is. Vandaar ook de liefdeswerken waarmee al voor de stichting begonnen was. In zijn brief stipt hij dit aan, maar de meeste aandacht besteedt hij, eveneens in de geest van Vincentius, aan de liefde die de

Bidprentje van Anna Catharina van Hees. *Archief DMJ*.

zusters voor elkaar moeten hebben, en aan de taak van de moeder overste. Het door Heeren aangebrachte verband tussen Vincentius en het Johannesevangelie en de toespitsing daarvan op de overste als ‘moeder’ van de Dochters van Maria en Joseph zijn kenmerkend voor het charisma van de jonge Congregatie. ‘Moeder’ en ‘kinderen’ waren cruciale, bijna heilige, termen voor Heeren. Het ‘moederschap’ van de overste impliceerde immers dat de andere

zusters haar ‘kinderen’ waren. Op hun beurt hadden de zusters de heilige taak moeders te zijn van de aan hen toevertrouwde kinderen. Volgens Heeren gingen die kinderen wanneer ze werden uitbesteed over van hun ‘natuurlijke moeders’ waaruit ze geboren waren naar hun ‘geestelijke moeders’. Die geestelijke moeders, de zusters dus, waren veel belangrijker dan de natuurlijke moeders, omdat zij de aan hen toevertrouwde kinderen het meest vormden en hielpen bij het inslaan van hun levenspad.⁵¹

Uit Heerens brief komt tevens al de bijzondere plaats naar voren van Vincentius en Johannes, die na Maria en Jozef de beschermheiligen van de Congregatie zouden worden. De keuze voor Vincentius, die ooit letterlijk de verlaten kinderen van de straat raapte, behoeft hier geen nadere toelichting. Johannes heeft zijn kandidatuur als patroon van de Congregatie waargemaakt omdat hij de ‘Apostel van de Liefde’ is. Die kandidatuur werd nog versterkt door het feit dat de monumentale Sint-Jan aan hem is toegewijd, dus niet aan de Doper zoals de meeste Sint-Janskerken, maar aan de Evangelist. De Geliefde Leerling is dus een echte Bossche heilige!

In 1824 ging de gezondheid van Moeder Anna Catharina steeds verder achteruit en op maandag 14 februari 1825 overleed zij. Haar lichaam werd begraven op het kerkhof achter

⁴⁹ Caspers, *Zacht doch krachtigdagig*, 144-145.

⁵⁰ Voor een uitgave en moderne hertaling van deze brief, gevolgd door een commentaar, zie Caspers & Waaijman, *De wortels, de twijgen en de vruchten van de boom*, 98-125.

⁵¹ Zie paragraaf 4.5.

de Sint-Janskerk, pal tegenover het Liefdehuis.⁵² Op 2 maart 1825 kozen de zusters met algemene stemmen Catharina van Grinsven tot nieuwe overste, wat zij dertig jaar zou blijven. Een week later bevestigde apostolisch vicaris Van Alphen zowel deze keuze als de aanstelling van Heeren tot directeur van de stichting. Deze laatste wees op zijn beurt aan de nieuwe overste twee assistentes toe, Petronella Dymphna Coppens en Catharina Appelboom. Petronella fungeerde tevens als novicemeesteres. Haar medezusters begroetten Catharina van Grinsven als hun nieuwe moeder overste door haar de hand te kussen.⁵³

In de beleving van Heeren en de zusters had de Congregatie nu twee oversten: één in de hemel en één op aarde. Hoe belangrijk Anna Catharina voor Heeren was als hemelse voorspreekster lezen wij in een brief die hij naar Catharina van Grinsven stuurde op 18 maart 1827, de vooravond van het feest van de H. Jozef. Hierin beveelt hij eerst deze heilige bij de zusters aan als ‘voedstervader en bewaarder’ en spreekt hij vervolgens de hoop uit dat in de hemel Anna Catharina Jozef ertoe zal overhalen om de Congregatie onder zijn ‘vaderlijke

zorg en bestiering’ te nemen.⁵⁴ Nog in 1857, twee jaar voor zijn dood, zou Heeren de sterfdag van Anna Catharina, 14 februari, boekstaven als een van de (vele) bijzondere communiedagen van de Congregatie. Meer precies bepaalt hij dat elk jaar op de sterfdag van A.C. van Hees, die ‘waarlijk in een geur van heiligheid in 1825 is gestorven’, de mis moet worden opgedragen ter ere der Heilige Maagden en om God te danken voor de geestelijke gunsten, die hij aan haar heeft willen verlenen.⁵⁵

Ook voor de Bossche bevolking was Heilig Kaatje van een voorbidster op aarde tot een voorbidster in de hemel geworden. Al spoedig na de begrafenis werd haar graf druk bezocht door vereerders; het groeide uit tot een heus bedevaartsoord. Enkele jaren later besloot de apostolisch vicaris om het graf te laten ruimen, waarschijnlijk om zo te vermijden dat met de volkse toeloop naar het kerkhof de ergernis van de burgerlijke overheid zou worden gewekt.⁵⁶

Terug naar de Congregatie met haar tweede – aardse – overste, Catharina van Grinsven. In 1829 kwam aan het licht dat de interne verhoudingen grondig verstoord waren, wat zou leiden tot het vertrek van Petronella Dymphna

Coppens. Nog in 1851 zou Heeren met bitterheid terugdenken aan wat er toen gebeurde en zich laatdunkend uitlaten over haar persoon.⁵⁷ Volgens hem was zij heersend van aard. Met Anna Catharina als overste wist zij zich nog te beheersen, maar noch zijzelf noch haar familie kon verkroppen, aldus nog steeds Heeren, dat Catharina van Grinsven de tweede overste werd. Dit leidde tot conflicten binnen de Congregatie die van dag tot dag verergerden. Toen bleek dat Petronella, tegen het bevel van de overste in, haar familie bleef bezoeken, moest er wel worden ingegrepen. Op 2 december 1829 kreeg zij van de apostolisch vicaris te horen dat zij de Congregatie diende te verlaten en nog op dezelfde dag vertrok zij naar haar familie. Deze gebeurtenis veroorzaakte heel wat opschudding in de stad, aangewakkerd door de familie Coppens, die natuurlijk alles uitlegde in het voordeel van Petronella. Het Liefdehuis had, zo besluit Heeren zijn weergave van het gebeurde, nog jaren te lijden van deze imagoschade.⁵⁸

Ongetwijfeld had het vertrek van Petronella – of Magdalena – Coppens te maken met een

botsing tussen haar en Heeren zelf. Na het overlijden van Anna Catharina en zijn aanstelling als directeur wilde Heeren de mobiliteit van de zusters steeds meer beperken, terwijl Petronella Coppens het juist belangrijk vond om de noodlijdenden te blijven opzoeken. In dat opzicht was zij meer Vincentiaan dan Heeren.⁵⁹

Vanuit een heel andere invalshoek oordeelt de officiële geschiedschrijver van het bisdom ‘s-Hertogenbosch, Ludovicus Schutjes, over Magdalena Coppens en haar verdiensten voor kerk en samenleving. In het vierde deel van zijn monumentale *Geschiedenis van het bisdom ‘s-Hertogenbosch*, verschenen in 1873, laat hij zich heel lovend uit over deze inmiddels bejaarde vrouw, die toen nog volop in bedrijf was (zij zou pas in 1878, op 88-jarige leeftijd, overlijden). Volgens hem had zij meer dan negen jaar de belangen van de jonge Congregatie bevorderd, tot familieomstandigheden haar noopten om terug naar huis te gaan. Zij zette haar liefdewerk echter voort. In 1831 begon zij met een klein schooltje voor twaalf arme kinderen. Allengs groeide dit werk en

⁵² Zie Caspers, *Zacht, doch krachtadig*, 157-160. Thans heeft Anna Catharina een zogenoemd ‘symbolisch graf’ op het kerkhof van de Congregatie in Nuland.

⁵³ Voor een korte levensschets van Catharina van Grinsven, zie *De Heeriaan* 44 (2015) nr. 2, 11-15.

⁵⁴ Archief DMJ, Blauwe map, 7.2.

⁵⁵ Zr. Lambertine Eigenraam, ‘Over de communiedagen’, in: *De Heeriaan*, 10 (1959) nr. 4, 74 e.v. Met de mis ter ere der Heilige Maagden wordt verwezen naar een misformulier uit het *Commune Virginum*, in het missaal onderdeel van het *Commune Sanctorum*.

⁵⁶ Caspers, *Zacht doch krachtadig*, 158-160.

⁵⁷ Net als zijzelf placht te doen, noemde Heeren Petronelle Dymphna Coppens niet bij haar doopnaam, maar bij haar kloosternaam ‘Magdalena’. Deze naam had zij gekregen toen zij in 1814 intrad bij de Karmelieten in Boxmeer (Boxmeer, Nederlands Carmelitaans Instituut, AP 1256 (professioneel), nrs. 139 en 140).

⁵⁸ Zie ook Archief Zusters Choorstraat, Bestuursarchief 158, Kroniek I, p. 25.

⁵⁹ Vgl. Coste, *Saint Vincent de Paul*, deel 10, 661; Alkemade, *Vrouwen XIX.*, 10; Caspers & Waaijman, *De wortels, de twijgen en de vruchten van de boom*, 60: ‘De Dochters van Liefde zijn veel meer blootgesteld aan buiten dan andere religieuzen, omdat zij doorgaans geen ander klooster hebben dan de huizen der zieken, geen andere cel dan een huurkamer, geen andere kapel dan de parochiekerk, geen andere pandgang dan de straten van de stad of de zalen van de ziekenhuizen’.

Een mondain ogende vrouw, maar met een religieuze ziel. Portret van Petronella Dymphna Coppens na haar uittrede in 1829. Schilderij (75 x 55 cm), vervaardigd door Jozef Geirnaert. Huidige bewaarplaats onbekend.

uiteindelijk gaf zij samen met andere juffrouwen gratis onderwijs aan wel 300 kinderen in de Sint-Jansparochie. Na de dood van Heeren zouden de betrekkingen tussen Coppens en de Congregatie weer helemaal goed komen. Schutjes liet zich in zijn werk overigens ook lovend uit over 'het gesticht van Heeren'. In 1890 zou hij, als pastoor van Orthen, tot zijn grote vreugde een afdeling van de Congregatie in zijn parochie mogen verwelkomen.⁶⁰

In 1830, kort nadat het vertrek van Petronella Coppens het voortbestaan van de Congregatie aan het wankelen had gebracht, keerde Heeren terug naar Den Bosch om als directeur permanent de zusters aan te kunnen sturen. Voortaan was hij vrijgesteld van andere door de vicaris opgelegde pastorale taken. Hij kwam overigens niet alleen. Een jaar eerder was een van de door de zusters 'bestelde' meisjes, Theresia Stoel, als ancilla bij hem in de pastorie in Oirschot komen wonen. Zij verhuisde met hem mee naar zijn woning in

de Hinthamerstraat, waar zij hem tot aan zijn dood in 1859 zou blijven dienen.⁶¹ Al die tijd, bijna dertig jaar, zette Heeren zich in voor de zusters, hoge eisen stellend aan zowel hen als aan zichzelf, en bekommerd om het voortbestaan van de Congregatie na zijn dood.⁶² Over die episode gaat het volgende hoofdstuk.

⁶⁰ Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, deel 4, 538-539. Vgl. Eijt, *Religieuze vrouwen*, 122. Zie ook paragraaf 4.3, over Orthen.

⁶¹ Theresia Stoel was op 25 april 1808 geboren in Uden. Van 25 januari 1819 tot 25 april 1829, haar 21ste verjaardag, werd zij besteld door de (latere) Zusters van de Choorstraat. Volgens de 'Lijst der kinderen die reeds buiten de zorg zijn' werd zij 'burgerdienstmeid', dat was dus bij Pastoor Heeren in Oirschot. Zie Archief DMJ, Bestuursarchief, 625. Voor zijn dood bepaalde Heeren dat Theresia Stoel maandelijks een bedrag van twintig gulden van de Congregatie zou ontvangen. Ook bepaalde hij dat na haar dood haar bezittingen naar de Congregatie zouden gaan. Zie Archief DMJ, Bestuursarchief 158, Kroniek I, p. 91, 94-95. Na zijn dood verhuisde Theresia naar de Papenhulst en kwam Heerens opvolger, Franciscus Swagemakers, in het huis in de Hinthamerstraat wonen. In 1866 werd dit huis door de Congregatie verkocht. Theresia overleed op 29 september 1888 op tachtigjarige leeftijd.

⁶² Jacobus Heeren was vooral bevreemd voor de bemoeienis van bisschop Joannes Zwijsen. Daarom poogde hij met bemiddeling van zijn vriend, de pater jezuiet Lud. van Gulick, pauselijke toestemming te verkrijgen om zelf zijn opvolger te mogen aanwijzen, zie paragraaf 4.1. Leuven, KADOC, Archief Nederlandse Jezuïeten, SJ IMG 1274-1293. Uiteindelijk heeft toch Zwijsen Heerens opvolger aangewezen en de zusters waren daar heel blij mee.

Onder Heeren

Zicht op de Sint-Janskerk vanuit de Choorstraat. Rechts het kleine kerkhof met het graf van Anna Catharina van Hees. Aquarel van J. Jelgerhuis, ca. 1830. 's-Hertogenbosch, Stadsarchief, Beeldbank nr. 0072280.

2.1 Groei

In de jaren dertig van de negentiende eeuw was het Liefdehuis een begrip in Den Bosch. Het prestige van de jonge Congregatie, wier leden-tal in genoemde periode groeide van 12 naar 21, bracht priesters elders op het idee om eveneens met een liefdehuis te beginnen.¹ Zo verzocht in 1837 de uit Eindhoven afkomstige pastoor van de Maastrichtse Sint-Servaaskerk, P.A. van Baer, om de zending van twee Zusters van de Choorstraat om hem te helpen een nieuwe congregatie op te zetten en de geestelijke vorming van jonge kandidaat-kloosterlingen op zich te nemen. Heeren wilde Van Baer, die een goede bekende van hem was, graag ter wille zijn, en zond voor dat doel Zr. Theresia Bolsius en Zr. Francisca d'Erkenne naar Maastricht. Na een half jaar wilde Van Baer beide zusters graag voorgoed in Maastricht houden, maar dat verzoek ging Heeren te ver. Hij riep hen terug naar Den Bosch, want zij waren onmisbaar voor de Congregatie.²

In de zomer van 1838 verzocht ook de pastoor van Veghel, Arnold van den Heuvel, aan Heeren om hem enkele zusters ter beschikking te stellen, ditmaal voor het meisjesonderwijs in zijn parochie. Van den Heuvel, eveneens

een goede bekende van Heeren, had al een pand ter beschikking. Het bijzondere van zijn verzoek was dat de Bossche zusters zich tot dan toe hadden toegelegd op de verzorging van oude vrouwen en het bestellen van kinderen, nu ging het dus om een heel ander liefdewerk. In de Sint-Jansparochie was in 1831 weliswaar een school voor arme meisjes geopend, maar dat was nota bene gebeurd op initiatief van Magdalena Coppens, de vrouw die in 1829 het bestaan van de Congregatie aan het wankelen had gebracht!

Hoe dan ook, Heeren zag het verzoek van Van den Heuvel wel zitten en Henricus den Dubbelden, de opvolger van Antonius van Alphen als apostolisch vicaris, gaf zijn toestemming aan de onderneming.³ Op 20 augustus 1838 vertrok het inmiddels ervaren duo Zr. Theresia Bolsius (overste) en Zr. Francisca d'Erkenne, ditmaal in gezelschap van Zr. Aloysia Voets en Zr. Johanna de Beuger, naar Veghel. Op 27 augustus werd daar al een school geopend. Patroon was de Spaanse heilige Jozef van Calasanza, in zijn tijd een groot onderwijs-vernieuwer en promotor van gratis onderwijs aan arme kinderen.⁴

Alles ging snel in zijn werk. Heeren en Van

¹ Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 48-50.

² Over Petrus Antonius van Baer († 1855), samen met Elisabeth Gruijters de stichter van de Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus (Zusters onder de Bogen), zie Eijt, *Religieuze vrouwen*, 88-89.

³ De uit Sint-Michielsgestel afkomstige Henricus Den Dubbelden was apostolisch vicaris van 1831 tot zijn dood in 1851.

⁴ Jozef van Calasanza († 1648) was tevens de stichter van de Orde der Piaristen.

den Heuvel hadden een goede klik, maar toch was eerstgenoemde er nog niet helemaal uit. Hij zat met de vraag hoe de relatie tussen het Moederhuis – zodra er meerdere afdelingen kwamen, zou het Liefdehuis automatisch tot Moederhuis worden – en een nieuw liefdehuis in een andere stad geborgd kon worden. De verdeling over verschillende locaties mocht geenszins de eenheid van de Congregatie aantasten. Vandaar dat Heeren op 17 november 1838 enkele kwesties voorlegde aan kanunnik Benedict De Decker, de opvolger van Petrus Triest als algemene overste van de Zusters van Liefde te Gent. Die congregatie had veel afdelingen, verspreid over verschillende plaatsen, en dus ook veel ervaring met problemen die zich bij nieuwe vestigingen konden voordoen. Heeren legde aan De Decker een zestal vragen voor:⁵

1 Welk standpunt nemen de Belgische bisschoppen in wanneer ergens ‘een huis van liefdadigheid’ wordt opgericht? Beschouwen zij zo’n huis als iets wat geheel op zich zelf staat, of als een afdeling die ondergeschikt is aan een moederhuis?

2 Welke partij is verantwoordelijk voor de beschikbaarheid van zo’n huis, de inrichting ervan en het levensonderhoud van de zusters

die er komen wonen?

3 Is de parochie waarin zo’n huis gevestigd wordt gerechtigd om zoveel zusters aan te vragen als ze wil?

4 Bepalen de plaatselijke pastoor en de kerkmeesters waaruit de werkzaamheden van de zusters bestaan, of dienen daar van tevoren afspraken over gemaakt te worden, en zo ja door wie?

5 Blijven zo’n huis en de desbetreffende zusters altijd deel uitmaken van het moederhuis?

6 Is de directeur of de overste van het moederhuis bevoegd om naar eigen oordeel zusters van zo’n huis terug te roepen of over te plaatsen?

Met de antwoorden op dit vragenpakket hoopte Heeren voldoende wegwijs te zijn om zaken te doen met Veghel. Op zich is het curieus dat Heeren zich op eigen gelegenheid tot een expert in een ander bisdom en (sinds acht jaar) in een ander land richtte, en deze zaak niet aan Den Dubbelden overliet. Zijn eigenmachtig optreden laat zien hoezeer het Bossche vicariaat in een overgangsfase verkeerde. Men had daar, na de eeuwenlange verbanning van religieuzen, nog maar nauwelijks ervaring met congregaties, moederhuizen en de verhouding tussen de diocesane geestelijkheid en religieuzen. Op dit gebied lag het jonge België een

straatlengte voor.

Binnen twee weken, op 30 november, ontving Heeren uitvoerig antwoord uit Gent. De Decker wist te vertellen dat in het Gentse bisdom zo nu en dan door een pastoor een liefdehuis wordt gesticht, maar dat over het algemeen de voorkeur van de bisschop uitgaat naar afdelingen van een bestaand moederhuis. De ervaring leert namelijk dat sommige zusters goed en andere zusters minder goed aarden in hun nieuwe omgeving. Wanneer de band met het moederhuis blijft bestaan, is de kans groter dat alle zusters op de juiste plek terechtkomen. De nieuwe afdelingen in andere plaatsen blijven daarom ondergeschikt aan hun moederhuis. De vragende partij is verantwoordelijk voor de behuizing van de zusters en het pand dat nodig is voor de beoogde liefdewerken. Voor hun arbeid, bijvoorbeeld onderwijs aan arme kinderen, dienen de zusters voldoende vergoed te worden om in hun eigen levensonderhoud te kunnen voorzien.

Met behulp van deze informatie vervaardigde Heeren een acte van overeenkomst voor een op te richten liefdehuis te Veghel. Het was de bedoeling dat de pastoor en de kerkbestuurders aldaar deze acte, na goedkeuring van Mgr. Den Dubbelden, mede zouden ondertekenen, maar daar is het nooit van gekomen. Zodoende werd de zaak niet zo geregeld als Heeren had gewenst. De problemen zouden niet uitblijven.

In maart 1840 overleed pastoor Van den Heuvel. Diens opvolger, Bernardinus van Miert, voorheen kapelaan van de Bossche Sint-Catharinakerk, koesterde heel andere plannen. Aanvankelijk zal dat aan Heerens aandacht ontsnapt zijn, want in datzelfde jaar zette de Congregatie een belangrijke stap door in te gaan op een verzoek van Mgr. Den Dubbelden om vijf zusters beschikbaar te stellen voor het nieuwe doveninstituut in het voormalige seminariegebouw Nieuw-Herlaer te Sint-Michielsgestel. Op 15 september 1840 vertrokken Zr. Johanna de Beuger (overste, inmiddels teruggeroepen uit Veghel) en vier medezusters naar Sint-Michielsgestel.⁶ Hieruit zou een meer dan honderdjarige vorm van samenwerking voortkomen en een specialisatie waarmee de Dochters van Maria en Joseph zich onderscheidden van andere liefdezusters. Kortom, een belangrijk hoofdstuk in de geschiedenis van de Dochters van Maria en Joseph, en daarom ook in dit boek.⁷

Door met Veghel in zee te gaan had de jonge Congregatie zich ontvankelijk getoond voor het geven van onderwijs. In Den Bosch zelf, in de parochie van Sint Pieter, had pastoor Antonius van den Heuvel (een vaker voorkomende pastoorsnaam) aan de Tolbrug een kleuter-

⁵ Archief DMJ, blauwe map 13.A4.

⁶ De vier medezusters waren: Zr. Brigitta Goosens, Zr. Ignatia van Cranenburg, Zr. Vincentia van Zuilen en Zr. Rosalia Knaapen.

⁷ Zie paragraaf 2.7.

school opgericht voor arme meisjes. De school werd bestierd door vier juffrouwen, maar die konden het niet bolwerken, vandaar dat ook van hier een verzoek om hulp naar de Congregatie uitging. En zo raakte in 1840 zuster Coleta van Tetterode bij deze school betrokken, en dat zou zij 24 jaar lang blijven. Met haar begon een lange en intensieve onderwijsaanwezigheid van de zusters in de Sint-Pietersparochie.⁸

Op gezamenlijk initiatief van een fabrikant en de Vincentiusvereniging startte in 1847 aan de Tolbrug ook een borduurschool voor arme meisjes met onderwijsondersteuning van de zusters.⁹ De meisjes konden daar wat mee verdienen en hun producten werden voor een zacht prijsje door de fabrikant afgenomen. Na enkele jaren hield deze school alweer op te bestaan, volgens beide initiatiefnemers was dat te wijten aan de geringe werklust van de meisjes.¹⁰ De zusters dachten daar heel anders over, en met meer begrip voor het jonge volk:¹¹

‘Eerst ging de school naar wens doch door het vooroverzitten aan het borduurraam en het gestadig staren op de tule merkte men al spoedig de nadelige gevolgen van dit handwerk voor de gezondheid en vooral voor de ogen. De meisjes gevoelden dit ook, en de lust voor het borduurwerk begon te kwijnen’.

Ook in de eigen Sint-Jacobsparochie begonnen de zusters met een vorm van onderwijs. Vanaf 1841 gaven zij daar geloofsonderricht aan arme kinderen, met name Zr. Cecilia de Kadt specialiseerde zich daarin. Eind van dat jaar 1841 brak er voor de Congregatie echter een onrustige periode aan: er was iets met Veghel.

2.2 Veghel

Toen Van Miert een jaar pastoor was in Veghel, liet hij weten dat hij in zijn parochie een nieuw moederhuis wilde vestigen. Onmiddellijk gingen bij Heeren, die Den Dubbelden aan zijn zijde vond, alle alarmbellen af. Van Miert diende zich te houden aan de door Heeren voorgelegde acte van overeenkomst. Deze was dat echter niet van plan, en hij pakte de zaak vervolgens slim aan.¹²

In een brief (d.d. 25 januari 1842) aan de secretaris van het vicariaat, Mgr. Gerardus

P. Wilmer,¹³ schreef hij dat hij de concept-acte had voorgelegd aan zijn kerkmeesters. Dezen vonden de overeenkomst onaanvaardbaar en weigerden ermee in te stemmen. Eén van hen had zelfs gezegd dat hij het nieuwe gesticht liever zou afbreken dan de acte te ondertekenen. Volgens hen moest hun eigen pastoor de zeggenschap hebben over de zusters, die daarom niet zomaar door de directeur van het Moederhuis overgeplaatst mochten worden. De zusters waren immers in materieel opzicht geheel afhankelijk van de instanties in Veghel en voor hun geestelijk leven geheel afhankelijk van de plaatselijke pastoor. Voorts hadden de kerkmeesters tegen Van Miert gezegd dat zij eerst wel eens de constituties van de Bossche congregatie wilden lezen om er zeker van te zijn dat zij met de zusters geen kat in de zak kochten (Van Miert wist natuurlijk heel goed dat de Congregatie nog geen constituties had). Tot slot hadden de kerkmeesters naar voren gebracht dat naar hun overtuiging een afdeling van het Bossche Moederhuis in Veghel onvermijdelijk zou leiden tot grote twist.

Quasi vertwijfeld vervolgt Van Miert in zijn brief dat hij niet weet wat hij moet beginnen. Nu de overeenkomst tussen Den Bosch en Veghel is afgeketst, spreekt hij de wens uit dat

God aan zijn parochie een afzonderlijk liefdehuis mag schenken. Hij vraagt aan Wilmer om alle voors en tegens daarvan nog eens goed te overwegen. Tot slot neemt hij het op voor Zr. Aloysia, die blijkbaar welwillend stond tegenover zijn plannen. Hij verwondert zich erover dat Heeren haar van ongehoorzaamheid en weerspannigheid beschuldigt, terwijl zij hem toch altijd op voorbeeldige wijze gehoorzaamd heeft. In een *post scriptum* stelt Van Miert genereus voor dat wanneer Heeren zijn vijf in Veghel aanwezige zusters aan hem wil afstaan, het Bossche Moederhuis hun bezittingen mag houden.

Nog op dezelfde dag schreef Van Miert een brief aan Den Dubbelden, waarin hij weinig heel laat van de persoon van Heeren.¹⁴ Hij verdenkt deze laatste ervan aan de parochie in Veghel de oprichting van een eigen liefdehuis te misgunnen. Als dat echt zo is, moet Heeren zijn zusters maar terugroepen.¹⁵ Volgens Van Miert zullen Zr. Aloysia en Zr. Cecilia, hierin gesteund door hun familie, hevig protesteren tegen terugkeer naar het Moederhuis. Wanneer zij zouden weigeren te gehoorzamen, zal hun

⁸ Zie ook Eijt, *Religieuze vrouwen*, 180-182. In 1843 zouden, eveneens op verzoek van pastoor van den Heuvel, Broeders van Maastricht het onderwijs aan arme jongens (de Sint-Jozefschool) op zich nemen, zie Smits, *Vademecum*, 482-483. Eind negentiende eeuw verhuisden de scholen van de Tolbrug naar de Orthenstraat waar de voorzieningen veel beter waren, zie Vogel, ‘Geschiedenis van de Congregatie van de Zusters van Liefde’, deel 4.

⁹ Zr. Anastasia van der Burgt en Zr. Dominica Stassar.

¹⁰ Wouters, *Van bedeling naar verheffing*, 327-330.

¹¹ Archief DMJ, Bestuursarchief, 158, Kroniek I (1820-april 1887), 57-58.

¹² Archief DMJ, blauwe map 3.21.

¹³ Over de uit Boxtel afkomstige Gerardus Petrus Wilmer († 1877), in 1861 benoemd tot bisschop van Haarlem, zie Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, deel 2, 88-90.

¹⁴ Archief DMJ, blauwe map 3.22.

¹⁵ De samenstelling van het team was in 1840 al veranderd. De kroniek vermeldt dat in dat jaar Zr. Theresia, Zr. Francisca en Zr. Johanna weer naar Den Bosch waren teruggekeerd. Op 25 januari waren aanwezig in Veghel: Zr. Antonia Boelen (overste), Zr. Cecilia de Kadt, Zr. Bernardina Kivits, Zr. Coleta Tetterode en Zr. Aloysia Voets. Van de zusters van het eerste uur was dus alleen Zr. Aloysia overgebleven.

‘apostasie’ niet aan henzelf maar aan Heeren te wijten zijn, aldus nog steeds Van Miert.

Toen Wilmer enkele dagen later bij Heeren naar diens standpunt informeerde, noemde deze laatste een hele rij argumenten die nagevoeg overeenkwamen met die van kanunnik De Decker.¹⁶ Tevens maakte hij zich zorgen over het stilzwijgen van de twee ‘tegenstrevende’ zusters in Veghel (Zr. Aloysia en Zr. Cecilia). Hoe langer deze onzekere situatie blijft bestaan, hoe meer kans dat hun verkeerde gevoelens versterkt worden. Hoe groter hun verzet wordt, hoe groter ook de kans wordt dat men later hem, Heeren, de schuld zal aanwrijven van alles wat verkeerd is gegaan. Vandaar dat hij Den Dubbelden verzoekt om snel een einde te maken aan deze onverkwikkelijke affaire.

De apostolisch vicaris gaf gehoor aan dit verzoek, en op 15 maart 1842 keerden de zusters terug naar Den Bosch, met uitzondering van Zr. Aloysia. Zij weigerde te gehoorzamen en bleef nog enige tijd wonen op de pastorie te Veghel om de school met 140 meisjes voort te zetten. Net als Petronella Coppens kon zij zich niet verenigen met het beleid van Heeren, maar met haar zou het minder goed aflopen dan met Petronella. Al spoedig was zij genoopt om te vertrekken naar haar ouderlijk huis, waar zij al

op 11 augustus van hetzelfde jaar zou overlijden. Waarschijnlijk heeft zij een tragisch levenseinde gehad; vanwege haar ‘apostasie’ was zij buiten de kerkgemeenschap terechtgekomen waarvoor zij zich met hart en ziel had ingezet.¹⁷ Ook na haar dood kreeg zij de zwarte piet toebedeeld; volgens een enkele getuigenis zou zij zelfs Pastoor Heeren en pastoor Van Miert tegen elkaar hebben uitgespeeld.¹⁸

Terug naar het duel tussen deze beide priesters. Heeren was bijzonder aangedaan door het gebeurde. Volgens hem had Van Miert, daarbij gesteund door zijn kerkmeesters, de reputatie van het Moederhuis geschonden. Hij vreesde dat Veghel niet zou schromen om Den Bosch nog verder door het slijk te halen. Vandaar dat hij zelf een verklaring had opgesteld waarin Van Miert en zijn kerkmeesters door het zetten van hun handtekening bevestigen dat het Bossche Moederhuis geen enkele blaam trof voor wat er fout was gegaan. Den Dubbelden was het met hem eens en hij stelde de onder-

¹⁷ Na Zr. Magdalena Coppens was Zr. Aloysia Voets de tweede zuster van de Congregatie die uittrad. Van de in totaal 338 zusters die in de negentiende eeuw intraden, zijn er vijf uitgetreden.

¹⁸ Aldus Petrus van der Sanden, een goede vriend van Heeren, die van 1836 tot 1878 pastoor van Erp was. In 1864 wilde hij in zijn eigen parochie een liefdehuis stichten, als afdeling van het Bossche Moederhuis. Mgr. Zwijsen zette hem echter onder druk om dat huis te beginnen met de zusters van Veghel (Van Miert was er inmiddels in geslaagd een eigen congregatie op te richten), wat in 1868 ook daadwerkelijk gebeurde. Toen vestigden zich vijf zusters in Erp. Hun gesticht stond onder bescherming van de H. Bernardinus van Siena, heel toevallig de doopnaam van pastoor Van Miert. Zie Archief DMJ, blauwe map 3.4.

De drie eerste Zusters Franciscanessen van de Onbevleete Ontvangenis der Heilige Moeder Gods. Van links naar rechts: Zr. Bernardina van Hoof, Zr. Theresia (Koojsje) van Miert, Zr. Francisca de Rooy. Foto: Zusters van Veghel.

tekening van de verklaring zelfs als voorwaarde aan de Veghelaren om met een eigen liefdehuis te mogen beginnen. Dezen willigden de eis prompt in, getuige de door hen ondertekende curieuze verklaring, die nog altijd rust in het

archief van de congregatie.¹⁹ Hierna luwde de storm.

Wat de plannen van Van Miert betreft: zijn Liefdehuis maakte een doorstart dankzij de Penitenten Recollectinen van Roosendaal. Die vestigden in maart 1843 tijdelijk een afdeling in Veghel om de pastoor te helpen, terwijl drie meisjes uit Veghel in Roosendaal novice werden. De formule sloeg niet aan en al in 1844 keerden de zusters terug naar Roosendaal. Omgekeerd keerden de drie novicen terug naar Veghel. Onder hen bevond zich een nichtje van de pastoor, Koojsje van Miert. Zij werd, met Maria Theresia als kloosternaam, de eerste overste van de nieuwe Congregatie van de ‘Zusters Franciscanessen van de Onbevleete Ontvangenis der Heilige Moeder Gods’ (SFIC), of te wel de Zusters van Veghel, die in omvang al snel de Congregatie van de Dochters van Maria en Joseph voorbij zou snellen.²⁰

¹⁹ Archief DMJ, blauwe map 3.30: ‘Wij ondergetekende Pastoor en kerkmeesters der R.K. Gemeente te Veghel, betuigen bij deze onze tevredenheid over het gedrag en over het onderwijs, welke de Liefdezusters van ’s Bosch, tijdens haar verblijf te Veghel, in lezen, schrijven, rekenen, en vrouwelijke handwerken gegeven hebben; -en verklaren bovendien, dat de redenen, om dewelke deze zusters op ’t bevel van zijne Doorluchtige Hooogerwaarde Heer den Dubbelden, bisschop van Emmaus, en Vicarius Apostoliek van ’s Hertogenbosch, Veghel hebben verlaten, geenszins van de zijde der zusters of van het Moederhuis te ’s Bosch bestaan hebben. Gedaan te Veghel den 27 december 1842. B.J. van Miert Pastoor, W. Kuypers kerkmeester, J. van Zutphen kerkmeester, J. van Hoof kerkmeester’.

²⁰ Alkemade, *Vrouwen XIX*, 56-59, met verwijzing naar Quirinus, *Ter liefde Gods*. Zie ook Bak, *Dankbaarheid is het Geheugen des Harten*.

¹⁶ Archief DMJ, blauwe map 3.24.

Heeren had aan de onverkwikkelijke gang van zaken een bittere nasmaak overgehouden, maar er kwam genoeg werk op de Congregatie af om niet te blijven kniezen. In 1843 verwierf de Congregatie voor het burgerlijk recht de officiële status van Zedelijk Lichaam. Dat impliceerde dat het Congregatiebestuur niet meer door anderen vertegenwoordigd hoefde te worden en voortaan zelf zaken kon doen, zij het dat Moeder overste en de zusters van het bestuur voor de wet respectievelijk ‘bestuurderes’ en ‘leden’ heetten.²¹ In 1845 werden de zusters betrokken bij een nieuw liefdewerk in Den Bosch: de zorg voor de meisjes van het Rooms-Katholiek Armen Weeshuis. Heeren stelde daarvoor de twee inmiddels geroutineerde kwartiermaaksters, Zr. Johanna de Beuger (overste) en Zr. Francisca d’Erkenne, alsmede Zr. Clara van den Broek en Zr. Dorothea Knaapen beschikbaar. Met de zorg voor weeskinderen begon weer een apart hoofdstuk in de geschiedenis van de Congregatie.²²

Drie jaar later zette de Congregatie letterlijk een grote stap met een nieuwe afdeling in het

IJsselstadje Doesburg, ver buiten het eigen Bossche vicariaat. Op verzoek van de plaatselijke pastoor, en met de verzekering dat de Congregatie niet voor eigen uitgaven stond, begon de Congregatie daar met een bewaarschool en een lagere meisjesschool. De overstap vergde heel wat papierwerk, maar gelukkig kon Heeren rekenen op de welwillende hulp van de coadjutor van Den Dubbelden, Mgr. Zwijsen. Op 19 juni 1848 betrokken de eerste vier zusters uit Den Bosch in Doesburg een huis dat bekend stond als het ‘Klooster’’, omdat het in vroeger tijden al deze functie had gehad. De eerste overste was Francisca d’Erkenne, die nog geen drie jaar daarvoor was benoemd tot overste van de nieuwe afdeling bij het Bossche weeshuis. Ook Doesburg vormt een hoofdstuk apart in de geschiedenis van de Congregatie.²³ Ongeveer gelijktijdig met de vestiging in Doesburg had de Congregatie plannen voor een nieuwe afdeling in de Bossche parochie van Sint Jacob. Alles zou echter heel anders gaan dan gedacht.

2.3 Mgr. Zwijsen

Zoals hierboven kort vermeld, verzorgden de zusters sinds 1841 catechismusles aan kinderen in de parochie van Sint-Jacob, de parochie waaraan voorheen Gerardus Molemakers en

Jacobus Heren lange tijd als zielzorgers verbonden waren geweest. In 1844 deed de Congregatie aan Molemakers’ opvolger, pastoor Petrus Kemps, het aanbod om voortaan ook gratis schoolonderwijs (lezen, schrijven, rekenen, handwerken) te geven aan arme meisjes. Dit aanbod droeg de goedkeuring weg van apostolisch vicaris Den Dubbelden en diens secretaris Wilmer.

Tot onaangename verrassing van Heeren en de zusters bleek Kemps echter een heel andere agenda te hebben. Voorafgaand aan zijn pastoorsbenoeming was hij kapelaan aan de Sint-Dionysiuskerk (Heikese kerk) in Tilburg, waar hij verknocht was geraakt aan pastoor Joannes Zwijsen. Deze laatste maakte een indrukwekkende carrière: op 14 januari 1842, dezelfde dag als waarop de 72-jarige Henricus den Dubbelden van paus Gregorius XVI zijn bisschopsbenoeming ontving, ontving de 47-jarige Zwijsen eveneens een bisschopsbenoeming en werd hij Den Dubbeldens coadjutor, met recht van opvolging.²⁴

De kroniek van de Congregatie vermeldt: ‘nooit kwam Mgr. Zwijsen in de stad zonder

zijn vriend Kemps te bezoeken’. Zwijsen wilde dat de zusters van de door hem in 1832 gestichte ‘Congregatie van Zusters van Liefde van Onze Lieve Vrouw, Moeder van Barmhartigheid’, in Tilburg bekend als de ‘Zusters van de Oude Dijk’ (net als de ‘Zusters van de Choorstraat’ werden zij dus ook vernoemd naar de straat waar hun Moederhuis stond), vaste voet in Den Bosch zouden krijgen en ‘hij loerde op Sint Jacob’.²⁵ Den Dubbelden was echter de baas en wees Kemps op het aanbod van de zusters van de Choorstraat om in de parochie gratis onderwijs te geven. Gevolg was dat voorlopig geen van beide zustercongregaties een afdeling in de Sint-Jacobsparochie kreeg.

In september 1846 schreef Heeren een brief aan Zwijsen met het dringende verzoek om geen Tilburgse zusters naar Den Bosch te sturen. Zwijsen schreef per kerende post een brief terug, waarin hij zijn verbazing uitsprak over Heerens bezwaren. Volgens hem zou de komst van zijn zusters de onderlinge verstandhouding juist ten goede komen. Bovendien kon Heeren ervan verzekerd zijn dat de Zusters van de Oude Dijk zich in Den Bosch nooit zouden bezighouden met dezelfde liefdewerken als de Zusters van de Choorstraat. Tot slot verbaasde Zwijsen zich erover dat Heeren eerder geen

²¹ Archief DMJ, 591, Akte van oprichting van het Zedelijk Lichaam der Vrouwen te ’s-Hertogenbosch onder de zinspreuk *In omnibus charitas*, 19 juli 1843. Zie ook Eijt, *Religieuze vrouwen*, 91, 98. Nog in 1872 zou de Bossche jurist en voormalig minister voor Zaken der Rooms-Katholieke Eredienst, J.B. van Son, zijn bewondering uitspreken voor de zorgvuldige wijze waarop Heeren de wettelijke status voor de Congregatie had geregeld, zie Archief DMJ, Bestuursarchief, 590. Over Van Son, zie Versluis, *Geschiedenis van de emancipatie*, 49-54.

²² Zie paragraaf 2.8.

²³ Zie paragraaf 2.9.

²⁴ Peijnenburg, *Joannes Zwijsen*, 85-86. In die tijd mochten er van de Nederlandse overheid nog geen bisschoppen in Nederland zetelen. Daarom werd apostolisch vicaris Henricus den Dubbelden niet benoemd tot bisschop van ’s-Hertogenbosch, maar tot bisschop van Emmaüs, *in partibus infidelium* (letterlijk: ‘in een gebied van de ongelovigen’). Zwijsen werd bisschop van Gerra, eveneens i.p.i. In 1853, toen Zwijsen bisschop van ’s-Hertogenbosch was geworden, noemde hij zijn ambtswoning in Haaren ‘Huize Gerra’.

²⁵ Archief DMJ, Bestuursarchief, 158, Kroniek I (1820-april 1887), 53.

Bisschop Joannes Zwijsen was een imponerende persoonlijkheid. Hier zegent hij het gelovige volk in de Bossche Sint-Janskerk. Dit schilderij dateert uit 1865, toen de Nederlandse bisschoppen in de stad een concilie hielden. Schilderij van Jan Peeters. *Utrecht, Museum Catharijneconvent*.

bewaar had gemaakt tegen de komst van de zusters uit Engelen en dat nu opeens wel deed met de mogelijke komst van de zusters uit Tilburg.²⁶ Heeren had een machtige concurrent, maar wist Den Dubbelden aan zijn zijde. Andere zaken, zoals de vestiging van een nieuwe afdeling in Doesburg, vergden veel van zijn aandacht.

Op 16 maart 1849 vierde Heeren zijn 50-jarig priesterfeest en werd hij door de zusters goed in het zonnetje gezet. Het Moederhuis was versierd met groene takken en slingers (bloemen waren er toen nog niet in maart). Aan het feestmaal namen uitsluitend hoge heren deel: uiteraard Den Dubbelden en Wilmer, voorts Anton Borret (de gouverneur van Noord-Brabant), Franciscus de Wijs (pastoor van Boxtel, die op dezelfde dag tot priester was gewijd als Heeren), nog tal van geestelijken en enkele wereldlijke hoogwaardigheidsbekleders. Ook niemand minder dan kardinaal

Engelbertus Sterckx, aartsbisschop van Mechelen, kwam aan Heeren een eregroet brengen. Mgr. Zwijsen moest helaas verstek laten gaan, hij was belet. De Congregatie en haar stichter stonden hoog aangeschreven in de stad, het apostolisch vicariaat en zelfs daarbuiten. Het lag in de lijn der verwachting dat de liefdewerken verder zouden uitwaaiëren over de andere stadsparochies.

Op 31 oktober 1851 overleed Den Dubbelden. Voor velen kwam zijn secretaris, Wilmer, het meest in aanmerking om hem op te volgen, maar tot hun schrik werd Zwijsen de nieuwe apostolisch vicaris.²⁷ Blijkbaar was het niet voldoende tot hen doorgedrongen dat deze al jaren het recht van opvolging had. Hoe dan ook, het was een lelijke streep door de verwachtingen van Heeren en reeds in 1852 waren de Tilburgse zusters gevestigd in de Bossche Sint-Jacobsparochie. Enkele jaren later namen zij in het Sint-Antoniusgesticht in de Hinthamerstraat, op verzoek van het bestuur van de Godshuizen, de zorg voor een aantal oude vrouwen op zich. Tot verbittering van Heeren hield Zwijsen zich dus helemaal niet aan de eerdere toezegging dat zijn zusters zich in de stad niet zouden bezighouden met dezelfde liefdewerken als de Zusters van de Choorstraat. Ongeveer tezelfdertijd trok

²⁶ Archief DMJ, Blauwe map 3.2 (brief Heeren) en 3.3 (brief Zwijsen). Met de zusters uit Engelen worden de Zusters van Jezus, Maria en Jozef bedoeld. Deze congregatie begon in 1841 een afdeling aan de Bossche Kerkstraat.

²⁷ Tien jaar later, in 1861, zou Wilmer († 1877) wel nog bisschop van Haarlem worden.

genoemd bestuur ook liefdezusters uit het Belgische Ronse aan voor de verzorging van oude vrouwen in het Sint-Annagesticht, eveneens aan de Hinthamerstraat. Vanaf 1819 was dat alleen een zaak geweest tussen de Godshuizen en de Zusters van de Choorstraat, maar voortaan waren er dus drie zustercongregaties in de stad die hetzelfde liefdewerk deden.

Op humaan gebied betekende de komst van nog meer liefdezusters uiteraard een vooruitgang, want het werd voor de Bossche instanties gewoon gemakkelijker om de oude vrouwen goed uit te besteden. Jaren later, in 1874 en 1875, toen er in de stad een grote sterfte onder ouderen was, hield de Congregatie te weinig kostgangsters over. Herhaaldelijk klopte ze aan bij het Armbestuur, maar kreeg steeds te horen dat er geen vrouwen meer waren die opgenomen wilden worden.²⁸ Veel arme bejaarden leden liever armoede in de hun bekende omgeving dan dat zij zich naar het Liefdehuis begaven.²⁹ In 1908 stopte de Congregatie met dit liefdewerk in 's-Hertogenbosch.³⁰

2.4 Pater Bernard

Een man naar het hart van Jacobus Heeren was de uit Amsterdam afkomstige pater Bernard

Hafkenscheid († 1865), behorend tot de in 1732 door Alphonsus Maria de Liguori gestichte Congregatie van de Allerheiligste Verlosser oftewel de Redemptoristen. Pater Bernard verwierf in de loop der decennia in Nederland en andere landen, tot in de Verenigde Staten toe, faam als prediker. Hij was waarlijk de negentiende-eeuwse Jan Brugman.

Om de affiniteit tussen hem en Jacobus Heeren te kunnen typeren, eerst iets over de Redemptoristen. Dezen stonden bij de gelovigen vooral bekend om hun zogenoemde 'volksmissies', waarvoor ze van dekenaat naar dekenaat en van parochie naar parochie trokken. Gedurende acht tot twaalf dagen kregen enkele paters, met toestemming van de bisschop uiteraard, de zeggenschap over een parochie. In de kerk waren er gebedsoefeningen en de mensen kwamen massaal biechten. Maar bovenal, de paters konden op huiveringwekkende wijze preken over de dood die ons allen te wachten staat, en in verband daarmee ook over hemel, hel en vagevuur. In zuidelijke streken schroomden zij niet om een lege doodskist over het gangpad van de kerk voort te slepen om de stemming erin te brengen.

Soms zetten zij in de preekstoel een keramieken doodshoofd naast zich neer waarbinnen een kaarsje brandde. De paters met hun grafstem en het spooklicht van de kunstschedels bezorgden de gelovigen kippenvel. Dat alles

had een weldadige uitwerking: parochianen legden onderlinge vetes bij en waren vol goede voornemens. Een volksmissie werd besloten met een kruisplanting, dat wil zeggen dat er in de buitenlucht onder massale belangstelling een groot kruis werd opgericht. Helaas was het meestal na verloop van tijd weer gedaan met de goede voornemens en vervielen mensen in hun oude onvolmaakte gewoontes, zoals overmatig drankgebruik, destijds de gesel van een groot deel van de Nederlandse bevolking.³¹

Toch hadden de volksmissies wel degelijk ook structureel effect. Zo werden er dankzij de Redemptoristen veel katholieke mannen lid van de Aartsbroederschap van de H. Familie, waarbinnen een sterke onderlinge controle over het vervullen van de godsdienstige en morele plichten bestond.³² Eveneens dankzij de Redemptoristen raakten de Nederlandse katholieken bekend met het Veertigurengebed en met de devotie tot O.L. Vrouw van Altijddurende Bijstand.³³ Een visueel overblijfsel van deze laatste devotie zijn nog altijd de talrijke Mariategeltjes aan de gevels van huizen in Den Bosch en elders in Brabant.

Begrijpelijkerwijze bestond er onder de parochiegeestelijkheid enige scepsis over

de wijze waarop de paters het sentiment van de gelovigen beroerden.³⁴ Bij de stichter van de Congregatie was die scepsis niet aanwezig. Al was Jacobus Heeren wereldheer, in zijn ijveren leek hij meer op een flamboyante pater dan op een bemiddelende herder.

In 1836 mochten de Redemptoristen zich van de Nederlandse overheid vestigen in een voormalig Kapucijnenklooster in het Limburgse Wittem. In 1840 gaf de kersverse koning Willem II, die zijn katholieke onderdanen heel welgezind was, toestemming aan de paters om in heel het land volksmissies te houden. Een jaar later kwam de vorst zelfs op bezoek in Wittem waar hij, tot genoegen van de paters, 'met eigen hand zijn naam schreef op de lijst der weldoeners en beschermers van het klooster'. Eveneens in 1841 gaf genoemde pater Bernard een negendaagse retraite aan de studenten van het seminarie te Sint-Michielsgestel, en een volksmissie in de bedevaartplaats Uden. In november 1843 hield hij een veertiendaagse volksmissie in de Bossche kerken. Maar liefst 48 priesters moesten hem assisteren bij het biecht horen, zo groot was de opkomst van boetvaardige gelovigen.³⁵

²⁸ Archief DMJ, Bestuursarchief, 158, Kroniek I (1820-april 1887), 143-146.

²⁹ Wouters, *Van bedeling naar veredeling*, 387.

³⁰ Eijt, *Religieuze vrouwen*, 83-84.

³¹ Evers & Post, *Historisch repertorium*, 108-114; Rooijackers, *Rituele repertoires*, 385-393.

³² Voor een studie over de impact van devoties op groepsvorming, zie bijvoorbeeld Margry, *Teedere quaesties*.

³³ Over het Veertigurengebed, zie ook paragraaf 3.2.

³⁴ Voor een literaire, tamelijk satirische weergave van een volksmissie in Limburg, zie Kemp, *De felle novene*.

³⁵ Bij deze gelegenheid werd een prent uitgegeven van pater Bernard op de preekstoel in de Sint-Jan. Zie Lans, *Het leven van pater Bernard*, 222.

Dit alles moet een goede indruk hebben gemaakt op Heeren, want op zijn verzoek gaf pater Bernard in februari 1847 in het Moederhuis een retraite aan de zusters en hun oud-leerlingen. Begin 1851 kwam hij weer voor een retraite naar Den Bosch en was hij bij Heeren thuis te gast. Ongetwijfeld spraken zij over de vele Brabantse missionarissen in Amerika. Zo behartigden uit het Bossche vicariaat afkomstige priesters in dat grote nieuwe land de zielzorg voor Noord-Brabantse landverhuizers, die vooral afkomstig waren uit de dorpen Zeeland, Uden en Veghel.³⁶

Toen in december 1853 het mirakelbeeld van de Zoete Lieve Vrouw triomfantelijk uit Brussel werd teruggebracht naar Den Bosch, waren de Redemptoristen er weer bij. De inmiddels hoogbejaarde Jacobus Heeren deed mee aan de ceremonie. Op 27 december, het feest van Sint Jan, droeg hij samen met drie andere geestelijken en gevolgd door bisschop Zwijzen en vele anderen, het mirakelbeeld van de Zoete Moeder de kathedraal binnen.³⁷ Bij dit

Pater Bernard op de preekstoel in de Bossche Sint-Janskerk tijdens de volksmis in november 1843. *KDC Nijmegen*.

heugelijk gebeuren maakte pater Bernard indruk met zijn machtig stemgeluid. Als we bedenken dat de kerk overvol was en men toen nog niet beschikte over geluidsinstallaties, was het een voortreffelijke keuze om deze Amsterdammer, die bekend stond als ‘de grote klok’, te laten preken.

Een jaar later waren de Redemptoristen gevestigd in de Diezestad (Waterstraat) en weer enkele jaren later beschikten zij over een nieuw gebouwd klooster met kerk in de Tweede Nieuwstraat, de huidige Sint-Josephstraat. Van Heeren kregen zij een fraaie klok cadeau. Deze had hij eerder gekocht voor

Deze prentbriefkaart uit 1860 toont de toen pas voltooide Sint-Josephkerk. Daarachter het klooster van de paters Redemptoristen in de toenmalige Tweede Nieuwstraat, de huidige Sint-Josephstraat. De klok in het torentje op het kloosterdak was een geschenk van pastoor Heeren. Vervaardigd door G.J. Bos. *'s-Hertogenbosch, Stadsarchief, Beeldbank nr. 0000466*.

de nieuwe, in 1846 voltooide kapel van de Congregatie, maar de Bossche pastoors, die niet weinig jaloers waren op de Congregatie, wisten toen te verhinderen dat ze werd gewijd, weswege ze ook niet voor het angelus kon worden geluid. Met dit geschenk maakte Heeren niet alleen een gul maar ook een symbolisch gebaar. Vriend en vijand konden voortaan de gebedsoprop horen die jarenlang verboden was geweest. Het zou tot 1892 duren voordat de zusters

toestemming kregen om in het eigen Moederhuis het angelus te luiden, met weer een nieuwe klok.³⁸

³⁶ Archief DMJ, 434, Stukken betreffende contracten, 27-2-1847 en 3-1-1851. Zie ook Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 22-23. Over de retraite te Sint-Michielsgestel en de volksmissie in 1853, zie Lans, *Het leven van Pater Bernard*, 220-221, 447. Over de reizen van pater Bernard naar Amerika, zie *Ibidem*, 250-435. Over de landverhuizing, zie Van den Eerenbeemt, *De missie-actie in Nederland*, 68-69. Zie ook Schutjes, *Geschiedenis Bisdop*, deel 5, 533-538.

³⁷ Peijnenburg, *Joannes Zwijzen*, 251-254. Tot op heden wordt het beeld druk bezocht door vereerders uit de regio en van ver weg; ook voor de zusters van de Choorstraat is de Mariakapel van de Sint-Jan altijd een favoriete plek geweest om te bidden.

³⁸ De in 1892 door de firma Fritsen vervaardigde nieuwe klok heette Maria. In 1911 werd deze in de toren van de nieuwe kapel geplaatst. In januari 1943 werd ze door de Duitse bezetters in beslag genomen. In 1950 kreeg de kapel weer een nieuwe, de huidige, klok, waarop de namen van de schenkers, ‘Henricus, Anna-Maria’ – de ouders van Zr. Madeleine en Zr. Josefo Klerx – waren aangebracht, evenals de spreuk ‘Vox mea, vox Domini’ (‘Mijn stem is de stem van de Heer’). Zie Schrover & Schrover, *Kapellen van het Moederhuis*, 86; *De Heeriaan* 1 (1950-1951) nr.1, 5-6; *De Heeriaan* 45 (2016) 18. Zie ook Eijt, *Religieuze vrouwen*, 183-184.

Wat Jacobus Heeren niet kon weten, maar waaraan hij ongetwijfeld zijn zegen zou hebben gegeven, was dat de Redemptoristen in 1866, zeven jaar na zijn dood, de oude schuilkerk Achter de Boerenmouw, waaraan hij ooit als kapelaan verbonden was geweest en waarin hij in 1818 een herensociëteit, de ‘R.K. Jongelingen Vereniging Concordia’, had ondergebracht, bestemden tot opvanghuis voor R.K. Militairen.³⁹

Begin twintigste eeuw zouden de Zusters van de Choorstraat met de Redemptoristen een kortstondig missieavontuur aangaan in Brazilië. Dit partnerschap liep echter op een mislukking uit. Later verliep op dit gebied de samenwerking met andere paters, de Scheutisten, aanmerkelijk beter, eerst in China en vervolgens in Congo.⁴⁰ Maar in Den Bosch zelf bleef de relatie met de Redemptoristen goed. Tot ver in de twintigste eeuw droegen de paters de vroegmis op in de kapel van het Moederhuis; daarnaast verzorgden zij talrijke retraites voor de Congregatie.

2.5 Zusters, moeders en kinderen

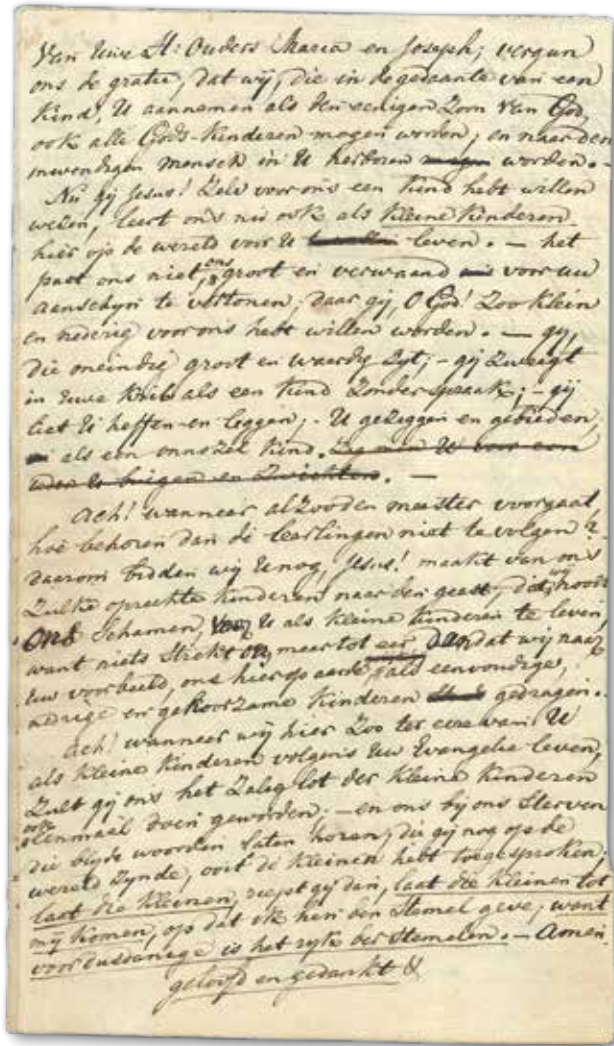
Al jaren voor de stichting van de Congregatie zetten de toekomstige zusters en Jacobus Heeren zich in voor arme kinderen, en dat

werk zetten zij voort. De Hebreeuwse spreuk ‘wie een kind redt, redt de hele wereld’ zouden zij zeker hebben beaamd. Omdat dit liefdewerk de eerste motivatie was om met de Congregatie te beginnen, volgt hieronder een schets van het ‘kindbeeld’ van Heeren. Daarna volgt, onlosmakelijk daarmee verbonden, een schets van de zusters als geestelijke moeders van de aan hen toevertrouwde kinderen, want Heerens ‘kindbeeld’, ‘moederbeeld’ en ‘zusterbeeld’ waren ten nauwste met elkaar verbonden.⁴¹

2.5.1 Volmaakte onschuld

Als beginnend zielzorger was Jacobus Heeren al geraakt door het lot van kinderen voor wie er niet de geborgenheid van het gezin of een gezinsvervangend huis (zoals een weeshuis) was. Talrijke verlaten kinderen stierven door honger, gebrek of mishandeling, en uit zowel humaniteit als vanwege het gebod van christelijke naastenliefde wilde Heeren die misstand bestrijden. Natuurlijk was hij niet de enige, voor talrijke van zijn tijdgenoten golden gelijkaardige beweegredenen, maar de gezamenlijke inspanningen waren niet toereikend.

De compassie die Heeren had met lijdende mensen, vooral kinderen, werd nog versterkt door de kern van de Vincentiaanse spiritualiteit om ‘Christus te zien in de armen, en de armen

Passages uit een door Pastoor Heeren geschreven meditatie voor Kerstmis, met onder meer de zin: ‘Nu gij, Jezus, zelf voor ons een kind hebt willen wezen, leert ons nu ook als kleine kinderen hier op de wereld voor u te leven’. Archief DMJ.

te zien in Christus’, en bijgevolg om ‘Christus te dienen door de armen te dienen’.⁴² Daarnaast gold in bijzondere mate voor Heeren de christelijke opvatting dat een kind een volmaakt wezen is. Volgens de katholieke geloofsleer is de mens geschapen naar Gods evenbeeld en heeft hij daarom vanaf zijn prille levensbegin een goddelijke dimensie. Helaas komt hij, eveneens vanaf zijn prille levensbegin, terecht in een onvolmaakte wereld en is hij daardoor besmet met de zogenoemde erfzonde. Door het sacrament van het doopsel wordt men bevrijd van die smet, maar vroeg of laat zullen de meeste mensen bezwijken voor de verleidingen van de onvolmaakte, zondige wereld; slechts weinigen zullen hun onschuld behouden.⁴³

Vandaar dat Heeren kinderen niet alleen geborgenheid wilde geven maar hen ook – of vooral – wilde bijstaan om hun onschuld zo lang mogelijk te behouden. Daarmee wilde hij hen toerusten op het rechte levenspad naar – uiteindelijk – het Hemels Paradijs. Zijn aanpak bestond uit een strenge zedelijke opvoeding – verwennen is immers bederven⁴⁴ – en veel geloofsonderricht.

Veel houvast, zowel voor de kinderen als

³⁹ www.bossche-encyclopedie.nl/panden/in%20den%20boerenmouw%2017-15.htm. Zie ook Schutjes, *Geschiedenis van het Bisdóm 's-Hertogenbosch*, deel 4, 535-537.
⁴⁰ Zie Deel Missie: Hoofdstuk 2 (Brazilië), Hoofdstuk 3 (China) en Hoofdstuk 5 (Congo).

⁴¹ Zie ook paragraaf 1.6.

⁴² Stokman, *Vincentius achterna*, 74-102,
⁴³ Over deze materie, zie Lutterbach, *Gotteskindschaft*.
⁴⁴ Zo is in Vlaanderen ‘bedorven kinderen’ synoniem van ‘verwende kinderen’.

voor hun begeleiders, bood de voorbereiding op de eerste H. Communie. Voor die geloofsdaad diende men vrij van zonden te zijn, wat trouwens ook gold voor alle volgende communies. Toen hij nog pastoor van Oirschot was (1820-1830), zorgde Heeren er zelfs voor dat de arme kinderen van de parochie vóór hun eerste communie nieuwe kleren kregen, opdat zij netjes konden verschijnen op de gewijde maaltijd. Overeenkomstig de rooms-katholieke traditie beschouwde hij iedere communie als een versterking van de individuele band met Christus én als een versterking van de onderlinge band binnen de gemeenschap der gelovigen.⁴⁵ In 1905 vaardigde paus Pius X een decreet uit waarin hij de gelovigen aanspoorde om dagelijks te communie gaan; in 1910 volgde hij met een decreet waarin hij de eerste-communieleeftijd verlaagde (van ongeveer twaalf naar ongeveer zes jaar).⁴⁶ Heeren heeft dat niet meegemaakt, maar hij zou Pius' decreten ongetwijfeld met vreugde hebben verwelkomd.

De behoedende opvoeding van kinderen welke Heeren voorstond vergde veel van de zusters als hun begeleidsters. Dezen dienden ervan doordrongen te zijn wat het betekende

‘Laat de kinderen tot mij komen’ (Marcus 10,13-16). Detail olieverfschilderij van een onbekende Duitse kunstenaar, ca. 1840.

om Dochter van Maria en Joseph te zijn én om als Dochter van Maria en Joseph om te gaan met kinderen. Wat het eerste betreft, hun identiteit, moesten alle zusters zelf zijn zoals kinderen.⁴⁷ In zijn *Heilige oefening van drie en dertig meditatieën over het leven van Onzen Heer Jesus Christus* wijst Heeren erop dat God zelf, die alles weet, naar het lichaam kind is geworden, opdat wij – die soms denken veel te weten maar feitelijk weinig voorstellen – naar de geest kind worden. Want slechts als wij ons als kinderen kunnen gedragen voor God, zijn wij waardig om het ‘Rijk der Hemelen’ te betreden (*Matteüs 18,3*). Het is uiteraard niet mogelijk dat volwassenen terugkeren naar hun

kindertijd, maar toch slaagt Heeren erin vijf overeenkomsten te noemen tussen ‘natuurlijke’ kinderen en ‘evangelische’ kinderen. Die laatste status is wat hij beoogt voor de zusters. Het betreft, samengevat, deze vijf:⁴⁸

- 1) Kinderen vermaken en vergenoegen zich met beuzelarijen waar oudere mensen de spot mee drijven. Zo vergenoegen en vermaken evangelische kinderen zich met het geringe en nietige van de wereld, waarvoor wereldse mensen zich zouden schamen.
- 2) Kinderen zijn tevreden met alles wat men aan hen geeft. Zo is het ook gesteld met evangelische kinderen, die om God leven volgens de gelofte van armoede.
- 3) Kinderen worden als onnozel, dwaas en dom beschouwd. Zo willen evangelische kinderen ook overkomen aan de wereld, om ‘wijs te zijn voor God’ (*Romeinen 1,22*).
- 4) Kinderen onderwerpen hun oordeel graag aan dat van anderen. Zo onderwerpen evangelische kinderen omwille van God hun oordelen eveneens aan die van anderen.
- 5) Kinderen zijn in alles afhankelijk van anderen, gedragen zich zoals anderen dat van hen verlangen. Evangelische kinderen doen dat eveneens.

Kort gezegd wijst Heeren op overeenkomsten tussen natuurlijke kinderen die ‘nog’ onschuldig zijn, en evangelische kinderen die ‘opnieuw’ onschuldig zijn geworden. De eerstgenoemden zijn min of meer gedoemd om hun onschuld te verliezen doordat zij steeds meer in de greep van de wereld terecht komen; de als tweede genoemden zullen zich, met de hulp van Gods genade, juist bevrijden uit de greep van de wereld en zo hun ‘tweede onschuld’ bereiken.⁴⁹

Als groep komen de evangelische kinderen tamelijk kwetsbaar over. Als ‘kinderen van het licht’ staan kloosterlingen inderdaad niet bekend als gewiekste zakenlieden, maar zij vormen een gemeenschap, en dat maakt hen weer sterk. Wanneer Heeren in de vierde en vijfde overeenkomst tussen beide soorten kinderen spreekt over ‘anderen’, bedoelt hij de oversten, en een overste beschikt, eveneens dankzij Gods genade, over de wijsheid en het onderscheidingsvermogen om als een moeder haar kinderen (in dit geval de zusters) te beschermen tegen de wereld.

⁴⁵ Caspers, *De eucharistische vroomheid*, 192-197 (vruchten van de Eucharistie).

⁴⁶ Het betreft het decreet *De Quotidiana Ss. Eucharistiae Sumptione* (1905) en het decreet *Quam singulari* (1910), zie Caspers, *De eucharistische vroomheid*, 273-275 en Caspers, ‘Catechese over de mis’.

⁴⁷ Zie ook paragraaf 3.1 Intrede en Caspers, *Zacht, doch krachtig*, 120-121.

⁴⁸ Heeren, *Heilige oefening*, 32-38: ‘Over de kindschheid van Jesus, alsmede over de onze’. Zie ook Caspers & Waaijman, *De wortels, de twijgen en de vruchten van de boom*, 86-89.

⁴⁹ Zo wijst Heeren, in zijn op 30 december 1824 geschreven nieuwjaarswens aan de zusters, dat zij zich bewust moeten zijn van hun schuldigheid en zondigheid, opdat zij met meer moed en ijver aan hun oude mantels kunnen werken om te kunnen worden als de onschuldige en zondeloze Jezus, zie Archief DMJ, Blauwe map, 7.5. Zie ook *Bijzondere gebeden ten gebuike van de Congregatie der Zusters van Liefde onder de benaming van dochters van Maria en Jozef te 's-Hertogenbosch*, Sint-Michielsgestel 1924, 11-12: ‘Gebed tot de Geestelijke Ouders’.

2.5.2 Jezus' lievelingen

Over de wijze waarop de zusters, met name de onderwijzeressen, dienden om te gaan met kinderen laat Heeren zich duidelijk uit in zijn handgeschreven *De H. Regel in vraag en antwoord*.⁵⁰ Net als de *Regel* zelf kunnen we dit boek beschouwen als een synthese van alles wat hij, als 'levende regel', in de loop van vele jaren met de oversten en zusters heeft besproken. Anders dan de titel doet vermoeden, gaat het handschrift over veel meer dan alleen een zakelijke toelichting bij de *Regel*.⁵¹

Kort gezegd is de *Regel* meer kerkrechtelijk geformuleerd, terwijl de *Regel in vraag en antwoord* meer blootgeeft van de spiritualiteit van de Congregatie. Zo ook de passage ter toelichting bij paragraaf 89, die gaat over de zorg voor behoeftige kinderen.⁵² Uit deze paragraaf haalt Heeren drie hoofdpunten, die hij vervolgens toelicht en toepast op de schoolmeesteressen. Hieronder volgt een weergave in modern Nederlands:

1° Zij moeten de kinderen een moederlijk hart toedragen.

Een oprechte moeder heeft alles voor haar kinderen over. Nooit is er iets te lastig voor haar. Al brengen haar kinderen haar nog

zoveel kommer en zorgen, toch blijft zij liefdevol en geduldig voor hen. Niet minder liefdevol dienen de zusters te zijn voor hun kinderen, want al ondervinden ook zij, evenals de natuurlijke moeders, dat de kinderen vaak slordig, vuil, onbeschaamd en hardleers zijn, toch mogen zij in liefde en geduld niet onderdoen voor andere moeders. Want zoals die andere moeders worden gevormd door de natuur, zo moeten zusters worden gevormd door de liefde die *uit* en *om* God is. De goddelijke liefde, die sterker is dan de dood, is ook sterker dan de natuurlijke liefde. Omdat zij de kinderen over wie zij zich ontfermen *naar de geest* voor Jezus baren, mogen zij terecht tegelijk *Moeder en Maagd* genoemd worden. Daarom zusters, moeten jullie, naar het voorbeeld van de moeders in het evangelie (*Matteüs 18,3*), bij het gebed de kinderen dikwijls aan Jezus presenteren, opdat Hij jullie een ware moederlijke liefde mag vergunnen, niet slechts om hen tot Jezus te brengen, maar ook om hun te leren voor Hem te leven.

2° Zij moeten zich gelukkig achten, zich onder Jezus' lievelingen te mogen bevinden. De kinderen zijn Jezus' lievelingen, omdat Hij, door ze te *omhelzen* en te *zegenen*, aan hen, meer dan aan anderen, Zijn liefde heeft getoond. De apostelen wilden de kinderen

van Jezus verwijderen, maar Hij liet hen tot zich komen. Om Jezus te believen en om Zijn voorbeeld te volgen, moeten de zusters voor de kinderen achting en liefde hebben. Kinderen zijn Zijn lievelingen, omdat zij vanwege hun onschuld nog de genade van het H. Doopsel bezitten. Is het dan geen bijzonder voorrecht om die goddelijke genade in de kinderen te mogen behoeden? Immers, waarop zal de duivel zich meer toeleggen dan op het aan hen ontroven van die (genade-) schat? Daarom, geliefde zusters, is het jullie voornaamste plicht om het zaad der deugden in die onschuldige harten te zaaien, voordat de duivel in staat is om daarin het onkruid der zonden te werpen.

Leer hun daarom met ijver om God te kennen, God te vrezen en uit eerbied en liefde voor God alle kwaad te vermijden. *Voor dusdanige*, zei Jezus, *is het Rijk der Hemelen*; en omdat dit Rijk hun ongetwijfeld nog toebehoort vanwege hun onschuld, moeten jullie, als hun zichtbare Engelbewaarders, hen voor alle verleidingen van de duivel en de wereld behoeden, opdat zij door het gebed en het oefenen van de deugden Jezus' lievelingen mogen blijven. Daarbij mogen jullie niet vergeten aan de kinderen een liefderijke verering van de H. Maagd, de H. Joseph en de Engelbewaarder bij te brengen.

3° Zij moeten hun edele roeping steeds met opgeruimdheid verrichten.

Nu realiseren jullie je, geliefde zusters, hoe edel en welgevallig aan Jezus jullie taak en roeping zijn. Ver van u moeten daarom alle weerzin en verveling zijn, want ofschoon het onderwijs aan kinderen een ondankbaar werk is, levert het veel verdiensten op. Al plukken jullie niet op het moment zelf de vruchten van jullie liefde, later zullen jullie merken hoe bij de meeste van jullie kinderen het zaad, door jullie in hen gezaaid, alsnog nog de gewenste vruchten voortbrengt. Doe jullie werk dus niet met weerzin en laat vooral nooit enige weerzin merken aan de kinderen. Om verveling tegen te gaan, dient het onderwijs gevarieerd te zijn, met afwisselende activiteiten, zoals lezen, zingen, schrijven, rekenen, spelen, handwerken, enzovoort. Het is ook heel nuttig en aangenaam om aan de kinderen stichtende historiën (voornamelijk heiligenlevens) te vertellen.

In Heerens toelichting vallen twee zaken bijzonder op. Ten eerste, dat volgens hem de zusters als 'geestelijke moeders' belangrijker zijn dan de 'natuurlijke moeders' voor de vorming en de toekomst van de kinderen. Voor alle duidelijkheid: 'natuurlijk' betekent hier overeenkomstig de wetten van de natuur,

⁵⁰ Archief DMJ, Algemeen Archief 1-50, p. 13-26.

⁵¹ Over de *Regel*, zie paragraaf 4.1.

⁵² *Zie Bijzondere regelen*, art. 88-98 ('Over de Liefdewerken jegens den Evenmensch').

voortkomend uit de schepping; 'geestelijk' betekent hier bewerkt door de Heilige Geest, niet per se in tegenspraak met de natuur maar wel onafhankelijk daarvan. Ten tweede, dat Heeren de kinderen zo goed mogelijk van de wereld af wil houden om hun onschuld te bewaren. Eigenlijk wil hij hetzelfde met de zusters, opdat die zo goed mogelijk hun 'tweede onschuld' konden bewaren. Dit streven modelleerde de concrete gestalte van de Congregatie, zoals Heeren die voorstond: van een klein Liefdehuis met uithuizige zusters wilde hij naar een groot Moederhuis, met liefdewerken aan huis en zusters die thuis bleven. Al in 1829 lag dit streven aan de basis van het conflict tussen Jacobus Heeren en Petronella Coppens en het vertrek van die laatste uit de Congregatie.

2.5.3 Teleurstellingen

Gedurende vele jaren ondervonden Heeren en de zusters tot hun bittere teleurstelling hoe verpestend de invloed van de wereld op de kinderziel was. In haar beginperiode besteedde de Congregatie alle kinderen uit, er was voor hen geen plaats in het Liefdehuis. Met de uitbreiding daarvan, dankzij de aankoop van het huis van Meijuffrouw Van Gulick in 1840, waren de zusters echter in staat om zelf vijftien kinderen onder dak te brengen, naast de grotere groep die nog steeds bij gastgezinnen verbleef.

Pierre E. Dielman vervaardigde meerdere portretten van Jacobus A. Heeren. Dit werk uit 1850 hangt in het Moederhuis DMJ, een ander uit 1856 in Sint-Jozefoord in Nuland. *Moederhuis DMJ*.

De voortdurende strubbelingen met de onvolmaakte buitenwereld zijn duidelijk af te leiden uit een door Heeren geformuleerd en herhaaldelijk gewijzigd 'reglement wegens of voor de kinderen' en eveneens door hem geformuleerde 'bedenkingen wegens de kinderen'.⁵³

Hierin lezen we dat, om de greep op de opvoeding van de kinderen te behouden of te versterken, de Congregatie in 1841 besloot dat er voortaan alleen meisjes mogen worden opgenomen die jonger zijn dan zeven jaar. Dus geen oudere meisjes en in het geheel geen jongens meer. Na ruim twintig jaar ondervinding is namelijk gebleken dat de opleiding van jongens niet behoorlijk kan worden gedaan door vrouwen, en dat bovendien jongens en meisjes niet altijd voldoende uit elkaar gehouden kunnen worden. Nieuwkomertjes mogen niet meteen aan een gastgezin worden uitbesteed, maar moeten minstens drie maanden in huis blijven, opdat de zusters weten wat voor vlees zij in de kuip hebben. Vaak hebben de kinderen veel geleden uit armoede of verwaarlozing: 'vooral bij onechte kinderen bespeurt men soms kwalen en ongesteldheden waarvan zij helemaal genezen moeten worden voordat

⁵³ Archief DMJ, Bestuursarchief, 410 (1841-1854).

zij het huis verlaten’.⁵⁴

In 1842 bepaalde de Congregatie dat bestelde meisjes tot hun negentiende levensjaar (later verhoogd tot hun 21ste levensjaar) onder toezicht van de Congregatie moesten blijven, pas daarna mochten ze de zusters verlaten en definitief ergens gaan dienen. In dat jaar bepaalde de Congregatie tevens dat de uitbestede kinderen elke maand in het Liefdehuis moesten komen, opdat zij hun genegenheid voor de zusters zouden behouden. In 1853 kwam de Congregatie daarop terug:

‘De ondervinding sedert dien tijd heeft geleerd dat de kinderen die in de stad wonen meer kwaad dan goed aan de nog in het huis wonende kinderen aanbrengen; er behoeft er maar één onder te zijn die voor de wereld is, of slechts iets is bedorven; deze zal of door woorden, of door houding en manieren de kinderen in huis meermaals ontstichten of minder goede gevoelens doen krijgen (...)’.

Het reglement is onverbiddelijk tegenover ouders. Deze mogen niet eens weten waar hun kinderen besteld zijn, anders gaan zij daar op

bezoek wat niet wenselijk is. Hooguit eenmaal per jaar is het aan ouders of andere naaste familieleden toegestaan om de kinderen te zien en te spreken, maar dan alleen hier aan het Liefdehuis en in het bijzijn van de zusters.

De zusters moeten jaarlijks tenminste eenmaal, maar liefst tweemaal de kinderen in hun woonplaatsen bezoeken in voor- en najaar. Bij hun bezoek zullen zij nauwkeurig letten op het onderhoud en de reinheid van de kleren. Ook gaan zij zorgvuldig na of de gastouders goed zorgen voor het geestelijk en tijdelijk welzijn van de kinderen en of de kinderen voldoende vorderingen maken op school. De zusters blijven verantwoordelijk voor de maatschappelijke en godsdienstige opvoeding van de kinderen.

Als de kinderen eenmaal zijn afgezwaaid en aan alle financiële plichten is voldaan, mogen zij niet meer rekenen op bijstand van de Congregatie. Op die regel wil Heeren geen uitzondering maken, anders wordt de Congregatie voortdurend met dit soort dingen lastiggevallen, en de ervaring leert dat geleend geld zelden terugkomt.

Zoals gezegd waren de zusters verantwoordelijk voor de zedelijke en de godsdienstige opvoeding. Over het eerste is het reglement kort en duidelijk. De zusters moeten de kinderen leren om hun werk netjes en nauwkeurig te doen, en om beleefd en welgemanierd te zijn

overeenkomstig de regels der wellevendheid. De godsdienstige opvoeding is een zwaarder pakket. De zusters moeten de kinderen geloofskennis bijbrengen, hen leren bidden, en hen voortdurend corrigeren. Maar vooral, zij moeten hun leren om zich te oefenen in de deugden, zoals daar zijn zuiverheid, ootmoedigheid, gehoorzaamheid, dienstbaarheid, geduld, verdraagzaamheid, genoegzaamheid, enzovoort.

‘Zoals de novicemeesteres oefent met de novicen om hen te oefenen in vernedering, verloochening, versterving en andere deugden, zo moeten de zusters de meesteressen van de kinderen zijn en met de kinderen handelen’ (11de artikel).

Dat laatste vereist wel dat de desbetreffende zusters beschikken over voldoende capaciteiten. Zusters die zelf niet oplettend of nauwkeurig zijn, zijn geenszins geschikt om kinderen naar behoren op te leiden, aldus nog steeds het reglement. Ofschoon dit reglement gold voor alle kinderen – meisjes – waarvoor de zusters verantwoordelijk waren, waren alleen degenen die bij de zusters in de Choorstraat inwoonden in staat om de intensieve godsdienstige opvoeding te genieten. Het zware pakket en de focus op de deugdbeoefening doen vermoeden dat de jongvolwassenen als wereldvreemde en -schuwe wezens in de samenleving

terecht kwamen. De overstap was groot en er was geen weg terug. Zelfs een enkele keer in het Liefdehuis logeren was er niet meer bij, men was immers na het vertrek uit het Liefdehuis met de wereld besmet.

In november 1853 noteerde Heeren gramstorig dat het bijna niet te geloven is dat de meeste kinderen, zodra zij ergens in de stad als dienstmeiden wonen, zich van het Liefdehuis distantieren en de spot drijven met de zusters. Zij zwelgen in hun vrijheid, kleden zich naar de laatste mode en lachen om de uitspraken van de zusters. Hoe meer moeite die voor sommige kinderen doen, hoe meer verachting zij daarvoor terugkrijgen. Met zijn bewoordingen wekt Heeren de indruk dat het geestelijk moederschap van de zusters bij de zogenoemde ‘half-wezen’ (kinderen van wie de vader of de moeder was overleden) minder geslaagd was dan bij de schoolkinderen. Hun voormalige kostgangsters konden de overstap naar de wereld niet goed aan, keken waarschijnlijk met rancune terug op de veel te strenge opvoeding door de zusters, en namen het hun kwalijk dat zij jarenlang van hun familie waren afgehouden.

Waarschijnlijk was de Congregatie medio negentiende eeuw niet geliefd bij een deel van de Bosschenaren. Heeren zelf trekt de conclusie dat het ondankbare gedrag van de oud-pupillen voortkomt uit de goedheid en toegeeflijkheid van de zusters:

⁵⁴ Tot de verbeelding sprekend is bijvoorbeeld de afkomst van Helena Hengelaar, die op 4 augustus 1825 op zesjarige leeftijd werd opgenomen. Op dat moment zaten haar beide ouders in de gevangenis. Haar vader kreeg in november van dat jaar de doodstraf. Haar moeder werd in 1831 vrijgelaten maar kwam een jaar later weer in de gevangenis terecht. Archief DMJ, Bestuursarchief, 387, 417, 419 en 421.

‘De ondervinding leert dat hoe meer men de kinderen ontziet, hoe meer dit hen verwaand, stug en trots maakt. Hoe meer eieren men onder hen legt, hoe meer zij zich verbeelden ons niet nodig te hebben’.

Uit zijn bedenkingen (1853) bij het reglement komt Heeren naar voren als iemand die het helemaal gehad heeft met de jonge vrouwen die het Liefdehuis hebben verlaten. Sommigen zijn diep in de problemen geraakt, maar hij verbiedt de zusters om te hulp te schieten. De meiden willen toch niet geholpen worden. Bovendien, naarmate de zusters zich extra voor hen inspannen, zal de buitenwereld de ontspoorde jonge vrouwen meer met het Liefdehuis associëren.

Maar wat hebben de zusters dan verkeerd gedaan? Verwennen, dat is volgens Heeren de valkuil waar zij steeds opnieuw inlopen. Hij hamert erop dat de zusters zich weliswaar als geestelijke en wezenlijke moeders van de kinderen moeten beschouwen, maar dat zij er vooral op moeten letten dat zij ‘de laffe en de al toegevendende liefde van de gekke moeders in de wereld niet navolgen’. Zij moeten de kinderen juist wijzen op de foute eigenschappen van hun natuurlijke moeders. Ook moeten de zusters uiterst zuinig zijn met hun complimentjes, anders krijgen de kinderen te veel verbeelding. Als kind van zijn tijd

zag hij ook het nut in van lichamelijke tuchtiging:⁵⁵

‘Van kerven of hevig uitvallen moet men zich wachten, maar wel zeker moet men tot welzijn der kinderen soms de roede of andere bestraffingen gebruiken, daar het door ondervinding blijkt dat de roede tegen koppigheden of andere ingewortelde fouten gebezigd, niet zelden een heilzaam en soms het enige middel is’.

De zusters dienen zich voorts te realiseren dat sommige kinderen niet geschikt zijn om als dienstmeid te gaan dienen. Die kinderen zij gewoon te lomp, men moet hen zo spoedig mogelijk buiten de stad bestellen, reeds vanaf tien, elf of twaalf jaar, om boerenmeid te worden.

2.5.4 Compassie

Zo vol bewondering en respect als Heeren was voor het jonge, onschuldige kind, zo korzelig, bijna meedogenloos stond hij tegenover jonge

⁵⁵ In later tijd was de Congregatie minder gediend van het pijnigen van kinderen. Zo bepaalde het bestuur in 1923: ‘De zusters mogen volstrekt geen kinderen slaan of knijpen. Dit toch heeft een heel verkeerde invloed op de kinderen. De gewone penitentie, hiervoor aan de zusters opgelegd, is: voor de drempel liggen’, zie Archief DMJ, Bestuursarchief, 55 Notulenboek (mei 1917-augustus 1925), verslag mei 1923, herhaald in mei 1929. De genoemde penitentie staat in de Regel (art. 64) en gaat over de vernederende oefeningen, nr 3: ‘Zich plat ter aarde voor de drempel van de refter leggen, en zo de zusters bij het binnenkomen over zich heen laten stappen’.

Beeld van Johannes de Evangelist en beeld van Vincentius a Paulo, vervaardigd door Driek van der Mark. Moederhuis DMJ.

mensen die zich hadden laten verleiden door de wereld. Dat moet voor hem een grote teleurstelling zijn geweest, als we bedenken dat hij zich voortdurend heeft ingezet om weldoeners aan te trekken die bereid waren mede in het levensonderhoud van de kinderen te voorzien. Toch bleef de oude stichter vervuld van compassie. Meer dan eens had hij meegemaakt dat kinderen, kort nadat zij het Moederhuis hadden verlaten, wegwijnden en overleden.⁵⁶ In een

ongedateerd stuk, waarschijnlijk neergeschreven in zijn laatste levensjaren, spreekt Heeren zijn bezorgdheid uit over de vele kinderen die altijd op een of andere manier getekend blijven door hun afkomst en het gewoon niet redden wanneer zij op 21-jarige leeftijd weer in de wereld terechtkomen:⁵⁷

‘(...) onze kinderen, die in of buiten de stad gaan dienen, zijn en blijven veelal verlatelingen in de wereld, zonder door iemand met belang of achting aangetrokken te worden; dat beginnen zij zelve in te zien en te begrijpen, als zij enige jaren gediend hebben’.

Omdat deze ‘verlatelingen’ geen toekomstperspectief hebben, vluchten sommigen in het huwelijk, terwijl ze in hun hart opteren voor een maagdelijke levensstaat. Vandaar dat

⁵⁶ Op 20 juli 1834, zijn 21ste verjaardag, verliet Joannes Ridder, die al als peuter door de zusters werd besteld, het Moederhuis om te gaan werken als boerenknecht in Helvoirt. In oktober van hetzelfde jaar is hij daar overleden. Op 19 juli 1847, haar 21ste verjaardag, verliet Petronilla Leyten het Moederhuis om als burgerdienstmeid te gaan werken. In december van hetzelfde jaar is zij overleden in het Bossche gasthuis. Ook Henrica Daemen (geen beroep) en Nicolaas Vissers (schoenmaker) stierven kort na hun 21ste verjaardag, respectievelijk op 8 april 1849 en 4 juli 1850, in het Bossche gasthuis. Archief DMJ, Bestuursarchief, 624, ‘Lijst der arme kinderen welke door de Directie van dit Gesticht zijn opgenomen en verpleegd geworden’

⁵⁷ Archief DMJ, Blauwe map 6.12.

Heeren denkt aan de inrichting van een huis speciaal voor deze ‘kinderen’, wanneer die al op leeftijd zijn gekomen, bijvoorbeeld wanneer zij al ouder dan vijftig jaar zijn. Dit geldt uiteraard alleen voor degenen die van onbesproken gedrag zijn, over enig spaargeld beschikken, en bereid zijn zich aan de regels van het huis te houden. Tot zo’n speciaal ‘verpleeghuis’ is het niet gekomen, wel kwam het regelmatig voor dat de half-wezen na een lange jeugd in het Liefdehuis bij de Congregatie bleven aanleunen.⁵⁸

Gedurende het directoraat van Heeren bestond het standsverschil nog in alle scherpste. De deftige schoolkinderen en kinderen op pensionaten gingen een beter verzorgde toekomst tegemoet dan de arme schoolkinderen, de wezen en de half-wezen. Deze laatsten hadden het vaak slechter getroffen dan de gewone wezen, omdat aan hen meer de smet kleefde van zondige ouders, vooral wanneer zij waren voortgesproten uit een buiten-echtelijke relatie.

Uit de lange lijsten met persoonsgegevens van de kinderen – deze lijsten moesten goed bijgehouden worden vanwege de financiële regeling met het Armbestuur – wordt duidelijk dat de meesten van hen na hun verlating terechtkwamen op een basale plaats in de

samenleving: jongens (in de beginperiode van de Congregatie) werden knecht en meisjes dienstmeid.⁵⁹ Enkele ‘kinderen’ kozen na hun verlating voor het kloosterleven.⁶⁰ Bijzonder was ook Theresia Stoel, die meteen na haar 21ste verjaardag in 1829 de dienstmaagd en huisgenote van Pastoor Heeren werd en dat dertig jaar lang, tot zijn dood in oktober 1959, zou blijven.⁶¹ Misschien wel de grootste trots van de Congregatie was Driek van der Mark, die een bekwaam beeldhouwer werd en onder meer voor de kapel van de Congregatie de beelden van Johannes en Vincentius vervaardigde, beelden die in 2020 nog altijd prijken in het Bossche Moederhuis.⁶²

⁵⁹ Tussen 1813 en 1956 zijn 791 kinderen door de zusters opgenomen, Zie Archief DMJ, Bestuursarchief, 624. Gemiddeld hadden de zusters de zorg over ca. zestig kinderen, dit aantal schommelde met de economische conjunctuur. De administratie van de kinderen is overvloedig maar niet altijd overzichtelijk. Het levensonderhoud van sommige kinderen werd vergoed door het Bossche Armbestuur, dat van andere kinderen door weldoeners, zoals pastoor Molemakers, Mgr. Den Dubbelden, Henricus de Wijs en Jacobus Heeren zelf. Ook de theologanten van het Bossche seminarie waren ijverige collectanten voor dit liefdewerk van de zusters. In de jaren 1850 liepen de inkomsten uit donaties fors terug. Over de plek in de samenleving waar de kinderen terechtkwamen, zie ook Eijt, ‘Zorgende zusters en hulpeloze zielen’, 338-339.

⁶⁰ Op 24 augustus 1829, haar 21ste verjaardag, vertrok de van huis uit protestantse Joanna Knoop. Eerst werkte zij als boerenmeid, daarna trad zij in bij de Augustinessen in Deursen. Susanna Schagen werd na haar vertrek op 19 januari 1850 religieuze in Maastricht. Heel uitzonderlijk waren de drie zussen Catharina, Maria en Anna Koekebakker uit Den Haag. Alle drie werden zij na hun vertrek, respectievelijk in 1826, 1833 en 1829, begijn op het begijnhof in Diest. Bij haar overlijden in 1867 liet Anna aan het Liefdehuis een legaat na van fl 182,60. Zie Archief DMJ, Bestuursarchief, 421.

⁶¹ Zie paragraaf 1.6.

⁶² Zie *De Heeriaan* 40 (2011) nr. 2, 16-17

In de laatste decennia van de negentiende eeuw, met de geleidelijke stijging van de welvaart, verbeterde ook het lot van de half-wezen aanzienlijk.⁶³ Dankzij de gestage uitbreiding van het Moederhuis verminderde het aantal uitbestedingen stap voor stap, tot alle kinderen intern waren. Dat duurde tot 1891, toen de kinderen onderdak kregen in de nieuwe afdeling in Orthen, waar zij de ruimte hadden.

2.6 Klein maar fijn

In 1820 was het Bossche Liefdehuis een primeur in Brabant, in heel het noordelijk deel van het toenmalige Koninkrijk der Nederlanden zelfs. In de decennia daarna volgden andere priesters het voorbeeld van Heeren met het stichten van congregaties en het vestigen van liefdehuizen. Er was meer dan genoeg werk te doen voor iedereen, maar naar Heerens gevoelen zaten sommigen teveel in zijn vaarwater. Dat leidde tot distantie tussen hem en achtereenvolgens pastoor Van Baer in Maastricht, pastoor Van Miert in Veghel, en het duo pastoor Kemps en Mgr. Zwijsen in

de Bossche parochie van Sint-Jacob. Allemaal mannen die, net als Heeren zelf, gedreven werden door een nobel doel en beschikten over een sterk ego. Zijn rancune tegen hen werd overgenomen door de zusters, enkele generaties lang. Nog bij het 125-jarig feest van de Congregatie, op 7 juli 1945, dus koud na de Tweede Wereldoorlog, voerden de zusters een toneelspel op, ‘De vijanden van de Congregatie’, waarin de zojuist genoemde geestelijken op de hak werden genomen.⁶⁴

Overigens zouden zeventig jaar na dato de zusters van Heeren nog bijna revanche nemen op de zusters van Zwijsen. In 1923 kwamen vier Zusters van de Choorstraat naar een nieuwe afdeling, het Sint-Theresiagesticht, in de Tilburgse Gerardus Majellaparochie, waar zij de zorg op zich namen voor een kleuterschool en een naai- en avondschool.⁶⁵ De Congregatie was blij met dit bruggenhoofd in Tilburg, want de stad was goed Rooms en herbergde bovendien de Katholieke Leergangen, een lerarenopleiding die bijzonder in trek was

⁵⁸ Over het niet oprichten van het verpleeghuis, zie Eijt, ‘Zorgende zusters en hulpeloze zielen’, 141.

⁶³ Toch waren er ook in de tweede helft van de negentiende eeuw nog verlatelingen die vroeg kwamen te overlijden. Maria Filemans verliet op 1 november 1865, haar 21ste verjaardag, het Moederhuis (burgerdienstmeid) en overleed al in mei 1866 in het Bossche gasthuis. Elisabeth Beerens was nog geen maand oud toen zij onder de zorg van de zusters kwam. Op 17 februari 1871, haar 21ste verjaardag, verliet zij het Moederhuis (geen beroep) en al in juni 1872 overleed zij in het gasthuis.

⁶⁴ Archief DMJ, Bestuursarchief, 160, Kroniek III (mei 1929-augustus 1955), 251. In het spel figureert ook Wilmer als een van de vijanden. In potlood is in de kroniek bijgeschreven: ‘De laatste in waarheid een groot vriend van de Congregatie’.

⁶⁵ De zusters kwamen naar Tilburg op uitnodiging van A. Verschure († 1946), pastoor van de Gerardus Majellaparochie van 1923 tot 1945, zie Van Overbeek & Sloot, *De kerk van de Trouwlaan*, 17-21. De school en het convent, het Theresiagesticht, lagen aan de De Ruijterstraat.

bij religieuzen.⁶⁶ De grote klapper moest nog komen: met het Tilburgse gemeentebestuur was heimelijk afgesproken dat de Congregatie een reeds gepland en op afzienbare termijn te bouwen ziekenhuis onder haar hoede zou nemen.⁶⁷ Maar bij nader inzien zag Moeder Simplicia Verhuizen af van het hele plan, het was te megalomaan.⁶⁸ De ziekenverpleging in Tilburg bleef een zaak en taak van de Zusters van de Oude Dijk. Sindsdien is de relatie tussen de twee Brabantse zustercongregaties er alleen maar beter op geworden.⁶⁹

Terug naar de rancuneuze Jacobus Heeren. Op grond van opgedane ervaringen zette hij op 20 december 1850 nog eens kort op een rijtje hoe het in de toekomst verder moest met de

Congregatie.⁷⁰ Al met al mogen er van hem niet meer dan vijf afdelingen bijkomen, naast de bestaande. Wanneer er te veel afdelingen zijn, is het voor de algemene overste en haar assistenten nauwelijks mogelijk om alle bestuurlijke zaken en correspondentie bij te houden. Trouwens, waar zou men de oversten van al die afdelingen vandaan moeten halen? Franciscus van Sales heeft er al op gewezen dat er maar weinig goede oversten te vinden zijn ('kweelt het hoofd, dan kwelen alle leden'). Nog een gevaar dat aan een (te) grote Congregatie kleeft, is het risico dat er ongeschikte kandidaten worden aangenomen. Zulks leidt tot verval van tucht en aantasting van de religieuze geest. Heeren eindigt zijn notitie met de woorden:

‘Als kleine congregatie hebben wij nu al ondervonden hoe moeilijk het is om goede geschikte zusters te vinden, hoe zal dat zijn als we nog meer zusters nodig hebben? Laten wij altijd denken, net als Franciscus van Sales: *weinig en goed*. Indien een congregatie naar het welbehagen van onze Meester is, is zij groot genoeg’.

Jacobus Heeren was een onvermoeibaar werker, tot in zijn laatste levensjaar. Daarnaast was hij

strijdbaar, jaloers, en steeds op zijn hoede dat iets of iemand de Congregatie zou kunnen aantasten. Voor hem was de Congregatie, het Liefdehuis, als de besloten tuin van het Bijbelse Hooglied, ver verheven boven de bezoedelde wereld, maar wel ten dienste van die wereld, vooral van kinderen die nog beschikten over de goddelijke onschuld.

Met zijn onverzettelijk karakter verdeelde hij de geesten. Hij wekte ergernis bij sommigen, zoals bij Joannes Zwijsen, maar ook bewondering, zoals bij Gerardus Wilmer.⁷¹ De zusters droegen hem op handen. Groot was zijn geruststelling toen in 1850 de Congregatie beschikte over een echte, pauselijk goedgekeurde kloosterregel. Het werd ook tijd, de stichter werd oud en hij zal dat te meer gemerkt hebben toen zijn vertrouwde sparring partner, Moeder Catharina van Grinsven, op 20 februari 1855 overleed. Zij werd opgevolgd door Zr. Rosalia Knaapen, tot dat moment overste van de afdeling bij het doveninstituut.⁷² Over de impact van de Regel voor het verdere bestaan van de Congregatie gaat het vierde hoofdstuk van dit boek. Wij besluiten deze paragraaf

met het verslag van het overlijden van Jacobus Heeren die zo lang ‘de Levende Regel’ van de Congregatie was.⁷³

Medio oktober 1859 voelde de 84-jarige grijsaard zijn einde naderen. Hij werd bediend door zijn vriend Gerardus Wilmer. De zusters van het Moederhuis bezochten hem één voor één en ieder kreeg van de stichter een opbeurend woord mee. Tot zijn laatste ademtocht bleef hij bij bewustzijn. Al biddend is hij op zaterdag 22 oktober 1859 om negen uur ’s avonds ontslapen. Toen zijn lichaam lag opgebaard, knipten verschillende zusters stilletjes snippers haar van zijn hoofd en stukjes nagel van zijn vingers. Zij wilden deze kostbare overblijfselen als relikwieën bewaren. Op woensdag 26 oktober was de uitvaart. Zijn lichaam werd begraven op de recent aangelegde begraafplaats buiten de Orthenpoort (Groenendaal).

Op 21 november benoemde bisschop Zwijsen de seminarieprofessor F.C. Swagemakers – net als Heeren voormalig kapelaan van de parochie van Sint-Jacob – tot nieuwe directeur van de Congregatie.⁷⁴ Eveneens op deze dag, die voor de Congregatie betekenisvol was vanwege het feest van de Opdracht van Maria, deden Zr.

⁶⁶ De Leergangen waren voor de Congregatie van levensbelang. Het onderwijssysteem vereiste steeds hogere graden van de leerkrachten, bijvoorbeeld om les te mogen geven aan de kweekschool. De zusters wilden zich alleen verder bekwamen aan een katholiek instituut en de Leergangen beantwoordde dat dit vereiste. Velen rekenden erop dat de Leergangen snel zouden evolueren tot de eerste katholieke universiteit van Nederland, maar die kwam in 1923 voor hen onverwacht tot stand in Nijmegen nabij de Duitse grens. Zie Bornewasser, *Vijftig jaar Katholieke Leergangen*.

⁶⁷ Archief DMJ, Bestuursarchief, 55 Notulenboek (mei 1917-augustus 1925), juni 1923.

⁶⁸ Archief DMJ, Bestuursarchief, 55 Notulenboek (mei 1917-augustus 1925), augustus en november 1923.

⁶⁹ In 1944 hadden de Duitse bezetters het zusterhuis en andere gebouwen van de Gerardus Majellaparochie laten ontruimen. De dakloze Dochters van Maria en Joseph waren welkom op de Oude Dijk. Eind oktober werd Tilburg door de Britten bevrijd en, zoals de geschiedschrijfster van de Congregatie, Zr. Louisa van Rooijen, dat verwoordt in haar geschiedwerk: ‘toen verlieten de Zusters van Heeren die van Zwijsen, de genoten weldaden in dankbare herinnering bewarend’. Zie Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 133.

⁷⁰ Archief DMJ, Bestuursarchief Algemeen, I - 35. Corresponderend met de paragrafen 96-98 van de *Regel*.

⁷¹ Over de waardering die Heeren te beurt viel, zie ook Van Gulick, *De liberale partij in Nederland*, 119. Over Ludovicus van Gulick, zie *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, deel 8, 645-646.

⁷² Voor een korte levensschets van de uit Geldrop afkomstige Catharina Knaapen en haar verrichtingen als Moeder Rosalia (1813-1873), zie Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 34-35; *De Heeriaan* 44 (2015) nr. 3, 16-20. Ook haar jongere zus is bij de Congregatie ingetreden, Dorothea Knaapen.

⁷³ Op 29 juni 1855 zette Heeren nog eens op schrift hoe belangrijk het was dat het Moederhuis en de afdelingen samen één Congregatie vormen, zie Archief DMJ, Blauwe map 7.30.

⁷⁴ Over Franciscus Cornelius Swagemakers († 1887), zie Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom s-Hertogenbosch*, deel 2, 176.

Op 16 maart 1859 vierde pastoor Heeren zijn zestigjarig priesterfeest. Op de beeldzijde een kind dat geleid wordt door zijn engelbewaarder. Archief DMJ.

Bidprentje voor Jacobus Antonius Heeren, overleden 22 oktober 1859. Archief DMJ.

Pacifica Nievelt en Zr. Angela ten Holder hun grote professie. Directeur Swagemakers bleek al snel goed in de smaak te vallen bij de zusters. De Congregatie ging een nieuw tijdperk in, daarover gaat het vierde hoofdstuk van dit boek. Dit hoofdstuk vervolgen we met drie paragrafen over liefdewerken die nog door Jacobus Heeren zijn geïnitieerd en tot ver in de twintigste eeuw zijn voortgezet, respectievelijk het Instituut voor Doven, het weeshuis in de Keizerstraat, en het Liefdehuis in Doesburg.

2.7 Instituut voor Doven (1840-1987)⁷⁵

Omstreeks 1825 vatten de pastoor van Gemert, Henricus den Dubbelden, en de conrector van de in die plaats gevestigde Latijnse school, Martinus van Beek, het plan op om een instituut op te richten voor doofstommen.⁷⁶ De concrete aanleiding daartoe waren de leefomstandigheden van enkele dove kinderen in de parochie. De grootste zorg van beide priesters was dat deze kinderen zich vanwege hun

beperking niet konden voorbereiden op de ontvangst van de sacramenten.⁷⁷ Uit deze bezorgdheid is het Instituut voor Doven in Sint-Michielsgestel voortgekomen, het huidige Kentalis. In deze lange paragraaf volgen we de geschiedenis van dit instituut met aandacht voor de daaraan verbonden Zusters van de Choorstraat.

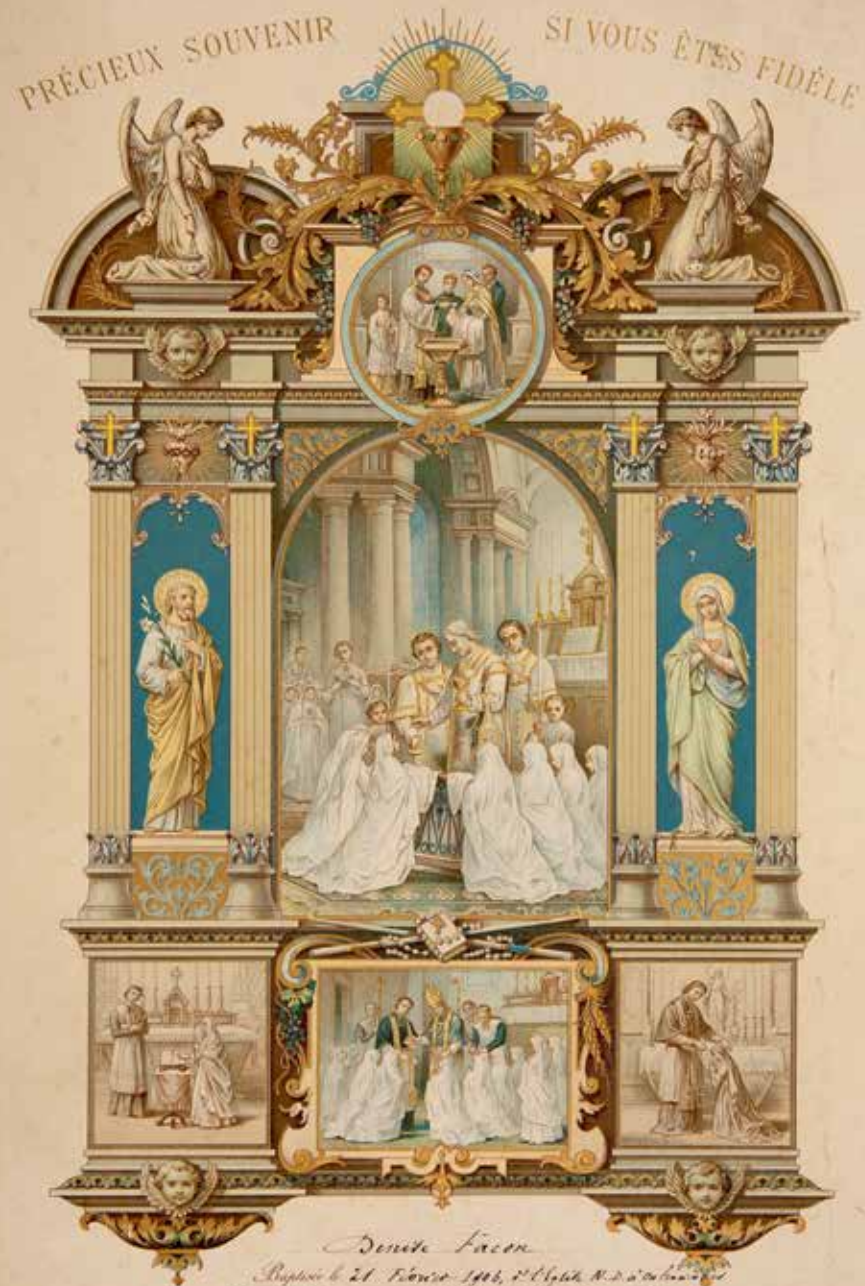
2.7.1 Martinus van Beek

Doordrongen van zijn heilige taak zette Van Beek zich aan de studie om thuis te raken in het voor hem volslagen onbekende terrein van het dovenonderwijs. In het toen nog grote Koninkrijk der Nederlanden (ongeveer het huidige Nederland en België) waren, net als in andere Europese landen, nauwelijks onderwijsvoorzieningen voor dove kinderen. In het ver van Brabant af gelegen Groningen bestond sinds 1790 een klein doveninstituut, maar dat was – uiteraard – niet van katholieke signatuur. In 1820 richtte kanunnik Petrus Jozef Triest – alweer hij! – in Gent een schooltje op voor dove meisjes, dat onder de hoede kwam van de door hem gestichte Congregatie van de Zusters van Liefde (klooster Terhaegen). In 1828 volgde een schooltje voor dove jongens onder de hoede van de eveneens door hem gestichte

⁷⁵ Voor deze lange paragraaf is vooral gebruik gemaakt van de Kroniek van de afdeling in Sint-Michielsgestel, Archief DMJ, Instituut voor Doven, 1. Voorts van andere stukken uit dit archief, het tijdschrift van het instituut, *De Vriend*, alsmede Hermus, *Gedenboek Instituut voor doofstommen*, en Derks, *Doorbroken stilte*.

⁷⁶ In de bronnen en in de oudere literatuur is steeds sprake van ‘doofstom’ en ‘doofstommen’; thans gebruikt men daarvoor al lange tijd de woorden ‘doof’ en ‘doven’. Vgl. Derks, *Doorbroken stilte*, 121 (‘Offerblok’). Voor een kort historisch overzicht van de geschiedenis van het doveninstituut, zie Veronie Franken, ‘De geschiedenis van de Congregatie in Indonesië’, in: *De Heeriaan* 41 (2012) nr 1, 5-7.

⁷⁷ Hermus, *Gedenboek Instituut voor doofstommen*, 9. Voor de periode tot 1840 zie ook Derks, *Doorbroken stilte*, 13-23. Zie ook *De Heeriaan* 15 (1965) 121-130.

Tot in de twintigste eeuw gold voor rooms-katholieke gelovigen de ontvangst van de sacramenten als een absolute voorwaarde voor de verkrijging van het eeuwig heil. Op deze Franse prent wordt verwezen naar het doopsel (boven), de eerste communie (midden) en het vormsel (beneden). *Collectie KADOC, Leuven.*

Congregatie van de Broeders van Liefde.⁷⁸

Eveneens in 1828 begon Van Beek, met steun van Den Dubbelden, daadwerkelijk met een schooltje voor genoemde parochiaantjes, drie kinderen uit Gemert zelf en een kind uit een naburig gehucht. Dit beginonderwijs vond plaats tijdens de avonduren in het kosthuis van Van Beek, de woning van de weduwe Melis. Als onderwijsmethoden gebruikte hij het hand- of vingeralfabet, het schrift en gebaren. Deze methode werd al gebruikt door de oprichter van de eerste dovenschool in Europa, de Franse priester Charles Michel de l'Épée († 1789). Volgens de latere directeur van het doveninstituut, Mgr. Adrianus Hermus, zou het vingeralfabet zelfs al zijn gebruikt in de middeleeuwse kloosters vanwege de strenge zwijgplicht die daar toen heerste. Hoe het ook zij, Van Beek werkte de methode van de l'Épée verder uit tot een heel systeem.⁷⁹

Van Beek vond het niet belangrijk om zijn leerlingen met de mond te leren spreken, met uitzondering van een paar kinderen die hij

daartoe goed in staat achtte. Met deze belangrijke principiële keuze is het dovenonderwijs in Brabant van start gegaan. Begin twintigste eeuw spreekt H. Lenderink, auteur van een monumentaal werk over het onderwijs aan doofblinden, zijn bewondering voor Van Beek uit:⁸⁰

'Aan de samenstelling en volmaking van zijn gebarentaal heeft Van Beek uiterste zorg besteed, en wel met de beste uitslag. De verschillende rededelen, de rangschikking der woorden in de volzin, ook de vervoeging der werkwoorden, de verbuiging der naamwoorden enz., komen daarin tot hun volle recht. Over elk onderwerp kon hij daardoor in zuiver Nederlands spreken, elk dictee kon hij zijn leerlingen letterlijk zonder fouten doen opschrijven'.

Als docent aan de Latijnse School beschikte Van Beek uiteraard over veel taal- en redkundig inzicht, wat ongetwijfeld profijtelijk was voor zijn schepping van de nieuwe gebarentaal. Om te bevorderen dat zijn leerlingen hun gedachten beter konden uitdrukken liet hij hen

⁷⁸ Een Zuster van Liefde, *Kanunnik Triest*, 144-155.

⁷⁹ Hermus, *Gedenkboek Instituut voor doofstommen*, 9-10.

⁸⁰ Lenderink, *Blind en doofstom tegelijk*, 382-395, citaat op p. 384. Aanleiding voor Lenderink, directeur van het instituut voor blinden te Amsterdam, om met dit boek voor de dag te komen was de hype die toen bestond rond het doofblinde meisje Helen Keller. Lenderink achtte het zijn taak om overdreven (journalistieke) verzinsels te scheiden van de op zich al opzienbarende feiten, wat resulteerde in een indrukwekkend overzichtswerk.

Schilderij van Martinus van Beek. *Sint-Michielsgestel*, Museum voor Dovenonderwijs.

dagelijks een ‘dagverhaal’ opschrijven, een verslag van wat zij die dag zoal gezien en gedaan hadden. Dat ging op de lei, schriften waren toen nog veel te duur.

Het minischooltje deed het goed, met als gevolg dat uit een steeds groter wordende regio ouders hun kinderen als kandidaat leerling meldden. Vanwege de toegenomen werklast

zegde Van Beek in 1835 zijn betrekking aan de Latijnse School op. In datzelfde jaar boekte hij het resultaat waarom hij boven alles begonnen was met het dovenonderwijs. Van de achttien leerlingen die het schooltje toen al telde, waren er negen voldoende voorbereid om de eerste communie te doen en te worden gevormd. Den Dubbelden, inmiddels apostolisch vicaris van ‘s-Hertogenbosch, diende vol trots het vormsel toe. De belangstelling was massaal.⁸¹

Een probleem was de financiering. Van de landelijke overheid kreeg Van Beek geen enkele subsidie, van de provincie en de gemeente wel, maar lang niet genoeg om toe te komen met de school. Den Dubbelden, die beschikte over een groot netwerk, sprong bij. Hij stimuleerde de parochies om bij te dragen, onder meer met de opbrengst van de jaarlijkse collecte op het feest van St. Vincentius, 19 juli. Dat alles was echter niet voldoende, er moest iets gevonden worden om het dovenonderwijs veilig te stellen. Pastoor Zwijsen bood aan een inrichting te openen in Tilburg, onder de hoede van zijn zusters; Jacobus Heeren deed eenzelfde aanbod, maar dan in Den Bosch en onder de hoede van zijn eigen zusters. In goed overleg besloten Den Dubbelden en zijn collega apostolisch vicaris

⁸¹ Derks, *Doorbroken stilte*, 21. Destijds deden de kinderen hun eerste communie pas op ongeveer twaalfjarige leeftijd. Pas in 1910 werd de communieleeftijd door paus Pius X verlaagd tot ongeveer zes à zeven jaar, zie Caspers, ‘Catechese over de mis’.

van Breda, Joannes van Hooydonk, dat het moest gaan om een gezamenlijk instituut van beide vicariaten. Heeren kon daarmee instemmen en zegde zijn medewerking toe.

In 1839 had Den Dubbelden in Haaren, bij Oisterwijk, een nieuw grootseminarie laten bouwen. Hierdoor kwam de oude locatie, huize Nieuw-Herlaer bij Sint-Michielsgestel, vrij. Hier zou het nieuwe doveninstituut komen, onder leiding van priesters uit het Bossche en het Bredase en uiteraard met Martinus van Beek als directeur. Het onderwijs aan en de zorg voor de jongens zouden worden toevertrouwd aan broeders, voor de meisjes zouden de Zusters van de Choorstraat deze taak op zich nemen.

Van Beek had goed nagedacht over het onderwijspakket. Omdat veel kinderen uit een beschermde gezinssituatie kwamen en door hun ouders vaak verwend waren, was het belangrijk om hun een vaste structuur aan te bieden. Bovendien dienden zij tijdens hun schooltijd ook een ambacht te leren. De afwijzing van schoolvakken met praktijkonderwijs had voor sommige kinderen weliswaar tot gevolg dat zij langer op school zaten dan de meeste andere kinderen, maar dat vond Van Beek niet bezwaarlijk. Zijn formule maakte de schoolverlaters immers aantrekkelijker voor een werkgever en vergrootte daardoor hun kansen op een zelfstandige toekomst.

2.7.2 Start in Sint-Michielsgestel (1840)

Op 2 oktober 1840 was de officiële opening van het ‘Liefdegesticht’ voor dove kinderen door Den Dubbelden en Van Hooydonk. In hun openingsrede danken beide monseigneurs de begunstigers van het nieuwe instituut, waaronder de Zusters van de Choorstraat, omdat die zich hebben aangeboden ‘als werktuigen van de Voorzienigheid’. Dankzij hen is het mogelijk om zorg te dragen voor het tijdelijk, en meer nog voor het eeuwig geluk van deze kinderen, ‘kinderen die voor het menselijk oog deerniswekkend zijn, maar desalniettemin dierbaar in de ogen van God’. De oprichtingsdatum, 2 oktober, was gekozen omdat dat de feestdag is van de H. Engelbewaarders, voortaan de beschermheiligen van het instituut. Het is een gepaste keuze, indachtig de woorden van Jezus: ‘Pas op dat je niet op één van deze kleinen neerkijkt, want ik zeg jullie: hun engelen in de hemel zien voortdurend het gelaat van mijn Vader in de hemel’ (*Matteüs 18,10*). Wie bereid is voor deze kinderen te zorgen, neemt deel aan het werk van de engelen, zo vervolgen beide monseigneurs om hun toespraak te eindigen met de vijfde zaligspreekings ‘Zalig de barmhartigen, want zij zullen barmhartigheid ondervinden’ (*Matteüs 5,7*).⁸²

⁸² Archief DMJ, IvD, 1 (kroniek) en 9.1 (tekst van de overeenkomst). Vermeldenswaard is dat in 1840 de Zusters van Liefde van Tilburg (Oude Dijk) in het Belgische Maaseik begonnen met een school voor dove, slechthorende en blinde meisjes.

De laatste herfstbladeren worden bijeengeveegd;
doveninstituut ca. 1890. *Tilburg University,*
Brabant Collectie.

Al een week voor de opening, op 25 september, waren zes zusters naar huize Nieuw-Herlaer vertrokken om kwartier te maken voor de kinderen en voor hun eigen nieuwe afdeling.⁸³ De seminaristen hadden alles wat ze maar konden gebruiken meegenomen, zelfs de deursloten. Op de stichtingsdag zelf arriveerden er 22 jongens en 20 meisjes. De meisjes kwamen onder de hoede van de zusters, de jongens onder de hoede van de Broeders Xaverianen van Brugge. Er was een strikte scheiding der seksen.

⁸³ Zr. Johanna de Beuger (overste), Zr. Brigitta Goosens, Zr. Vincentia van Zuilen, Zr. Ignatia van Cranenburg, Zr. Rosalia Knaapen, Zr. Justina van Eeckendonk. In 1845 werd Zr. Johanna overste van de nieuwe afdeling van het Bossche weeshuis. Zij werd als overste in Sint-Michielsgestel opgevolgd Zr. Ignatia van Cranenburg die na haar overlijden op 24 juli 1848 werd opgevolgd door Zr. Rosalia Knaapen. Op 18 maart 1855 werd Zr. Rosalia gekozen tot algemene overste. De volgende oversten waren: Zr. Brigitta Goosens, Zr. Stanislaus Jansen, Zr. Celestine van Boxtel, Zr. Gerarda van Oopen, Zr. Juliana Storimans.

Daar deze kinderen in hun eerste levensjaren niet de juiste verzorging hadden genoten, viel er in het begin heel wat bij te schaven aan hun manieren. Dat werkje was voor de zusters niet bepaald gemakkelijk. Zij konden de doven niet verstaan en omgekeerd was het net zo. De kinderen waren er niet aan gewend om zich regelmatig te wassen en te verschonen en vonden dat zij mishandeld werden. Zij bestormden directeur Van Beek met klachten over deze gemene vrouwen.⁸⁴ Maar het duurde niet lang of ze begrepen dat de zusters het goed met hen meenden: ‘Zij begonnen het genot der reinheid te smaken en hun afkeer veranderde spoedig in hartelijke genegenheid’.

De directeur gaf de zusters wekelijks onder-richt in gebarentaal en leerde hun de juiste onderwijsmethode. Zo kwam alles tot rust. In 1845 vertrokken de Broeders Xaverianen. In hun plaats kwamen Broeders van Maastricht voor het onderwijs aan de jongens.⁸⁵

⁸⁴ Van Beek bleef directeur tot 1851. Zijn opvolgers waren M.J. van Bommel (1851-1864), Th. Slits (1864-1876), C.A. Terwindt (1876-1909), A. Hermus, 1909-1940, J. van Overbeek (1940-1960), J. van Eijndhoven (1966-1991).

⁸⁵ De Broeders van Maastricht, of de ‘Congregatie van de Broeders der Onbevleete Ontvangenis’, is in 1840 gesticht door Louis H. Rutten, met goedkeuring van Mgr. Den Dubbelden. In 1843 openden zij een jongensschool in de Bossche parochie van Sint-Pieter. In februari 1844 kwamen zij, mede op verzoek van pater Bernard Hafkensheid, helpen in het R.K. Weeshuis in Amsterdam. In 1845 kwamen zij niet alleen helpen in het jonge doveninstituut, maar ook in het Roomsche Armen Weeshuis in de Bossche Keizerstraat. Zie Nolet, *Katholiek Nederland. Encyclopaedie*, deel 2, 55-58.

Overeenkomstig de formule van Van Beek ontwikkelde het instituut zich tot een echte werkplaats. Voor de jongens kwamen er een kleermakerij, een schoenmakerij en een drukkerij. Vooral de drukkerij zou een begrip worden in het bisdom en in katholiek Nederland, tal van boeken en tijdschriften van beide bisdommen werden hier gedrukt, zoals de catechismussen voor de schooljeugd, de vijfde-*lige Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* van pastoor L.H.C. Schutjes, en bovenal natuurlijk de Regel van de Congregatie! Voor de meisjes was er praktisch onderwijs in huishoudkunde en handvaardigheid. Daarnaast konden zij sinds 1844 werken in de hostiebakkerij. Deze bakkerij, waarover hieronder meer, zou niet alleen voor Nederland maar ook voor andere landen, zoals de Verenigde Staten, de grootste leverancier van hosties worden.

Het dagelijks leven op het prille instituut werd mede bepaald door het devotieel programma van Heeren en de zusters. Een heugelijke gebeurtenis was in 1844 de pause-lijke toestemming om in de kapel van het instituut bij het uitgestelde Sacrament het Veertigurengebed te mogen bidden, met de mogelijkheid om daarmee een aflat te verdienen.⁸⁶

Dankzij zijn werkplaatsen kwam het insti-

⁸⁶ Archief DMJ, IvD, 9.5.2.

tuut ook op financieel gebied in rustiger vaarwater, wat overigens minder aan Van Beek te danken was dan aan zijn naaste medewerker en opvolger, Martinus J. van Bommel. Martinus van Beek zelf verliet in 1850 het instituut om met de Broeders Alexianen een rooms-katholiek doveninstituut te beginnen in Amerika. Die droom kon hij helaas niet verwezenlijken, wel kreeg hij de leiding van het onderwijs aan het doveninstituut in de Schoonebekestraat te Antwerpen. Daar gebeurde iets wat heel typerend was voor het dovenonderwijs in de negentiende en twintigste eeuw, met uitlopers tot in het heden.

Het Antwerpse schoolbestuur wilde op zeker moment voor de kinderen de spreekmethode (toontaal in combinatie met liplezen) invoeren, maar Van Beek bleef ervan overtuigd dat zij het meest gediend waren met gebarentaal. Er restte hem niets anders dan ontslag te nemen en in dezelfde stad met een nieuwe, concurrerende, dovenschool te beginnen. Moegestreden voor zijn idealen en vervallen tot armoede is hij in 1872 in de Scheldestad overleden. Tot op de dag van vandaag bestaan er overtuigde voorstanders van de spreektaal en evenzo van gebarentaal. Daarnaast zijn er deskundigen die vinden dat beide goed kunnen samengaan.⁸⁷

⁸⁷ Over de discussie tussen voorstanders van toontaal en voorstanders van gebarentaal, zie Deel Missie, paragraaf 4.38.

2.7.3 Gebarentaal prevaleert

Tijdens het directoraat van Van Bommel (1850-1864) breidde het instituut zich verder uit. Zo werd in juni 1851 eindelijk een echt contract gesloten tussen Den Dubbelden en Van Hooydonk namens het Instituut voor Doven enerzijds, en Heeren en Van Grinsven namens het Bossche Liefdehuis anderzijds. Hierin wordt onder meer bepaald dat bij de opvoeding en opleiding van dove meisjes alleen zusters uit het Moederhuis betrokken zullen worden (art. 1); dat de zusters onderwijs zullen geven overeenkomstig de richtlijnen van een door de bisschoppen te benoemen professor (art. 5); dat het Moederhuis altijd enkele zusters in reserve houdt ten behoeve van het onderwijs en de hostiebakkerij, opdat het werk op den duur met blijmoedige opgeruimdheid kan worden verricht (art. 9).⁸⁸

De woorden ‘op den duur’ geven te denken: het lijkt erop dat de zusters zich tot dan toe het vuur uit de sloffen moesten werken in een allesbehalve blijmoedige stemming. Gelukkig kwam er in 1855, dankzij gulle schenkers en de industriële vooruitgang, een aanzienlijke verlichting van hun werkzaamheden. In dat jaar kreeg het instituut een stoomwasmachine. Speciaal daarvoor volgden twee zusters in

Helmond een cursus in de stoomwaskunst.

De opvolger van Van Bommel was Theodorus Slits (1864-1876). Bij zijn aantreden als directeur was hij al zeventien jaar docent op het instituut. In die periode had hij zich terdege in de verschillende onderwijsmethoden verdiept en ettelijke studiereizen ondernomen naar doveninstituten in eigen land (Rotterdam, Groningen), Duitsland (Aken, Keulen en nog negen andere plaatsen), België (Gent, Brussel) en Frankrijk (Parijs en Rijsel). Na uitvoerig vergelijkend onderzoek had Slits inzicht gekregen in de voordelen van elke van de toen bestaande methoden. Zo kwam er ruimte voor ‘toonspraak’ in het onderwijsprogramma. Maar, in de traditie van het instituut, bleef Slits toch van mening dat gebarentaal moest prevaleren. En net als Van Beek achtte hij die rangorde ook het meest bevorderlijk voor de godsdienstige vorming. Doel was immers niet alleen om de kinderen een volwaardige plaats te geven in de samenleving, maar minstens evenzeer om goede katholieken van hen te maken.

Op 2 oktober 1865 werd, in het bijzijn van het voltallige Nederlandse episcopaat, het zilveren jubileum van het instituut gevierd. In die 25 jaar waren er 317 pupillen aangenomen, van wie er al weer 200 waren teruggekeerd in de samenleving. In het jubileumjaar werd het instituut ook verrijkt met een nieuwe kapel. Voortaan kregen de leerlingen daar elke zondag

godsdienstlessen, die zij vervolgens schriftelijk moesten samenvatten. Om hen ook in de toekomst bij te kunnen staan in hun geestelijk leven vervaardigde Slits voor de schoolverlaters een godsdienstig handboek met allerlei praktische tips voor de dagelijkse praktijk.

In 1876 trad Christianus A. Terwindt aan als directeur. Hij was toen al 25 jaar werkzaam aan het instituut, daar kwamen nu nog 33 jaren bij! Lenderink vermeldt in het hierboven genoemde boek dat er, voor zover hem bekend, in de hele wereld niemand al zo lang in het dovenonderwijs stond als Terwindt. Een van de grote verdiensten van deze nestor was de jaarlijkse terugkomdag rond Pinksteren van oud-leerlingen, teneinde gezamenlijk praktische maatschappelijke problemen te bespreken. Op voorbeeldige wijze functioneerde het instituut als een belangenvereniging voor oud-leerlingen en een betrouwbaar toevluchtsoord voor doven die in de grote wereld tussen wal en schip dreigden te geraken. Boven alles bleef het beleid erop gericht dat schoolverlaters zich zoveel mogelijk integreerden in de samenleving en zich aansloten bij beroepsverenigingen van horenden.

De belangrijkste bezigheid van de staf en directie bleef de opvoeding van de kinderen tot volwassen mensen die in staat waren om hun godsdienstige plichten te vervullen. Zo lezen wij in het verslag van het instituut over 1877

dat er een negentienjarig meisje was opgenomen dat al vanaf haar twaalfde was verpleegd in het R.K. Weeshuis in Leiden. Bij aankomst in Sint-Michielsgestel kon zij nog nauwelijks spreken, maar daarin kwam snel verandering:⁸⁹

‘In aanmerking genomen haar gevorderde leeftijd heeft zij goede vorderingen gemaakt en is vooral het hoofddoel waarom zij hierheen gezonden werd bereikt, namelijk dat zij in staat gesteld zou worden geregeld de HH Sacramenten te ontvangen’.

Net als bij de geestelijke vaders van het instituut, Den Dubbelden en Van Beek, en dat gold trouwens ook voor de stichters van de Congregatie, Heeren en Van Hees, bleef het hoofddoel gericht op het eeuwig zielenheil van degenen die zij begeleidden. Heden ten dage kan deze constatering bevreemdend overkomen, maar tot ver in de twintigste eeuw waren veel Nederlandse katholieken erg hemel-gericht.⁹⁰

Nog in hetzelfde jaar, het instituut had toen 139 pupillen, ‘kwekelingen’ genoemd, werd het spraakonderwijs uitgebreid van twee- naar driemaal daags. Daarnaast werd de gebarentaal voortgezet. Tot de eerste jaren van de twintigste eeuw zou het instituut vasthouden aan deze

⁸⁸ Archief DMJ, IvD, 9.3. Hermus, *Gedenkboek Instituut voor doofstommen*, 44, vermeldt per abuis dat deze overeenkomst al in 1845 werd gesloten.

⁸⁹ *Verslag wegens het Instituut voor Doofstommen 1877*, p. 13.

⁹⁰ Zie paragraaf 1.3.

Bezoek van de jonge koningin Wilhelmina (met witte hoed) en haar moeder, koningin-regentes Emma, aan 's-Hertogenbosch, 15 mei 1895. 's Anderendaags brachten beide vorstinnen een ontroerend bezoek aan het doveninstituut. Foto: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Beeldbank nr. 0005935.

gecombineerde leer methode, terwijl andere doveninstituten in Europa steeds meer overgingen naar de 'zuivere spreekmethode', met uitbanning van de gebarentaal.

Dat het instituut in Nederland een goede naam had, kunnen we afleiden uit het bezoek op 16 mei 1895 van de jonge koningin Wilhelmina en haar moeder, koningin-regentes Emma. De dove kinderen hadden de veertienjarige Wilhelmina zo ontroerd dat zij daarna 'op een canapé lag te snikken en niet aan tafel wilde komen'.⁹¹ Uit waardering besloten de vorstinnen om directeur Terwindt te eren met een hoge onderscheiding. De regentes en haar tiener-dochter zullen, als niet-katholieken,

weinig oog hebben gehad voor de trots van het instituut, de hostiebakkerij. Men zou kunnen denken dat de vervaardiging uit tarwebloem van al die gelijkvormige ouwels geen moeilijke bezigheid was, maar in de praktijk bleek dat toch anders te zijn. Zo vernam het Congregatiebestuur begin 1900 dat Zr. Valeria van Herpen, hoe goed ook van wil, de kunst van het hostiebakken maar niet aangeleerd kon krijgen. Er zat niets anders op dan deze zuster naar elders te verplaatsen, en een nieuwe zuster naar de hostiebakkerij te sturen.

2.7.4 Toontaal prevaleert

In 1902, toen directeur Terwindt al in zijn 77ste levensjaar was, trad Adrianus Hermus op verzoek van bisschop Wilhelmus van de Ven aan als vice-directeur.⁹² Voor de veertigjarige priester, in de kracht van zijn leven, was dit een totaal nieuwe wereld. Hij volgde eerst een spoedcursus gebarentaal bij de zusters, waarna hij kon beginnen met lesgeven. Eenmaal op dreef stortte hij zich in een diepgravend vergelijkend onderzoek naar toontaal en gebarentaal. Hij kwam tot heel andere bevindingen dan Terwindt, met als gevolg dat de directie en het docententeam na intensief overleg besloten om de spreekmethode, toen bekend als de 'Duitse methode', in te voeren voor alle

kwekelingen.⁹³ Hermus nam een pittig standpunt in binnen het debat tussen aanhangers van de toontaal en die van de gebarentaal.⁹⁴

'Wij zijn er innig van overtuigd dat bij verreweg de meeste doofstommen de spraak zich in de omgang met de horende wereld meer en meer ontwikkelt en voor hen een krachtig middel wordt voor verstandelijke ontwikkeling, terwijl de geestesvermogens van hen die door gebaren zijn onderwezen over het algemeen meer verzwakken'.

Kortom, toontaal verdiende de absolute voorkeur en gebarentaal was uit den boze. Hermus wist zelfs de oude Terwindt van zijn gelijk te overtuigen. In 1904 deed het instituut de gebarentaal zelfs helemaal in de ban, opdat de leerlingen zich volledig konden toeleggen op spraak. De Zusters van de Choorstraat en de Broeders van Maastricht waren het daar niet unaniem mee eens, maar Hermus vond het hoogste gezag, bisschop Van de Ven, aan zijn zijde, én – ook niet mis – de jonge overste van de zusters, Zr. Damiana Neijns.⁹⁵ Hun redenering luidde dat wanneer het gros van de

samenleving geen gebarentaal begrijpt, doven zich dienen aan te passen door, net als niet-doven, vocaal te spreken.

Om dat doel te bereiken dienden de kinderen intensief begeleid te worden, een traject dat veel extra studie van de zusters vergde. Onvermijdelijk maakten de kwekelingen nog vaak gebruik van gebarentaal, zij namen het gewoon over van de ouderejaars, bovendien konden gebaren nu eenmaal gemakkelijker aangeleerd worden dan spraak. In de eerste helft van de twintigste eeuw werd op het instituut stiekem nog gebruik gemaakt van een handalfabet. Voor iedere letter was er een gebaar en zo konden de kinderen hele woorden spellen. De zusters constateerden de duidelijke voorkeur van de kinderen voor gebarentaal. Maar zij volgden principieel de lijn van het instituut: 'Ter wille van de maatschappij waarin ze later moeten leven, moeten wij van hen wel de spreektaal eisen, want anders zouden het taalarme en totaal eenzame mensen worden'.⁹⁶ Daarmee was voor lange tijd de visie van de Congregatie op het dovenonderwijs bepaald. Pas in de jaren negentig, dus bijna een eeuw na dato, zou de gebarentaal weer uit de ban worden gehaald.

Ook in de twintigste eeuw verliep het onderwijs aan jongens en meisjes nog lange tijd

⁹¹ Fasseur, *Wilhelmina*, 143; Derks, *Doorbroken stilte*, 26.

⁹² Terwindt zou nog directeur blijven tot 1909, een jaar voor zijn overlijden op 85-jarige leeftijd.

⁹³ Op dit gebied liep Sint-Michielsgestel achter bij andere doveninstituten. De door Triest gestichte school voor dove meisjes in Gent bijvoorbeeld ging tussen 1868 en 1881 geleidelijk over tot de Duitse methode.

⁹⁴ Lenderink, *Blind en doofstom tegelijk*, 395.

⁹⁵ Derks, *Doorbroken stilte*, 34-35.

⁹⁶ Zr. Cecilia, 'Een praatje over gebarentaal', in: *De Heeriaan* 14 (1964) 8-10.

Samen genietend van de buitenlucht. De zusters dragen een kap, de kinderen een hoedje. Sint-Michielsgestel, ca. 1915. *Archief DMJ*.

geheel gescheiden, alleen in de kapel kwamen zij samen.⁹⁷ Begin 1906 waren er 152 kwekelingen, 79 jongens en 73 meisjes. Voor beide groepen waren er zeven klassen, in totaal gaven achttien onderwijzers en onderwijzeressen les. Het jaarlijks kostgeld van de leerlingen, zo'n 200 gulden per kwekeling, kon slechts door

weinig ouders worden opgebracht. Het Rijk verleende toen slechts 2000 gulden subsidie per jaar, de gemeente 1000, samen goed dus voor vijftien leerlingen. De rest moest komen van liefdadigheid. Dankzij de inzet van zelateurs en zelatrices ontstond een netwerk van vrienden, die bereid waren jaarlijks een donatie te doen van 5 of 2,5 gulden. Daardoor hoefde het instituut nooit een arm kind toegang te weigeren en bleef het in staat om oud-leerlingen bij

te staan. Het Instituut voor Doven is opgebouwd met dubbeltjes en kwartjes.

Dankzij de inzet van Hermus, eerst als vice-directeur en vanaf 1909 als directeur, kwam het instituut behouden door de eerste vier decennia van de twintigste eeuw. Een totale gedaanteverandering onderging het instituut in 1910, toen het binnen Sint-Michielsgestel verhuisde naar een geheel nieuw, door architect Hubert van Groenendael († 1942) ontworpen gebouwencomplex aan de Theerestraat. Het complex bestond uit een hoofdgebouw en aan weerszijden daarvan een meisjes- en een jongensafdeling, elke afdeling met een eigen kapel, leslokalen, slaapzalen, refters, speelplaatsen en gymnastiekzaal. Men was in één keer helemaal bij de tijd gekomen: centrale verwarming, gaslicht, waterleiding, badkamers, liften en zelfs benzinemotoren om de machines van de drukkerij, wasserij en bakkerij aan te drijven.⁹⁸

In 1924 kreeg het doofstommenonderwijs wettelijke erkenning als vorm van buitengewoon onderwijs. De rijkssubsidie kwam te vervallen, maar 25 zusters – niet meegerekend de zusters in de huishouding en de hostiebakkerij – kregen voortaan een onderwijzeressensalaris. Het instituut inde daarvan 90%, de Congregatie 10 %.⁹⁹ Voortdurend kwam er

vanuit het instituut vraag naar meer zusters met een onderwijzersakte. In 1928 was er nog een verdere uitbreiding met de zogenoemde 'voorschool', voor kinderen tot zes jaar. Het instituut was een wereld op zich geworden en had zelfs een eigen kerkhof.

In de jaren dertig – de crisisjaren – luwde de ruimtelijke expansie, maar boekte het instituut op onderwijsgebied grote vooruitgang dankzij de zogenoemde Decroly methode, ook wel Belgische methode genoemd. Uitgangspunt daarbij was niet meer het aanleren van afzonderlijke klanken, maar van hele woorden en zinnen, waarbij de klanken vanzelf meekwamen. Voor deze methode hadden Hermus en zijn team gekozen na het bijzonder leerzame bezoek dat Zr. Marie Christine van der Ven en Zr. Theresia van Driel namens het instituut, en Zr. Alphonse van Geffen en Zr. Marie van Uden namens Huize Vincentius eind 1927 hadden gebracht aan de destijds vermaarde onderwijsvernieuwer Ovide Decroly te Ukkel.¹⁰⁰ Deze methode is geïnspireerd op de manier waarop een moeder haar kinderen leert praten. Zij doet dat niet door afzonderlijke klanken uit te stoten, maar legt haar kroost als het ware 'de woorden in mond'. Vandaar dat een van de leraren van het instituut, Antoine van Uden, die eind jaren dertig de werkwijze

⁹⁷ Pas eind jaren zeventig organiseerde het Instituut voor Doven leefgroepen van jongens en meisjes, zie Derks, *Doorbroken stilte*, 90.

⁹⁸ Derks, *Doorbroken stilte*, 38-44.

⁹⁹ Archief DMJ, IvD, 1 (kroniek).

¹⁰⁰ Zie paragraaf 5.2.

Zr. Chrysostoma Mutsaers en een van haar pupillen oefenen de klank i, ca. 1935. *Archief DMJ*.

van Zr. Theresia verder perfectioneerde, de term ‘Moedertaalmethode’ gebruikte.¹⁰¹

In 1935 telde de dovenschool ruim driehonderd leerlingen. Omdat men ervan uitging dat, vanwege de intensieve onderwijsmethode, een klas niet meer dan tien leerlingen mocht hebben, waren er precies dertig onderwijzers en onderwijzeressen, allemaal hoogopgeleid met extra diploma’s voor het dovenonderwijs. Net als zijn voorgangers ging directeur Hermus ervan uit dat de schoolverlaters een ambacht moesten beheersen. Zo werden in genoemd jaar zo’n tachtig jongens, naast de gewone schoolvakken, opgeleid als schoenmaker. Voor de meisjes was er een kookschool en de mogelijk-

¹⁰¹ Antoine van Uden was een begaafd en gezagvol onderwijsvernieuwer en daarnaast een enthousiasmerende en aimabele collega. Hij was ook een vurig pleiter voor de handhaving van het toonspreken door doven, immers: ‘de maatschappij past zich niet aan de doven aan met gebarentaal, de doven kunnen zich wel aan de maatschappij aanpassen met toontaal’. Informatie van Zr. Paula Pijnaker, 2019-03-18.

heid om een diploma te halen als lingeriste, costumiëre of kapster. En voor hen was er natuurlijk ook de hostiebakkerij.

2.7.5 De hostiebakkerij

De bakkerij zat tijdens het directoraat van Hermus enorm in de lift dankzij de genoemde communiedecreten van paus Pius X, respectievelijk over de veelvuldige communie (1905) en over de verlaging van de leeftijd om de eerste communie te doen (1910).¹⁰² Tot dan toe gingen de meeste parochianen hooguit één keer per week te communie, maar nu werden zij aangespoord om dat dagelijks, bijvoorbeeld in de vroegmis, te doen. Gevolg was dat de Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw vele malen vaker te communie gingen dan hun negentiende-eeuwse ouders en grootouders. Al snel waren er twee speciale zusters-directrices nodig voor de hostiebakkerij: één voor op het kantoor om alle bestellingen af te handelen, en één voor het onderhoud van alle ‘machinerieën’. Daarmee was tevens de boterham verzekerd van veel kwekelingen die na hun schooltijd niet goed aan de slag konden in de buitenwereld, maar nu in Sint-Michielsgestel konden blijven wonen en werken.¹⁰³ De hostie-

¹⁰² Vgl paragraaf 2.5 en paragraaf 3.2.

¹⁰³ Sommige schoolverlaters bleven aan het instituut verbonden en beschikten daar over een eigen woonplek. In 1955 werd voor hen het Martha paviljoen geopend.

bakkerij was werkelijk de trots van Mgr. (sinds 1914) Hermus. In een door hem samengestelde brochure lezen wij:¹⁰⁴

‘Een prachtige werkverschaffing biedt in het instituut de hostiebakkerij. Deze is ongetwijfeld de grootste en meest gemoderniseerde van heel Nederland. Dagelijks worden er minstens 100.000 hosties gebakken en verzonden. Omtrent dertig doofstomme meisjes vinden daarin een aangename, nuttige, schier niet vermoeiende bezigheid. De hosties worden vervaardigd van fijne tarwebloem gemengd door een elektrische menger met zuiver gefilterd water. Enkele meisjes bakken de hostiekoeken onder leiding van enige Zusters in elektrische pannen die uit twee dubbele ijzeren platen bestaan, waartussen elektrische draden lopen. Veel meer werkkrachten zijn er nodig in de zogenoemde steekkamer, waarin de hosties, grote en kleine, uit de hostiekoeken worden gestoken. Andere oud-leerlingen in de meisjesafdeling zijn werkzaam in de keukens, enz.’

In 1905 bedroeg de productie 5,5 miljoen hosties, in 1910 bijna 13 miljoen, in 1911 waren dat er 17 miljoen en in 1920 meer

¹⁰⁴ Hermus, *Instituut voor Doofstommen te St. Michiels-Gestel in beeld*, 53.

In het Museum voor Dovenonderwijs te Sint-Michielsgestel worden nog enkele ‘electrische pannen’ voor de vervaardiging van hosties bewaard. Op de achtergrond een foto van de productie.

dan 25 miljoen! In 1940 werkten er, naast de zusters, 25 oud-leerlingen in de hostiebakkerij. Na de Tweede Wereldoorlog zou de productie megaproporties aannemen, vooral dankzij de export naar de Verenigde Staten. Er waren

Mgr. Adrianus Hermus geeft les aan een groep grote meisjes (ca. 1935). De jongelui zitten in een halve cirkel, zodat ze niet alleen de leerkracht maar ook elkaar goed kunnen zien. *Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Wiel van der Randen.*

Mgr. Hermus en een van de pupillen zitten te dollen, terwijl de andere meisjes geconcentreerd de les van de zuster volgen (ca. 1935). *Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Wiel van der Randen.*

hosties in verschillende grootte en uitvoering, en dus ook van verschillende prijsklasse. In de jaren negentig van de twintigste eeuw nam de productie weer snel af.

De onvermoeibare Mgr. Hermus was bestuurslid van de missievereniging 'Pauselijk liefdevolk van de H. Apostel Petrus'. In die hoedanigheid had hij zich goed geïnformeerd over de situatie in Nederlands-Indië.¹⁰⁵ In deze kolonie woonden veel meer mensen en dus ook veel meer doven dan in Nederland, vooral op het dichtbevolkte hoofdeiland Java. Hij slaagde erin om enkele dove kinderen naar Sint-Michielsgestel te laten overbrengen. In 1935 stond de teller op tien, welbeschouwd minder dan een druppel op de gloeiende plaat. Vandaar dat hij op een plan broedde om op Java een R.K. Doveninstituut te vestigen.

In 1938 werd dit plan verwezenlijkt met de oprichting in Wonosobo van een doveninstituut onder de hoede van vijf bekwame Dochters van Maria en Joseph. Hermus stemde er onbezwaard en met vreugde mee in dat het puikje van zijn onderwijzeressen naar de Oost vertrok, en vanaf de start ervan kon het nieuwe instituut, het latere Dena Upakara, rekenen op materiële en professionele steun van Sint-Michielsgestel. Gezien zijn leeftijd was deze 'vader der doofstommen' niet meer in staat

om Wonosobo te bezoeken, dat was voorbehouden aan zijn opvolger, Mgr. J.C. van Overbeek, en dat bovendien pas in 1951. Mgr. Hermus zelf overleed in het tweede oorlogsjaar, op 10 juli 1941, op tachtigjarige leeftijd. Hij werd begraven op het kerkhof van het doveninstituut. De zusters in Indonesië houden hem nog altijd in ere.

2.7.6 Differentiatie

In de donkere oorlogsjaren 1940-1945 ontwikkelde de Nijmeegse professor Frans Rutten de zogenoemde 'geluidsmethode'.¹⁰⁶ Deze werkwijze kwam voort uit de ontdekking dat mensen ook op andere wijze geluid (geluidstrillingen) waarnemen dan alleen via het gehoor. De toepassing hiervan, met gebruikmaking van dans en muziek, betekende een heuse doorbraak in het dovenonderwijs en bevorderde aanzienlijk de integratie van doven in de samenleving.¹⁰⁷ De al genoemde docent Antoine van Uden, de bedenker van de 'Moedertaalmethode', kon goed op het orgel spelen en Zr. Irena van Zeland had eveneens verstand van en gevoel voor muziek en ritme. Als jonge zuster had zij dans- en choreografiellessen gevolgd aan de balletschool in

¹⁰⁶ Professor Frans J.T.K. Rutten († 1980) werkte samen met het Instituut voor Doven in Sint-Michielsgestel en met het Pedagogisch Instituut in Nijmegen, zie paragraaf 5.3.2. Van 1948 tot 1952 was hij minister van Onderwijs.

¹⁰⁷ Over de 'vibratorische spreekmethode', zie ook Reesinck & Bresser (red.), *Schoolstad*, 204-208.

¹⁰⁵ Zie Deel Missie paragraaf 2.03 en paragraaf 4.02.

Amsterdam.¹⁰⁸ Samen werkten zij de geluidsmethode verder uit. Voor buitenstaanders klinkt dit misschien als een *contradictio in terminis*, dove mensen die dansen op muziek. Schrijver dezes heeft in november 2017 zelf meegemaakt hoe hij en zijn reisgezelschap in Baucau (Oost-Timor) werden onthaald door dove kinderen die sierlijk dansten op de tonen – of de trillingen – van muziek.

Terug naar de oorlogsjaren. Een trieste gebeurtenis was de deportatie van Grete Sara Spitzer. Deze Joodse jonge vrouw was in 1939 uit Wenen gevlucht, en had omdat zij doof was, aan het instituut een plaats gekregen. Het mocht niet baten; in 1942 werd zij via Westerbork afgevoerd naar Auschwitz waar zij op 3 september 1942 is vermoord. Voor een andere bewoonster van het instituut, de eveneens uit Wenen afkomstige Ilse Emmy Bernd, werd eveneens gevreesd, omdat zij van gedeeltelijk Joodse afkomst was. Zij mocht blijven.¹⁰⁹

Voor het overige is het instituut er met weinig menselijke en materiële schade van

afgekomen, zeker in vergelijking met andere instellingen die beschikten over grote gebouwen waarin de bezetter soldaten kon onderbrengen. Slechts nu en dan vorderden de Duitsers enkele lokalen. Het instituut was zelfs in staat om in mei 1944 maar liefst 120 vluchtelingen uit Nijmegen te ontvangen: kinderen en begeleiders van het Pedologisch Instituut en het Orthopedisch Instituut die beide door de Duitsers in beslag waren genomen. Omdat het doveninstituut dicht bij de vuurlinie kwam te liggen besloot de directie om de eigen pupillen na de zomervakantie bij hun ouders te laten blijven tot het gevaar helemaal was geweken. Deze situatie duurde nog bijna een vol jaar, want pas op 5 mei 1945 zou Duitsland capituleren. Kort daarna, vanaf 25 mei, herbergde het instituut twee maanden lang een paar honderd haveloze en ondervoede kinderen van NSB ouders, die onder erbarmelijke omstandigheden uit Duitsland waren teruggekeerd. De kinderen kregen voedzame hostie-pap te eten. Veel mensen hadden geen compassie met hen, de zusters gelukkig wel.¹¹⁰

De naoorlogse bestaansfase van het instituut werd op 6 juni 1946 gemarkeerd door een

bezoek van prinses Juliana, een halve eeuw na het bezoek van haar moeder en grootmoeder.¹¹¹ Daarna ging alles weer verder op de oude voet, men hoefde slechts de vooroorlogse draad weer op te pakken. De zorg voor de dove meisjes bleef uitsluitend een zaak en een taak van de zusters. Zr. Marie Antoine de Kroon, die in 1949 aantrad als leerkracht, herinnert zich van deze tijd:¹¹²

Er waren toen alleen zusters, wij hadden álles in handen. Als groep zusters waren we weinig bij elkaar. Wel om Gods lof te zingen, te eten en te recreëren, maar daar was weinig tijd voor gereserveerd. Er waren immers geen leken als kinderverzorgsters. Wij waren dag en nacht bij de kinderen. Tussen de middag hadden we net genoeg tijd om te eten, dan elkaar aflossen om te surveilleren en weer naar school, liefst tot half zes! En steeds maar surveilleren en aflossen en weer bij de kinderen slapen, met z'n tweeën en de één had de voornacht en de ander de nanacht'.

De geluidsmethode, 'Muziek en Beweging', kreeg steeds meer bekendheid en navolging.

Zr. Irena van Zeland verwierf faam als dansende non. Archief DMJ.

Zr. Irena van Zeland verwierf zelfs wereldfaam. In 1950, bij gelegenheid van het Heilig Jaar, begeleidde zij een groep meisjes bij dansoptredens in Rome. Dat was opzienbarend: dove kinderen die konden dansen! Er kwamen meer optredens, in binnen- en buitenland, van 'het wonder van Sint-Michielsgestel'. Zr. Irena stond bekend als 'de dansende non'. In 1958 baarde een foto, waarop ze met haar goed zichtbare dansbenen een pasje voordoet aan de kinderen, veel opzien in katholieke milieus. De Congregatie zat er aanvankelijk mee verlegen, maar naarmate de foto meer verspreid

¹⁰⁸ In het archief van de Congregatie bevindt zich een brief (augustus 1938) van Zr. Irena's docent in Amsterdam, Albert van Dalsum, waarin deze zich bijzonder lovend uitlaat over haar kwaliteiten. Zie ook paragraaf 5.5.3.

¹⁰⁹ Op zaterdag 28 september 2019 werd in Sint-Michielsgestel voor het hoofdgebouw van Kentalis een 'struikelsteen' (Stolperstein) geplaatst ter nagedachtenis van Grete Sara Spitzer (1919-1942). Ilse Bernd was ouder, zij had kort na de Eerste Wereldoorlog als tiener al een half jaar op het instituut verbleven. Na haar terugkeer in 1939 naar Sint-Michielsgestel is zij daar blijven wonen in het Martha pension tot haar dood in 1986, op 83-jarige leeftijd.

¹¹⁰ <https://www.bd.nl/sint-michielsgestel/nsb-kinderen-kregen-rust-en-hostiepap-in-sint-michielsgestel-a17e01cb/>. Voor de memoires van een voormalig NSB kind dat in Sint Michielsgestel heeft verbleven, zie <http://www.gahetna.nl/het-verhalenarchief/oorlogsgeschiedenis-lange-reis-door-duitsland-en-tsjechoslowakije>. Zie ook Derks, *Doorbroken stilte*, 63.

¹¹¹ Volgens de overlevering vertrouwde de prinses aan Zr. Borgia Verdijk toe: 'Zuster, ik kan niet blijven souperen, maar ik heb zo'n honger'. Zr. Borgia maakte snel een voedselpakketje voor Juliana en de prinsesjes klaar. De volgende dag werd het lege boterhammentrommeltje door de chauffeur met de hofauto teruggebracht, zie *KKC 1* (1972) 38.

¹¹² Archief DMJ, B B19.

raakte en andere doveninstituten alleen maar enthousiast reageerden, verkeerde de gêne in trots.¹¹³

De wonderen van de toegepaste wetenschappen gingen hand in hand met een nieuwe differentiatie van de samenleving en een betere financiering van het onderwijs- en zorgstelsel. Bijgevolg verbeterde vooral de positie van slechthorende kinderen aanzienlijk. Omdat zij dankzij nieuw ontworpen elektrische apparaten weer in voldoende mate konden horen, waren zij niet meer aangewezen op louter visuele taaloverdracht (liplezen of spraakafzien). Dankzij een Koninklijk Besluit voor het Buitengewoon Lager Onderwijs in december 1949 ontstonden al snel aparte scholen voor slechthorende kinderen in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. In 1951 werd vanuit het Instituut voor Doven zo'n school met internaat opgericht in Eindhoven, Sint-Marie.¹¹⁴ De eerste directrice was Zr. Marie van Uden, tot dat moment directrice van de kweekschool Concordia. 45 slechthorende leerlingen verhuisden van Sint-Michielsgestel naar

de lichtstad.¹¹⁵

Het onderwijs aan slechthorenden werd net zo ernstig opgevat als het onderwijs aan doven. Immers, wie van jongs af aan gehoorgestoord is, is onvermijdelijk ook spraakgestoord. Daardoor is het moeilijker om eigen gedachten te ontwikkelen, wat kan leiden tot persoonlijkheidsstoornissen en het zich terugtrekken in een eigen wereld. Daarom werkte ook in Eindhoven de staf met de methode van Decroly, waarbij cognitieve en affectieve functies worden gecombineerd voor de verwerking van vaardigheden. Zr. Marie was in de vooroorlogse jaren vertrouwd geraakt met deze werkwijze toen zij werkte op Huize Vincentius in Udenhout.

In Eindhoven speelde, net als in Udenhout en Sint-Michielsgestel, de discussie wat nu de voorkeur verdiende voor de kinderen: wonen in een gezinssituatie of in een internaat? Tegen de algemene trend in gaf de Congregatie in de jaren 1950 en 1960 nog de voorkeur aan het internaat. Veel kinderen waren immers op het internaat terechtgekomen omdat het thuis niet ging en omdat ze evenmin pasten in een pleeggezin. En, niet onbelangrijk: 'met het oog op een godsdienstige rooms-katholieke opvoeding, dient men zeker aan het internaat de voorkeur

Zr. Rosa de Werd, hier in actie met een pupil, gold als een autoriteit in het spraakonderwijs. *Archief DMJ*.

te geven'.¹¹⁶ De voorkeur van de kinderen en hun ouders daarentegen ging overwegend uit naar de gezinssituatie. Voor veel ouders was het verdrietig om hun kind te moeten 'afstaan', terwijl veel kinderen op internaat te lijden hadden van heimwee.¹¹⁷

In deze zelfde periode werd beetje bij beetje de werkdruk in zowel Sint-Michielsgestel als Eindhoven een stuk lichter. In 1961 kwam het leeuwendeel van het werk nog terecht op de

schouders van ca. vijftig zusters,¹¹⁸ maar de komst van steeds meer lekenkinderverzorgsters bracht daar verandering in. De situatie die Zr. Marie Antoine schetst voor de jaren vijftig, gold steeds minder in de jaren zestig en was definitief voorbij na 1968, toen dankzij de invoering van de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) het instituut aanzienlijk meer financiële armslag kreeg.

Doordat de werkdruk voor hen geleidelijk afnam, waren de zusters in de gelegenheid om hun werk te verfijnen en kwamen zij beter tot hun recht als specialisten. Een van hen, Zr. Rosa de Werd, blonk uit in het spraakonderwijs aan dove kinderen. Als blijk van maatschappelijke waardering ontving zij daarvoor in 1956 een koninklijke onderscheiding. Die waardering is niet weggeëbd. Bijna zeventig jaar, van 1914 tot 1983, verbleef Zr. Rosa aan het doven-instituut ten dienste van de kinderen. Enkele jaren na haar overlijden in 1987 werd in Leiden een straat naar haar vernoemd.¹¹⁹

Dankzij de verder ontwikkelde diagnostiek kon men niet alleen beter dove en slechthorende kinderen onderscheiden, maar ook kinderen die naast een auditieve nog een andere beperking hebben. Dit leidde weer tot

¹¹³ De foto werd gemaakt toen een gezelschap uit Sint-Michielsgestel een demonstratie gaf bij een internationaal dovencongres in Manchester. Zie *De Heeriaan* 41 (2012) nr. 1, 13-20, voor een uitgebreid interview met Zr. Ancilla Willemsen, die destijds deel uitmaakte van dansgezelschap van Zr. Irena. Zie ook Derks, *Doorbroken stilte*, 67.

¹¹⁴ Drijvende kracht achter de oprichting was de directeur van het doveninstituut, Mgr. Van Overbeek. Hij zette zich tevens, met succes, in voor de oprichting van scholen voor slechthorenden in Breda, Nijmegen, Amsterdam en Hoensbroek.

¹¹⁵ *Gedenkboekje ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van het Instituut 'Sint Marie' 1951-1961*, Eindhoven 1961.

¹¹⁶ Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 164.

¹¹⁷ Derks, *Doorbroken stilte*, 88-89.

¹¹⁸ Archief DMJ, IvD, 9.16, overzicht van de aan het instituut verbonden zusters met hun werkzaamheden in 1961, 48 bezoldigde zusters in totaal, naast hen waren er nog zeven zusters van het Gertrudishof (zie paragraaf 6.1).

¹¹⁹ KKC 22 (1993) 79; *De Heeriaan* 41 (2012) nr.2, 19-22.

Alles met Jezus en Maria.
Dit kerkboekje (1953)
voor kinderen van acht
jaar en ouder is een
coproductie van Antoine
van Uden en Ilse Bernd.

een verfijnd onderwijsaanbod. Zo ontstond op het instituutsterrein in Sint-Michielsgestel ten dienste van kinderen met een meervoudige beperking het zogenoemde Mariëlla-paviljoen, waaruit het huidige Mariëlla Kentalis is voortgekomen.¹²⁰ In 1962 startte het instituut een school voor doof-blinde kinderen, het huidige Rafaël Kentalis. Het eerste schoolhoofd, professor Jan van Dijk († 2018), gold als een van 's werelds grootste vernieuwers van het doven-

onderwijs.¹²¹ Uiteraard stond ook het onderwijs aan de 'gewone' dove kinderen niet stil. Voor hen werd het mogelijk om een ulo-diploma of ander diploma te halen in het middelbaar onderwijs.

In 1966, het jaar waarin Mgr. Van Overbeek als directeur het stokje overdroeg aan zijn assistent Jan van Eijndhoven, werd de Mgr. Terwindtstichting opgericht. Belangrijkste doelstelling daarvan was de oprichting buiten de eigen regio van een school met internaat voor dove kinderen met een bijkomende beperking. Als nieuwe locatie voor de Mgr.

Terwindtschool kwam Huize de Wylerberg in Beek-Upbergen uit de bus. Directrice van de nieuwe school werd Zr. Josine Aarts.¹²² Alweer een nieuwe stap was in 1971 de oprichting van een school voor dove kinderen met een gebrekkige motoriek, maar met een normale of bovengemiddelde intelligentie. Deze school, Eikenheuvel, kwam in Vught. De eerste directeur was Antoine van Uden.¹²³ Tot zover het overzicht dat nog verre van compleet is. In een kwart eeuw tijd zou het instituut van een centrale instelling veranderen in een koepel van zelfstandig opererende scholen en woongelegenheden.

2.7.7 In de herinnering

Na de jaren zestig gingen in Nederland de al eerder ingezette ontzuiling en ontkerkelijking in snel tempo verder. Gelijk oplopend daarmee veranderde het klimaat in de onderwijswereld, dus ook op scholen voor doven en slechthorenden. Deugden, zoals matigheid en bescheidenheid, maakten plaats voor competenties, zoals assertiviteit en sociale weerbaarheid. Ooit was het doveninstituut opgericht met als hoofddoel de begeleiding van dove kinderen op het pad naar volwassenheid, opdat zij in staat zouden zijn de sacramenten te ontvangen. Die laatste invulling is al decennia niet meer van toepas-

sing op het huidige Kentalis, de voortzetting van het Instituut voor Doven.¹²⁴ Dat is een duidelijk verschil tussen verleden en heden, maar de overeenkomst tussen beide is veel wezenlijker: staf en bestuur hebben zich steeds met hart en ziel ingezet voor wat zij het beste achtten voor de kinderen, en zeer zeker heeft het instituut veel bijgedragen aan het welzijn van velen.¹²⁵

Dankzij de zo juist genoemde AWBZ gingen allerlei zaken, zoals de financiering van internaten voor kinderen met een beperking, voortaan via de overheid. Instellingen die waren voortgekomen uit liefdewerk waren geworden tot non-profitorganisaties. De zusters, die in de jaren zeventig nog maar een kleine minderheid vormden van het personeelsbestand, hadden daar geen moeite mee. Zij hielden nog net zo veel van de kinderen en konden het goed vinden met hun lekencollega's. In oktober 1987 was er een grote reünie met de oud-leerlingen waarbij ook officieel en heel hartelijk afscheid werd genomen van de nog aan het doveninstituut werkzame broeders en zusters. Nadien bleven nog verschillende zusters woonachtig

¹²⁰ De begeleiding van deze kinderen geschiedde niet door Zusters van de Choorstraat, maar door Franciscanessen van Oirschot. Naar één van hen, Zr. Mariëlla van den Hoven, werd het paviljoen genoemd. Zie Monteiro, *Vroomheid in veelvoud*, 172-173; Derks, *Doorbroken stilte*, 71-74.

¹²¹ *KKC* 4 (1975) 4-6; Derks, *Doorbroken stilte*, 74-75.

¹²² *KKC* 3 (1974) 107-108. Van Zuylen, *Huis Wylerberg*.

¹²³ *KKC* 2 (1973) 154-156.

¹²⁴ Kentalis ontstond toen in 2009 drie organisaties samengingen: Koninklijke Effatha Guyot Groep (KEGG), Viataal en Sint-Marie. Deze drie organisaties zetten zich in voor mensen met een beperking in horen of communiceren. In 2010 gingen de drie organisaties verder onder de naam Koninklijke Kentalis, wat staat voor 'kennis' en 'taal'.

¹²⁵ Derks, *Doorbroken stilte*, 122. Over de waardering van oud-leerlingen voor de zusters, zie bijvoorbeeld *KKC* 19 (1990) 95 (ode aan Zr. Gerardiana Verhagen).

en werkzaam in Sint-Michielsgestel.¹²⁶ Als laatsten verhuisden in 2014 Zr. Til Lagerberg en Zr. Paula Pijnaker naar het Moederhuis in Den Bosch.¹²⁷

2.8 Weeshuis Keizerstraat (1845-1949)

In 1845, vijf jaar na de opening van het doveninstituut te Sint-Michielsgestel, nam de Congregatie de zorg op zich van de meisjes in het Roomsch Armen Weeshuis. Deze instelling had toen al een hele geschiedenis achter de rug.¹²⁸

2.8.1 Het Roomsch Armen Weeshuis

Al in 1557 werd in 's-Hertogenbosch een zogenoemd 'Burgerweeshuis' opgericht. Zoals de naam al aangeeft, mochten alleen kinderen wier overleden ouders burgerrecht hadden, hierin opgenomen worden. Na de verovering van de stad in 1629 door Frederik Hendrik poogden de landelijke en de stedelijke overheid de overwegend katholieke bevolking – tevergeefs – tot het calvinisme te bekeren. Bijgevolg kregen alle kinderen in het Burgerweeshuis, ongeacht hun gezindte, een gereformeerde

De Hof van Zevenbergen in de Bossche Keizerstraat. Tot 1949 droegen de zusters hier zorg voor weesmeisjes. Foto: Charles Caspers.

opvoeding. Dat laatste was tot groot ongenoegen van de katholieke Bosschenaren, die dan ook herhaaldelijk pogingen ondernamen om zelf een katholiek weeshuis op te richten. Dat lukte pas nadat in de tweede helft van de achttiende eeuw katholieken meer rechten hadden gekregen van de overheid, ofschoon van echte gelijkberechtiging nog geen sprake was.

In 1774 werkten enkele Bossche notabelen een plan uit dat zou leiden tot de oprichting van een Roomsch Armen Weeshuis. Een van hen was Johannes Godefridus Heeren, een achteroom van de latere stichter van de Congregatie. Hun argument bij de overheid luidde dat de stad zeer veel, voornamelijk katholieke, bedelaars telde. Wanneer die kwamen te overlijden hadden hun kinderen

geen toekomstperspectief. Zonder sturing dreigden zij op te groeien voor galg en rad, tot grote last van de burgerij. In het voorgestelde weeshuis daarentegen konden zij een goede opvoeding krijgen, tot nut van de samenleving. Voor dit argument waren de Staten-Generaal vatbaar; in 1778 gaven zij hun fiat. Het oprichtingscomité verwierf de nodige fondsen en er werd een mooi pand, een dubbel herenhuis, aangekocht in de Keizerstraat in de Sint-Catharinaparochie. Op 12 februari 1783 was de officiële opening van het weeshuis. Dit bood onderdak aan veertien jongens en zestien meisjes.¹²⁹

Om te kunnen blijven bestaan was het weeshuis aangewezen op schenkingen en collectes. Het werd bestuurd door regenten die beurtelings twee jaar president waren. Op de negentiende-eeuwse regentenlijst treffen we de namen aan van telgen uit deftige katholieke families, vaak bekenden van Pastoor Heeren.¹³⁰ Hun echtgenotes waren automatisch regentes en hielden zich vooral met (toezicht op) huishoudelijke zaken bezig. De handhaving van de tucht en de opvoeding van de wezen waren toevertrouwd aan een binnenvader en binnenmoeder, die in alles afhankelijk waren

van de regenten. In de regel ging het om een echtpaar dat zelf kinderloos was. Deze constructie was tamelijk algemeen in Europa, denk bijvoorbeeld aan het duo Mr. Bumble en Mrs. Corney in het bekende boek *Oliver Twist* van Charles Dickens. In de jaren veertig van de negentiende eeuw ging het niet goed met het Roomsch Armen Weeshuis, want:

‘Vader en Moeder konden de tucht niet handhaven, vandaar dat wanordelijkheid, weerspannigheid en verzuim van godsdienstplichten aan de orde van de dag waren. Door de regenten werden alle middelen aangewend die hun ten dienste waren om de orde te herstellen, strenge bestraffingen werden voorgeschreven, doch alles bleef vruchteloos’.

De spanningen in het weeshuis, waar inmiddels in betrekkelijk weinig ruimte zo’n honderd weeskinderen verbleven – ruim drie keer zoveel als in de beginfase! – hadden alles te maken met de sociale crisis waarin Noord-Brabant toen verkeerde. Na de definitieve afscheiding van België in 1839 lag deze provincie niet meer in het hart van het land, maar was ze plots een grensprovincie geworden, met als gevolg teruggang van de industriële productie, toename van armoede en werkeloosheid, en stijging van de kosten voor het levensonder-

¹²⁶ KKC 16 (1987) 174-180; 17 (1988) 27-35, 60-67; Derks, *Doorbroken stilte*, 120-121. Met dit officiële afscheid waren nog niet alle zusters vertrokken. Tot begin 1992 waren Zr. Reinilda Kriens, Zr. Veronie Franken en Zr. Ancilla Willemsen nog aan het instituut verbonden, zie KKC 21 (1992) 128-131.

¹²⁷ *De Heeriaan* 43 (2014) nr. 3, 34-35.

¹²⁸ Deze paragraaf steunt grotendeels op Archief DMJ, J IvD, 1 Boek J, 1845-1940 (weeshuis).

¹²⁹ Zie ook Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, deel 4, 521-522. Deze huizen maakten voorheen deel uit van een middeleeuws stadspaleis, de Hof van Zevenbergen.

¹³⁰ Enkele van de familienamen: Van Rijkevorsel, Loutermans, Appelboom, Sopers, De Wijs, Coppens en Van Son.

De taak van alle weesmeisjes omstreeks 1900: aardappelen schillen. Schilderij van Pierre Jacques Dierckx. Gent, Museum voor Schone Kunsten, inv. 1909-LLL. Gent, www.artinlanders.be. Foto: Hugo Maertens.

houd. Bijna de helft van de Brabantse bevolking leefde onder de armoedegrens. Tot overmaat van ramp mislukte enkele jaren achter elkaar ook de aardappeloogst, wat leidde tot grote armoede onder het volk.¹³¹

Vanwege de benarde situatie in het weeshuis verzochten veel kinderen, zodra ze de leeftijd van zestien jaar hadden bereikt, om ontslagen te mogen worden. Meisjes probeerden ergens dienstster te worden en voor jongens was er de mogelijkheid om in militaire dienst te gaan. Onder deze omstandigheden zonnen de regenten op een betere formule voor het weeshuis en besloten zij om de opvoeding toe te vertrouwen aan broeders en zusters. Zo kwamen ze bij Pastoor Heeren terecht.

2.8.2 Moeilijke start van de zusters (1845)

In augustus 1845 kwamen het Weeshuis en het Liefdegesticht overeen dat vier zusters zich zouden ontfemen over de weesmeisjes. Gedurende de eerste drie jaar zou iedere zuster jaarlijks 50 gulden kleedgeld ontvangen, daarna jaarlijks 75 gulden. Op 31 oktober namen Zr. Francisca d'Erkenne (overste), Zr. Johanna de Beuger, Zr. Clara van den Broek en Zr. Dorothea Knaapen hun intrek in het wees-

huis. Op dezelfde dag arriveerden de Broeders van Maastricht, die in de stad een huis hadden Achter de Tolbrug, om de zorg voor de weesjongens op zich te nemen. In het Roomsche Armen Weeshuis was dus een soortgelijke arbeidsverdeling tussen zusters en broeders als in het Instituut voor Doven in Sint-Michielsgestel.¹³² Hun komst betekende het onmiddellijke vertrek van de binnenvader en de binnenmoeder. De kinderen hoefden voor hun onderwijs niet meer de deur uit, huis en school waren voortaan in hetzelfde pand.

In 1848 vertrokken Zr. Francisca en Zr. Clara naar Doesburg, in hun plaats kwamen Zr. Antonia Boelen en Zr. Vincentia van Zuilen. Zr. Johanna werd de nieuwe overste. De huiskroniek vermeldt met enige pathos dat de zusters vol moed hun moeilijke werkring aanvingen en zich voorbereidden op veel lijden en tegenwerking:

'De half verwilderde kinderen waren, zoals licht valt te begrijpen, niet bijzonder ingenomen met de nieuwe regeling. Zij

¹³¹ Van den Eerenbeemt, *Geschiedenis van Noord-Brabant*, deel 1, 23-25. In andere Europese landen was de situatie ten gevolge van de mislukte oogsten vaak net zo erg of erger. Zo daalde de bevolking van Ierland ten gevolge van de aardappelhongersnood (1840-1845) van ca. 8 naar ca. 3,5 miljoen mensen.

¹³² In 1870 vertrokken de Broeders van Maastricht. In hun plaats kwamen vier Broeders van Goede Werken. In 1888, toen hun moederhuis verhuisde van Ronse naar Oostakker, veranderden deze broeders van naam: voortaan gingen zij door het leven als Broeders van O.L. Vrouw van Lourdes. Zie Nolet, *Katholiek Nederland. Encyclopaedie*, deel 2, 71-82. Oostakker, bij Gent, stond en staat nog bekend als het Vlaamse Lourdes. In Den Bosch werkten deze broeders ook in het krankzinnigengesticht Reinier van Arkel. Daarnaast hadden zij de zorg voor oude mannen en verlaten jongens in het Sint-Jozefgesticht. Zie ook Smits, *Vademecum*, 506-507.

misten de vrijheid waarvan zij tot dan toe altijd misbruik hadden gemaakt. Die vrijheid wilden zij behouden, en zij spaarden dan ook niets om de zusters het leven onaangenaam te maken, om hen te noodzaken het weeshuis te verlaten.

De zusters van haar kant wendden alles aan om de harten der kinderen te winnen en besteedden zich geheel aan de dienst der wezen. Om zich geheel aan de opvoedingstaak te kunnen wijden, had Pastoor Heeren de zusters van al hun geestelijke oefeningen ontslagen’.

De zusters gingen resoluut te werk. Op de regenten en regentessen hoefden ze niet te rekenen, dat waren in hun ogen slechts wereldse personen zonder enig benul van een degelijke christelijke opvoeding. Voor die lieden telde alleen wat in de wet stond.

Toen Zr. Johanna een uitgaansverbod voor de grote meisjes instelde, liep alles faliekant uit de hand. De opstandigheid van de meisjes noopte haar om alsnog de regenten in te schakelen. Die stelden een onderzoekscommissie in, welke tot de slotsom kwam dat ‘de zusters weinig tact van opvoeding hadden’. In juli 1850 adviseerden de regenten daarom aan de Congregatie om Zr. Johanna (overste) en Zr.

Vincentia over te plaatsen.¹³³ Dat was zuur voor Heeren, die desalniettemin besloot om het advies op te volgen. In oktober 1850 vertrokken de twee genoemden en voor hen kwamen weer twee andere zusters, Zr. Oda van Herpen en Zr. Bonaventura van de Laar. Zr. Antonia werd de nieuwe overste. Volgens de regenten was dat een hele verbetering. De eerste twee jaar onder haar leiding verliepen tot hun grote tevredenheid, maar toen verraste zij hen met het verzoek om de komst van nog een vijfde zuster. Dat achtte zij nodig om orde en tucht voldoende te kunnen handhaven. De regenten waren het daar niet onverdeeld over eens, maar brachten het verzoek toch over aan Heeren en de vijfde zuster kwam er.

2.8.3 Scheiding der seksen

De zusters streefden naar een striktere scheiding van de jongens en de meisjes. Zo was het vanouds aan de jongens toegestaan om nu en dan toneelstukjes voor te dragen. De regenten achtten het passend bij een goede sfeer in huis wanneer de meisjes daarbij tegenwoordig waren. Maar de zusters dachten daar anders over en heel tactisch vroegen zij aan de pastoor,

¹³³ Archief DMJ, 631.B.1 en B.5. De regenten waren bepaald niet eensgezind. Een van hen, Jhr. Van der Does de Willebois kon zich niet vinden in het advies en trad af. Extra zuur voor Heeren en de zusters was dat de overste van de Broeders heel amicaal met de meisjes was. Zij beschouwden hem als een soort vader en moesten niks van de zusters hebben, zie Archief DMJ, Bestuursarchief, 631.B.2.

Joannes Corstens, wat hij er van vond. Zoals verwacht keurde Corstens deze vorm van ontspanning voor de meisjes volstrekt af. Gevolg was dat in hun vergadering van 3 januari 1853 de regenten slechts konden besluiten dat de jongens voortaan geen toneelspelen meer mochten opvoeren.¹³⁴

Daar werden de zusters uiteraard niet populairder van. De weeshuiskroniek vermeldt kortaf: ‘De onrust stokende geesten staken de kop weer op’. Maar de zusters trokken aan het langste eind, en na enkele maanden van strubelingen konden begin september 1853 ‘de meest schuldige’ meisjes uit het weeshuis verwijderd worden. Daarna verbeterde zachtjes aan de sfeer in huis en wist Zr. Antonia ook het vertrouwen van de regenten en de regentessen te (her)winnen.

Tot dan toe waren de ‘dames’ (regentessen) echte control-freaks voor de zusters. Acht jaar lang vergaderden zij elke week tot over het kleinste kledingstuk, tot zij zich eindelijk realiseerden dat de zusters alles deden in het belang van het weeshuis, aldus de kroniek. Vanaf toen vergaderden de regentessen slechts om de maand, en dat bovendien in overleg met de overste. Voortaan lieten zij de meeste

huishoudelijke zaken aan de zusters over. Deze laatsten kregen, als bekroning van hun ‘kuisheidsoffensief’, voor elkaar dat er in april 1854 een scheidingsmuur tussen de jongens- en de meisjesspeelplaats kwam.¹³⁵

Na al deze stringente maatregelen vonden zowel de zusters als de meisjes beter hun draai. Het huis en de school werden door verbouwingen een stuk leefbaarder. In april 1860 kreeg de overste een fraai vierdelig boekwerk over heiligenlevens ten geschenke van de regenten, als blijk van waardering voor het onderwijs en de leiding die de meisjes mochten ontvangen.¹³⁶

Zowel in de zorg als in het onderwijs hadden de zusters gewoonlijk meer met vrouwelijke dan met mannelijke collega’s te maken. Mannelijke collega’s waren er niet veel, wel mannen die ofwel hoger dan zichzelf waren aangesteld, bijvoorbeeld als directeur of als biechtvader, ofwel lager, bijvoorbeeld als huisknecht. Vrouwelijke collega’s, zoals in zeker opzicht de regentessen van het weeshuis, waren er veel meer en die bewogen zich bovendien ook meer in hetzelfde vaarwater als de

¹³⁵ Dankzij verbouwingen en vergrotingen werden de jongens en meisjes in 1876 nagenoeg hermetisch van elkaar gescheiden. In de tweede helft van de negentiende eeuw (‘de Victoriaanse tijd’) legde zowel de Kerk als de burgerlijke overheid een overdreven accent op kuisheid. In het openbare leven verwerd kuisheid zelfs tot preutsheid met excessen zoals het stoppen met borstvoeding omdat dat onzedelijk zou zijn. De zusters waren met hun maatregelen wel strenger dan de meeste Bosschenaren, maar tegelijkertijd waren zij niet meer dan kinderen van hun tijd.

¹³⁶ Van der Haagen, *Levens der Heiligen, Kerkvaders en Martelaren*.

zusters. Maar al te vaak waren zij elkaars concurrenten. Tussen zusters en ‘dames’ heeft het nooit zo geboterd, zoals het tot op heden niet gepast is om een zuster met ‘dame’ aan te spreken. In 1913 zou Moeder Concordia Berendsen bij een bestuursvergadering van de Congregatie zelfs opmerken dat samenwerking tussen zusters en dames gewoon niet mogelijk is.¹³⁷

Het zal de vijf zusters in de Keizerstraat daarom niet weinig voldoening hebben gegeven toen in april 1868 nota bene de regentessen bij de Congregatie aanklopten met het verzoek om nog een zesde zuster aan het weeshuis af te staan. Toen een half jaar later, op 13 oktober 1868, de in de loop der jaren steeds meer geliefde Zr. Antonia overleed, namen de regenten de kosten van de begrafenis voor hun rekening.

Zr. Ignatia van Gennip, de zuster aan wie ooit een genezingswonder te beurt was gevallen, werd de nieuwe overste.¹³⁸ Zij zette het kuisheidsoffensief van haar voorgangster voort. Toen zij aantrad waren er nog steeds uitgaansdagen voor de brave meisjes. Deze mochten om de zes weken van 14.00 uur tot 17.30 uur op familiebezoek. Die toegeeflijkheid van de regenten was bedoeld om de wezen in een

goede stemming te brengen, maar leidde in de praktijk juist tot ontevredenheid:

‘Want zij die niet mochten uitgaan waren wrevelig en slecht gezind, en zij aan wie het uitgaan was vergund, keerden vaak opgezet tegen de zusters terug, afkerig van alle ondergeschiktheid. Sommige meisjes gingen met de familie naar herbergen, maakten gevaarlijke kennissen, enzovoort, enzovoort’.

Dikwijls al waren de zusters door bezorgde mensen gewaarschuwd over de buitensporigheden van de meisjes op de uitgaansdagen. Maar hoe dit aan te kaarten bij de regenten? Via de parochie natuurlijk. In 1869 volgde Alardus Kuppen, kapelaan van de Sint-Catharinakerk en tevens biechtvader van de meeste weesmeisjes, de oude Joannes Corstens op als pastoor. Net als Zr. Ignatia vond hij dat er een einde moest komen aan het uitgaan van de meisjes en samen trokken zij één lijn. In de president van het weeshuis, de heer L. Vermeulen, troffen zij een medestander. Deze was eens samen met zijn vrouw getuige geweest van het onbetamelijke gedrag van de meisjes, waarschijnlijk dronkenschap, en daar erg van geschrokken.

Zodoende besloten de regenten in april 1869 om de uitgaansdagen van de meisjes af te schaffen en in plaats daarvan andere genoegens

Meisjes van het weeshuis in de Keizerstraat, ca. 1920. Tegen de officiële voorschriften in mochten de kleintjes een pop hebben van de zusters. *Archief DMJ*.

aan te bieden, zoals driemaal per jaar ‘naar buiten te rijden’ en een vrolijke dag te hebben. Het uitgaansverbod had inderdaad tot gevolg dat de meisjes netter werden, maar ook het naar buiten rijden had veel ‘inconvenienten’. Vandaar dat deze vorm van ontspanning later werd teruggeschroefd naar tweemaal en nog later naar slechts eenmaal per jaar. Zo waren er buiten de begeleide kerkbezoeken nog maar weinig gelegenheden voor de kinderen om buiten de deur te komen. Een bijzondere belevenis voor hen was wel de begrafenis van

een regent, dan plachten alle wezen mee te lopen in de stoet. De regenten waren immers hun weldoeners, bovendien pasten weeskinderen met hun sombere zwarte uniformen goed in een lijkstoet. Weeskinderen hadden nu eenmaal iets met de dood, dat was hun lot.

Vanaf november 1869 beschikte het Roomsche Armen Weeshuis over een eigen kapel, met voor de broeders en de zusters ieder een eigen ingang. De bewoners en bewoonsters konden in de kapel zelfs een aflaat verdienen met het bidden van de kruisweg. Zo veranderde

¹³⁷ Archief DMJ, Bestuursarchief, 54 Notulenboek (1868- april 1917), februari 1913.

¹³⁸ Over het genezingswonder, zie paragraaf 3.4.

het weeshuis, dankzij de inzet van de zusters en de broeders, van een behuizing van ongedisciplineerde verwilderde straatkinderen tot een gesloten gemeenschap van ‘jongens bij jongens’ en ‘meisjes bij meisjes’, die allesbehalve straatwijs waren. Toen een jaar later de regenten ermee instemden dat voortaan in de kapel de mis werd gevierd en het Allerheiligste werd bewaard, kreeg het weeshuis iets kloosterlijks, omdat het ‘kerkvolk’ alleen mocht bestaan uit broeders, zusters en weeskinderen.¹³⁹

Dat het ooit zo armetierige weeshuis dankzij de voortdurende disciplinering allengs een zekere standing had gekregen, illustreert het bezoek op 31 augustus 1872 van niemand minder dan de koningin van Nederland, Sophie van Württemberg.¹⁴⁰ Een van de grote weesmeisjes hield een toespraak voor de majesteit en een van de kleine weesmeisjes bood haar een sierlijk boeket aan, waarbij ze enkele versjes opzei. Ook werd er prachtig gezongen.

In deze nette omgeving was geen plaats voor storende elementen. In 1878 moesten twee meisjes vanwege wangedrag het weeshuis verlaten. Twee zusters brachten hen naar een gesticht voor gedragsgestoorde kinderen in Maastricht. Een van de meisjes moest ook daar

vertrekken vanwege slecht gedrag.¹⁴¹ De zusters waren streng. Speelden alle kleine meisjes met poppen, niet die in het weeshuis. Nog in 1929 bepaalde het Congregatiebestuur dat de kinderen in internaten en weeshuizen niet met poppen mochten spelen. Pastoor Heeren was daar immers al op tegen, waarschijnlijk omdat hij vond dat dergelijk gedrag slechts leidde tot identificatie met ‘natuurlijke moeders’.¹⁴²

Streng betekende echter niet hetzelfde als hardvochtig. Afgaande op de notulen van de Congregatie was het vanaf de stichting nooit toegestaan dat zusters kinderen sloegen of hard behandelden. Degenen die zich niet konden beheersen en hun handen niet thuis konden houden, werden overgeplaatst.¹⁴³ De zusters hadden hart voor de kinderen. In 1878, hetzelfde jaar dat de twee onhandelbare meisjes naar Maastricht werden gebracht, ging een van de zusters tot drie maal toe met een meisje dat aan een ernstige oogkwaal leed naar Utrecht, om daar de oogarts professor Donders te con-

sulteren. Helaas sloeg de behandeling niet aan, de kwaal bleef. Deze bezoeken zijn tekenend voor de zorgzaamheid van de zusters. Destijds was deze professor Donders een beroemdheid in binnen- en buitenland. Als er één iemand was die een oogziekte of blindheid kon verhelpen, was hij dat wel.¹⁴⁴ De zusters wilden voor de meisjes het beste doen wat in hun vermogen lag.

2.8.4 Het weeshuis verweest

In de pas met de algemene welvaartsstijging in Nederland verbeterde in het laatste kwart van de negentiende eeuw ook het comfort in het weeshuis. Zo ontvingen de meisjes nette nachtkledij: jakken voor de grote meisjes en japonnen voor de kleine. In de klas kregen zij twee moderne naaimachines tot hun beschikking. De zusters hadden moeite om al die vernieuwingen bij te benen. Toen de regenten voorstelden om voor hen aparte cellen te laten maken op de slaapzaal waar zij samen met de meisjes sliepen, wilden zij daar aanvankelijk niets van weten: ‘Liever hun persoonlijke vrijheid opgeofferd dan deze ten koste der verschuldigde waakzaamheid te genieten’.

Later, toen zij elders dergelijke cellen gezien hadden, maakten zij geen bezwaar meer, en zo kwamen er vier cellen op de slaapzaal van de kinderen. Iedere cel was voorzien van een groot raam, met daarvoor een gordijn. Dat raam gaf uitzicht over de hele rij bedden van de kinderen. Vanuit haar bed, zonder op te staan, zag de desbetreffende zuster alles wat er op de zaal gebeurde, terwijl zijzelf, omdat er in de cel geen licht brandde, niet gezien kon worden.

In 1879 werd de afscherming van de buitenwereld voltooid. Tot dan toe moesten de weesmeisjes de straat schoon houden, maar het gebeurde te vaak dat familie van de gelegenheid gebruik maakte om allerlei nieuwtjes te komen vertellen. Vandaar dat de zusters besloten om hen voortaan binnen te houden en het straat schrobben over te laten aan een werkvrouw. Nu de strijd om de goede zeden, die al met al 35 jaar geduurd heeft, eindelijk is gewonnen, heeft de kroniekschrijfster niet veel meer te vertellen. In grote stappen gaat zij verder door de geschiedenis. Er worden geen duidelijke doelen meer gehaald, daarentegen wordt er voortdurend losgelaten en uiteindelijk opgegeven.

Vanaf het begin van de twintigste eeuw nam het aantal wezen gestaag af, met als gevolg steeds kleinere klassen. Daarom hieven de zusters de school aan huis weer op en stuurden zij de kinderen naar een van de scholen in de

¹³⁹ Op 18 september 1872 werd het altaar gewijd. In de altaarsteen waren relikwieën van de H. Amandus en de H. Eustachius aangebracht

¹⁴⁰ Koningin Sophie van Württemberg († 1877) was een volle nicht van koning Willem III met wie zij een slecht huwelijk had.

¹⁴¹ Bedoeld wordt het gesticht voor gevallen meisjes dat in 1856 werd opgericht door Louis Rutten die ook de oprichter was van de Congregatie van de Broeders van Maastricht. De zorg voor de meisjes berustte bij de uit Luik afkomstige Zusters van Barmhartigheid. Al snel werden uit heel katholiek Nederland gevallen en moeilijk hanteerbare meisjes naar dit gesticht gebracht. Zie Nolet, *Katholiek Nederland. Encyclopaedie*, deel 2, 150-153.

¹⁴² Archief DMJ, Bestuursarchief, 56, Notulenboek (september 1925- mei 1949) mei 1929. Vergelijk par. 2.5.2. Een uitzondering gold voor de observatieklassen in Udenhout en Sint-Michiëlsgestel.

¹⁴³ Archief DMJ, Bestuursarchief, 56, Notulenboek (september 1925-mei 1949), mei 1929 en september 1929 (overplaatsing van een zuster).

¹⁴⁴ Veel Nederlanders van de oudere generatie kennen de uit Tilburg afkomstige professor Franciscus Cornelis Donders omdat hij een rol speelt in het jeugdboek *Dik Trom* van Johan Kieviet. In 1889, het jaar waarin hij overleed, werd het door hem gestichte Ooglijdersgasthuis in Utrecht naar hem vernoemd. In 1921 werd in Utrecht voor hem een monument opgericht op het Janskerkhof.

Weesmeisjes van het Rooms-Katholiek Weeshuis poseren met plebaan J. van Susante en enkele zusters op het gras bij de Sint-Janskerk, tegenover het Moederhuis, 23 augustus 1945. Mede vanwege de naoorlogse schaarste aan bepaalde textielstoffen dragen de kinderen geen uniform. Foto: Het Zuiden. 's-Hertogenbosch, Stadsarchief, Beeldbank nr. 0014096.

stad. Niet naar de armenschool, vanwege onwenselijke (familie)contacten, maar naar de burgerschool op de Papenhulst. Om totale leegloop tegen te gaan stelden de zusters het huis open voor half-wezen en voor kinderen die niet uit Den Bosch afkomstig waren.

Dankzij de vrijgekomen ruimte beschikte

ieder kind na verloop van tijd over een eigen cel (chambrette). Frappant is de notitie: 'Alles leek nu meer op een kostschool dan op een weeshuis'. De zusters vonden het weeshuis blijkbaar te luxueus worden, maar de regenten wilden het nu eenmaal zo. In 1910 verbleven er nog zo'n twintig weesmeisjes,

voor meer was er geen goede slaapgelegenheid in de nieuwe opstelling.

In de jaren twintig en dertig ging het in dezelfde lijn verder: steeds minder wezen met steeds meer bewegingsvrijheid, in de omgekeerde richting dus van het negentiende-eeuwse kuisheidsoffensief. In 1942, nota bene onder de Duitse bezetting, kwam er meer vrijheid voor de kinderen in de Keizerstraat: gekleurde kleding was toegestaan (enigszins uit nood geboren: vanwege de schaarste was het moeilijk om aan stoffen voor uniformen te komen), er was meer contact met de familie door toegenomen, huisbezoek, vakanties, enzovoort. In 1948 besloot de Congregatie om alle zusters terug te trekken van het weeshuis in de Keizerstraat. Dat was vanwege personeelskrapte en eenvoudigweg omdat het veel te onhandig was om met zo weinig kinderen in zo'n groot gebouw te leven en te werken, het was pure arbeidsverspilling.

Op 1 maart 1949 verlieten de Zusters van de Choorstraat voorgoed het weeshuis in de Keizerstraat. De zorg voor de overgebleven kinderen kwam in handen van een directrice en enkele helpsters, leken dus. De Congregatie was bereid om de zestien overblijvers van de Keizerstraat op te nemen in het weeshuis in Orthen, maar de regenten hielden hen liever in Den Bosch. Het weeshuis was al geen weeshuis meer, maar een opvanghuis voor kinderen van

wie de ouders de opvoeding niet aankonden. Een deel van het complex ging verder als 'R.K. Tehuis voor werkende en hulpbehoevende meisjes te 's-Hertogenbosch'. In 1976 werd het pand aan de gemeente verkocht. De nog bestaande stichting 'Voormalig Rooms Armen-Weeshuis', heeft als ideële doelstelling het bijdragen aan de verzorging, opvoeding, opleiding, opvang en huisvesting van jeugdigen in nood.

2.8.5 Terug naar Heeren

Net als het weeshuis in de Keizerstraat werden ook de weeshuizen in Oss en Eindhoven rond 1950 opgeheven. De wezen, of half-wezen, die er nog waren konden elders beter terecht. In die tijd verdwenen trouwens overal in Nederland weeshuizen als sneeuw voor de zon. De leegloop werd versneld doordat in de naoorlogse jaren pedagogen en overheidsinstanties er in toenemende mate van overtuigd waren dat opgroeien in een internaat niet goed was voor de ontwikkeling van kinderen. Het beleid richtte zich daarom meer op het uitbesteden van kinderen aan pleeggezinnen. Ooit was het uitbesteden, 'bestellen', van kinderen een hoofdactiviteit van de eerste Zusters van de Choorstraat, ruim honderd jaar later kwam dit systeem in gewijzigde vorm weer terug, voortaan waren het maatschappelijk en sociaal werkenden die op

pad gingen naar pleeggezinnen.¹⁴⁵

De Zusters van de Choorstraat hadden moeite met deze maatschappelijke veranderingen. Zo vermeldt Zr. Louisa van Rooijen in haar geschiedwerk over de Congregatie dat het weeshuis in Oss, amper een kwarteeuw na de oprichting (1924) alweer werd opgeheven, ‘omdat de nieuwere pedagogiek aan gezinsopvoeding de voorkeur geeft’. Schamper voegt zij daar tussen haakjes aan toe: ‘Zo zijn we weer tot de tijd van pastoor Heeren teruggekeerd!’ Volgens haar – en ongetwijfeld ook volgens menige van haar medezusters – impliceerde het verdwijnen van weeshuizen, en dus ook van bepaalde liefdewerken, een stap terug in de samenleving. Wat ooit door de stichters en door generaties zusters was opgebouwd, werd door de overheid weer afgebroken, althans in de visie van Zr. Louisa.¹⁴⁶ De schrijfster van de huiskroniek van het Margaretha Mariagesticht in Oss dacht er heel anders over:¹⁴⁷

‘Onze weeskinderen zijn in 1950 allen vertrokken. De laatste tijd hadden we er niet veel meer, en de grotere meisjes werden in betrekking gedaan. Andere kinderen die door Sociale Zaken hier waren gebracht, zijn toen naar gezinnen ondergebracht. Dat was ook een goeie oplossing, want het huis was er niet voor ingericht. ‘t Was echt behelpen’.

Wat wellicht een rol heeft gespeeld bij het overheidsbeleid om weeskinderen niet meer in tehuizen maar in pleeggezinnen onder te brengen, zijn de getuigenissen over vaak ernstige mishandelingen van kinderen door zusters of broeders. Reeds in de jaren dertig werd daar gewag van gemaakt, met als meest bekend – of berucht – geval het R.K. Weeshuis Groenestein in Den Haag.¹⁴⁸ Een vergelijking met Groenestein is gelukkig niet aan de orde, maar zeker is dat de omstandigheden in weeshuizen waarvoor de zusters zorg droegen, soms verre van optimaal waren. Zo begonnen zij in Beverwijk in 1924 met een weeshuis in het oude gebouw van het Sint-Jozefgesticht. Maar zij konden het werk gewoon niet aan en onderschatten de levensbehoeften van de kinderen. In 1935 werd het weeshuis weer opgeheven. De huiskroniek vermeldt: ‘Verschillende meisjes

waren ziek geworden. Andere werden elders geplaatst. Het Sint-Jozefhuis was er eigenlijk ook niet voor ingericht. We zijn zelfs blij dat er op een geschikte manier aan dit liefdewerk een einde kwam’.¹⁴⁹

Daarmee is niet gezegd dat het leven van de meeste wezen en half-wezen kommer en kwel was; velen van hen hebben goede herinneringen aan hun verblijf bij de zusters overgehouden. Dat was ongetwijfeld het geval met het weesmeisje uit de Keizerstraat dat ervoor koos om bij de Congregatie in te treden en in 1906 behoorde tot de eerste groep zusters die naar de missie in Brazilië vertrok, Zr. Hilaria Keukens.¹⁵⁰ De taferelen van Charles Dickens bestonden niet meer in de twintigste eeuw, al moesten weeskinderen meestal harder aanpoten dan kinderen in het huisgezin, en al was het – uiteraard – altijd ‘eten wat de pot schaft’. In 2010 vertelde een oud bewoonster van het Sint-Jozefweeshuis in Orthen, mevrouw Th. van Loenen-de Leeuw, over haar tijd bij de zusters. In 1933 was zij op tienjarige leeftijd met twee jongere zusjes in Orthen terechtgekomen. De jeugd leefde onder een streng kloosterregime:¹⁵¹

‘Dan de zondagen. Dat was voor ons jonge mensen een ramp. ‘s Morgens om zeven uur naar de kerk, om tien uur de hoogmis, daarna in de kapel de kruisweg bidden en het doornemen van de volgende week. Om drie uur het Lof en na het Lof oefenen met het zangkoor. De avonden waren wel gezellig als de pastoor, de organist en de knecht van de zusters ‘s avonds een potje kwamen kaarten. Negen uur bedtijd’.

De maaltijden kenden weinig variatie maar waren voedzaam en gezond. Ook de tussendoortjes: een winterpeen, een rammenas of radijsjes. Terugziend vanuit de grote tijdsverte zegt mevrouw Van Loenen dat zij nog altijd dankbaar is voor de opvoeding die zij in Orthen heeft genoten. Daarmee is evenmin gezegd dat alle wezen en half-wezen goede herinneringen hebben overgehouden van hun tijd in de internaten en weeshuizen van de Congregatie. De zusters waren streng, maar zij hadden het beste met de kinderen voor.

2.9 Doesburg (1848-1955)

In 1845 trad bij de Congregatie een jonge vrouw uit een deftige Doesburgse familie in, Helena Berendsen. Voortaan heette zij Zr. Benedicta. Na deze intrede kwam er een klik tussen Doesburg en het Moederhuis. Zo zouden er in de loop der jaren nog meer meisjes uit dit

¹⁴⁵ Zie Van Rooijen, *Kloosterkinderen*, 128, 182-183. Deze studie gaat over kinderen in het Rooms-Katholieke Wees- en Armenhuis in Rotterdam, gedurende de jaren dertig en veertig. Ofschoon het gaat over concrete unieke mensen, is deze studie exemplarisch voor de meeste toenmalige weeshuizen in Nederland.

¹⁴⁶ Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 131-132. Toen de Congregatie zich in 1922 op uitnodiging van pastoor Felix Bloem in Oss vestigde, waren het meisjesonderwijs en de bejaardenzorg zo ongeveer een monopolie van de Zusters van Liefde van Tilburg (Oude Dijk). De H. Hartparochie was daar dus een uitzondering op. In Oss werden de Zusters van de Choorstraat de ‘Zusters van Bloem’ genoemd. Zie ook KKC 19 (1990) 99-103 over het Osse Margaretha Mariagesticht.

¹⁴⁷ Archief DMJ, FO.1, p. 63. Zie ook Bastiaans, *Parochie Heilig Hart van Jezus Oss*, 16.

¹⁴⁸ Met name de boekjes van D.J. Broekhuizen, zoals *Misdadig Rooms Nederland* (1930) onthulden misstanden in Groenestein. Zie Koekoek, *Het Groenesteinsyndroom*.

¹⁴⁹ Archief DMJ, C B 7, Geschiedkundige aantekeningen van het Liefdegesticht te Beverwijk, 1875-1949.

¹⁵⁰ Zie Deel Missie, paragraaf 2.01.

¹⁵¹ De Heeriaan 39 (2010) nr. 3, 13-16. Over het in 1961 opgeheven weeshuis in Orthen, zie Vogel, ‘Geschiedenis van de Congregatie van de Zusters van Liefde’, deel 5.

IJsselstadije intreden, van wie er twee zelfs tot algemene moeder overste werden gekozen.¹⁵² Al in 1848 verzocht de plaatselijke pastoor, J.H. Clerx, namens de moeder van Zr. Benedicta, de weduwe J. Berendsen-Nass, aan de zusters om in Doesburg het onderwijs voor kleuters en grote meisjes op zich te nemen.¹⁵³ Te meer omdat de parochie en het armbestuur in de kosten wilden voorzien, stond de Congregatie daar welwillend tegenover. Eerst diende ze echter toestemming te vragen aan de kerkelijke overheid, omdat Doesburg niet tot het Bossche vicariaat behoorde, maar tot het aartsbischepdom Gelderland. Om die toestemming te verkrijgen diende Heeren zich te richten tot Joannes Zwijsen, de stichter van de congregaties van respectievelijk de zusters van Tilburg (1832) en de fraters van Tilburg (1844) en op dat moment tevens zaakgelastigde van de H. Stoel in Nederland.

Al bekeken beide stichters elkaar gewoonlijk met een frons, ditmaal reageerde Zwijsen ronduit enthousiast. Hij juichte de vestiging van een liefdehuis in Doesburg toe omdat hij katholieke bewaarscholen een absolute noodzaak vond voor ‘Holland’. De protestanten deden immers alles – aldus Zwijsen – om de katholieke jeugd op hun scholen te krijgen en

hen zo te ‘protestantiseren’.¹⁵⁴ Toch zag hij een obstakel: de aartsbischep kon pas toestemming verlenen aan dit nieuwe liefdewerk nadat eerst een afschrift van de constituties was overlegd. Dat was nodig om duidelijkheid te verkrijgen over de precieze verdeling van verantwoordelijkheden en taken. Omdat de Congregatie strikt genomen nog niet over constituties beschikte – die lagen nog in Rome ter goedkeuring –, stelde Heeren een aantal artikelen samen waarin deze zaken duidelijk stonden aangegeven.

Kort gezegd kwam het er op neer dat het nieuwe Liefdehuis ondergeschikt zou blijven aan het Moederhuis in Den Bosch, maar een eigen administratie moest voeren. Het diende zichzelf, als zelfstandig gesticht, op financieel gebied te kunnen bedruipen, wat trouwens ook zo was voorgespiegeld door pastoor Clerx. Op de liefdewerken en de financiële vergoedingen daarvoor dienden drie regenten toe te zien, onder wie de pastoor.

Op 19 juni 1848 betrokken vier Bossche zusters in Doesburg een huis dat bekend stond als het ‘Klooster’, omdat het in vroeger tijden

al deze functie had gehad.¹⁵⁵ De eerste overste was Francisca d’Erkenne, die nog geen drie jaar daarvoor was benoemd tot overste van de nieuwe afdeling bij het Bossche weeshuis.¹⁵⁶ Hun onderneming behelsde een katholieke bewaarschool voor jongens en meisjes en een eveneens katholieke school voor vrouwelijke handwerken, oftewel een ‘naaischool’. Al een week na aankomst gingen zij op beide scholen aan de slag.

Een van de kamers van het huis werd als kapel ingericht, die op 11 november 1850 werd toegewijd aan de H. Jozef, net als het Liefdehuis zelf. Trots vermeldt de huiskroniek dat hierin al vanaf het begin het Allerheiligste bewaard mocht worden. Van Mgr. Andreas Schaepman, de opvolger van Joannes Zwijsen als aartsbischop van Utrecht, ontving de overste zelfs toestemming om het heilig vaatwerk te mogen ‘hanteren’. Ongeveer een halve eeuw later, in 1926, verkregen de zusters in Doesburg toestemming om de Eucharistie op vier dagen in het jaar ter aanbidding uit

te stellen.¹⁵⁷

De Doesburgse zusters ontvingen geen enkele subsidie van de overheid, en het schoolgeld bracht ook al niets op in deze arme regio. Gelukkig konden zij rekenen op de loyale steun van de parochie en van de weduwe Berendsen. In 1856 overleed deze weldoenster echter. Hoe nu verder? Het gesticht moest middelen zien te vinden om voor langere duur te kunnen blijven bestaan. Pastoor Clerx wist al een gedeeltelijke oplossing voor dit probleem. In de kerk ging wekelijks een collecteschaal rond voor benodigdheden van de pastoor. Lichtvoetig vertelt de kroniek over de gulheid van de parochianen:

‘Clerx kondigde op de preekstoel af, dat zijn buil voortaan voor de Zusters zou rondgaan. Hij spoorde de gemeentenaren tot mildheid aan en deze leenden bereidwillig het oor aan de stem van de herder, zodat de buil twee- à driemaal zoveel opbracht als vroeger. Sinds die tijd (1860) hebben de zusters geregeld het grootste gedeelte van de buil ontvangen. Hoe groot dit deel was, is alleen aan de pastoor bekend’.

¹⁵² De uit Doesburg afkomstige oversten zijn Victoria Pauwen (1873-1874) en Concordia Berendsen (1894-1911).

¹⁵³ Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 92-94.

¹⁵⁴ Voor de correspondentie over de beginfase van Doesburg en artikelen van het nieuwe Liefdehuis, zie archief DMJ, DD3.

¹⁵⁵ In 1433 werd hier een klooster van de Zusters van het Gemene Leven gesticht, die tien jaar later overgingen tot de Derde Orde van Sint Franciscus. Het klooster, dat bekend stond als het Kleine Convent, werd in 1586 opgeheven door de nieuwe, reformatorische machthebbers. In Doesburg stond ook het Grote Convent, eveneens in 1586 opgeheven. Het nog bestaande bouwwerk staat thans bekend als het Arsenaal. Zie Schoengen, *Monasticon Batavum*, deel 1, 57-58.

¹⁵⁶ De overige zusters waren Zr. Cecilia de Kadt, Zr. Clara van den Broek en Zr. Leonarda Zeegers.

¹⁵⁷ De permissie voor de Sacramentsuitstelling gold voor Zondag Quinquagesima, het feest van Sint Jozef, de vrijdag na het feest van het H. Hart en de derde zondag van november.

Andere weldoeners waren de familie Pauwen en de familie Kroets, waaraan de zusters onder meer een nieuwe kapel te danken hadden.¹⁵⁸ Op onverwachte momenten kwam er tot blijde verrassing van de zusters een geschenk uit de hemel vallen, zo leek het wel, en waren zij in staat om, op grote afstand van het Moederhuis, in Doesburg hun liefdewerken te blijven verrichten. Liefdadigheid was toen van levensbelang, we hebben het over de tijd waarin Charles Dickens zijn *Christmas Carrolls* en *Oliver Twist* schreef.

2.9.1 Franse les

Uiteraard beschouwde de geestelijkheid het onderwijs van de zusters als een zegen voor Doesburg en omstreken, omdat dat de toekomstmogelijkheden van de jeugd vergrootte. Maar er was nog een bijkomende reden voor de clerus om samen met de zusters op te trekken. Sinds 1848, het jaar van de vestiging in Doesburg, was het dankzij een herziening van de grondwet toegestaan om lager en middelbaar onderwijs te geven op confessionele grondslag, zij het nog zonder steun van de overheid. Tot dan toe bestond er officieel in Nederland slechts 'openbaar onderwijs' dat, tot ergernis van veel katholieke voormannen, vrijzinnig

protestants getint was.¹⁵⁹ Welnu, de pastoor van Doesburg, en waarschijnlijk de meeste van zijn confraters die in vergelijkbare omstandigheden verkeerden, zetten zich niet alleen voor het katholiek onderwijs in om de maatschappelijke positie van hun parochianen te verbeteren, maar wilden tegelijkertijd weerstand bieden aan de invloed van het openbaar en protestants onderwijs.

Om te kunnen concurreren met protestantse scholen diende men op onderwijsniveau aan steeds hogere wettelijke maatstaven te voldoen. Zo ontpopte de afdeling in Doesburg zich, uit noodzaak geboren, tot het onderwijsparadepaardje van de Congregatie. De eerste vijf Dochters van Maria en Joseph die hun officiële acte handwerken behaalden – dat was op woensdag 19 oktober 1859 in Arnhem, drie dagen vóór het overlijden van de stichter – waren allemaal afkomstig van de afdeling in Doesburg. En zo verwierf de meisjesschool zich een goede naam in de regio, tot tevredenheid van de geestelijkheid.

In 1862 dreigde de school echter voorbijgestreefd te worden door de protestantse meisjesschool. Zelfs katholieke ouders stuurden daar hun dochters naartoe. Pastoor Clerx was ontdaan over de leerboeken op deze school, in zijn ogen waren die ronduit aanstootgevend en

Pensionaat Anna-Maria, prentbriefkaart ca. 1900. *Archief DMJ*.

verderfelijk voor de tere kinderziel. Hij drong er bij de parochianen in kwestie op aan om hun kroost onmiddellijk van school te laten veranderen. Zij waren het in een aantal opzichten wel met hem eens, maar zetten toch niet de gevraagde stap. Toen kwam eindelijk de aap uit de mouw. In tegenstelling tot de katholieke school werd op de protestantse school Franse les gegeven, wat zowel aan de school als aan

de leerlingen een zekere status gaf. De pastoor wist nu wat hem te doen stond. Met een keur aan parochianen richtte hij een smeekbede tot de Congregatie, wat als gevolg had dat nog in hetzelfde jaar ook aan de katholieke meisjesschool een Franse klas kwam. Daarmee was de protestantse school haar aantrekkingskracht weer kwijt en was de goede zaak gereed.

Mede dankzij de chique status van de school

¹⁵⁸ Van de familie Pauwen zij nog vermeld dat de zus van Zr. Victoria en Zr. Johanna, Maria Pauwen, in Doesburg een R.K. jongensschool heeft opgericht.

¹⁵⁹ Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 40-47.

startten de zusters in 1871 ook een pensioonaat met een eigen onderwijsprogramma.¹⁶⁰ Dit werd een soort huisopleiding voor onderwijzeressen. Menig katholiek ouderpaar besloot om hun jonge tienerdochter naar het pensioonaat te sturen. Dat betekende voor hen geen rib uit het lijf, want de Congregatie droeg aanzienlijk bij in de kosten van levensonderhoud van de kwekelingen. Bij het Congregatiebestuur speelde in het achterhoofd de gedachte dat uit deze groep wellicht roepingen zouden kunnen voortkomen, wat inderdaad ook het geval bleek te zijn. De eerste kwekeling die afstudeerde zou korte tijd later in de Congregatie de sluier aannemen, Zr. Ursula Boelaars. Dat was een veelbelovende start. Toen in 1890 aan het Moederhuis in 's-Hertogenbosch de normaal-school begon, kwamen vier van de vijf eerste educandinen van het pensioonaat in Doesburg.¹⁶¹

Van de eerste halve eeuw van het 'liefdegesticht' te Doesburg bestaat een unieke rijm-

kroniek, in 1898 vervaardigd door de zojuist genoemde Zr. Ursula.¹⁶² Uit de verzen over de Franse les-affaire, komt scherp de visie van de zusters naar voren:

Zoo menig schuld'loos wicht bezoekt,
helaas! De scholen,
Waar 't helsch venijn zoo vaak in bloemen
ligt verholten,
Waar voorgewend belang, de kennis van
het kind,
Nog boven deeg'lijkheid bij velen
bijval vindt.
De vijand spande ook hier voor 't schuldloos
hart die webben.
'Te weer!' zo riep ons Clerx, 'ze zullen
ze niet hebben,
de blanke ziel van 't kind'! De school
werd uitgebreid.
Ook aan de Fransche taal werd onze
zorg besteed'.

Nog helemaal in de traditie van Jacobus Heeren beschouwden de zusters jonge meisjes als zuivere wezens, 'schuldloze wichten'. Deze dreigden in een vreselijke valstrik te lopen wanneer zij niet-katholieke scholen bezochten, waarvan in hun optiek een verderfelijke in-

vloed uitging. Hun ouders verkozen voor hen een school die gericht was op kennis boven een school waar innerlijke deugdzaamheid voorop stond. Ook in Doesburg was dat het geval. De 'vijand', een term die net zo goed betrekking kon hebben op politieke tegenstanders als op de duivel, had de jeugd verlokkt, hier dus met Franse les. Maar de dappere pastoor Clerx wist het tij te keren, aldus de rijmkroniek.

Ondanks de distantie die de verschillende geloofsgroepen tot elkaar betrachtten, bestond ook bij niet-katholieken wel degelijk waardering voor wat de zusters deden voor de kinderen. Zo schonk in september 1882 een protestantse dame een prachtige bidstoel aan de kapel van het Liefdehuis. De zusters stelden dat bijzonder op prijs. In de huiskroniek lezen we: 'Moge de goede God haar voor deze schone daad de gave van het ware geloof schenken'. Bijna anderhalve eeuw later komen deze woorden aanmatigend over. Maar dat was zeker niet de bedoeling van de kroniekschrijfster en haar medezusters, zij wensten de protestantse dame gewoon datgene toe wat in hun ogen het allerbeste was. Het zou nog lang duren voordat de Rooms-Katholieke Kerk afzag van haar aanspraak alleenzaligmakend te zijn.

2.9.2 Zusters moeten zwijgen

In 1901, toen het Liefdehuis in Doesburg al ruim een halve eeuw aan de weg timmerde,

achtte de aartsbisschop van Utrecht, Mgr. Henricus van de Wetering, de tijd gekomen voor een visitatiebezoek, een hoogst zeldzame gebeurtenis.¹⁶³ Als visitator trad de vicaris-generaal op, Mgr. Andreas Brouwer. Op 1 oktober van genoemd jaar celebreerde hij eerst de mis in de kapel van de zusters, en nadat men gezamenlijk het *Veni Creator Spiritus* had gezongen, begonnen de persoonlijke gesprekken. De volgende ochtend na de H. Mis van 6.30 uur gaf Brouwer de zegen met het Allerheiligste waarna hij de zusters toesprak:

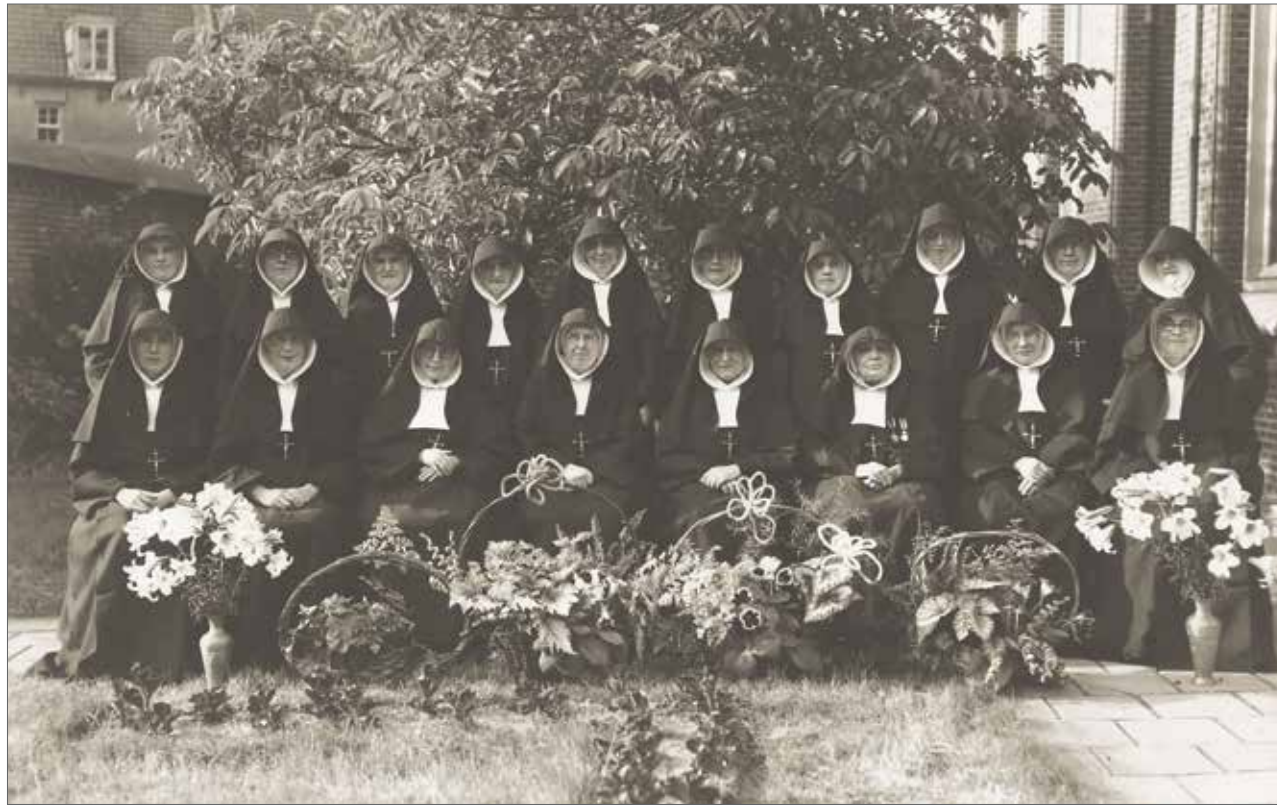
'(...) Enige wenken uit het hart genomen, en U met ware liefde toegevoegd, moet ik u thans onder het oog brengen. Vooreerst, waakt over uwe tong, want door dit kleine lidmaat kan God dikwijls beledigd worden. Weest dus stipt in 't onderhouden van de volgens de Regel bepaalde silentie, daardoor zult ge niet alleen veel fouten vermijden, maar ook de goede geest merkkelijk bevorderen, en vooral uw tong leren beheersen om op zijn tijd ook goed te spreken. Alzo zult gij leren zwijgen over de gebreken van anderen, leren vooral te vermijden niet te spreken dan

¹⁶⁰ Eind 1903, naar aanleiding van een aanzienlijk legaat, honoreerde de Congregatie het verzoek om het Liefdegesticht van naam te doen veranderen, en voortaan te laten heten naar de H. Anna en haar dochter Maria, O.L. Vrouw Onbevlekt ontvangen. De oude naam, Sint-Jozefgesticht, bleef behouden aan de afdeling voor bejaardenzorg waarmee de zusters ter plaatse begonnen waren in 1865. Deze naamsverandering was een hommage aan twee weldoensters van het Gesticht: Anna Evers en Maria Kroetz. Zie ook Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 93. Wellicht is de naam Anna-Maria mede geïnspireerd op de Italiaanse visionaire Anna Maria Taigi († 9 juni 1837) die, net als Anna Katharina van Emmerich, al bij leven de faam van heiligheid genoot. In 1863 verwierf zij binnen de katholieke kerk de status van Dienaar Gods en in 1920 werd zij zaligverklaard door paus Benedictus XV.

¹⁶¹ Eijt, *Religieuze vrouwen*, 188-191.

¹⁶² Archief DMJ, Doesburg DD5: *Ontstaan en voortbestaan van het Liefdegesticht te Doesburg. Opgedragen aan de zeereerwaarde Heer E.J.A. Reigers (1848-1898)*.

¹⁶³ Van Mgr. Henricus van de Wetering was bekend dat hij afwijzend stond tegenover de vestiging van 'vreemde' Congregaties. Misschien had hij ook iets meegekregen van de animositeit eertijds tussen Pastoor Heeren en Joannes Zwijsen. Tot opluchting van het Congregatiebestuur gaf hij in 1928, een jaar voor zijn dood, permissie voor de vestiging van een nieuwe afdeling in Utrecht.

Op 19 juni 1948 vierden de zusters in Doesburg het eeuwfeest van hun afdeling. *Archief DMJ*.

met grote eerbied over hen die in de overheid gesteld zijn, ook over priesters, de tolken van God over U. 't Is waar, wij zijn geheel onwaardig van de verheven bediening waartoe God ons uitverkoren heeft, maar het is van groot belang onze waardigheid te eerbiedigen, opdat onze arbeid vruchten drage en niet met onvruchtbaarheid geslagen worde'.

Daarna stelde Brouwer in zoete bewoordingen de harmonische leefgemeenschap van het

Heilig Huisgezin van Nazareth als voorbeeld aan de zusters van het Liefdehuis.¹⁶⁴ Die zusters zullen er beschaamd bij hebben gezeten. Het komt niet bepaald charmant over wanneer er eerst urenlang persoonlijke gesprekken worden gehouden en er vervolgens wordt gewaarschuwd voor roddel en kwaadsprekerij. Zouden er spanningen zijn geweest binnen de zuster-gemeenschap, of tussen de zusters en de parochie? Hadden de zusters zich beklagd

¹⁶⁴ Archief DMJ, Doesburg 1, p. 79-86.

over het gedrag van priesters en werd hun gewoon het zwijgen opgelegd? Dat laatste lijkt het geval, maar de bronnen verschaffen daar verder geen informatie over.¹⁶⁵

In dezelfde tijd als die waarin Mgr. Brouwer zijn staaltje klerikale arrogantie ten beste gaf, ging het voorspoedig met de meisjesschool en het pensionaat. In 1904 kwamen er zeven nieuwe pensionaires, die gezamenlijk catechismusles ontvingen en ook gezamenlijk de eerste communie deden.¹⁶⁶ In 1907 werd er zelfs een hele nieuwe school gebouwd, met internaat. Omdat de ouders van de pensionaires meer eisen begonnen te stellen aan het onderwijs voor hun kinderen, en de stad van de openbare school inmiddels een mulo had gemaakt, begonnen de zusters in 1915, kort na het begin van de Eerste Wereldoorlog, ook zelf met een mulo. Een van de nieuwe vakken was Duits, destijds heel populair bij ouders en leerlingen. De veranderingen in onderwijsland bleven elkaar in snel tempo opvolgen.

Te meer omdat er in de regio steeds meer scholen bijkwamen, werd de mulo in 1926 al weer opgeheven vanwege een tekort aan leerlingen, ook het overig onderwijs liep terug. Het pensionaat werd nog enige tijd voortgezet.

¹⁶⁵ Over kritiek van religieuzen op biechtvaders in later tijd, zie Van Heijst, Derks & Monteiro, *Ex caritate*, 592-598.

¹⁶⁶ Destijds deden kinderen rond hun twaalfde levensjaar de eerste communie. Pas na het decreet van Pius X ging de eerste communieleeftijd aanzienlijk omlaag.

Op 19 juni 1948 werd het eeuwfeest nog gevierd, met 'als blijvende herinnering' elf nieuwe ramen in de kapel. Zeven jaar later, in 1955, hief de Congregatie deze afdeling op. Dat was met pijn in het hart, maar vanwege het geringe aantal roepingen en het nijpend personeelstekort was er geen andere mogelijkheid. Het vertrek van de zusters kwam hard aan bij de plaatselijke gemeenschap. Er was verdriet om het verlies, maar ook dankbaarheid om alles wat men samen had gedaan. In 1962 was er nog een levendige reünie van oud-pensionaires met de zusters. In 1985 gebeurde dat nogmaals, ditmaal niet in Doesburg, maar vanwege de hoge leeftijd van de zusters in Sint-Jozefoord (kloosterbejaardenoord) in Nuland. De opkomst was boven verwachting, het gezelschap bestond uit 125 personen, enkele bejaarde zusters en verder vooral moeders en grootmoeders. Zr. Marie Agnès Bouwens kreeg van haar vroegere pupillen te horen: 'We vonden u vroeger streng, maar u hebt ons veel goeds meegegeven. En die heerlijke uren, als we rond de piano mochten zingen, vergeten we nooit'.¹⁶⁷

¹⁶⁷ *KKC* 14 (1985) 165-169.

Bidden boven alles

3.1 Het goddelijk dienstwerk

‘Bid en werk’. Zo luidt het bekende devies van de heilige Benedictus van Nursia. Bij de zogenoemde monastieke of contemplatieve orden en congregaties wordt de dagorde bepaald door de gezamenlijke gebedsuren (getijden) ter lofprijzing Gods. Tussendoor verrichten de monniken en monialen de arbeid die nodig is voor hun levensonderhoud. Bij de zogenoemde actieve orden en congregaties is het omgekeerd, daar staat arbeid centraal, het gezamenlijk gebed gebeurt op gecomprimeerde wijze tussendoor of aan de ‘randjes’ van de dag, voor en na het slapengaan.¹

De tegenstelling is duidelijk, maar niet absoluut. Het gezamenlijk gebed vergt namelijk aandacht en energie van degenen die bidden, vandaar de benaming ‘goddelijk dienstwerk’ (*opus divinum*) of ‘eredienst’. En de arbeid die religieuzen (evenals veel niet-religieuzen) verrichten, is tevens bedoeld om God te eren en te dienen. Zo zitten Jezuïeten veel minder in de kerkbanken dan Benedictijnen, maar doen zij alles wat zij doen wel tot meerdere eer en glorie van God (*ad maiorem Dei gloriam*). En religieuzen in de Vincentiaanse

traditie, zoals de Dochters van Maria en Joseph, beschouwen en beleven hun liefdewerken niet alleen als een dienst aan de mens maar ook als een dienst, een eerbetoon, aan God.²

Over die liefdewerken gaat het grootste gedeelte van dit boek, ook hierin is het gezamenlijk gebed enigszins naar de ‘randjes’ opgeschoven. Vandaar dit hoofdstuk, dat apart is gewijd aan de vroomheid van de zusters. Want al waren zij, oneerbiedig gezegd, generaties lang echte werkpaarden, op het bovenmenselijke af, en al kwamen zij, afgepeigerd en óp van de slaap, niet altijd optimaal aan het gezamenlijk gebed toe, tóch kwam dit voor hen op de eerste plaats. In een brief van 11 oktober 1829, gericht aan ‘Mejuffrouw C. van Grinsven in het Liefdehuis’, drukt pastoor Heeren de zusters op het hart hoe belangrijk bidden is:³

(...) Ach mijne kinderen! Er is niets meer wat er door mensen voor God gedaan kan worden dan bidden. Ja, onder alle godsdienstige oefeningen door Christus voorgeschreven, is er alleen het bidden, hetwelk Hij ons gebiedt altijd te doen. Er is dus veel aan gelegen om goed te bidden. Maar *hoe* en *waar* en door *wie* krijgt men dit geleerd? Waar vindt men die meester, die biechtvader, die directeur,

¹ Zie bijvoorbeeld Wolf, Kaufmann & Derkse, *Ora et labora; De Heilige Benedictus en zijn orde*, 83-95 (over het goddelijk dienstwerk). Net als veel actieve kloosterlingen baden de zusters de eenvoudige Mariagetijden of Klein Officie, zie bijvoorbeeld *Godvruchtige leidsman*; Koenders, *Maria in den eeredienst der Katholieke Kerk*, deel 2, 196-210; *Liturgisch Woordenboek*, deel 2, 1962-1963.

² Vergelijk Van Pinxteren, *Al gaande zal je kracht vermeederen*, 13-24.

³ Archief DMJ, Blauwe map 7.34.

etc. etc., die dit ons leren zal? Al wie u leert, hetzij mensen, hetzij boeken, zij zullen allen met u doen zoals de handwijzers die langs de weg staan... Leest het 26ste en 27ste vers van het 8ste capittel tot de Romeynen, en daar zult gij vinden, wie het U, en wie *alleen* het u leeren kan.⁴

Wat kunnen wij van onzen kant? Het enige dat wij kunnen, en dat nog niet ten vollen, is de beletselen van het bidden uit ons wegnemen. En welke zijn die dan? Onze gehechtheden aan alles wat buiten God is, hetzij ons zelve, hetzij ouders, vrienden, enzovoort, hetzij enig schepsel of ding op aarde.

Maakt uw hart ledig, en God zal het vervullen. Al wat er in uw hart meer is als God, belet u, om u met Hem te verenigen, om met God te spreken (...). Ziet en leest eens den 16de, 17de en 18de dag van *Het gelukkig jaar*, daar vindt gij hoe de heiligen alles hebben kunnen buiten sluiten, als zij God al biddende binnen lieten, en zij hart aan hart met God gingen handelen. (...).⁵

In deze brief vertelt Heeren in een notendop wat zijns inziens het meest relevant is voor het geestelijk leven: bidden.⁶ Met verwijzing naar Paulus' brief aan de Romeinen (8,1-17) vertelt hij dat we kunnen bidden dankzij de hulp van de Heilige Geest. Vervolgens wijst hij erop dat wij, net als de heiligen, ons vertrouwen uitsluitend moeten stellen op God.

Voor die heiligen verwijst hij naar de Nederlandse vertaling van een meditatieboek van de drie jaar eerder overleden Franse auteur Jean-Baptiste Lasausse, *L'heureuse année*. In dit boek staat de maand oktober in het teken van 'vertrouwen'.⁷ De meditatie bij de 16de, 17de en 18de dag van oktober – telkens beginnend met een citaat van Vincentius a Paulo – gaan alle over Gods beschikkingen, de Voorzienigheid. Meer precies: voor de belangrijke dingen in ons leven dienen we niet te vertrouwen op mensen, maar op de goddelijke Voorzienigheid.⁸

16 oktober (ingekort): 'Wie voortdurend naar middelen zoekt om zich veilig te stellen voor eventuele tegenvallers, vertrouwt te weinig op de goddelijke Voorzienigheid'.

17 oktober: 'Als men iets voor God ondernomen heeft en weet dat het Zijn wil is, moet men dit tot het einde toe doorzetten, hoeveel hinderpalen er ook mogen wezen. De goddelijke Voorzienigheid laat ons nooit in verlegenheid om zaken die wij omwille van haar ondernomen hebben'.

18 oktober: 'Laten wij ons vertrouwen op God stellen en ons volmaakt afhankelijk houden van Zijn Voorzienigheid. Dan hoeven wij niet te duchten wat de mensen tegen ons zullen zeggen en doen; alles zal in ons voordeel aflopen. Er zal ons niets overkomen buiten datgene wat God, op Wie wij onze hoop gevestigd hebben, behaagt'.

Dit basis-godsvertrouwen zou een belangrijk uitgangspunt worden en blijven voor de Congregatie. Wanneer de zusters voor een belangrijk besluit stonden, baden zij eerst om de bijstand van de Heilige Geest en vertrouwden zij op de goddelijke Voorzienigheid. Pas dan voelden zij zich in staat om zo'n besluit ook werkelijk te nemen en door te zetten. De wijze waarop Heeren naar het toen recent verschenen boek *Het gelukkig jaer* verwijst, duidt erop dat hij up-to-date was met wat er op

het gebied van spiritualiteit en ascese aan boeken verscheen, en dat hij de overste bij deze materie betrok. Dit boek werd zowel in de pastorie te Oirschot als in het Moederhuis in Den Bosch als meditatieboek gebruikt.

Na zijn terugkeer uit Oirschot in juli 1830 was Heeren eindelijk in de gelegenheid om de dag- en weekindeling van de zusters goed te structureren. Dat was nodig want bij de start kon de Congregatie nog niet steunen op een duidelijke traditie. Heeren regelde dat er voortaan elke zondag Lof was in het kleine kapelletje. Daarbij waren ook gelovigen uit de stad welkom, dames zowel als heren, en die kwamen in groten getale. Na het Lof dronken zij graag thee in de refter van de zusters.⁹ Ook in de nieuwe, in 1846 in gebruik genomen kapel kwamen er elke zondag honderden 'vreemden'. Op 1 november 1851 besloot Heeren om voortaan alleen vrouwen tot het Lof toe te laten, de kapel was gewoon te krap om er mannen bij te hebben. De kroniek vermeldt tevens dat de ondervinding had geleerd dat wellicht de meeste bezoekers voornamelijk kwamen om de gezangen van de zusters te horen, en niet uit godsvrucht. Dit verschijnsel doet bijna hedendaags aan (denk aan parochianen die graag in een klooster de liturgie volgen), in ieder geval is duidelijk dat de zusters

⁴ Rom 8: 26-27: 'Evenzo komt de Geest onze zwakheid te hulp. Want wij weten niet eens hoe wij behoren te bidden, maar de Geest zelf pleit voor ons met onuitsprekelijke verzuchtingen. En Hij die de harten doorgront, weet wat de Geest bedoelt, want Hij pleit voor de heiligen naar Gods bedoeling'.

⁵ Lasausse, *Het gelukkig jaar*.

⁶ Ruim twintig jaar later, in de in 1852 uitgegeven Regel van de Congregatie, is Heeren niet meer zo onbevangen over het gebed als in deze beginperiode, maar gaat hij juist uitvoerig in op de innerlijke gesteldheid waarover degene die bidt moet beschikken. Zie *Bijzondere regelen*, art. 158-169 ('over het Gebed en de Meditatie').

⁷ De maandthema's om te mediteren zijn in dit boek achtereenvolgens: liefde van Jezus Christus (januari), ootmoedigheid (februari), versterving (maart), geduld (april), zachtmoedigheid (mei), gehoorzaamheid (juni), eenvoudigheid (juli), heiliging van de werkzaamheden (augustus), gebed (september), vertrouwen (oktober), liefde (november), gelijkvormigheid met Gods wil (december).

⁸ Voor dit citaat is gebruik gemaakt van een twintigste-eeuwse editie: Lasausse, *Het gelukkig jaar*, 306-308.

⁹ Archief DMJ, Bestuursarchief, 158 Kroniek I (1820-april 1887), bij 1830.

toen al mooi konden zingen.¹⁰

In het vervolg van dit hoofdstuk worden vier vormen van godsdienstigheid die in de afgelopen twee eeuwen een bijzondere plaats innamen in de traditie van de Zusters van de Choorstraat belicht: hun liefde voor de Eucharistie, hun favoriete gebeden en gezangen, hun bijzondere devoties, en tot slot twee feestdagen waarop vooral de jonge zusters uit hun rol vielen, het Sint-Nicolaasfeest en het feest van Onnozele Kinderen. Maar hieronder eerst meer over twee karakteristieken van het religieuze leven en de impact daarvan op de eredienst: de intrede en de sterfdatum.

3.1.1 Intrede

Eerder is al ter sprake gekomen dat Heeren de zusters wees op het belang om zelf te zijn als ‘evangelische kinderen’, en voor de kinderen te zijn als ‘geestelijke moeders’.¹¹ Uit de biografie van Anna Catharina van Hees is bekend dat daarnaast ook ‘geboorte’, zij het in geestelijke zin, een belangrijk grondwoord was voor Heeren. Op de eerste plaats gebruikte hij deze term om te verduidelijken dat wij Jezus op geestelijke wijze in onze harten geboren moeten laten worden, anders heeft de menswording van Christus geen baat voor ons. Hierin volgde Heeren een al langer bestaande mystieke

Pastoor Heeren hechtte bijzonder aan de feesten van Maria, zoals dat van de ‘Tempelgang van de Moeder Gods’ op 21 november. De eerste vijf zusters deden op deze feestdag hun eeuwige professie. Icoon, vervaardigd naar een Byzantijns origineel door Charlotte Caspers. *Privécollectie*.

traditie binnen de Katholieke Kerk.¹² Op de tweede plaats, meer specifiek voor de Congregatie, gebruikte hij de term ‘geboorte’ om te verduidelijken hoe de Congregatie zelf is ontstaan. Zo verdiepten hij en Anna Catharina van Hees zich op 16 december 1816, dus enkele jaren voor de stichting, in Maria’s zwangerschap van Jezus, die zij in haar schoot had ontvangen van de Heilige Geest. Tijdens de

mis op deze dag bad Heeren tot God ‘dat door de overstorting van de Heilige Geest de Congregatie in de schoot van Maria zal worden ontvangen, zoals eens Zijn zoon door de overlommering van de Heilige Geest in haar schoot is ontvangen’. Tijdens dezelfde mis werd aan Anna Catharina in een visioen getoond dat dit gebed welgevallig was aan God.¹³

Al deze termen, kind, moeder, geboorte, drukken uit dat de zusters door hun ouderlijk huis te verlaten en bij de Congregatie in te treden, met een nieuw leven begonnen, op geestelijke wijze opnieuw geboren werden. Het nieuwe leven van de eerste zusters begon met hun intrede in het huis aan de Choorstraat op 7 juli 1820, dus tegelijk met de stichting van de Congregatie. Het nieuwe leven van alle volgende zusters begon eveneens op de dag van hun intrede bij de Congregatie, een dag die zij tijdens hun verdere kloosterleven nooit zouden vergeten.

Geleidelijk aan vierden de zusters twee soorten feesten. De feesten van het liturgisch jaar vierden zij in beginsel eender als andere gelovigen en ongetwijfeld plichtsgetrouwer dan de gemiddelde katholieke. Daarnaast vierden zij in grotere of kleinere kring elkaars jubilea, vooral het zilveren en gouden kloosterjubiläum, dus de 25ste of 50ste verjaardag van een

intrede. De meeste liturgische feesten, zoals Kerstmis, Pasen en Pinksteren, waren weliswaar blijmoedig, maar de viering ervan gebeurde op ingetogen, plechtige wijze. Bij de jubilea daarentegen was het – voor zover de kloosterdiscipline dat toeliet – echt feest in de meer volkse betekenis van het woord, met versnaperingen, gedichten, prachtig gekleurde tekeningen en geschenken (die vaak voor de kapel waren bestemd).¹⁴

De gelijkenis met huwelijksfeesten is duidelijk, met dat verschil dat niet de blijvende toewijding aan een aardse partner werd gevierd, maar die aan God. Naast de intrede was ook de grote professie, waarbij een zuster haar eeuwige geloften aflegde, een belangrijk gebeuren voor de desbetreffende zuster en voor de hele zuster-gemeenschap, maar het was de dag van de intrede en niet die van de professie die herdacht werd.¹⁵

¹⁰ Van Tongeren, ‘Religion and Tourism Intertwined’, 51-71.

¹¹ Zie paragraaf 2.5.2.

¹² Caspers, *Zacht doch krachtdadig*, 120-121.

¹³ Caspers, *Zacht doch krachtdadig*, 118-119.

¹⁴ Het eerste gouden kloosterfeest was dat van Maria van Grinsven op 21 november 1871.

¹⁵ Een uitverkoren dag om grote professie te doen was het feest van O.L. Vrouw Presentatie op 21 november, de dag dat Maria haar huis verliet voor Gods huis en – volgens Heeren – de eeuwige geloften van armoede, zuiverheid en gehoorzaamheid had afgelegd, zie Heeren, *Zedelijke bemerkingen*, 54-61. De eerste vijf zusters deden inderdaad hun eerste professie op 21 november 1822. Ook de laatste zuster die in Nederland intrad, Zr. Dionysia Francken, deed op 21 november 1973 professie. Toch is deze feestdag niet de traditionele professiedag van de Congregatie geworden, dat werden allengs vooral het feest van Sint Jan de Evangelist (27 december) en het feest van de apostelen Petrus en Paulus (29 juni). Die laatste datum was en is ook een aangewezen dag voor priesterwijdingen. Over het ritueel en de symboliek van de professie, zie *De Heeriaan* 1 (1950-1951) nr. 6, p. 3-5.

Bidprentje van Maria Elisabeth Mutsaers. Het feit dat zij vóór haar professie was overleden maakte de droefheid nog groter. *Archief DMJ*.

3.1.2 Sterfdag

In de ontstaansperiode van de Congregatie leefden alle christengelovigen – en heden ten dagen niet alle, maar toch de meeste gelovigen – met het perspectief dat er een hiernamaals is, dat wil zeggen een bestemming van de onsterfelijke ziel van ieder mens na diens aardse dood. Afhankelijk van Gods oordeel was die bestemming ofwel de eeuwige verdoemenis, de hel, ofwel de eeuwige zaligheid, de hemel. De Kerk, de gemeenschap der gelovigen, beschouwde het als gemeenschappelijke taak en tevens als ieders persoonlijke taak om een leven te leiden dat naar de hemel leidt. Dat is niet gemakkelijk, maar beslist niet onmogelijk als men leeft volgens het gebod van de liefde en vertrouwt op Gods genade. Welbeschouwd is ons tijdelijk leven een aardse pelgrimage naar het Hemels Jeruzalem (vgl. *2 Korintiërs* 5).

In de rooms-katholieke traditie bidden gelovigen vaak om steun en troost bij hemelse voorsprekers, gewoonlijk zijn dat engelen en heiligen, maar ook zielen van reeds overleden vrienden of familieleden. Met hun voorspraak versterken de hemelingen het gebed dat de gelovigen tot God richten. Het meest bekende gebed om voorspraak is het Weesgegroet waarin aan Maria gevraagd wordt om te bidden voor ‘ons, zondaars’. In de kloostertraditie vervullen overleden medebroeders of -zusters een belangrijke rol als voorspreker. Het verlies van een

medebroeder of -zuster op aarde betekent de winst van een nieuwe voorspreker in de hemel. Vandaar dat het sterven van een medebroeder of -zuster droefheid met zich meebrengt, maar ook troost.

Bij heiligen viert men de aardse sterfdatum als hemelse geboortedatum (dies natalis), de aardse geboortedatum is niet van belang. Zo hebben ook in de kloostertraditie sterfdata een bijzondere betekenis. Onthoudt een Zuster van de Choorstraat tijdens haar leven de dag dat zij is ingetreden, na haar dood onthouden haar medezusters de dag waarop zij is overleden. Natuurlijk is het niet doenlijk om die vele honderden data te onthouden, maar hierin schiet de liturgie te hulp. Eveneens overeenkomstig de kloostertraditie worden dagelijks in de refter of in de kapel de namen genoemd van de zusters die op die kalenderdag gestorven zijn, met een korte karakterschets.¹⁶ De twee stichters, Anna Catharina van Hees en Jacobus Antonius Heeren, zijn begrijpelijkerwijze de voornaamste voorsprekers, met een eigen communie-dag, respectievelijk op 14 februari en 22 oktober.¹⁷ Vooral de eerstgenoemde gold als een hemelse voorspreker bij uitstek, aangezien zij bij leven al een goed contact heette te hebben met de hemel. Bij het eeuw-

feest van haar zalig afsterven lezen wij in de kroniek van de Congregatie:¹⁸

‘De 14de februari 1925 was het 100 jaar geleden dat Moeder Anna Catharina van Hees, de eerste overste onzer congregatie, overleed. De eerwaarde Moeder (Zr. Simplicia Verhuizen) achtte die dag zo belangrijk dat zij besloot een zingende mis te laten doen en overal in de Congregatie verlof te geven die dag als recreatiedag te houden. Op bijzondere wijze werden de zusters getrakteerd zodat het werkelijk iets bijzonders was. Deze dag zou natuurlijk bij alle zusters in herinnering brengen het leven en de daden niet alleen van Heilig Kaatje maar ook van al de heilige maagden die in onze Congregatie geleefd hebben en ons naar een later leven zijn voorgegaan. De vurige wens van de eerwaarde Moeder is dat zij allen in de Hemel onze voorspreksters zullen zijn en dat alle leden der Congregatie het zich tot een eer en geluk rekenen om het voetspoor harer voorgangsters te volgen en na een degelijk en voorbeeldig religieus leven met haar het geluk des Hemels te delen’.

¹⁶ Zie ook *De Heeriaan* 31 (2002) 83-85.

¹⁷ Over communiedagen, zie *Constitutiën en directorium der Zusters van Liefde*, 198-201; *De Heeriaan* 10 (1959-1960) 74-76.

¹⁸ Archief DMJ, Bestuursarchief, 159 Kroniek II (april 1887-mei 1929), bij 1925. Zie ook paragraaf 1.6 over de sterfdatum van Anna Catharina van Hees.

Tot het koor der hemelse voorspreeksters van de Congregatie behoren dus alle overleden Dochters van Maria en Joseph.¹⁹ Voorwaarde is wel dat zij hun grote professie hebben gedaan en niet zijn uitgetreden. Novicen die als jonge twintiger kwamen te overlijden, werden niet meegerekend, zij staan niet vermeld in de zusterlijst. Om dit grote verdriet te voorkomen heeft het Congregatiebestuur meer dan eens aan een zieke novice toegestaan om vervroegd haar eeuwige professie te doen. Dat was onder meer het geval met Zr. Francisca Pauwen, de jongere zus van Moeder Victoria. Zij werd dodelijk ziek (waarschijnlijk tuberculose) tijdens haar noviciaat en mocht daarom kort voor haar sterven in 1852 geprofest worden. In 1882 was dit eveneens toegestaan aan Zr. Ludovica Heezemans en in 1910 aan Zr. Margaretha Maria Peters.²⁰

3.2 Heilig Sacrament en Heilig Hart

Voor de zusters van de jonge Congregatie waren het bijwonen van de mis en het te communie gaan de twee belangrijkste uitingen van godsdienstigheid. Dat gold trouwens voor alle rooms-katholieke gelovigen, zij het in heel

wisselende frequentie en intensiteit. Horen mis of Eucharistieviering en communie heden ten dage voor de meeste gelovigen op een vanzelfsprekende wijze bij elkaar, voor de zusters was dat bepaald niet zo. Rond 1820 gingen de meeste gelovigen vaak naar de mis, maar hadden velen van hen een zekere huiver om te communiceren. De communie gold zowat als een mystieke vereniging met Jezus en kon slechts gedaan worden na een intensieve innerlijke voorbereiding. De veelvuldige, bijvoorbeeld wekelijkse of zelfs dagelijkse, communie achtte men daarom ongepast.

Die voorbereiding bestond uit de overweging van Jezus' lijden, om door compassie gelijkvormig met Hem te worden.²¹ Dan pas hoopte men waardig te zijn om te communiceren. Maar als men zich onwaardig wist, of niet waardig genoeg, kon men de communie beter nalaten. Wie onwaardig communiceerde, at zich een oordeel, dat wil zeggen de eeuwige verdoemenis (vgl. *1 Korintiërs 11,29*).²² Enerzijds was er bij vrome mensen het verlangen om te communiceren, dus ook om vaak te communiceren;

²¹ Zie bijvoorbeeld Lasausse, *Het gelukkig jaer*, 34: 'Degene die altijd met God verenigd wil leven, zal altijd met de ogen van zijn hart Jezus zien die sterft aan het kruis. Uit de wonden van de Zaligmaker kan men de kracht putten om geduldig, ja zelfs met vreugde, te lijden' (bij 20 januari, met verwijzing naar Bonaventura).

²² Lasausse, *Het gelukkig jaer*, 45 (27 januari, met verwijzing naar Johannes Damascenus). Over de verschillende vormen van communiceren, zie Caspers, 'Thomas van Kempen en de communie'.

Veertigurengebied. Tekening van Zr. Paula Pijnaker.

anderzijds was er de vrees om onwaardig te zijn, wat dezelfde vrome mensen ervan weerhield om vaak te communiceren.

Om aan dit onvervuld verlangen enigszins tegemoet te komen, konden ijverige gelovigen hun gebed storten bij de H. Reserve in het tabernakel of bij het uitgestelde Sacrament in een monstrans op het altaar.²³ In februari 1834 werd in de kapel van het Liefdehuis voor de eerste keer het Veertigurengebied gehouden, een inspannende gebedsoefening vóór het begin van de vasten, eindigend op Vastenavond. Dag en nacht waren er minstens vier zusters in de kapel aanwezig om het Sacrament te aanbid-den. Hun gebeden waren bedoeld om God, in

²³ Lasausse, *Het gelukkig jaer*, 48-50 (31 januari, met ettelijke voorbeelden).

de gedaante van de eucharistische Christus, eerherstel te brengen voor de beledigingen die Hem waren aangedaan door de brallende carnavalsvierders.²⁴

Het in stilte bidden bij het Sacrament, niet alleen op de genoemde dagen, maar ook op de andere dagen van het jaar, gold destijds als de beste gelegenheid om geestelijk te communiceren. Wanneer een nieuwe afdeling van de Congregatie na verloop van tijd toestemming van de bisschop had gekregen om het Sacrament (een aantal geconsacreerde hosties) in de eigen kapel te mogen bewaren, was er grote vreugde onder de zusters.²⁵ Een vreugdevolle gebeurtenis voor de zusters was de start in 1844 van de hostiebakkerij – onder hun leiding! – aan het nieuwe doveninstituut in Sint-Michielsgestel. Meer hosties betekende meer communies en meer gelegenheden om het Sacrament uit te stellen.²⁶

Op 11 februari 1847 verleende Mgr. Den Dubbelden vergunning om in de nieuwe kapel van het Moederhuis het Sacrament niet alleen

²⁴ Archief DMJ, Bestuursarchief 158, Kroniek I (1820-april 1887), bij 1834. In later tijd waren er verschillende gebedsformules voor eerherstel in gebruik, onder meer uit Michel-Ange Marin, *Agnes de Saint-Amoré, of de vurige novitie* (Gent ca. 1850).

²⁵ Zo kwam op 8 juli 1922 de 'Lieve Jezus' onder de mis van Pastoor Bloem in de kapel van de zusters in Oss wonen, zie Archief DMJ, Bestuursarchief, 160, Kroniek III (mei 1929-augustus 1955), 180. In mei 1935 feliciteerde Mgr Hermus het Congregatiebestuur met de te verwachten overdracht van het Tilburgse hostiedepot naar de zusters in de De Ruyterstraat. 'De Eerwaarde Moeder was er zeer mee in haar schik', Ibidem, p. 190.

²⁶ Zie paragraaf 2.7.5.

Het Heilig Hart van Jezus straalt via het Heilig Hart van Maria in het hart van Johannes de Evangelist. Schilderij van Edward Dujardin, 1846. Moederhuis DMJ. Foto: Antoine Jacobs.

tijdens het Veertigurengebed uit te stellen, maar ook op het feest van de H. Jozef (19 maart) en het feest van het Heilig Hart. Dat laatste feest deelt enkele voorname karakteristieken met het feest van Sacramentsdag of Corpus Christi. In de dertiende eeuw was het Sacramentsfeest ontstaan op aangeven van de visionaire Juliana van Cornillon († 1258). Op deze dag waren de gelovigen in de gelegenheid om aan God eerherstel te brengen voor alle keren dat zij gedurende het afgelopen jaar op nalatige wijze de mis hadden bijgewoond. Ruim vier eeuwen later ontstond het feest van het Heilig Hart op aangeven van de visionaire Margaretha Maria Alacoque († 1690). Op deze dag waren de gelovigen in staat om eerherstel te brengen voor alle keren dat priesters op nalatige wijze de mis hadden opgedragen. Zoals Sacramentsdag in de liturgische feestkalender een plaats had gekregen op de tweede donderdag na Pinksteren, zo kreeg het Heilig Hartfeest daar zijn plaats op de derde vrijdag na Pinksteren.

En zoals op Sacramentsdag een geconsacreerde hostie in een monstrans werd getoond om Christus te aanbidden, zo werd op het Heilig Hartfeest een beeld getoond om Hem te aanbid-

Altaar van de in 1846 in gebruik genomen Heilig Hartkapel, daarachter het grote schilderij van Edward Dujardin. *Archief DMJ*.

den. Heeren was een ijverig bevorderaar van zowel de eucharistische devotie als de Heilig-Hartdevotie. Aan die laatste devotie herinnert heden ten dage nog het monumentale schilderij van Edward Dujardin in het Bossche Moederhuis. Passend bij het toenmalige geestelijk klimaat binnen de Rooms-Katholieke Kerk, met een zwaar accent op het brengen van eerherstel, werd de kapel uit 1846 toegewijd aan het Heilig Hart. Ook de huidige kapel uit

De Zusters van de Choorstraat en hun pupillen hechtten aan de jaarlijkse processie, meestal op de zondag na Sacramentsdag. Hier geeft de priester de zegen met het Sacrament bij de processie op het terrein van Huize Vincentius in Udenhout, 1958. *Archief DMJ*.

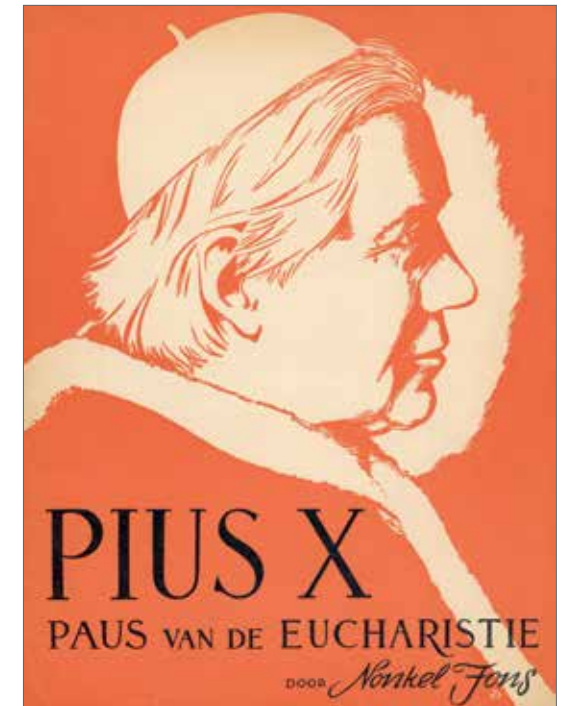
1911 is toegewijd aan het Heilig Hart.²⁷

In de loop van de negentiende en twintigste eeuw werden deze twee nauw aan elkaar verwante devoties steeds zichtbaarder en bepalender voor het dagelijks leven van de zusters. In 1860 kreeg vicaris Swagemakers toestemming van Mgr. Zwijsen om voortaan op Sacramentsdag (of op de zondag daarna) proces-

sie te houden, en om een speciaal Lof te vieren op de octaaf-dag daarvan. Dergelijke processies, waarin een priester een monstrans met het Sacrament draagt, mochten alleen in de gangen en de tuin van het Moederhuis gehouden worden, want voor de openbare ruimte bestond er een processieverbod.²⁸

Terwijl de aanbidding van het Sacrament een echte expansie meemaakte, mochten geprofeste zusters niet vaker dan drie keer in de week te communie te gaan. Zo stond dat nu eenmaal in de Regel. Diezelfde Regel hield de mogelijkheid open om vaker te communiceren, indien de verlangende zusters daarvoor de speciale toestemming van hun biechtvader kregen, en in de praktijk gebeurde dat nogal eens.²⁹ Het Congregatiebestuur vond, bij een vergadering in juli 1891, zulke biechtvaders veel te scheutig en was het op dit vlak eens met de Bossche bisschop, Mgr. Adrianus Godschalk. Deze had ervoor gewaarschuwd om niet te vaak aan individuele zusters de communie toe te staan, want dat zou voor hen een reden tot zelfverheffing kunnen zijn en zij zouden daarmee aanstoot kunnen geven aan andere zusters. Iedere biechtvader diende matig te zijn, opdat hij 'geen schorpioen voor een ei toedient' (*Lucas 11,12*). De volmaakte religieuze tracht volmaakt te leven volgens de *Regel*, en dus ook volgens wat daarin bepaald is over de communie.

De opvolger van Godschalk, Mgr. Wilhelmus van de Ven, was een stuk milder. In 1904 liet hij weten dat wat hem betrof geprofeste zusters vier maal in de week te communie mochten gaan. Daarmee betoonde hij zich een geestver-

Paus Pius X bevorderde de dagelijkse communie en verlaagde de leeftijd om de eerste communie te doen. *Leuven KADOC*.

want van paus Pius X, die in 1905 een decreet uitvaardigde waarin hij de dagelijkse communie aan de gelovigen aanbeval. De *Regel* hoefde daarvoor niet veranderd te worden, alleen de biechtvaders dienden met hun tijd mee te gaan. Nog enkele 'wapenfeiten'. Bij gelegenheid van het zilveren kloosterfeest van Moeder Concordia Berendsen in december 1905, het jaar waarin genoemd decreet uitkwam, verwierf de Congregatie een prachtige nieuwe monstrans, nog altijd het pronkstuk van haar

²⁷ Op de eerste vrijdag van mei 1883 werd de kapel uit 1846 pas officieel geconsacreerd.

²⁸ Over het processieverbod, zie Margry, *Teedere quaesties*.

²⁹ *Bijzondere regelen*, art. 180-185. Novicen mochten alleen op zon- en feestdagen te communie gaan.

Affiche voor het Internationaal Eucharistisch Congres van 1924 in Amsterdam, vormgegeven door Jan Toorop. *Stadsarchief Amsterdam.*

liturgisch vaatwerk. Deze monstrans werd onder meer gebruikt voor speciale uitstellingen in de kapel van het Moederhuis tijdens de Eerste Wereldoorlog, 'opdat door bidden en goede werken de hemel geweld zou worden aangedaan om de vrede in Europa te verkrijgen'. Op 5 juli 1920, bij het eerste eeuwfeest, vond in het Moederhuis de intronisatie plaats van het Heilig Hart.³⁰

3.2.1 Eucharistisch Congres

Een grootse gebeurtenis voor katholiek Nederland was het Internationaal Eucharistisch Congres dat van 22 tot 27 juli 1924 in Amsterdam, de Mirakelstad, werd gehouden. De bisschop van Haarlem, Mgr. Augustinus Callier, blonk uit in vroomheid voor het Altaarsacrament.³¹ In zijn perceptie was er zelfs een verband tussen de aanbidding van de Eucharistie en priester- en kloosterroepingen. Vandaar dat in de kapel van de zusters in de Amsterdamse Banstraat in juni 1924 een speciale aanbiddingsdag voor kinderen (mogelijke roepingen) werd georganiseerd.³²

De Congregatie volgde de aanloop, het verloop en de afloop van het congres op de voet. Al ruim van te voren werd in katholieke

scholen in het Bossche dagelijks gebeden voor het welslagen ervan. Tijdens de congresdagen werd het Sacrament overal uitgesteld in kerken en kapellen, met 's avonds Lof. Vooral de zusters van de twee Amsterdamse afdelingen konden volop genieten van de vele liturgische en andere feestelijkheden. Vier medezusters die zich voorbereidden op de missie in China, waren bij hen te gast om zich geestelijk extra te sterken.³³

In de fraaie door Kees Dunselman verluchte kapel van het Sint-Jacobusgesticht in de Banstraat kwamen gedurende het congres dagelijks 25 à 30 priesters mislezen.³⁴ Veel indruk maakte de pontificale hoogmis in het Olympisch stadion, met kardinaal Willem van Rossum als hoofdcelebrant en Mgr. Adrianus Hermus als een van de vele co-celebranten, een speciale communie-uitreiking aan duizenden kinderen, en een prachtige Sacramentsprocessie. Wel kwam het bij de buitenlandse deelnemers en waarnemers vreemd over dat die processie in een voetbalstadion werd gehouden. In andere landen ging zo'n stoet door de mooiste straten van de stad, maar in Nederland gold nu eenmaal, zoals gezegd, een processieverbod en zelfs alle kardinalen uit de

hele wereld dienden zich daaraan te houden.³⁵

De Dochters van Maria en Joseph die buiten Amsterdam verbleven, het overgrote deel, genoten pas van het Eucharistisch Congres toen dat feitelijk al voorbij was. Van de vele hoogtepunten ervan was namelijk een film gemaakt, die op verschillende plaatsen in het land werd vertoond. De primeur ('proefdraaiing') voor het Bossche bisdom viel te beurt aan het Moederhuis. Op 15 augustus 1924, het feest van O.L. Vrouw Tenhemelopneming, begon de vertoning om 19.30 uur. In de grote refter en de naaikamer was plaats gemaakt voor de zusters en hun speciale gasten, onder wie bisschop Arnold Diepen en andere monseigneurs. Omdat het een film zonder geluid was, zongen de zusters 'toepasselijke liederen en Latijnse gezangen' bij de verschillende onderdelen. De film duurde tot 22.45 uur. De kroniek van de Congregatie rondt af: 'De zusters gingen om elf uur naar bed, ze hadden volop genoten en waren erg voldaan; een mooi vakantiepretje was het geweest'.

Nog steeds in 1924 kreeg in katholiek Nederland de in België ontstane beweging van de Eucharistische Kruistocht voet aan de grond. Het doel daarvan was om de naleving van de al enkele malen genoemde communiedecreten van Pius X, respectievelijk over de dagelijkse

³⁰ Zie paragraaf 4.7.3. Vgl. Logger-Kuntz, 'Intronisatie en veelvuldige communie'.

³¹ In oktober 1922 had Mgr. Callier al het eerste Eucharistisch Congres van het bisdom Haarlem georganiseerd.

³² Archief DMJ, Amsterdam, Banstraat, 1 (Kroniek).

³³ Zie Deel Missie, paragraaf 3.09.

³⁴ De kroniek van de Banstraat licht verder toe dat deze missen simultaan werden gelezen aan drie altaren en dat ging zo door van 6.00 uur tot 22.00 uur.

³⁵ Chappin, 'Cardinal van Rossum and the International Eucharistic Congresses'.

communie en over de verlaging van de communieleeftijd, te stimuleren en te waarborgen.³⁶ Zo hoopte men vooral greep te krijgen op de ‘rijpere jeugd’ en jongvolwassenen. De kroniek van de Congregatie vermeldt enthousiast dat met de Eucharistische Kruistocht zelfs de vervolmaking der mensheid werd beoogd door middel van de dagelijkse communie.

Ofschoon de zusters, met name de onderwijzeressen onder hen, hun best deden om schoolkinderen bij deze beweging te betrekken, lijkt deze Kruistocht in Nederland niet zo’n groot succes te zijn geworden als in Vlaanderen. Het was tamelijk gekunsteld om steeds opnieuw in kleine groepjes te praten over wat de ziel van opgroeiende jongeren zoal beroerde, en voortdurend te blijven hameren op offervaardigheid en dagelijkse communie. Daarbij moest de zuster-gespreksleidster ervoor waken dat de meeste intieme zielenroerselen niet door haar maar alleen door een biechtvader gehoord mochten worden. Niettemin was het enthousiasme bij de zusters over deze vorm van jeugd-pastoraat groot en hield het ook in de jaren dertig nog aan.³⁷

Was 1924 een eucharistisch topjaar, 1925

was dat niet minder. Op 15 maart verzorgde de pater Norbertijn Gilbertus van der Velden een themaavond voor de kwekelingen en de schoolzusters over alweer de Eucharistische Kruistocht en het zo goed mogelijk benutten van de dagelijkse communie. Twee maanden na de rustige jaarstart deelden dezelfde kwekelingen en zusters in de collectieve schrik die teweeg was gebracht door een opzienbarende schennis van het Sacrament.

In Amsterdamscheveld (thans Weiteveen, gemeente Emmen), een arme nederzetting in het Drentse veengebied, was in de nacht van 4 op 5 mei uit de parochiekerk het tabernakel geroofd, compleet met de gewijde hosties daarin. De katholieke pers besteedde veel aandacht aan deze zaak en tal van vrijwilligers gingen op zoek naar de heilige schat. Op 10 mei vond men het opengebroken tabernakel, met daarin nog steeds de hosties, terug in een sloot. In processie werd het Allerheiligste naar de kerk teruggebracht.³⁸ Volgens de kroniek van de Congregatie was ‘deze terugtocht zo heerlijk, zo vol eerbiedig ontzag, zo vol heilige geestdrift dat de beroemde H. Sacraments-optocht van het Eucharistisch Congres het er niet bij kon halen’. De mensen sneden bloesemtakken van de bomen om hun vreugde te uiten en uit heel Nederland kwamen honder-

De Pettelaarseweg nabij het Bossche Moederhuis tijdens de overstroming rond de jaarwisseling 1925-1926. 's-Hertogenbosch, Stadsarchief, Beeldbank 0000406.

den giften binnen om eerherstel te brengen voor de smaad die Christus was aangedaan. Daardoor was de plaatselijke pastoor in staat om een schitterend nieuw tabernakel te kopen. Ook de Congregatie schonk vijftig gulden om bij te dragen aan het eerherstel.

Eveneens nog in 1925 voerde paus Pius XI een nieuw feest van de Heer in voor de katholieke wereldkerk: Christus Koning. Op voorschrift van Mgr. Diepen was er op donderdag 31 december in alle kerken en kapellen van het bisdom ofwel een zingende mis ofwel een

plechtig Lof ter ere van Christus’ Koningschap. Daarmee werd tevens het jubeljaar afgesloten dat elke 25 jaar door de Kerk wordt uitgeroepen. In het Moederhuis koos men voor de laatste formule, het Lof.³⁹ Ongetwijfeld konden veel gelovigen zich deze dag nog lang heugen, aangezien bij de jaarwisseling een groot deel van Nederland, en niet in het minst de regio van 's-Hertogenbosch, werd getroffen door overstromingen na een doorbraak van de dijken

³⁶ Zie paragraaf 2.5.1.

³⁷ De Eucharistische Kruistocht is in 1920 voortgekomen uit een initiatief van de Abdij van Averbode en kreeg kort daarna een extra stimulans dankzij de ijver van Pater Poppe († 1924), wiens graf met processiepark in het Oost-Vlaamse Moerzeke nog steeds een bekend pelgrimsoord is. Zie Quaghebeur, ‘De Eucharistische Kruistocht’.

³⁸ Margry & Caspers, *Bedevoertplaatsen in Nederland*, deel 1, 795-798.

³⁹ *Collectio epistolarum pastoralium*, deel VI, 839-840. Vanaf 1926 werd dit feest gevierd op de laatste zondag van oktober.

langs de Maas.⁴⁰

Eind juni 1929 was de Congregatie op afstand betrokken bij het diocesaan Eucharistisch Congres dat toen plaatsvond in Tilburg. In de nacht van 29 op 30 juni was er een mis in de kapel van het Moederhuis, gevolgd door Aanbidding en 's middags om drie uur processie met het Allerheiligste door de gangen en over de kinderplaatsen. Op de speelplaats der 'groten' werd het Sacrament uitgesteld op een rustaltaar. De rector van Concordia, Ignatius Broekman, hield een toespraak tot de zusters en de kinderen. Hij vertelde dat het Eucharistisch Congres vooral was bedoeld voor de rijpende jeugd. Jonge mensen, op de drempel der volwassenheid, dienden ervoor te waken om 'engelachtig rein, apostolisch arbeidzaam en eucharistisch devoot' te blijven. Na deze woorden ontving het gezelschap de zegen met het Allerheiligste en trok de processie weer terug naar de kapel voor het afsluitend Lof. De zusters waren zeer gesticht, de kroniekschrijfster vermeldt over de 30ste juni: 'Die dag zal niet snel uit ons geheugen zijn'.

Precies een half jaar later, in de nacht van 29 op 30 december 1929, mocht de organisatie van de Eucharistische Kruistocht beschikken over de kapel van het Moederhuis voor de

'Eucharistische uurplaat' in miniformaat. Uitgangspunt is dat overal op aarde de Mis steeds om 6.00 uur begint. Met behulp van deze plaat kan men zien hoe laat het op dat moment is in België en Nederland. *Uitgave van de Eucharistische Kruistocht, Averbode 1927. Leuven, KADOC.*

aanbidding van de Eucharistie door meisjes. De Congregatie vond dit een mooi werk en bedacht 'dat er misschien nog roepingen aan vastzaten'. Op de Eucharistische Kruistocht dagen van 27 en 28 december 1932 werd door priesters in de kapel van het Moederhuis gesproken over de verwachte Christus, de verschenen Christus en de voortlevende Christus, over de eucharistische vorming in onze scholen, en over eerbied voor het gezag.

De dagen waren schitterend, er was nachtelijke aanbidding 'Zo heerlijk is het, deze dagen bij ons, want alle zusters kunnen zo heerlijk genieten'.⁴¹

3.2.2 In bange dagen

Tijdens de Tweede Wereldoorlog waren de zusters extra behoedzaam voor het Sacrament dat zij in hun kapellen mochten bewaren. Zo waren de zusters van de afdeling aan de Nijmeegse Akkerlaan enige tijd genoodzaakt om hun toevlucht te nemen tot villa Heyendaal van de familie Jurgens. De vrouw des huizes, de weduwe Agnes Jurgens-Smulders, stond haar eigen boudoir af als kapel, 'waar Ons Heer met verlof van Mgr. Mutsaerts dag en nacht mocht blijven en dagelijks Mis gelezen werd'.⁴² Heel bijzonder, althans voor Nederlandse begrippen, was enkele jaren eerder, in 1941, de Sacramentsprocessie die op de derde zondag na Pinksteren in Nijmegen werd gehouden op het terrein van het Pedologisch Instituut en het Orthopedisch Instituut (Hengstdal).⁴³ Net als in Lourdes ontvingen de zieken die buiten lagen ieder afzonderlijk de zegen met het Allerheiligste.

Op zondag 21 juni 1942 (de vierde zondag na Pinksteren) was de Sacramentsprocessie op het terrein van beide instituten nog grootser, met talrijke deelnemers: meerdere priesters, dertig misdienaars, ca. tweehonderd bruidjes, engelen, een groot maagdenkoor, een groot jongens- en mannenkoor, en brancardiers met vijftig bedlegerige patiënten. Pater Willem Duynstee gaf de zegen met het Allerheiligste.⁴⁴

Wanneer er gevaar of zelfs de ondergang dreigt, intensiveren mensen hun gebed, dat is een universeel verschijnsel. Zo zochten de Zusters van de Choorstraat, vooral die in de Brabantse en Gelderse afdelingen, met grote ijver hun toevlucht tot het Sacrament toen in het najaar van 1944 het oorlogsfront naar het noorden opschoof en het bommen en granaten regende.⁴⁵ Eind september van dat jaar kwam de afdeling in Oss, de Vlashoek, dicht bij het frontlinie te liggen. De zusters losten elkaar van uur tot uur af in gebed bij het Allerheiligste en de Vlashoek bleef gespaard.

Met de afdeling in Driel, ten zuidwesten van Arnhem, liep het heel anders af. Daar kwam, eveneens eind september, het front zo dichtbij dat de ciborie met het Sacrament uit de kloosterkapel werd weggeborgen in de brandkast van de familie Baltussen. De zusters en de dorpelin-

⁴⁰ De kroniek vermeldt dat de overstromingen werden gevolgd door strenge vorst. Toen de dooi inviel, werden tal van huizen beschadigd of verwoest door kruie ijs.

⁴¹ Notulen bestuursvergadering december 1932 (Vermoedelijk genotuleerd door Zr. Marie van Uden).
⁴² Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 165. Wellicht was de uit Oss afkomstige familie Jurgens al eerder bekend met de Congregatie, die immers ook een afdeling had in genoemde stad.
⁴³ De processie werd dus op 22 juni gehouden, zondag na het feest van het Heilig Hart.

⁴⁴ Over Nijmegen ten tijde van de Tweede Wereldoorlog en professor Duynstee, zie paragraaf 5.3.3.
⁴⁵ Zie paragraaf 5.5.2.

gen moesten vluchten. Op 9 oktober keerden enkele bewoners terug. Zij constateerden tot hun ontstentenis dat de brandkast gekraakt was en er overal verspreid hosties lagen, een schandelijke heiligschennis. Nadat het groten-deels verwoeste huis hersteld was, werd aan de gevel een gedenksteen geplaatst met een gedicht van Bernard Verhoeven:

‘Hier heeft in oorlogsnood
Ons Heer een woon gevonden,
Hier werd het hemels brood
Door aards geweld geschonden.
Hier werd om zucht naar geld
De Liefde zelf verraden,
Door vrome daad hersteld
De schuld van wie haar smaadden.’

Als eerherstel voor deze schanddaad was er voortaan voor de Drielenaren twee uur aanbidding op elke eerste zondag van de maand.⁴⁶ Vanwege de gedenksteen en de nadruk op eerherstel valt, ondanks de totaal verschillende omstandigheden, de gelijkenis op tussen de heiligschennis van Driel en die van Amsterdamscheveld bijna twintig jaar eerder. Het bijzondere aan het gedicht is dat verwezen wordt aan wat God is aangedaan, niet aan het leed dat mensen is aangedaan in deze vreselijke

tijd. Voor ons, heden ten dage, is dat moeilijk te bevatten, het komt bijna ongepast over. Voor de zusters en de Drielenaren, die alles aan den lijve hadden meegemaakt en van wie sommigen ook dierbaren hadden verloren, lag dat blijkbaar anders.⁴⁷

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog werd door heel katholiek Nederland, en met volle inzet van de Congregatie, eerherstel aan God gebracht. Het episcopaat achtte dat hard nodig, niet vanwege één of enkele incidentele heiligschennissen maar, veel erger nog, vanwege een aanhoudende collectieve heiligschennis. Ondanks de ontelbare keren dat de gelovigen in de voorbije tijd met hun gebeden de hemel hadden bestormd, en de vele blijken van dankbaarheid wanneer men gespaard was gebleven voor het oorlogsgeweld, waarvan onder meer de vele naoorlogse Mariakapelletjes getuigen, hadden de bisschoppen gemerkt dat het godsdienstig peil van de katholieke bevolking schrikbarend was gedaald. Het eerherstel dat hiervoor gebracht werd bestond uit massale gebedsbijeenkomsten en het opvoeren van de toch al hoge frequentie van misvieringen. Vrome gelovigen gingen dagelijks meermaals naar de mis, zo compenseerden zij het gedrag

van lauwe gelovigen die verzuimden om naar de mis te gaan.⁴⁸

Als onderdeel van deze kerkelijke strategie kunnen we ook de naoorlogse mis-marathons beschouwen in de kapel van de afdeling aan de Amsterdamse Rustenburgerstraat. Met Kerstmis 1947 was hier om 00.00 uur een plechtige nachtmis met drie heren. Na afloop daarvan verdeelden de priesters zich over de drie altaren in de kapel.⁴⁹ Gelijktijdig lazen zij ieder drie missen op een rij. Om 2.30 uur waren de negen vervolgmissen afgelopen. ‘De plechtigheid had veel indruk gemaakt’, vermeldt de huiskroniek, ‘ieder was opgetogen’. Om 8.00 uur volgden weer drie missen die door alle zusters werden bijgewoond.⁵⁰ Op eucharistisch gebied spande Amsterdam de kroon binnen de Congregatie, zo lijkt het. Ook met Kerstmis 1949 was er om 00.00 uur weer een plechtige mis en waren daarna, tot ver in de ochtend, nog zes missen achter elkaar. Om 8.00 uur, na het ontbijt, waren er weer drie missen. Ook met Kerstmis 1950 was er een nachtmis met drie heren met aansluitend drie stille missen aan een geïmproviseerd zijaltaar. Van 1951 wordt alleen de nachtmis met drie heren vermeld, de piek van eucharistisch eerherstel was voorbij.

3.2.3 Stille Omgang

Een bijzondere getuigenis van een voor Nederland unieke geloofsmanifestatie, de Amsterdamse Stille Omgang, geeft in 1948 een oud-leerlinge van het Instituut voor Doven, de toen 61-jarige weduwe Wilhelmina Maasen-Fliervoet.⁵¹ Het betreft hier weliswaar geen zuster, maar toch iemand die in haar jonge jaren door de zusters is gevormd. Mogelijk heeft zij als meisje of jonge vrouw nog gewerkt bij de vermaarde hostiebakkerij en ongetwijfeld hebben zij en haar klasgenoten Mgr. Hermus horen vertellen over het Sacrament en het Heilig Hart. Haar getuigenis heeft zij naar het huisblad van het Instituut gestuurd, *De Vriend*, wat beduidt dat zij dit relevant vond voor andere doven.

Wilhelmina Maasen had aan een zieke beloofd om een noveen te houden voor het herstel van diens gezondheid. De noveen eindigde op zondag 23 maart, toevallig ook de dag van de Stille Omgang.⁵² Omdat zij toen net aan de Overtoom in Amsterdam logeerde, en omdat zij haar gebed extra kracht wilde bijzetten, besloot zij op eigen gelegenheid mee te lopen in de Omgang. Zij had gelezen dat er een groep doven meeliep, vertrekkend van Singel 392. Om 3.50 uur verliet zij haar logeeradres,

⁴⁶ Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 124-126; Baltussen, *Kroniek van de Familie Baltussen*, 14.

⁴⁷ In 1961 werd door de gemeente in de tuin van de zusters nog een oorlogsmonument geplaatst met daarop de namen van tachtig Poolse parachutisten die bij de operatie Market Garden vermist zijn geraakt, zie *De Heeriaan* 11 (1961) 362-364.

⁴⁸ Caspers, ‘Een verre spiegel’; Caspers, ‘Eerherstel’.
⁴⁹ De kapel beschikte over één altaar, maar voor de gelegenheid waren er tijdelijk nog twee altaren opgesteld.
⁵⁰ Archief DMJ, Amsterdam, Rustenburgerstraat, 1.

⁵¹ A. C. Maasen-Fliervoet, ‘Stille Omgang’, in: *De Vriend der Doofstommen* 39 (1948) 86-88.
⁵² Margry, ‘Katholiek Nederland rond de Heilige Stede’.

Stille Omgang ca. 1955. Twee jongens vergezellen hun vader, verder lopen er alleen mannen mee. Schilderij van Jan Lammers. *Amsterdam, Museum Ons' Lieve Heer op Solder.*

op zoek naar het verzamelpunt.

‘Toen ik dan naar buiten trad, dacht ik doodstille straten aan te treffen. Wie schetst mijn verbazing toen ik de deur opende en een lange stoet van mannen voorbij zag gaan. Allen schreden ernstig en plechtig in vlugge stap voorbij. Ik vroeg aan een heer: is dit de Stille Omgang? Hij knikte van ja. Toen sloot ik me bij de stoet aan: zij liepen op de rijweg, ik een eindje verder op de stoep. Ik nam mijn rozenkrans ter hand opdat men kon zien dat ik meetrok. En zo schreden we verder. Ik dacht: zo kom ik vanzelf aan de Bedevaartskapel. Hoe verder we kwamen hoe groter de stoet werd: uit bijna alle zijstraten kwamen er mannen bij. Aan het eind van de Overtoom en het Leidse Plein was de stoet niet meer te overzien’.⁵³

Bij Singel 392 ontmoette zij de groep met dove deelnemers. Daar vernam zij dat de nachtelijke Stille Omgang alleen voor mannen was. Dove vrouwen konden om 10.30 uur meedoen aan een aparte omgang voor vrouwen. Ze mocht dus niet mee met de dove mannen. Mevrouw

Maasen liet zich hierdoor niet uit het veld slaan, ze sloot gewoon aan bij een andere groep, deed zo de Stille Omgang en bad veel in de kerken onderweg. Zij eindigt haar verslag met de woorden:

‘Dit heb ik eens voor de doofstommen op willen schrijven om hen aan te manen het volgend jaar ook eens deel te nemen aan de Stille Omgang. Het werkt op de mens in die dat ziet. Zulk een groot aantal mannen in plechtige stoet voort te zien schrijden om God eer te betuigen, en vele genaden af te smeken. Vooral in deze tijd is dat hard nodig’.

Het verslag van Wilhelmina Maasen is heel bijzonder omdat zij zich niet opzij liet zetten en als vrouw gewoon meeliep en -bad. Dat getuigde destijds van (geloofs-) moed, aangezien de Stille Omgang vanaf het begin ervan in 1881 exclusief aan mannen was voorbehouden. Pas vanaf het midden van de jaren zestig duldde de organisatie schoorvoetend de deelname van vrouwen.

Wat haar verslag echter nog bijzonderder maakt, is de combinatie van haar beperking (doofheid), haar focus op gebed, en het eigen karakter van de Stille Omgang, namelijk stilte. De Omgang is de grootste jaarlijks terugkerende geloofsmanifestatie van katholiek Nederland, zij het in de loop der jaren meer

⁵³ Heden ten dage lopen jaarlijks nog enkele duizenden mensen mee in de Stille Omgang, mannen en vrouwen, katholieken en niet-katholieken, maar in de jaren na de Tweede Wereldoorlog was dat wel anders. In 1948 liepen er zo’n 55.000 mannen mee, en een enkele vrouw dus! Er waren zoveel deelnemers, dat de Omgang op drie achtereenvolgende zondagen werd gehouden. Zie Caspers & Margry, *Het Mirakel van Amsterdam*, 282-283.

oecumenisch dan strikt rooms-katholiek van aard. Dit massa-ritueel voltrekt zich zonder vertoon en zonder geluid, op de cadans van de voetstappen der deelnemers. Op die wijze ervaren de deelnemers zowel een in-zichzelf-gekeerdheid als een innige verbondenheid met de andere deelnemers. Door het volledig ontbreken van muziek, gezangen, luide gebeden en preken geldt voor doven geen beperking ten opzichte van andere deelnemers.⁵⁴

In 1960, 36 jaar na de grote happening in Amsterdam, was er eindelijk een Internationaal Eucharistisch Congres in een plaats die gemakkelijk te bereiken was voor Nederlanders, München. Zr. Marie Gabriël van der Westen en Zr. Anna Maria Boons vertrokken samen met religieuzen van andere Congregaties naar de Beierse hoofdstad om daar op zondag 7 augustus de feestelijke afsluiting mee te maken van het congres. Aan de viering namen 1,5 miljoen gelovigen deel, waaronder uiteraard veel geestelijken:

‘Wij zagen het rood van 24 kardinalen, blanke en zwarte; het paars van 450 aartsbisschoppen en bisschoppen; het wit van meer dan 1200 priesters in kazuifel en vele kleurschakeringen van kerkelijke en burgerlijke kleding’.

De zusters waren aangeslagen door het bezoek dat zij de vorige dag aan het concentratiekamp Dachau hadden gebracht, maar putten troost uit de gezamenlijke liturgie en uit de vroomheid en eendrachtigheid van de verzamelde gelovigen. Hun verslag eindigen zij met de woorden: ‘Namens heel de Congregatie hebben wij in München de Eucharistische Christus gedankt en geëerd, dankbaar om het voorrecht dit alles mee te mogen maken’.⁵⁵

Met deze geloofsmanifestatie leek er een einde te zijn gekomen aan de massale adhesiebetuigingen van rooms-katholieken aan het kerkelijk gezag, zeker nu de wereldse jaren zestig er aankwamen. Niemand kon in die tijd vermoeden dat er in 1978 een Poolse paus zou komen die met zijn bezoeken vele miljoenen gelovigen wist te mobiliseren.

3.3 Gebeden en gezangen

De eerste zusters waren voor hun intrede ‘gewone’ parochianen. Dat gold en geldt natuurlijk ook voor alle latere zusters, met dat verschil echter dat de eerste zusters het kloosterleven zelf moesten ‘maken’. Vóór hun intrede plachten zij aanwezig te zijn bij de mis en het Lof en zullen zij regelmatig in de

parochiekerk hebben meegedaan met de Kruiswegoeffening. Ongetwijfeld was menigeen van hen lid van één of meerdere vrome broederschappen, en kenden zij tal van gebeden en oefeningen uit het hoofd. In de familiekring baden zij van jongs af de rozenkrans mee en ongetwijfeld deden zij dat in de jaren vóór de stichting ook gezamenlijk in het Muizenhol.

Na de stichting wijdde Heeren hen in het religieuze leven in. Hij leerde aan hen om te mediteren volgens de oude formule *lectio – meditatio – oratio*. Belangrijk om tot persoonlijk gebed te komen was het om van tevoren een gewijde tekst, zoals het epistel en het evangelie in de zondagse mis, goed te lezen, en deze vervolgens te herkauwen en in zich te laten doorwerken. Heel geschikt voor het dagelijks gebruik was het bovengenoemde *Gelukkig Jaar*. Daarin staat bij iedere dag van de kalender een puntige uitspraak van een kerkvader of andere geestelijke auteur, gevolgd door een of enkele toepasselijke passages uit het leven van een heilige, en afrondend een kort gebed. Meditatie werd zo een vast onderdeel van de dagorde van de zusters. Daarnaast werd het lezen, mediteren en gezamenlijk bespreken van teksten (die vaak over de dood gingen) een structurele gezamenlijke bezigheid bij de maandelijkse recollectie (eerste zondag van de maand) onder leiding van de overste en bij de jaarlijkse recollectie onder leiding van

een pater.⁵⁶

Al was hun bidijver onmiskenbaar en dat bovendien in een steeds strengere dagorde, toch hadden de zusters buiten het gezamenlijk gedeelte in de kapel lange tijd een heel divers gebedsleven. Al beschikten veel – misschien alle – zusters over een exemplaar van het *Gelukkig Jaar* als steun voor de dagelijkse meditatie, toch hadden zij geen gezamenlijk gebedenboek. Deze situatie bestond niet alleen in de beginperiode van de Congregatie maar gedurende het hele directoraat van Heeren en ook daarna nog. Begin negentiende eeuw rouleerden er in katholiek Nederland tal van mis- en gebedenboeken, geschreven door paters of wereldheren. Sommige daarvan waren nieuw, andere waren een zoveelste editie van een eeuwenoude bestseller, sommige waren heel mystiek, andere bijzonder ascetisch.⁵⁷ En dan waren er nog de devote geschriften van kerkelijke auteurs, zoals Franciscus van Sales, Teresa van Avila, en boven alles was er de door Heeren bijzonder geliefde *Navolging van Christus* van Thomas van Kempen.

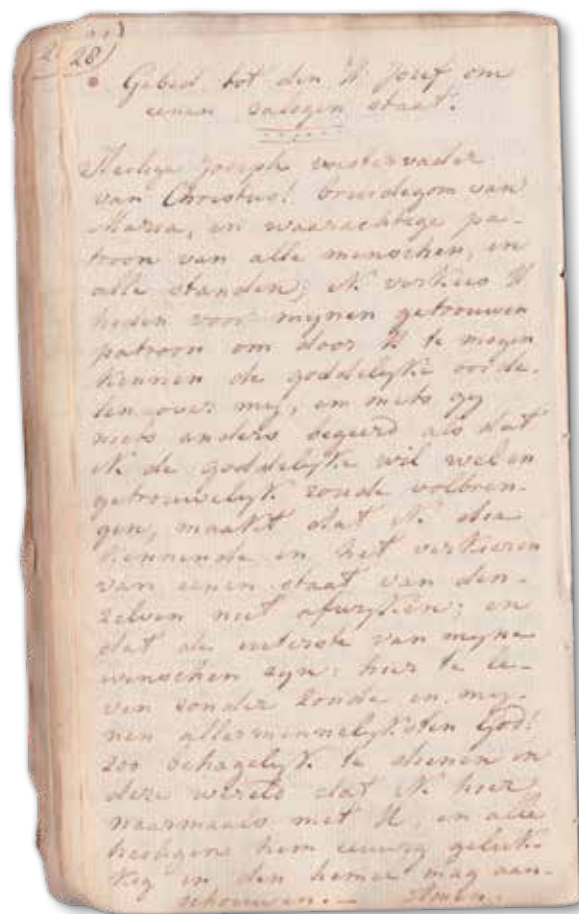
Het ontbrak de zusters niet aan geestelijke kost, maar juist als er een overvloed is aan iets, wordt een mens kieskeurig. Zo waren er zusters die zelf een bloemlezing aanlegden van

⁵⁴ Caspers & Margry, *Het Mirakel van Amsterdam*, 294-295. Ook Zr. Jacobine de Klein heeft herhaaldelijk meegelopen in de Stille Omgang, zie *De Heeriaan* 37 (2008) 16.

⁵⁵ *De Heeriaan* 10 (1960) 241-244; 11 (1961) 250-256. Wetenschappelijke ‘hooggestemde’ lezingen in München waren niet zo besteed aan beide zusters. Desalniettemin, voor een mooie wetenschappelijke bundel, zie *Pro Mundi Vita. Festschrift zum Eucharistischen Weltkongress 1960*, München 1960.

⁵⁶ Vergelijk Eijt, *Religieuze vrouwen*, 314-318.

⁵⁷ Zie Clemens, *De godsdienstigheid in de Nederlanden in de spiegel van de katholieke kerkboeken*.

Gebed om een deugdzaam en kuis leven te leiden. Gebedenboek van Zr. Josepha Gram. Archief DMJ

eigenhandig overgeschreven gebedsteksten die hun het best lagen. Een uniek voorbeeld van dat laatste is het boekje van de uit Den Haag afkomstige Zr. Josepha Gram, ingetreden in 1830 en overleden in 1870, dus veertig jaar lang Zuster van de Choorstraat. Geruime tijd was zij bovendien novicemeesteres. Al is het niet haar eigen taalgebruik, het is de selectie uit het

vele waardoor het boekje toch helemaal het hare is geworden. De circa dertig gebedsteksten – tot God, Maria, Jozef en andere heiligen – zijn hoofdzakelijk gericht op de zuivere levensstaat, het sterven van een goede dood (dat wil zeggen: voorzien van de laatste sacramenten) en het bereiken van de eeuwige zaligheid. Het valt nauwelijks uit de inhoud op te maken dat we hier te doen hebben met een lid van een religieuze gemeenschap.⁵⁸ Veel teksten dateren nog uit de tijd van vóór haar intrede, bijvoorbeeld een bede om wettige priesters. Andere teksten heeft zij waarschijnlijk opgenomen omdat ze op dat moment actueel waren, zoals gebeden tot Maria Onbevlekt Ontvangen, en een gebed van de door Heeren bewonderde prins Alexander zu Hohenlohe die hieronder nog ter sprake komt.

In de eerste decennia van de Congregatie zal het bidden als volgt zijn gegaan: bij haar intrede beschikte iedere zuster al over een eigen klein of groot repertoire aan gebeden, daarnaast verrichtten alle zusters samen met hun overste ook gebedsoefeningen die door Heeren waren

⁵⁸ Archief DMJ, Gebedenboek Zr. Josepha Gram. In een gebed tot God (p. 36-37) luidt het slot van een lange bede tot God: '(...) in alles wat van mij afhangt zal ik altoos de regels volgen welke gij mij voorgeschreven hebt, en die ik ofwel uit uw heilig Evangelie, ofwel door de wil van mijn oversten, of uit de plichten van mijn staat, ofwel uit de bewegingen van mijn hart, ofwel van mijn geweten kennen zal'. Uit de vermelding van 'oversten' en 'de plichten van mijn staat' kunnen we afleiden dat we te maken hebben met een kloosterlinge.

geformuleerd en later gebundeld. In de *Regel* uit 1852 staat de dagorde van de zusters als volgt aangegeven:⁵⁹

4.30 uur opstaan, gebed onder het aankleden

5.00 uur in de kapel gezamenlijk ochtendgebed en meditatie

5.45 uur buiten de kapel de kleine uren, korte gebeden en enige werkzaamheden

6.30 uur in de kapel bidden en mediteren vóór de mis

6.45-7.30 uur mis

7.30-10.00 uur ontbijt, gevolgd door werkzaamheden, praten is toegestaan

10.00-12.00 uur werkzaamheden, praten is niet toegestaan, wel zachtjes de rozenkrans bidden onder het werk

12.00-14.00 uur middagmaal gevolgd door recreatie

14.00-15.00 uur silentie, men bidt zelf de vespers en completeen, werkt en denkt aan het lijden van Christus

15.00-17.00 uur koffie of thee, een lezing uit het *Gelukkig Jaar*, werkzaamheden, spreken toegestaan

17.00-19.00 uur silentie, werkzaamheden
19.00-20.30 uur avondmaal, voorbereiding meditatie van de volgende dag, recreatie met handwerk

⁵⁹ *Bijzondere regelen*, art. 186-196 ('Dagorde, Recreatie en Stilzwijgendheid').

20.30 uur grote silentie tot de volgende dag na het ontbijt. Men leest de metten en lauden uit de kleine getijden van de H. Maagd, daarna gezamenlijk avondgebed, gewetensonderzoek
21.30 uur iedere zuster ligt in bed.

Voor veel zusters was het een hele toer om dit dagritme vol te houden. In de praktijk snoepten de werkzaamheden veel gebedstijd op en waren velen aan het begin van de avond erg moe. Pas in 1929 bepaalde de Congregatie dat de jonge zusters, die meer slaap nodig hadden, pas om 5.00 uur op hoefden te staan en dat de zusters van alle afdelingen uiterlijk om 21.15 uur in bed moesten liggen.⁶⁰

3.3.1 Getijden

Ondanks het strakke keurslijf van de dagbesteding was er tamelijk veel ruimte voor private vroomheid, wat ten koste ging van het gemeenschappelijk gebed in de liturgie. Onthullend – of onthutsend – hierover is de vergadering van het Congregatiebestuur op 5 november 1874.⁶¹

In deze vergadering wees Moeder Constantia

⁶⁰ Archief DMJ, Bestuursarchief, 56 Notulenboek (september 1925-mei 1949), januari 1929; Ibidem, 159 Kroniek II (april 1887-mei 1929), 364-365.

⁶¹ Archief DMJ, 54 Notulenboek (1868- april 1917). Bij de vergadering waren aanwezig: Moeder Constantia van Meerwijk, Zr. Benedicta Berendsen, Zr. Anastasia van de Burgt, Zr. Euphrasia Marijnen, Zr. Stanislaus Jansen, novicemeesteres.

van Meerwijk erop dat in de beginperiode van de Congregatie de getijden in koor werden gebeden. Later, toen het aantal liefdewerken aanzienlijk toenam maar het aantal zusters nauwelijks, is men hiermee gestopt: 'De zusters waren al te zeer bezet met haar bezigheden zodat zij het koor niet konden bijwonen'. Zij baden voortaan ieder voor zich de getijden wanneer en waar dat het best uitkwam. Het enige voordeel van het afzonderlijk bidden was tijdwinst. Daar stonden echter meerdere, ernstige nadelen tegenover:

'Sommige zusters bidden gauw en gebruiken de tijd die voor het getijdengebed bestemd is gedeeltelijk voor bijzondere devoties. Anderen daarentegen bidden langzaam, hebben nooit gedaan en gebruiken veel meer tijd dan haar vergund wordt. Als men de getijden alleen bidt, neemt men dikwijls geen tijd, geen plaats en geen houding in acht, zodat eigen zoeking en gemakzucht een grote rol daarin spelen. Als men alleen bidt, bidt men dikwijls verkeerd omdat de novice-meesteres zich niet kan vergewissen of de novicen het haar gegeven onderricht goed begrepen hebben en vooral of zij het wel onthouden en in oefening brengen en niet in latere jaren op een eigendunkelijke wijze voort bidden. Bij het alleen bidden gebeurt het niet zelden dat de ogen meer deel in het

bidden hebben dan de lippen, en omgekeerd dat de lippen veel verder zijn dan de ogen'.

Al deze ondermijning van het gebeds- en gemeenschapsleven kon slechts teniet worden gedaan door de hernieuwde invoering van het koorgebed (destijds geschreven als 'choorgebed'). Dit kon men het best verrichten voor het H. Sacrament in de kapel, waardoor men vanzelf tot godsvrucht werd opgewekt. Men diende staande te bidden, met eerbiedige buigingen bij de gloria's, goed te letten op de juiste uitspraak, toon, enzovoort. Door in koor te bidden, aldus nog steeds Moeder Constantia, waren allen op het zelfde moment klaar, bleef niemand achter, en werden kleine ingeslapen gebreken door het koor aangevuld. Na deze uiteenzetting waren alle bestuursleden het erover eens dat het meer dan wenselijk was om het koorgebed opnieuw in te voeren. Alvorens daartoe over te gaan, wilden zij echter met spoed eerst de oversten en assistenten naar een slotklooster sturen waar het koorgebed nog goed onderhouden werd, om het daar te leren.

In juli 1875 keken Moeder Constantia en de bestuurszusters tevreden terug op de herinvoering van het koorgebed in de kapel. Voortaan zou dat zo blijven. Immers: 'Zou het passend zijn, wanneer men met de engelen Gods lof gaat zingen, zich te verwijderen van de plaats waar de Engelen het H. Altaar omringen, om

Interieur van de in 1846 in gebruik genomen Heilig Hartkapel. Alle stoelen zijn met de rugleuning naar het altaar gekeerd, zodat de zusters knielend zicht hebben op het altaar. *Archief DMJ*.

naar elders te gaan?' In de afdelingen diende het koorgebed zoveel mogelijk op dezelfde wijze gehouden te worden.⁶²

3.3.2 Gebedenboek

Eveneens in juli 1875 achtte het bestuur de tijd rijp voor een totaalregeling van alle geestelijke oefeningen. De meeste congregaties beschikten, overeenkomstig hun regel, over een eigen boek met gebeden en geestelijke oefeningen.

In de eigen Congregatie bestond zo'n boek niet, alleen de 33-daagse oefening, de mysteriën van de rozenkrans en nog wat niet-verplichte gebeden en meditatie waren gedrukt. De dagelijkse gebeden, zoals het morgen- en avondgebed waren slechts handgeschreven beschikbaar. De overige las men uit oude kerkboeken waarvan de stijl slecht en dikwijls niet verstaanbaar was. Die boeken waren grotendeels versleten en werden niet meer herdrukt.

⁶² Archief DMJ, 54 Notulenboek (1868- april 1917), 16 juli 1875.

Sommige van de dagelijkse gebeden waren voorgeschreven door J.A. Heeren in zijn handgeschreven *Raadgevingen voor de oversten*, maar bij de meeste van die gebeden was dat geenszins het geval. Soms werd er vanwege bijzondere omstandigheden tijdelijk een gebed voorgeschreven, maar niet zelden bleef men dat maar bidden, en door het bestendig gebruik ervan ging men het als verplicht beschouwen.⁶³ Zo ontstond er binnen de Congregatie een hele winkel aan gebeden, die, hoe goed bedoeld ook, een grote last waren geworden. Vandaar dat er een schifting diende te komen, waarna alle geselecteerde gebeden in één boek konden worden gebundeld, dat na kerkelijke goedkeuring kon worden gedrukt. Het boek moest bevatten: (1) dagelijkse gebeden, (2) wekelijkse gebeden, (3) maandelijkse oefeningen, (4) jaarlijkse oefeningen, (5) bijvoegsel. De eerste vier waren verplicht voor alle zusters, het bijvoegsel niet. Wanneer men in de toekomst gezamenlijk zou bidden, moest precies volgens het boek zijn, woord voor woord. Alleen oude zusters, die moeilijk konden

omschakelen, mochten blijven bidden zoals ze dat gewend waren, maar jonge zusters en novicen moesten de gebeds-overstap maken.

Al snel, nog in 1875, verscheen het nieuwe gebedenboek en de Congregatie heeft er, weliswaar met enkele herdrukken, aanpassingen van de spelling, en kleine toevoegingen, lang mee gedaan.⁶⁴ Een grote verandering vond wel plaats in 1919, niet wat gebedsteksten betreft, maar de wijze waarop gebeden diende te worden. Door ‘Rome’ werd bepaald dat de getijden voortaan niet meer opgezegd maar gezongen moesten worden. Daarnaast bleven er naast het gebedenboek, dat alle zusters wel van buiten kenden, boeken in gebruik met voor iedere dag weer andere gebeden en overwegingen. Zo besloot het Congregatiebestuur in mei 1924 dat de zusters in maart, mei en juni niet meer uit *Christelijke waarheden* moesten bidden, maar uit het boekje van *De drie schoonste maanden*.⁶⁵ In 1929 kende de liturgie nog een belangrijke verandering.

⁶⁴ *Bijzondere gebeden ten gebruike van de Congregatie der Zusters van Liefde, onder de benaming van Dochters van Maria en Jozef te 's-Hertogenbosch*, Sint-Michielsgestel: Instituut voor Doofstommen, 1924. In deze uitgave staat nog steeds de aanbeveling uit het gebedenboek van 1875. Een van de aanpassingen is het ‘Gebed van Z.H. Pius X tot het allerheiligst Sacrament’ (p. 105).

⁶⁵ *De drie schoonste maanden voor religieuzen: bevattende de drie werkjes: Maand van den H. Jozef; Maria, leermeesteres in de liefde tot Jezus Christus; de Maand van het H. Hart van Jezus*, 's-Hertogenbosch 1921. Het betreft dagelijkse overwegingen van delen van de gewijde geschiedenis. De maand van Jozef, 31 overwegingen, betreft maart, de maand van Maria, eveneens 31 overwegingen, betreft mei en oktober, de maand van het H. Hart, 30 dagen, betreft juni.

Paus Pius XI verlangde dat het kerkvolk voortaan de mis zou meezingen. Moeder Simplicia Verhuizen besloot dat ook de zusters hieraan moesten meedoen.⁶⁶

Zoals men in 1875 blij was met het gebedenboek ter vervanging van een ratjetoe aan obsolete gebedsteksten, zo was men een halve eeuw later verveeld met hetzelfde gebedenboek dat duidelijk over de top was. Vicaris Franciscus Hendrikx, directeur van de Congregatie van 1931 tot 1956, stoorde zich er onder meer aan dat dit boek niet goed spoorde met de liturgie. In mei 1942, toen Nederland al twee jaar door de Duitsers bezet was, kondigde hij aan het bestaande gebedenboek te zullen aanpassen. Zijns inziens duurde bijvoorbeeld het avondgebed voor sommige zusters veel te lang na een dag zware arbeid, en waren veel gebeden helemaal niet meer van deze tijd. Onverwacht kwam hij in de gelegenheid om zijn reeds langer gekoesterde voornemen te realiseren. Van juli 1942 tot eind oktober 1943 was hij door de nazi's geïnterneerd in Sint-Michielsgestel en daar had hij alle tijd om het gebedenboek te reviseren.

Een soort *blissing in disguise* dus. In de interneringskampen in Sint-Michielsgestel (kleinseminarie Beekvliet en broeder-opleidingshuis de Ruwenberg) verbleven voor-

namelijk leidinggevend en intellectuelen die door de Duitsers preventief werden vastgehouden vanwege hun kritische opvattingen. De omstandigheden in deze kampen waren onvergelijkbaar veel beter dan die in de Duitse en Oost-Europese concentratiekampen. Door de vrijheidsberoving en het verplicht ascetische leven in gevangenschap kwam er op een bijzondere manier juist ruimte voor liturgie.

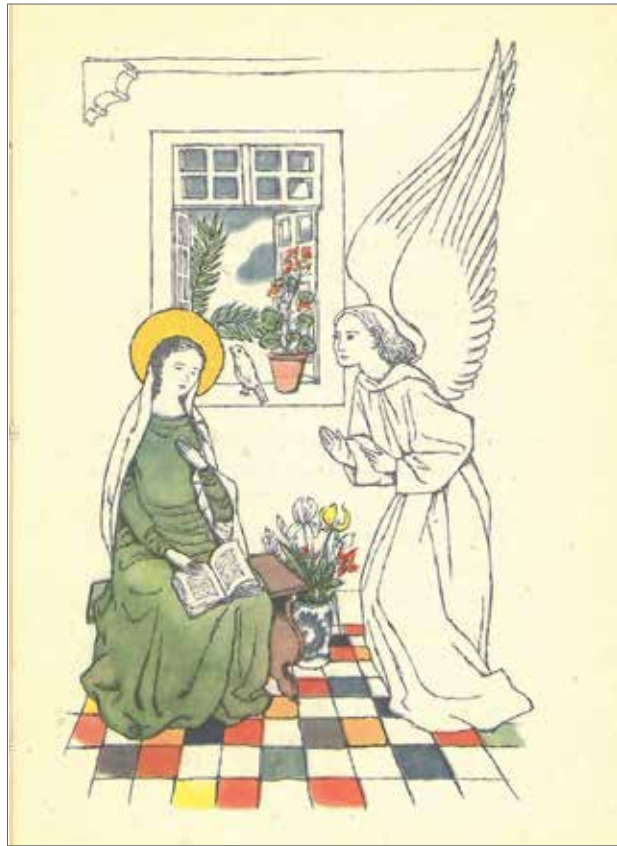
In 1944, nog voor de oorlog voorbij was, verscheen *Onze gebeden*.⁶⁷ Hendrikx had ettelijke veranderingen aangebracht in de gebeden. Veel gebedsteksten waren weggeschrapt, zoals het – overigens heel geliefde – kroontje van O.L. Vrouw, dat tot dan wekelijks werd voorgeschreven, voorts allerlei lange oefeningen en litanieën, zoals de ‘heilige oefening tot voorbereiding op Kerstmis’, en enkele ellenlange gebeden.⁶⁸ Daarvoor in de plaats kwamen nieuwe gebeden die meer met de moderne tijd overeenkwamen, zoals de vernieuwing van de kloostergelofte op het feest van Drievuldigheidszondag en op dat

⁶³ Een van de vele toevoegingen gelastte het Congregatiebestuur in augustus 1868: ‘Bij het morgen- en avondgebed zal men drie Weesgegroeten voegen ter ere van de zuiverheid van Maria, en daarvoor bidden *O Maria zonder zonden ontvangen, bid voor ons, die onze toevlucht tot u nemen*, en daarna *Onze Lieve Vrouw van het H. Hart, bid voor ons* (Archief DMJ, Bestuursarchief, 54, Notulenboek). Deze toevoeging laat goed zien dat de Congregatie de actualiteit volgde. Vanaf 1866 waaierde vanuit Sittard de devotie tot O.L. Vrouw van het Heilig Hart uit over heel katholiek Nederland, zie Caspers ‘Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart en het H. Hart van Jezus’. Zie ook Deel Missie, paragraaf 4.04.

⁶⁷ *Onze gebeden. Congregatie der Dochters van Maria en Jozef. Choorstraat - 's-Hertogenbosch*, imprimatur 7 juni 1944.

⁶⁸ Archief DMJ, Bestuursarchief, 160, Kroniek III (mei 1929-augustus 1955), 252-253; Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 71. Het ‘Kroontje ter ere der H. Maagd Maria’ werd tot de invoering van het gebedenboek van Hendrikx veel gebeden door de zusters. Na een Ave Stella gebed volgen zes tientjes van de rozenkrans en een Litanie van Maria. Bij elke Weesgegroet wordt een bijzondere eigenschap van Maria vermeld.

⁶⁶ Archief DMJ, Bestuursarchief, 56 Notulenboek (september 1925-mei 1949), februari 1929.

‘Het eerste blijde geheim’ en ‘Het vijfde glorievolle geheim’. Het bidden van de Rozenkrans was een dagelijkse praktijk in huisgezin en kloosterkring. Uit Gabriël Smit & Aart van Ewijk, *De Rozenkrans* (Utrecht 1947).

van O.L. Vrouw Presentatie.⁶⁹ Vreemd om te zien in dit boekje is dat de naam van Mgr. Hendrixx zowel bij het voorwoord als bij het imprimatur staat. Als boekencensor van het Bossche bisdom heeft hij dus zijn eigen boek goedgekeurd.

⁶⁹ Al in 1880 bepaalde het bestuur dat de hernieuwing van de kloostergeloften plechtig gevierd moest worden, bij voorkeur op Drievaldigheidszondag, maar het gebedenboek had daar nog geen speciaal gebed voor.

Hoe het ook zij, het Congregatiebestuur was blij met het nieuwe gebedenboek. In de algemene vergadering van september 1945 achtte Moeder Venantia het echter wel raadzaam om er nadrukkelijk op te wijzen dat de verkorte gebeden geen aanleiding mochten zijn om minder te bidden. De bedoeling van de inkortingen was volgens haar juist om de zusters meer gelegenheid te geven om naar de kapel te gaan.

Een enorme verandering in het gebedsleven van de zusters, en van de meeste andere religieuzen in Nederland en Vlaanderen, was in 1952 de introductie van het *Klein Brevier*, ter vervanging van het getijdenboek van de H. Maagd.⁷⁰ Opeens hadden zij een veel rijkere schat aan gebeden en gezangen tot hun beschikking dan ooit te voren, bovendien goed geordend, overeenkomstig het *Romeins Brevier*. Over het *Klein Brevier* schrijft Zr. Louisa:⁷¹

‘Door het brevier leeft de **communiteit met de kerk mee, haar mysteriën en heiligenfeesten, terwijl de voorgeschreven ceremoniën oplettendheid en aandacht verhogen. Nooit was er zoveel geestdrift voor het getijdengebed als nu. De kapel is tijdens het koorgebed geheel gevuld, en er zijn geen gapingen in de gelederen. De plicht van lofprijzing wordt er ideaal door vervuld**’.

Kortom, de zusters baden met meer vreugde dan voorheen en zij beleefden de verbondenheid met de Wereldkerk eveneens voller dan voorheen. Ook buiten de kapel waren de zusters in de gelegenheid om, wanneer er even

niet gewerkt hoefde te worden, in hun brevier te lezen. Het was wel even wennen aan dat ‘brevieren’. Pastoors en kapelaans plachten dat al op en neer lopend over het middenpad van de kerk te doen, maar zoveel ruimte hadden de zusters niet. Wat moest een zuster bijvoorbeeld doen wanneer zij onderbroken werd terwijl ze uit haar *Klein Brevier* bad? Mocht zij dan later verder gaan waar zij gebleven was, of moest zij helemaal opnieuw beginnen? Gelukkig wist vicaris Hendrixx hoe het moest: het eerste was toegestaan, al verdiende het aanbeveling om niet midden in een Psalm te herbeginnen.⁷²

In 1956, zijn laatste jaar als directeur van de Congregatie, kwam de vicaris al weer met een nieuw gebedenboek, met enkele wijzigingen ten opzichte van de versie uit 1944.⁷³ Het gebedsleven van de volgende generaties zusters werd echter meer gevormd door het *Klein Brevier* dan door het eigen gebedenboek (*Onze gebeden*). Uiteraard deelden de zusters ook in de ingrijpende liturgische vernieuwing, met name die van de – volkstalige! – Eucharistieviering, die voortkwam uit de decreten van het tweede Vaticaans Concilie (1962-1965), maar dat gold voor alle rooms-katholieken in

⁷² *De Heeriaan* 3 (1952-1953) 67.

⁷³ *Onze gebeden. Congregatie der Dochters van Maria en Jozef. Choorstraat - 's-Hertogenbosch, imprimatur 1956.* Nieuw is bijvoorbeeld een gebed op de feestdag van de H. Vincentius. Heel anders dan in de eerdere editie zijn de teksten over de dood op de maandelijksse recollectedag.

⁷⁰ Archief DMJ, Bestuursarchief, 160, Kroniek III (mei 1929-augustus 1955), 287-288. *De Heeriaan* 2 (1951-1952) 149-151, 176-178.

⁷¹ Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 77 Zie ook *De Heeriaan* 48 (2019) 14.

Nederland. Een voorhoede op liturgisch gebied waren de jonge zusters die vanaf 1967 samen met zusters van andere congregaties hun noviciaat volgden in Tilburg, in het klooster van de Zusters van de Oude Dijk. Daar maakten zij gebruik van het door een Broeder van Maastricht, Jan Klein, nieuw samengestelde *Zakmissaal voor jonge mensen*.⁷⁴ Thans gebruiken de zusters voor het dagelijks gebed in de kapel de opvolger van het *Klein Brevier*, het *Klein getijdenboek*. *De liturgie van de uren*, uitgegeven door de Nationale Raad voor Liturgie.⁷⁵ Zo bidden, psalmodiëren en zingen de zusters in hun kapel op nagenoeg eendere wijze als andere religieuzen in Nederland.

In deze paragraaf is slechts een onvolledige impressie gegeven van de liturgie en het gebedsleven van de Congregatie, en van de veranderingen daarin. Een totaalbeeld zou ook nauwelijks mogelijk zijn. Rituelen bestaan uit een combinatie van woorden, voorwerpen en handelingen, wanneer ze niet meer voltrokken

worden, raken ze in de vergetelheid, je kunt ze niet bewaren en weer tevoorschijn halen zoals boeken.⁷⁶

Twee gezangen, hymnen, verdienen hier nog extra vermelding, een lof- en tevens smeekezing en een lof- en tevens dankzing. De smeekezing is het *Veni Creator Spiritus*. Dit is oorspronkelijk een middeleeuwse Pinksterhymne om de bijstand van de Heilige Geest te vragen.⁷⁷ Deze hymne maakte in het eigen gebedenboek al deel uit van het ochtendgebed en werd vaak gezongen in de kapel, natuurlijk vooral in de Pinkstertijd. Dan baden de zusters in het bijzonder dat de Heilige Geest zijn gaven mocht verlenen aan de oversten. Deze laatsten waren op dat moment in het Moederhuis bijeen voor een combinatie van kapittel en retraite. In de eerste eeuw van de Congregatie bogen zij zich bij het zingen van het *Veni Creator Spiritus* tot op de grond. Deze gebedsvorm doet denken aan de indrukwekkende prosternatie, die meer gebruikelijk is bij oosterse christenen

en moslims. Pas in 1929 bepaalde het bestuur dat de zusters voortaan in de banken mochten blijven zitten. Bij het maandelijks kapittel boog men nog wel tot op de grond. Het *Veni Creator Spiritus* was (en is nog steeds) het belangrijkste gebed en tevens gezang wanneer de Congregatie voor een ingrijpend besluit stond of met iets nieuws begon, zoals de uitzending van zusters naar de missie.

De dankzing is het *Te Deum laudamus*, waarvan de hymne *U, Heer, zij lof gebracht*, een bewerking is. Deze hymne, gericht tot de Drie-ene God, is van vroegchristelijke oorsprong en kent vele toepassingen in de liturgie.⁷⁸ De maandelijkse recollectie van de zusters begon steeds met het *Veni Creator* om te eindigen met het *Te Deum*.⁷⁹ Bij een vreugdevolle gebeurtenis, bijvoorbeeld de behouden thuiskomst van zusters uit de missie, zongen en zingen allen het *Te Deum* in de kapel.

3.4 Devoties

Voor Moeder Maria
Ik wilde een liedje fijn van zin
maar ik weet noch ende, noch begin.
't Zou moeten van Maria zijn,
vol diepe vreugd en sterke pijn.
't Zou tevens van mijn Moeder zijn

dus speels en vroom als kinderen zijn.
't Zou moeten van een Maged zijn
en wit en blank als lelies rein.
't Zou van een groot Heldinne zijn
dus rood en paars als kloeke wijn.
't Zou van een Koninginne zijn
met weids fluweel en hermelijn.
Maar Moeder, ik ben veel te klein
om zo Uw troubadour te zijn.
Ik wilde een liedje fijn van zin
en stamel slechts...
dat ik U bemin.
Zr. Williama Schrijnder

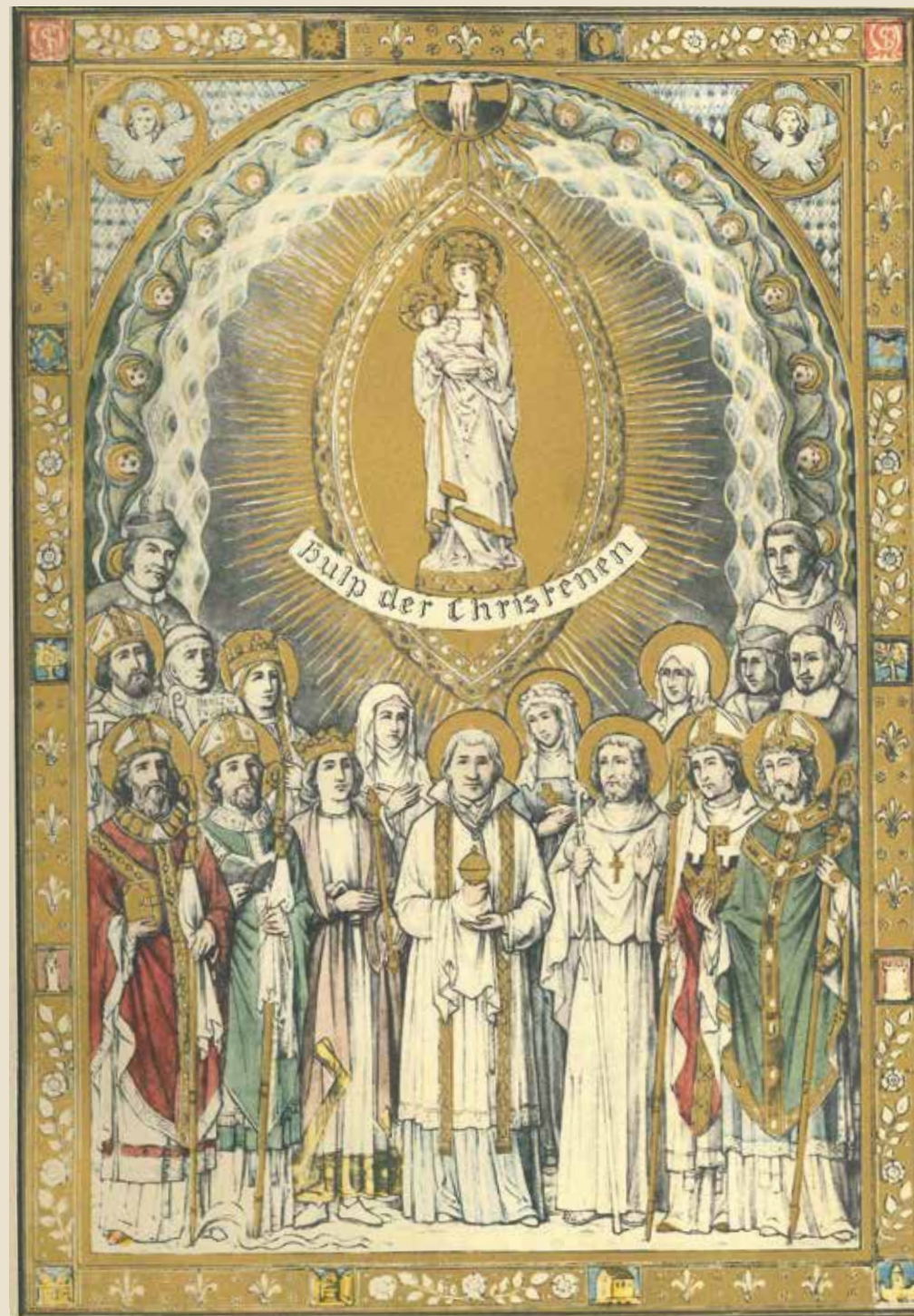
In de loop van de geschiedenis zijn binnen de katholieke traditie talrijke ‘devoties’ ontstaan, vormen van godsdienstigheid waarin objecten of voorstellingen van belang zijn om het gebed tot God te versterken. De belangrijkste daarvan zijn, met stip, de Mariadevoties. Dergelijke devoties bestaan gewoonlijk hieruit dat de biddende haar aandacht richt tot Maria onder een bepaalde titel, bijvoorbeeld als ‘Troosteres der bedrukten’ of als ‘Onbevleete Ontvangenis’, en vervolgens aan haar vraagt het eigen gebed te versterken.⁸⁰ Om de overvloedige vormenrijkdom van de Mariadevotie in Nederland te kunnen bespreken had de Redemptorist J.A.F. Kronenburg maar liefst

⁷⁴ Mondelinge informatie van Zr. Tine Vink. De volledige titel luidt: Jan Klein, *Laetare. Zakmissaal voor jonge mensen. Misteksten voor zondagen en feesten, misgebeden voor iedere dag van de week en andere gebeden* (Turnhout 1958).
⁷⁵ Het *Klein Brevier* was een bewerking van het op last van het Concilie van Trente (met onderbrekingen gehouden van 1545 tot 1563) samengestelde *Breviarium Romanum*; het *Klein getijdenboek* is een bewerking van de op last van het tweede Vaticaans Concilie samengestelde *Liturgia horarum iuxta ritum romanum*. Over de constitutie *De Sacra Liturgia* (4 december 1963) en de eerste post-Vaticaanse liturgische boeken, zie Wegman, *Geschiedenis van de christelijke eredienst*, 251-257. Zie ook *Liturgisch woordenboek supplement*.

⁷⁶ Zo lezen we in het verslag van de bestuursvergadering van mei 1931 (nr. 19): ‘Op Witte Donderdag neme men 13 zusters, te beginnen met de jongste. Op de knieën zitten bij het puntje’. Wat wordt hier bedoeld? Deden de zusters aan voetwassing, een oud liturgisch gebruik in de monastieke wereld?
⁷⁷ *Liturgisch woordenboek*, deel 2, 2202-2203. Voor een mooie Nederlandse vertaling, zie Van der Meer, *Lofzangen der Latijnse Kerk*, 244-245. De vertaling in *het Klein Getijdengebed*, van J.W. Schulte Nordholt, is ook heel mooi, zie <https://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=663&id=3020>. De vertaling die Hendrikx geeft in *Onze gebeden* komt overeen met die in het oude gebedenboek. Er zijn tal van Nederlandse vertalingen van deze hymne.

⁷⁸ *Liturgisch woordenboek*, deel 2, 2649-2652.
⁷⁹ *Onze gebeden* (1956), 40-47 (‘recollectiedag’).

⁸⁰ Vgl. paragraaf 3.1.2.

Maria, 'Hulp der Christenen', te midden van Nederlandse heiligen en vromen. Onder haar staat de Bossche heilige Leonardus van Vechel, een van de Martelaren van Gorcum. Linksachter staat, glimlachend, Pater Bernard Hafkenscheid, een goede bekende van Pastoor Heeren. In het gezelschap staan vier vrouwen: Clothilde (met kroon), Suster Bertken, Liduina en Sura. Frontispice in: J.A.F. Kronenburg, *Maria's Heerlijkheid in Nederland, deel 1* (Amsterdam 1904).

acht boekdelen nodig.⁸¹

Uit de biografie van Anna Catharina van Hees is bekend dat zij en haar biechtvader, Jacobus Heeren, vurige vereerders van Maria waren. Zij huldigden de grote en kleine Mariafeesten en bezochten Mariaorden wanneer zij voor belangrijke beslissingen stonden.⁸² De verknochtheid aan Maria spreekt duidelijk uit de stichtingsdatum en het jaarlijkse feest van de Congregatie, 7 juli, zo gekozen omdat dat de feestdag is van de Zoete Lieve Vrouw van 's-Hertogenbosch. Ook latere generaties Dochters van Maria en Joseph waren verknocht aan de Bossche Maria. Bij bijzondere gelegenheden zongen zij, zelfs in Oost-Azië en Midden-Afrika, als teken van verbondenheid met hun medezusters in Nederland, het Lied van de Zoete Lieve Vrouw.⁸³ In 1988 kwam,

In 1988 bracht – het beeld van – de Zoete Lieve Vrouw een bezoek aan het Moederhuis. *Archief DMJ*.

dankzij een initiatief van Zr. Alphonsia van den Boogaard en tot vreugde van velen, het mirakelbeeld zelfs op bezoek in de kapel van het Moederhuis.⁸⁴ Een uit het leven gegrepen voorbeeld van de verknochtheid aan de Bossche Maria lezen wij in het overlijdensbericht van Zr. Jeanne d'Arc van der Leest († 21 november 2001):⁸⁵

⁸¹ Kronenburg, *Maria's heerlijkheid in Nederland*; Caspers, 'Een stroom van getuigen', 178.

⁸² Caspers, *Zacht doch krachtadig*, 104-113, 126-129, over Uden, Oirschot en Scherpenheuvel.

⁸³ Zie Deel Missie, de paragrafen 3.23 (China) en 5.16 (Zaire). Over het Lied van de Zoete Lieve Vrouw, zie ook *De Heeriaan* 31 (2002) 25-27; *De Heeriaan* 44 (2015) nr. 3, 26-27 en www.zoetelievewrouw.nl.

⁸⁴ KKC 17 (1988) 106-107; *De Heeriaan* 47 (2018) nr. 2, 31-33. 1988 was door paus Johannes-Paulus II uitgeroepen tot Mariajaar.

⁸⁵ *De Heeriaan* 31 (2002) 2-3.

Dikwijls ging ze naar de Sint Jan, bidden bij het beeld van de Zoete Lieve Vrouw. Daarna zei ze dan bijvoorbeeld: “Maria keek vandaag zo lief, zo vriendelijk”. We dachten: “Zou ze er nog wel erg in hebben dat ze bij een bééld was – of was Maria voor haar zo helemaal echt?”

Op maandag 6 en dinsdag 7 juli 2020 waren de zusters en personeelsleden van het Moederhuis vanwege de coronapandemie genoopt om op bescheiden wijze het tweede eeuwfeest van de Congregatie te vieren. Op maandagavond was de vreugde groot toen het mirakelbeeld uit de kathedraal de kapel werd binnengedragen. Zoals op 7 juli 1820 de eerste zusters een bezoek brachten aan de Mariakapel van de Sint-Janskerk, zo bracht de Zoete Lieve Vrouw tweehonderd jaar later een bezoek aan de laatste zusters, althans de laatste Nederlandse zusters.

3.4.1 Een wonder

In 1856, drie jaar vóór de dood van de stichter, gebeurde er een heus wonder. In het voorgaande jaar had de Congregatie zich genoodzaakt gezien om Zr. Ignatia van Gennip uit Doesburg terug te roepen naar het Moederhuis. Zij leed aan een ernstige ontsteking aan haar heup en de zweer verergerde voortdurend. Eerst kon zij zich nog op krukken voortbewegen, maar

daarna moest zij maandenlang het bed houden. In deze uitzichtloze situatie besloot zij om Maria’s voorspraak te vragen door negen achtereenvolgende novenen te bidden tot O.L. Vrouw van Salette en O.L. Vrouw van Den Bosch. Naast haar bed stond een klein beeldje van de Zoete Lieve Vrouw.

Op de vooravond van de negende dag van de negende noveen verzocht zij aan haar medezusters om haar kleren klaar te leggen voor de volgende morgen. Aan dat verzoek werd geen gehoor gegeven. Toen gebeurde het:⁸⁶

‘Op die dag (20 februari 1856) bad zij met nog groter vertrouwen, zij zag smekend haar beeldje aan, en het scheen haar toe alsof de H. Maagd haar zei: “wel nu”. Aanstonds springt zij op, voelt niet de minste pijn meer, en komt onverwijd de trappen af. Zij vertoont zich in de refter, waar de zusters aan het ontbijt zijn. Een kreet van verwondering stijgt uit aller monden op’.

Nadat de zusters het *Te Deum* hadden gezongen, ontboden zij de behandelend geneesheer, G.A.A. Deckers, die net zo verbaasd was als zichzelf, en die hun later, op 12 april, een uitvoerig verslag bezorgde van deze wonderdadige

⁸⁶ Archief DMJ, Bestuursarchief, 158, Kroniek I (1820-april 1887), 79-81 en Archief DMJ, Blauwe map 6.13. Zie ook *De Heeriaan* 44 (2015) nr. 3, 1-19.

genezing. Drie maanden daarna vertrok Zr. Ignatia alweer naar de afdeling in Boxtel. Pas in 1914 zou zij, op 83-jarige leeftijd, overlijden.⁸⁷ Dankzij Zr. Ignatia kon de Congregatie bogen op een door een geneesheer bevestigd genezingswonder. Daarmee kreeg de Congregatie ook zelf iets eerbiedwaardigs, net als oudere ordes en congregaties die soms een hele rij wonderen in hun kronieken hebben staan.⁸⁸

In de eerste helft van de negentiende eeuw was de geloofs- en werkelijkheidsbeleving van veel katholieken beïnvloed door de zogenoemde Romantiek, een geestelijke stroming die zich afzette tegen het rationalisme van de Verlichting en veel ruimte liet voor het bovennatuurlijke en miraculeuze. De stichters van de Congregatie waren echte romantici, getuige de vele visioenen van Anna Catharina van Hees, die aan de basis van de Congregatie liggen. Het geestelijk klimaat was vol van wonderen.

Toen er in 1821 een pamflet verscheen van Joachim G. Lesage ten Broek over de Beierse wonderdoener Martin Michel, kwam er een hele bezoekersstroom van zieken en gebrekigen op gang naar Bamberg, in de hoop daar verlossing van hun kwaal te vinden. Heeren ging daar niet heen, maar schreef wel een brief

(d.d. 18 oktober 1821) aan de priester prins Alexander zu Hohenlohe († 1849), die met Michel samenwerkte en zich eveneens zou ontpoppen als een vermaard gebedsgenezer.⁸⁹

Met de veranderende tijden nam in katholiek Nederland en in de Congregatie de gevoeligheid voor wonderen en visioenen af. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog kwam echter, tot verrassing van velen, Amsterdam op de wereldkaart te staan vanwege verschijningen van Maria als ‘de Vrouwe van Alle Volkeren’. Met name de zusters van het Amsterdamse Sint-Jozefgesticht – in de Congregatie bekend als ‘de Vredes’, omdat ze gevestigd waren in de Vredesparochie – waren onder de indruk van deze verschijningen en van de visionaire, Ida Peerdeman. Zij bezochten haar gebedscentrum, de Amsterdamse Thomas van Aquinokerk, en zetten zich in voor de verspreiding van de afbeelding en het gebed van de Vrouwe van Alle Volkeren. Maar toen zij dit ook deden via *De Heeriaan*, de eigen periodiek van de Congregatie, plaatste de redactie (lees: Moeder Elise van der Westen) in de volgende aflevering een algemeen bericht van de bisschop van

⁸⁹ Heeren was onder de indruk van de genezing van een jongen uit Schijndel op voorspraak van Michel, zie Archief DMJ, Blauwe mappen., 6.20. Zie ook Scharold & Lesage ten Broek, *Brieven uit Wurzburg*; Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 93. De carrière van Alexander zu Hohenlohe-Waldenburg-Schillingsfürst († 1849) als gebedsgenezer in Europa en Amerika kende vele hoogte- en dieptepunten, zie bijvoorbeeld Lusignan-Schultz, *Mrs Mattingly’s Miracle*.

⁸⁷ Geschiedenis van de Congregatie der Zusters van Liefde, 27-29. Over de faam die Zr. Ignatia na haar dood had als hemelse voorspreekster, zie *KKC* 15 (1986) 164-166.

⁸⁸ Zie bijvoorbeeld Brinkhoff & Lambermond, *In dienst der waarheid*.

Prentje van Onze Lieve Vrouw van La Salette uit het bezit van Pastoor Heeren. *Archief DMJ*.

Haarlem, Mgr. J.P. Huibers. Deze wijst erop dat er ernstige twijfel bestaat over de waarachtigheid van de visioenen en dat, hangende het kerkelijk onderzoek, de afbeelding niet ter publieke verering mag worden uitgesteld.⁹⁰ Heden ten dage is de verering van de Vrouwe wereldwijd verspreid, met vele cultusoorden, maar nog steeds zonder officiële kerkelijke goedkeuring.⁹¹

3.4.2 La Salette en Lourdes
We gaan weer terug naar de begintijd van de Congregatie toen het wonder van Zr. Ignatia gebeurde. Haar gebed tot O.L. Vrouw van La Salette laat zien hoe goed de Congregatie op de hoogte was van actuele gebeurtenissen op devotioneel gebied. Op 19 september 1846 was in het Franse dorpje La Salette (nabij Grenoble) Maria verschenen aan twee herderskinderen, Mélanie Calvat en Maximin Giraud. Aan ieder van hen zou zij een geheim hebben toevertrouwd, die allebei korte tijd later op schrift werden gesteld en aan paus Pius IX bezorgd. In 1851 verklaarde de kerk de verschijning authentiek, wat leidde tot een nieuwe,

mondiaal verspreide, Mariadevotie. Ook pastoor Heeren was daarvan gecharmeerd, getuige een bewaard gebleven kleurprentje van O.L. Vrouw van La Salette, waarop hij zijn naam heeft vermeld.
Al snel werd de devotie van La Salette wereldwijd overvleugeld door die van O.L. Vrouw van Lourdes (feestdag 11 februari).⁹² De verschijningen waaruit deze devotie is voortgekomen dateren van begin 1858, dus anderhalf jaar voor de dood van Heeren. In de twintigste eeuw waren veel Zusters van de Choorstraat gecharmeerd van Lourdes. Heel bijzonder was de bedevaart die in augustus 1925 vanuit het doveninstituut werd ondernomen onder leiding van Mgr. Hermus. De groep pelgrims bestond uit 123 leerlingen en oud-leerlingen en hun begeleiders, onder wie Zr. Maria Alacoque Hoorneman (overste) en Zr. Damiana Neijnens. De kroniek van de Congregatie vermeldt hierover: ‘De reis had een zeer gunstig verloop en alle pelgrims hadden naar lichaam maar vooral naar de ziel geprofiteerd en kwamen over-voldaan van Maria’s heerlijk genadeoord terug’.⁹³

Daarna kwamen er sporadisch nog zusters van de Choorstraat in Lourdes bidden, zoals in 1938 Moeder Venantia van Maanen en Zr. Dominica Sterk, om Maria’s voorspraak te vragen voor de nieuwe missie in Wonosobo. Ontroerend is het verslag van de groepsbedevaart die Zr. Hermania Hiep en Zr. Servais Braham samen met dove kinderen en hun ouders in 1954 naar deze heilige plaats ondernamen. De hoopvolle, maar tegelijkertijd berustende houding van de zieken en hun begeleiders maakte grote indruk op het reisgezelschap; de zusters waren zelfs getuige van een heuse gebedsverhoring. Net als ontelbare pelgrims voor en na hen keerden zij gesterkt huiswaarts: ‘Hemel en aarde hebben daar een raakpunt en dan is alles mogelijk. En dat vertrouwen neem je mee, als je weer weggaat’.⁹⁴ Door naar Lourdes te gaan laten pelgrims grote en kleine zorgen achter zich, ze komen in een entourage terecht waar een deel van de mensen hulpbehoevend is en een ander deel hulpverlenend. De wijze waarop dat gebeurt, waarop pelgrims in Lourdes voor elkaar openstaan en elkaar ontmoeten, wordt door velen als genade ervaren, als een wonder. Dit ‘wonder van ontmoeting’ is ook ervaren door pelgrimerende Zusters

⁹⁰ *De Heeriaan* 5 (1954-1955) 226-229, 233-234. Zie ook Archief DMJ, Amsterdam AV, 7.
⁹¹ Margry & Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, deel 1, 161-170; Margry, ‘Het gedroomde heiligdom voor een omstreten verschijning; Caspers & Margry, *Het Mirakel van Amsterdam*, 325-333.

⁹² In de twintigste eeuw werd in Nederland de door Heeren gekoesterde devotie tot O.L. Vrouw van La Salette nog lange tijd gepropageerd door de Missionarissen van de H. Familie. Ook ontstond een kleine bedevaart ter ere van O.L. Vrouw van La Salette in Maasbommel, zie Margry & Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, deel 1, 543-545.
⁹³ Archief DMJ, Bestuursarchief, 159 Kroniek II (april 1887-mei 1929), 191, met verwijzing naar *De vriend* 10 (1925) nr. 10.

⁹⁴ Zr. Servais, ‘Onze Lourdesreis’, in: *De Heeriaan* 4 (1953-1954) 234-238, 249-253.

Sacramentsprocessie voor de zieken in Lourdes. Muurschildering van Georges de Geetere in de Tilburgse Sint-Jozefkerk. Foto: Charles Caspers.

van de Choorstraat.⁹⁵

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog reisden met vaste regelmaat vanuit Nijmegen zusters met kinderen van het Pedologisch Instituut en de Sint-Maartenskliniek naar Lourdes. Het meer nabije Banneux in België,

waar Maria in 1933 enkele keren als de ‘Maagd der Armen’ zou zijn verschenen, was eveneens een bestemming voor de zusters en hun pupillen. Ook uit andere afdelingen brachten zusters, met kinderen of met bejaarden voor wie zij zorg droegen, bezoeken aan Mariaorden zoals Oirschot (Heilige Eik, O.L. Vrouw Troosteres der Bedrukten), Handel (O.L. Vrouw van Handel), Ommel (O.L. Vrouw Toevlucht in elke Nood) en Meerveldhoven (O.L. Vrouw ter Eik). Dergelijke bezoeken maakten zelfs deel uit van het vormingsprogramma van de novicen.⁹⁶ Nog altijd combineren Indonesische Dochters van Maria en Joseph een bezoek aan Nederland graag met een pelgrimage naar een ver of nabij Maria-oord.⁹⁷

⁹⁶ Een greep uit de bedvaarten die zusters, in groot of klein gezelschap ondernamen: *De Heeriaan* 4 (1953-1954) 253-257 (met kinderen van Sint Marie naar Meerveldhoven); *De Heeriaan* 5 (1954-1955) 87 (novicen naar Handel en Ommel); *De Heeriaan* 7 (1956-1957) 189 (naar Lourdes vanuit Amsterdam); *De Heeriaan* 11 (1961) 312-314 (met de bejaarde zusters uit Nuland naar Handel); 14 (1964) 147 (naar Lourdes vanuit Beverwijk); *KKC* 16 (1987) 110-112 (Zr. Myriam Thérèse Bruijns en Zr. Maurice van Zeeland naar Kevelaer, waar ook de paus was); *KKC* 19 (1990) 168-170 (met bejaarden uit Best naar Oirschot); *De Heeriaan* 40 (2011) nr. 4, 17-18 (doven en begeleiders, onder wie Zr. Lidwina Verbij, naar Lourdes). In 1954 werd wereldwijd herdacht dat paus Pius IX honderd jaar geleden het dogma van de Onbevleete Ontvangenis van Maria had uitgeroepen. In dat kader was er op zondag 24 augustus 1954 een nationale Mariahulde in 's-Hertogenbosch. Daarbij waren veel Zusters van de Choorstraat aanwezig, van meerdere afdelingen in het land, zie *De Heeriaan* 4 (1954-1955) 100a-100b, 205-206.

⁹⁷ Tot enkele jaren geleden deden van tijd tot tijd zusters mee aan de door de Tilburgse zusters en fraters georganiseerde Vincentiaanse pelgrimsreizen. Zie *De Heeriaan* 41 (2012) nr. 3, 28-31; 42 (2013) nr. 4, 30-33.

⁹⁵ Zr. Ine Sterk, ‘Lourdes’, in: *KKC* (1988) 202-207. Zie ook Caspers, ‘Van “groot mirakel” tot “wonder van ontmoeting”’; Caspers, ‘Bidden onderweg’.

Onze Lieve Vrouw ter Eik in Meerveldhoven (gemeente Veldhoven). Het pijparden beeldje is omhangen met votiefgeschenken. Foto: Dick en Bea Hoeks.

3.4.3 Jozef

Uiteraard hielden de zusters ook de H. Jozef in ere.⁹⁸ In een brief aan Catharina van Grinsven d.d. 18 maart 1827, de vooravond van het feest van Jozef, beveelt Heeren deze heilige bij de zusters aan als ‘voedstervader en bewaarder’ en spreekt hij de hoop uit dat in de hemel Anna Catharina van Hees Jozef ertoe zal overhalen om de Congregatie onder zijn ‘vaderlijke zorg en bestiering’ te nemen.⁹⁹ Ook in de Regel

⁹⁸ Zie ook paragraaf 1.4.

⁹⁹ Archief DMJ, Blauwe mappen, 7.2.

wordt hij, samen met Maria, genoemd als meest vererenswaardige heilige.¹⁰⁰ In het gebedenboek heeft hij een eigen gebed en een eigen litanie. Dat gebed dateert niet uit de begintijd van de Congregatie, maar is vervaardigd door paus Leo XIII. Op de bestuursvergadering van 20 oktober 1889 deelde de vicaris mee dat het voortaan altijd na het rozenhoedje gebeden mocht worden. De zusters waren daarover zeer verheugd, ‘omdat wij daardoor, als Dochters van Maria en Joseph, elke dag weer een nieuw bewijs van onze liefde aan de H. Joseph kunnen tonen’.¹⁰¹ In zijn litanie wordt hij eerst met zijn goede eigenschappen genoemd, zoals kuisheid en gehoorzaamheid, vervolgens met zijn kwaliteiten als voorspreker in de hemel: ‘voorbeeld van de werklieden, luister van het huiselijk leven, beschermers van de maagden, steun van de huisgezinnen, troost van de ongelukkigen, hoop van de zieken, patroon van de stervenden, schrik van de duivelen, beschermers van de Kerk’.

De Congregatie was aangesloten bij ‘Sint Joseph, zorg’, een door de Redemptoristen in Zenderen gevestigde vereniging, met als doel ‘het verenigd bidden door alle religieuzen van Nederland en de Nederlandse Missiën, voor elkaars geestelijke belangen (zoals roepingen) en stoffelijke belangen’. De aangesloten kloos-

¹⁰⁰ *Bijzondere regelen, Bijvoegsel*, p. 19-21.

¹⁰¹ Archief DMJ, 54 Notulenboek (1868- april 1917).

ters baden voor elkaars belangen, en hun leden baden dagelijks enkele malen het schietgebed ‘Sint Joseph, zorg!’.

Deze drie woordjes komen we inderdaad regelmatig tegen in de huiskronieken en de brieven van de Zusters van de Choorstraat, meestal met betrekking tot materiële beslommingen.¹⁰² Voor veel zusters bleef Jozef, oneerbiedig gezegd, een bescheiden hemelse klusjesman.¹⁰³ Pelgrimages hoefden zij voor hem niet te ondernemen, het enige Jozefbedevaartoord in Nederland, in het Noord-Limburgse Smakt, was vooral in trek bij vrijgezelle mannen die kwamen bidden om een bruid.¹⁰⁴ Geen goede ontmoetingsplek voor de zusters, een aardse bruidegom was het laatste waar zij naar verlangden.

Na Maria en Jozef worden Johannes de Evangelist en Vincentius a Paulo door de zusters vereerd als hun patronen.¹⁰⁵ Ook aan ieder van hen vallen in het gebedenboek een gebed en een litanie te beurt. Zij zijn niet zozeer onderwerp van bijzondere devoties, maar vanouds wordt hun voorbeeld wel aan de zusters voorgehouden ter overweging.¹⁰⁶ Vermeldenswaard is dat vanaf 1920, dus na het eerste eeuwfeest, bijna alle intredingen

bij de Congregatie gegroepeerd plaatsvonden op de beide Sint-Jansfeesten: jaarlijks trad een groep jonge vrouwen in op 24 juni (Sint Jan de Doper), en een andere groep op 27 december (Sint Jan de Evangelist).

3.4.4 Philomena

In 1835 hielden de zusters een grote noveen ter ere van de H. Philomena om Gods zegen over de Congregatie af te smeken. Gedurende het gehele jaar brandde er in de kapel een lamp te harer ere. Sindsdien koesterde de Congregatie grote verering voor de jeugdige heilige en werd haar feestdag (11 augustus) jaarlijks gevierd, aldus de negentiende-eeuwse kroniek van de Congregatie.¹⁰⁷ Philomena was een grote favoriet van Jacobus Heeren, maar van haar verering en liturgische gedachtenis is al generaties lang geen sprake meer in de Congregatie. Wie was zij?

In 1802 werd in de Romeinse catacomben het graf ontdekt van een jonge martelares, Philomena. Haar gebeente werd overgebracht naar Mugnano del Cardinale, in de buurt van Napels, dat al snel uitgroeide tot een geliefd bedevaartsoord. Tal van wonderen werden aan haar toegeschreven, zij staat zelfs bekend als de wonderdoenster van de negentiende eeuw. In 1835 publiceerde Theodorus Spierings,

onder-regent van het seminarie in Sint-Michielsgestel, een noveen van Philomena.¹⁰⁸ De Congregatie ging meteen over tot het bidden daarvan, zoals vermeld in de kroniek. Pastoor Heeren was een vereerder van haar omdat zij haar maagdelijkheid niet wilde verliezen, al ging dat ten koste van haar leven. Wat hem betrof was zij een voortreffelijk voorbeeld voor de zusters!¹⁰⁹ Beroemde tijdgenoten van Heeren, zoals Jean Vianney († 1859), beter bekend als de Pastoor van Ars, en Anna Maria Taigi († 1837), waren eveneens fervente vereerders van Philomena.¹¹⁰

Aan het einde van de negentiende eeuw werd steeds meer aan de echtheid van haar martelaarschap en zelfs aan haar hele bestaan getwijfeld, waarna ze, althans onder Nederlandse katholieken, geleidelijk aan in het vergeetboek raakte. Haar naam en feestdag staan niet meer vermeld in het *Martyrologium Romanum*, maar in zuidelijke landen is zij nog altijd een populaire heilige. De Congregatie

kent vier Philomena’s; de eerste van hen, Zr. Philomena te Leuken, trad in 1848 als twintigjarige in bij de Congregatie, dus nog ten tijde van Heeren.¹¹¹ Daarnaast heeft ook de Chinese Congregatie Dochters van Maria, die in 1934 onder begeleiding van Zusters van de Choorstraat werd gesticht, twee Philomena’s gekend.

3.5 Tegenfeesten

In de Rooms-Katholieke traditie wordt de heiliging van het jaar gestructureerd door een vlechtwerk van het ‘eigene van de tijd’, bestaande uit de feesten van de Heer en de zondagen door het jaar, en het ‘eigene der heiligen’, bestaande uit heiligenfeesten met voor ieder een vaste dag in de kalender. De Zusters van Maria en Joseph hebben zich, in de voetsporen van hun stichters, altijd stipt aan de roomse liturgie gehouden, zij het met eigen accenten, wat trouwens geldt voor alle religieuze orden en congregaties.¹¹²

Geënt op de liturgische kalender bestonden er in vroeger tijd – en ten dele heden ten dage nog steeds – enkele feestdagen met officiële volks- of kloostergebruiken. De bekendste,

¹⁰² Zie bijvoorbeeld *De Heeriaan* 5 (1954-1955) 284.
¹⁰³ Zie bijvoorbeeld *De Heeriaan* 39 (2010) nr. 3, 52 (de devotie van Zr. Cornelina van der Meijden).
¹⁰⁴ Margry & Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, deel 3, 935-945.
¹⁰⁵ Zie ook paragraaf 1.6.
¹⁰⁶ *Bijzondere Regelen*, art. 4.

¹⁰⁷ Archief DMJ, Bestuursarchief, 158, Kroniek I (1820-1887), 30 (1835).

¹⁰⁸ *Negendaagsche oefening ter eere van de H. Philomena, maagd en martelares, bijgenaamd de Wonderdoenster der XIX eeuw*, Amsterdam 1835.
¹⁰⁹ Archief DMJ, Blauwe map 12.7: noveen ter ere van de H. Philomena.
¹¹⁰ Zie Trochu, *La “petite Sainte” du Curé d’Ars*; Balzofiore, *Lebensgeschichte der ehrwürdigen Dienerin Gottes Anna Maria Taigi*, 89. Anna Maria Taigi, zaliggesproken in 1920, toonde met haar ascese en haar visioenen ook duidelijke overeenkomsten met Anna Catharina van Hees. Zo zag ook zij enkele malen in een visioen de ziel van een overledene naar de hemel gaan (respectievelijk van een Lazarist, een Kapucijner broeder en een lekenbroeder), zie *Ibidem*, 55-56.

¹¹¹ Deze zuster overleed al in 1865, op 37-jarige leeftijd. De overige drie zijn: Zr. Philomena van Gool, Zr. Philomena van der Heijden en Zr. Philomena Aarts.
¹¹² Als eigen accenten golden met name de feesten van Sacramentsdag, het Heilig Hartfeest, Maria, Sint Jan de Evangelist, Sint Jozef, Sint Vincentius, de gedenkdagen van Jacobus Heeren en Anna Catharina van Hees, en natuurlijk het feest van de stichting op 7 juli.

of beruchtste, daarvan is Vastenavond, de avond voor Aswoensdag. Aan dat slempfeest gaven de zusters zich niet over, integendeel, zij baden dan juist het Veertigurengebed (zie par. 3.2). Wel kenden zij tot ongeveer een halve eeuw geleden twee ‘tegenfeesten’, dat wil zeggen feesten waarbij men afweek van wat gebruikelijk was, schertsenderwijze elkaar de maat nam, of zelfs bestaande verhoudingen op de korrel nam: Sint-Nicolaas (6 december) en Onnozele Kinderen (28 december). Hieronder komen beide feesten ter sprake. Ieder feest wordt eerst in zijn historische context gesitueerd en vervolgens in de eigen traditie van de Congregatie.

3.5.1 Sinterklaas

Sint-Nicolaas of Sinterklaas is, vooral in Nederland, al vele generaties een echt kinderfeest. Volgens sommigen heeft het zelfs een vóórchristelijke, Germaanse oorsprong.¹¹³ Vaststaat in ieder geval dat het feest in de late Middeleeuwen al heel populair was.¹¹⁴ Aangezien Nicolaas ook patroon van de zee-

vaarders was, kwam hem extra verering toe in havensteden, waar dan ook vaak een Sint-Nicolaaskerk stond. In Amsterdam was de stadskerk, ook bekend als de Oude Kerk, aan hem gewijd. Toen al klopten in onze hoofdstad de kinderharten vol verwachting wanneer het Sinterklaasfeest nabij was, de verlanglijstjes lagen dan al klaar.

Na de komst van de Reformatie wilde de overheid een eind maken aan het ‘bijgeloof’ rond deze gulle heilige. Tevergeefs. Begin zeventiende eeuw mopperde een lid van de Gereformeerde Kerk dat tot zijn afgrijzen veel van zijn kerkgenoten nog altijd de ‘afgoderij’ van Sint Nicolaas bedreven. Dat deden zij door op de vooravond van het feest, dus op 5 december, in zijn naam de schoenen of klompen van hun kinderen te vullen met allerlei ‘snoeperie ende slikkerdemick’, en op de feestdag zelf Sint-Nicolaasgeschenken te geven. Zo leken zij, aldus het kerklid, op heidenen die op heuveltoppen offers brachten aan hun afgoden.¹¹⁵

Ondanks alle overheidsmaatregelen bleef Nicolaas populair, het is een oer-Hollands en vooral oer-Amsterdams feest.¹¹⁶ Maar ook onder de rivieren, in Brabant, was Nicolaas geliefd. In

¹¹³ De literatuur over Sinterklaas en de oorsprong van dit feest is omvangrijk. Een klassiek werk is: Meisen, *Nikolauskult und Nikolausbrauch im Abendlande*.

¹¹⁴ Bik, *Feest- en vierdagen in kerk- en volksgebruik*, deel 1, 45-57. De karakteristiek van kinderfeest heeft te maken met de legende van het leven van Nicolaas, een bisschop van Myra (Klein-Azië) die leefde in de vierde eeuw. Eens zouden drie kinderen, die door een waard vermoord en ingepokeld waren, dankzij Nicolaas’ voorspraak door God weer tot leven zijn gewekt.

¹¹⁵ Hensen, ‘De vereering van St. Nicolaas te Amsterdam in den Roomschen tijd’. Vgl. ‘Een Amsterdams feest’, in: *De vriend der doofstommen* 36 (1941) 108-110.

¹¹⁶ Vgl. Helsloot, ‘Sinterklaas, katholieken en de natie’.

Sinterklaasavond. Begerig kijkt het gezelschap naar het uitgestalde suikerwerk in de winkel. Dit tafereel speelt zich af in Rotterdam, op de achtergrond de toren van de Sint-Laurenskerk. Schilderij van Jan Hendrik van Grootvelt, 1841. 's-Hertogenbosch, Brabants Museum.

Den Bosch waren er jaarlijks rond 6 december een veemarkt en een kermis.¹¹⁷ In alle dorpen van de Meierij werd zijn feest uitbundig

gevierd. Volgens de dominee van Ravenstein, Stephanus Hanewinckel († 1856), die omstreeks 1800 enkele voetreizen door de Meierij maakte, reden op 6 december twee personen op één paard rond. Zij waren ‘op misselijke of zelfs schrikwekkende wijze’ uitgedost en wierpen allerlei snoepgoed naar de kinderen die hen ‘met hoop en vrees bezield’ volgden en dachten

¹¹⁷ Van Sasse van Ysselt, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch*, deel 3, 25-26. Volgens Van de Sande en Vos, ‘Een verdeeld huis’, 145, werd in de zestiende eeuw op het feest van Sint Nicolaas een kinderbisschop gekozen die in optocht naar de Sint Jan werd geleid, maar raakte dat gebruik geleidelijk in de vergetelheid. Later werden er tijdens de Nicolaasmarkt nog wel toneelvoorstellingen gehouden voor de burgerij.

dat ze met de echte Heilige Nicolaas te maken hadden! Dit lijkt al enigszins op het feest zoals de meeste Nederlanders dat nog kennen uit de twintigste eeuw, met een spanning tussen hoop op beloning aan de ene kant en vrees voor straf aan de andere kant (‘Wie zoet is krijgt lekkers, wie stout is de roe’). De tweede persoon moest de duivel voorstellen die volgens het volksgeloof geknecht was door de heilige, maar toch nog heel schrikwekkend overkwam. Van dit personage heeft men later, helaas, een Moorse knecht gemaakt, Zwarte Piet.¹¹⁸

Over de populariteit van Sinterklaas in Den Bosch lezen wij ook in het dagboek van de Zwitser August von Bonstetten, die van 1815 tot 1824 in de stad gelegerd was als officier in dienst van het Nederlandse leger. Op woensdag 5 december 1821 vielen hem de druk winkelende vrouwen op. Dat was om inkopen te doen voor de volgende dag. Volgens Von Bonstetten was die dag voor de Nederlanders net zo belangrijk als Nieuwjaarsdag voor de Zwitsers.¹¹⁹

3.5.2 Pastoor Heeren als Sint

Van Jacobus Heeren weten we dat hij, toen hij pastoor van Oirschot was (1820-1830), elk jaar fondsen wierf om aan de arme kinderen in de

parochie nieuwe kleren te kunnen geven rond Sinterklaas.¹²⁰ In die tijd van grote schaarste was 6 december voor velen een belangrijke dag; de geschenken betekenden toen veel meer voor de gezinseconomie dan de surprises in onze tijd van overvloed. Heeren had ook persoonlijk iets met dit feest. Wellicht was dat omdat hij er zoveel belang aan hechtte om te zijn als kinderen – hij sprak de zusters ook aan met ‘kinderen’ –, wellicht ook omdat hij de genoemde spanning tussen hoop en vrees zo bruikbaar vond voor de geestelijke vorming van de jonge zusters.

Graag maakte de directeur van de gelegenheid gebruik om, zich verschuilend achter de goedheiligman, in dichtvorm de zusters olijk maar ongezouten te wijzen op hun zwakke en nog te verbeteren kanten. In een Sinterklaasgedicht uit 1838 rijmt hij dat hij de Sint erop had geattendeerd dat vier jonge zusters hun schoen hadden gezet.¹²¹ En warempel, zo vervolgt hij, de Sint kwam persoonlijk bij hem (Heeren) op bezoek om eens goed te vertellen hoe belangrijk ootmoed en gehoorzaamheid zijn voor het kloosterleven. Daarvan is pas echt sprake als eigenzinnigheid volledig uit de jonge hoofden is verdwenen. In het Liefdehuis was

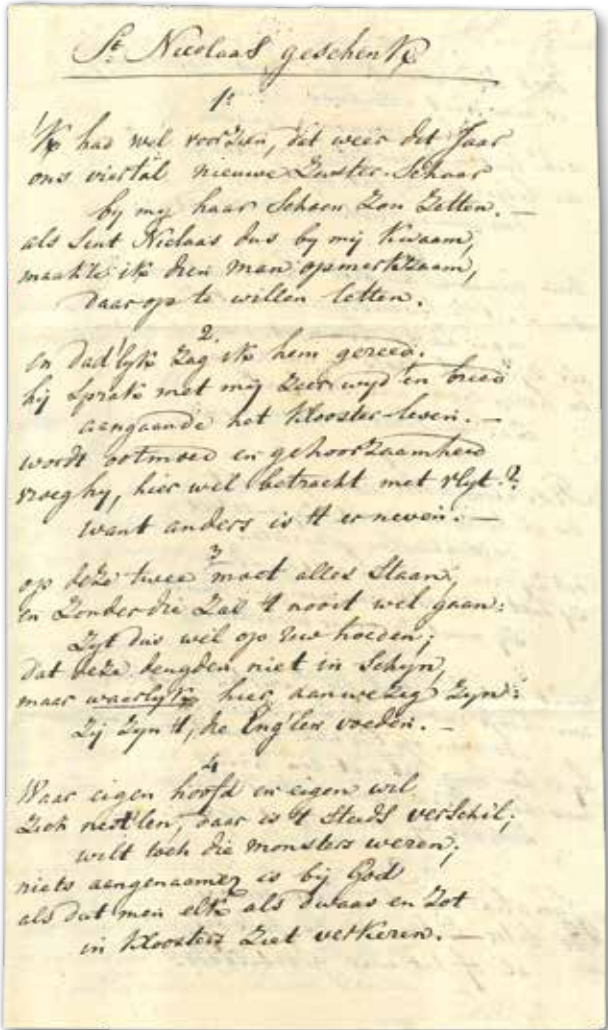
die toestand nog niet helemaal bereikt, vandaar een lesje voor de vier zusters, opdat zij de twee genoemde deugden met vreugde mochten aannemen. Hieronder volgen enkele coupletten uit het gedicht:

(...) Uw nieuwe zuster *Bon’ventuur*,
die ziet uitwendig wel wat zuur
maar ze is niet zo van binnen:
als ze nooit trots te werk gaat
en haren eigen wil verlaat,
zal ze alles overwinnen.
(...)

Rosalia wordt veel gekweld
en al te licht wordt zij ontsteld
door allerlei gedachten;
dat zij daar maar geen acht op slaat,
zij doet volstrekt daarmee geen kwaad:
ze moet ze maar verachten

Want wat kan toch die zwarte geest?
Wie hoeft voor hem te zijn bevreesd
als men op God wil hopen?
Hij is zo bang, dat met een kruis
men hem kan jagen buitenshuis,
zodat hij gauw gaat lopen!

Ignatia, die kan zeer mooi
de boter zetten in de plooi,
alsof het was geschilderd;

Heeren als Sint. Inleidende coupletten van het lange Sinterklaasgedicht van Pastoor Heeren in 1838. De Sint vertelt hem dat ootmoed en gehoorzaamheid de pijlers van het kloosterleven zijn. *Archief DMJ*.

¹¹⁸ Meijneke, *Op reis door de Meijerij*, 316. Over Hanewinkel, zie ook Caspers, *Zacht doch krachtig*, 24-30.

¹¹⁹ Biemans, *August von Bonstetten*, 178.

¹²⁰ Eindhoven, Regionaal Historisch Centrum, Archief R.K. Parochie H. Petrus Banden te Oirschot (1581-1960), nr. 1: Kasboek van inkomsten en uitgaven van de parochie, 1821-1884 [nr. 10630].

¹²¹ Archief DMJ, CA8, 5.1; *De Heeriaan* 10 (1959-1960) 84-86.

zij speelt ook soms heel mooi haar pret,
als zulks mag dienen tot verzet,
dan is zij als verwilderd.
(...)

En *Bernardientje*, dat teer kind
van HEEROOM al te zeer bemind,
wat moet daar toch van worden?
Zij is zo teer en kreunt zo licht
en zet zo gauw een zuur gezicht,
zij moet zich eer omgorden!
(...)

Daarna stapte de goede Sint maar weer eens op, in de veronderstelling dat de ‘zusjes’ zijn lesjes ter harte zouden nemen en ernaar zouden leven. Zouden de vier ‘zusjes’ bij het gezamenlijk Sint-Nicolaasfeestje net zo gelachen hebben als de andere aanwezigen? Zuster Bonaventura hield blijkbaar nog te veel vast aan haar eigen wil, het belangrijkste wat haar te doen stond was om daaraan te verzaken. Deze vermaning bleek niet het gewenste effect te hebben: zij bleef eigenzinnig en enkele maanden later, in april 1839, werd zij door haar medezusters weggestemd, waarna zij de Congregatie diende te verlaten.¹²²

Zr. Rosalia Knaapen was volgens de Sint al verder gevorderd in haar geestelijke ontwikkeling. Zij werd niet gekweld door eigenzinnigheid maar door verontrustende gedachten. Aan die gedachten was zij niet zelf debet, dat waren slechts influisteringen van de duivel. En de duivel stelt niets voor, hij is gemakkelijk met een kruisteken te verjagen. De Sint had het goed gezien, Zr. Rosalia ontwikkelde zich tot een evenwichtige persoonlijkheid. In 1855 volgde zij Catharina van Grinsven op als algemene overste, en zij zou dat blijven tot haar dood in 1870 op zestigjarige leeftijd.

Zr. Ignatia van Cranenburg en Zr. Bernardina Kivits worden flink op de hak genomen, vooral laatstgenoemde die ook de jongste van de twee was. Eerst kreeg iedereen te horen dat zij de verwende prul van haar heeroom was en daardoor zelf nog tot weinig dingen in staat.¹²³ In plaats van te pruilen zou zij zich beter ‘omgorden’, dat wil zeggen een pijnlijke boetegordel omdoen. Indirect blijkt hieruit dat deze praktijk nog steeds deel uitmaakte van het ascetisch leven van de jonge Congregatie. Alleen als Zr. Bernardina elke taak zonder mokken zou aanvaarden, kon het nog goed komen met haar. Beide zusters volhardden en deden hun grote professie. Overigens zouden beiden nog voor hun vijftigste levensjaar

overlijden; destijds werden de meeste mensen niet oud, en de leef- en werkomstandigheden van liefdezusters waren niet beter dan die van de gemiddelde Nederlander.

Terug naar de coupletten van Heeren. Het Sint-Nicolaasfeest was voor de zusters een hartverwarmende dag, maar kon voor sommigen ook een hartverscheurende dag zijn. Veel Nederlanders plachten, meestal in familiekring, op de vooravond van dat feest op gemoeidelijke wijze elkaars zwakke kanten op de korrel te nemen met gedichtjes. In de Congregatie gebeurde dat ook, maar in de kloosterkring kwamen woorden anders – harder – aan dan in de familiekring. In de kloosterwereld sprak men veel minder met elkaar dan in de wereld daarbuiten. Daarnaast was het wel toegestaan – of zelfs verplicht – om zichzelf te beschuldigen van tekortkomingen, maar niet om medezusters te bekritisieren.¹²⁴ Vandaar dat de zusters zelfs de kleinste toespeling in een Sinterklaasgedicht scherper waarnamen en wogen dan niet-religieuzen. De zusters waren sensitieve wezens, en Heeren wist dat.

Tot ver in de twintigste eeuw hechtten de zusters, en op een bijzondere manier ook het Congregatiebestuur, aan Sinterklaas. 6 december – of een nabije dag – evolueerde tot de spannendste dag van het jaar voor de kinderen

voor wie de zusters zorg droegen. Daarnaast was het de enige dag in het jaar waarop zij zelf individueel een geschenk – of beter: geschenkje – mochten ontvangen, én de dag waarop zij elkaar dus een lach- en huilspiegel konden voorhouden.

Hoe belangrijk het feest was voor de kinderen lezen we bijvoorbeeld in de kroniek van de afdeling in Doesburg. Net als Pastoor Heeren in de eerste helft van de negentiende eeuw in Oirschot had gedaan, zo verschaften de Dochters van Maria en Joseph in de tweede helft van die eeuw in Doesburg met Sinterklaaskleren aan de arme kinderen. En er waren talrijke van die kinderen. Omdat de zusters voor al hun werkzaamheden niets aan overheidssteun ontvingen, gingen zij ruim van te voren in de omgeving ‘op termijn’, dat wil zeggen dat zij bedelbezoeken brachten aan katholieke families. Ook het zogezegde ‘breiloon’ van de schoolmeisjes was bestemd voor kleren voor arme kinderen, en trouwens ook voor voedsel, want op 6 december deelden de zusters grote hoeveelheden Sint-Nicolaasbroodjes uit. Het opgehaalde en bijverdiende geld was daarnaast bestemd voor prijzen die met Sinterklaas werden uitgereikt aan leerlingen met goede schoolresultaten. In Doesburg was de jaarlijkse prijsuitreiking een hele happening, die wel eens uit de hand kon lopen doordat de feestruimte te klein was voor het

¹²² Archief DMJ, Bestuursarchief 208, ‘Register van meisjes die professie mochten doen’. Bij Zr. Bonaventura Verberk staat vermeld: ‘Uitgezonden omdat zij vertoonde al te wel met haar zelve te staan en een astrante geest te hebben, 10 april 1839’.

¹²³ Mogelijk was Daniel Kivits († 1835), pastoor van Geldrop, de heeroom van Zr. Bernardina.

¹²⁴ Zie *Bijzondere regelen*, art. 106-113 (‘Over het kapittel en de schuldbelijdenis’).

toegestroomde publiek. De bevolking van dit arme plaatsje was niet veel gewend.¹²⁵

3.5.3 Familiebezoek als surprise

Voor de zusters van alle afdelingen was het feest centraal geregeld. Het Moederhuis bepaalde de aard van de geschenken en hield in de gaten dat Sinterklaasavond overal geschiedde onder leiding van de overste. In de vergadering van het Congregatiebestuur van augustus 1917 kwam ter sprake dat volgens de traditie de zusters een klein geschenk mochten ontvangen. Geleidelijk aan waren sommige zusters echter steeds duurdere dingen gaan vragen, zoals een missaal. De oversten moesten hen erop wijzen dat zoiets echt niet kon, alleen nuttige dingen en geen dingen voor de heb.¹²⁶

De surprise die de zusters in de afdelingen uit Den Bosch ontvingen stond bekend als ‘Sint-Nicolaasklomp’. Als dank voor de generositeit van het bestuur dienden zij een briefkaart naar het Moederhuis te sturen.¹²⁷ In de afdelingen ging het er vaak spontaan en vrolijk aan toe en dat stoorde het bestuur niet weinig. Zo vermeldt het verslag van mei 1932:

‘Op tijd naar bed, ook bij feesten en bij het St. Nicolaasklomp inpakken. Die St. Nicolaas moet men ook niet zo overdrijven. Niet alle mogelijke surprises maken, ook niet de assistenten voor de oversten alle mogelijke dingen laten kopen. Moeder vraagt aan de zusters wat ze willen hebben, en niet de Zr. Assistenten’.

De twee laatste zinnen verwijzen naar de toenmalige hiërarchie binnen de Congregatie. De oversten vergaderden jaarlijks met het Congregatiebestuur, zij hoorden bij de top. De assistenten niet, zij hoorden bij de gewone zusters, aan de basis. Het bestuur ergerde zich eveneens aan zuster-onderwijzeressen die visten naar cadeautjes van (ouders van) kinderen in hun klas. Die zeiden dan bijvoorbeeld: ‘Ja kinderen, ik zou wel graag een kaarsje opsteken, maar ik heb geen kandelaar’.¹²⁸

Sinterklaas was zo ingeburgerd bij de Congregatie dat de zusters het als iets vanzelfsprekends meenamen naar de missie. Het duurde even voor zij er achter kwamen dat de inlandse bevolking – respectievelijk Indonesiërs en Congolezen – geen sympathie konden opbrengen voor het vernederende rollenspel

tussen de Sint en zijn zwarte knecht.¹²⁹

In Nederland zelf wist het Congregatiebestuur het feest steeds meer te maken tot iets dat bijdroeg aan de gemeenschapszin. Wanneer alle zusters, verspreid over het land, op hetzelfde moment dezelfde surprise kregen, gaf dat immers een speciaal gevoel van verbondenheid.

Uitzonderlijk was de surprise die de zusters mochten ontvangen op 5 december 1956. De kroniek van de Nijmeegse Sint-Maartenskliniek vermeldt dat de zusters verbaasd waren toen ze opeens allen in de refter werden verwacht:

‘We hadden al dagen te voren St. Nicolaas gevierd en nu was het druk met surprise-avond bij de patiënten. Maar iedereen kon en moest even weg voor een zeer unieke surprise. Er kwam een grote enveloppe voor de dag met een prachtig gedicht, en een kaart met reizende zusters, die elk een tas droegen waarin een reisbepaling stond. We waren aangedaan van vreugde en we moesten het eerst rustig laten inwerken om te beseffen dat het werkelijkheid was. We mogen nu elk jaar één dag naar huis op familiebezoek. Het was verrukkelijk en zo mooi. We gingen al aan het rekenen wanneer we het zouden doen. Liefst zo snel mogelijk’.

Moeder Elise van der Westen kon het niet laten om de surprise vergezeld te doen gaan van een gedicht. Hierin volgde zij dus directeur Jacobus Heeren, ruim honderd jaar eerder. Maar waar Heeren de teugels van het geestelijk leven met zijn rijmelarij wilde aantrekken, liet Moeder Elise die teugels juist vieren. In het gedicht spreekt de Sint als volgt:¹³⁰

Ik was op bezoek bij de Lieve Heer,
Hij keek juist op de Choorstraat neer
en zei: “Och Sint, schrijf jij nou ’n keer
voor hen 10 nieuwe geboden neer!”

Dat heb ik dan maar snel gedaan,
maar voordat jullie ze openen gaan,
luister eerst nog naar mijn wijs vermaan:
Neem ze met open harten aan!

Er wordt in de hemel nogal ’ns gezeid:
“och, och, de mensen van deze tijd,
die munten niet uit door volgzzaamheid,
maar zijn vaak een beetje eigengereid!!!!!!”

Van mij komt er steevast een vurig protest:
“de Choorstraat, die heb ik al vaak getest
en me dunkt de geest is daar opperbest”,
en ja... na zo’n lofspraak zwijgt de rest!

¹²⁵ Archief DMJ, Bestuursarchief, 158, Kroniek I (1820-april 1887), 104-105; Archief DMJ, Doesburg D1 en D3 (Kroniek Doesburg).

¹²⁶ Archief DMJ, Bestuursarchief, 55 Notulenboek (mei 1917-augustus 1925), verslag augustus 1917.

¹²⁷ Archief DMJ, Bestuursarchief, 56 Notulenboek (september 1925-mei 1949), verslag mei 1931.

¹²⁸ Archief DMJ, Bestuursarchief 56 Notulenboek (september 1925-mei 1949), bij 1933 (49): ‘Niet bij de kinderen schooien om een Sinterklaascadeau’.

¹²⁹ Zie Deel Missie, de paragrafen 4.07, 4.18 en 5.15.

¹³⁰ Archief DMJ, CA 6, 26.2, ‘Bezoek aan familie toegestaan’.

Dus nu sta ik vandaag voor uw neus
met tien NIEUWE geboden uit 's Heren keus,
Houdt hoog nu uw eens gekozen leus
en gehoorzaam volmaakt –
't zal meevallen, heus!'

De tien geboden die de afgebeelde zusters in hun koffertjes meetorsen, luiden als volgt:

- 1 Iedere zuster – behalve postulanten en zusters novicen – mag één dag per kalenderjaar haar familie bezoeken die in Nederland woont (te beginnen op 1 januari 1957).
- 2 Men mag zonder begeleidster op familiebezoek.
- 3 Dit bezoek mag duren van 9 uur 's morgens tot 7 uur 's avonds. Als overnachten nodig is, gebeurt dit nooit bij de familie thuis.
- 4 Men mag zelf kiezen waar men die bezoekdag wil doorbrengen.
- 5 Van daaruit mag men gerust andere familieleden bezoeken.
- 6 Het vroeger verlof, zoals thans geregeld (ook voor zusters postulanten en novicen):
a bij de bediening en begrafenis der ouders,
b als ouders 80 jaar of invalide zijn, c bij zilveren en gouden feest der ouders, blijft van kracht naast het jaarlijks familiebezoek.
- 7 Bij bediening van broers, zussen, schoonzussen en zwagers mag men een ziekenbezoek brengen, en men mag ook de begrafenis bijwonen.

- 8 Bij de priesterwijding en eerste H. Mis (wanneer deze in Nederland zijn) en ook bij het zilveren of gouden priesterfeest van een broer, tantezegger of oom mogen de zusters de plechtigheid bijwonen en daarna met de familie ontbijten.
- 9 Wanneer broer, zus, tantezegger, oom of tante de eeuwige geloften aflegt als broeder of zuster, mogen de zusters naar het professiefeest. Ook naar het zilveren en gouden feest.
- 10 De zusters die in het buitenland geboren zijn, mogen voorlopig éénmaal hun daar nog levende naaste familie bezoeken.

Het gedicht en de kaart met reizende zusters zijn typerend voor de veranderingen die zich midden jaren vijftig langzaam maar zeker binnen de Congregatie begonnen te voltrekken.¹³¹ Er was een tijd aangebroken waarin de mensen, binnen en buiten de kloostermuren, zich steeds meer vrijheden konden permitteren die voorheen ondenkbaar waren. Nog een voorbeeld daarvan is de Sinterklaasviering van de zusters in Rotterdam.

Vanaf hun start in de Maasstad in 1928, waar zij zich het meisjesonderwijs op zich namen,

¹³¹ De tien geboden van Moeder Elise gelden als een mijlpaal in de geschiedenis van de Congregatie, vanwege de verruiming van de familierelaties, zie *KKC* 24 (1995) 101. Zie ook *De Heeriaan* 49 (2020) nr.1, 18-19.

Kaart met reizende zusters. In ieder koffertje zit een Sinterklaassurprise, 1956. *Archief DMJ*.

werkten de zusters intensief samen met de paters Kruisheren die niet alleen de parochie bedienden, maar ook het jongensonderwijs verzorgden.¹³² In 1957 kwamen de paters op Sinterklaasavond hun ‘klomp’ bij de zusters brengen. ‘Op 21.00 uur begon het spul! Drie paters, verkleed als politieagenten, stormden naar binnen. Ze waren natuurlijk flink gewapend – met klapperpistooltjes – en de schoten knalden van alle kanten. ‘t Was een leven als een oordeel’. Eén van de paters was verkleed als Sinterklaas en begon te declameren. Hij was nog maar net op gang of de volgende pater-Sinterklaas trad binnen, verwoed spelend op de accordeon. De paters sjouwden een grote wasmand vol cadeautjes met zich mee. De avond verliep buitengewoon rumoerig. ‘We gingen laat naar bed, maar we hebben veel plezier gehad’.¹³³

Tot ongeveer een halve eeuw geleden hoorde de Sinterklaasviering bij de traditie van de Congregatie, zoals de erwtenmaaltijd op 7 juli. Een beetje uit de band springen paste als reactie op een streng regime. Daarvan was na de jaren vijftig steeds minder sprake. Overigens gold Sinterklaas voordien niet alleen als een kinderfeest en een tegenfeest, maar ook als een feest van verbroedering. Die laatste dimensie was duidelijk aanwijsbaar in het gedurende de jaren

dertig door de zusters gerunde Gezellenhuis in Eindhoven. Begin december kwam de gezamenlijke viering van dit feest steeds de onderlinge verstandhouding van de bewoners, die afkomstig waren uit verschillende landen, ten goede. Vanwege zijn informele, niet-liturgische en niet-kerkelijke karakter had dit feest een ontwapenende laagdrempeligheid.¹³⁴

Met de stapsgewijze opheffing van de afdelingen en de terugkeer van de zusters naar Den Bosch, werd Sinterklaas gewoon een gezellig avondje, wel met surprises maar niet meer zo spannend en met zoveel spektakel als weleer. Ook het personeel kon jaarlijks rekenen op een Sinterklaassurprise, de vrouwen vaak een banketstaaf en speculaas, de mannen een doosje sigaren. Menige zuster denkt nog met een glimlach terug aan dit feest, zowel met de kinderen als gezellig onder elkaar.¹³⁵

3.5.4 Onnozele Kinderen

Het tweede tegenfeest in de traditie van de Congregatie, Onnozele Kinderen, valt op 28 december. Dit feest bestond al in de christelijke Oudheid, ter gedachtenis van de jongetjes van Bethlehem die in opdracht van koning Herodes waren vermoord (*Matteüs 2,16-18*)

Meisjes van het weeshuis in de Keizerstraat bidden bij de kerststal op het feest van Onnozele Kinderen, 28 december 1931. Twee van hen zijn verkleed als nonnetje, zij mogen vandaag de baas zijn. Van links naar rechts: Truus Rensen, Corrie van Es, Joke Rensen, Annie Hogenberg, Annie van Cruijssen, Betsie Noot, Riek Noot en Jo Burg. Foto: Het Zuiden. 's-Hertogenbosch, Stadsarchief, Beeldbank nr 0009663.

¹³² Nolet, *Katholiek Nederland. Encyclopaedie*, deel 1, 186-187.

¹³³ ‘Sinterklaas in Rotterdam’, in: *De Heeriaan* 8 (1957-1958) 144.

¹³⁴ Zie paragraaf 5.4.1.

¹³⁵ Zie bijvoorbeeld Zr. Cecilia van der Poel, ‘Een man om nooit te vergeten’, in: *De Heeriaan* (2012) nr. 4, p. 15-16. Zie ook Eijt, *Religieuze vrouwen*, 395-396.

en later door de Kerk als heilige martelaren werden vereerd. In de Middeleeuwen bestond de gewoonte dat in kloosters de jongste religieuzen op die dag de baas mochten spelen over hun oudere medebroeders of -zusters.¹³⁶

Omstreeks 1800, dus in de aanloopperiode van de Congregatie, noteerde bovengenoemde dominee Hanewinckel dat in sommige dorpen van de Meierij op deze dag, wanneer in de liturgie verwezen wordt naar de kindermoord van Bethlehem, kinderen thuis de baas waren. Zij mochten zelfs de kleren van hun ouders aantrekken. Hanewinckel vond dit alles volstrekt belachelijk, maar Pastoor Heeren en de zusters van het eerste uur hechtten aan de symboliek van Onnozele Kinderen.¹³⁷

In de bestuursvergadering van augustus 1917 werd gewaarschuwd tegen het uit de hand laten lopen van het gebruik om op Onnozele Kinderen jonge zusters aan oudere zusters de les te laten lezen. Jaarlijks werden op die feestdag stukjes voorgedragen die niet door de beugel konden. Om dat te voorkomen moesten voortaan de oversten die stukjes vooraf inzien en goedkeuren, opdat er niets ongepasts meer zou voorvallen. Blijkbaar had deze bepaling niet het gewenste effect, want in 1926 besloot het bestuur dat het niet meer was toegestaan

dat op Onnozele Kinderen de jongste zusters van de afdelingen een dagje 'moeder' waren. Voortaan was er alleen nog een gedeeltelijke recreatiedag met om 17.00 uur een bijzondere activiteit, zoals een mooie voordracht. Men had nog recht op een snee koek en een vrolijke avond, maar met de omkering der gezagsverhoudingen en rolpatronen moest het voorgoed gedaan zijn.¹³⁸

Tezelfdertijd nam het bestuur nog een ander besluit: 'Met de H. Thomas mogen geen moeders of zusters worden buitengesloten'. Deze zonderlinge mededeling kunnen we verklaren dankzij, alweer, dominee Hanewinckel. In sommige dorpen van de Meierij was het gebruikelijk dat schoolkinderen op de feestdag van de H. Thomas Becket, 29 december, hun meester buiten sloten. Pas nadat hij verschillende toezeggingen en beloftes had gedaan, lieten zij hem weer binnenkomen.¹³⁹ Blijkbaar bestond dit gebruik ruim honderd jaar later nog steeds. Ondanks de distantie die zij naar de buitenwereld in acht nam, bevatte de Congregatie binnenshuis nog heel wat folklore.

¹³⁸ Archief DMJ, Bestuursarchief, 55 Notulenboek (mei 1917-augustus 1925), verslag augustus 1917. In voorgaande jaren werd al bepaald dat het feest niet meer zo uitbundig gevierd mocht worden als tot dan toe gebruikelijk was. Het aantal zusters was te groot geworden, en bijgevolg ook de drukte.

¹³⁹ Meijneke, *Op reis door de Meierij*, 316.

¹³⁶ Bik, *Feest- en vierdagen in kerk- en volksgebruik*, deel 1, 96-100; Callewier, 'De omgekeerde wereld van de Brugse ezelspaus'.

¹³⁷ Meijneke, *Op reis door de Meierij*, 316.

December was bij uitstek de maand voor toneel en rollenspellen. Naast Sinterklaas en Onnozele Kinderen waren de Kerstdagen daar heel geschikt voor. Deze foto toont de meisjes van het weeshuis in de Bossche Keizerstaat bij hun Kerstspel in 1945. Alle kleine meisjes en enkele grote meisjes gaan als engel, één van de grote meisjes gaat als Maria (met hoofddoek). Foto: *Het Zuiden. 's-Hertogenbosch, Stadsarchief, Beeldbank 0014101*.

Onder de Regel

4.1 Van levende naar geschreven Regel

Ruim dertig jaar moest de Congregatie wachten voordat zij beschikte over een echte kloosterregel. Uiteraard leidden de zusters al die tijd wel een geregeld leven; zij verdeelden hun gebed en werk over de dag en hadden aan Jacobus Heeren een nauwlettende geestelijk begeleider. Toen hij pastoor in Oirschot (1821-1830) was, ontvingen ze van hem frequent schriftelijke aanwijzingen voor het geestelijk leven, vaak in brieven bij gelegenheid van een kerkelijke feestdag. Na zijn terugkeer naar Den Bosch in 1830 woonde Heeren vlakbij het Moederhuis in de Hinthamerstraat en fungeerde hij als het ware als de 'Levende Regel' van de zusters.

Dat deed hij niet à l'improviste. Heeren was een man die systematisch te werk ging en zo ontstond geleidelijk aan een hele compilatie van allerlei voorschriften voor een religieuze gemeenschap. Deze klad-Regel stond ter beschikking van moeder overste, maar met het oog op de bestendinging van de Congregatie wilde Heeren een echte Regel, die kerkelijk, dat wil zeggen door de paus (of namens deze door de Congregatie voor de Religieuzen), was goedgekeurd. Vandaar dat hij voortdurend reeds bestaande kloosterregels met elkaar vergeleek en daaruit die dingen overnam die hem het meest van toepassing leken op de situatie in Den Bosch. Daarnaast kon hij een beroep doen

op de deskundigheid van de secretaris van het apostolisch vicariaat, Mgr. Gerardus Wilmer. Het resultaat dat hieruit voortkwam was beider verdienste.

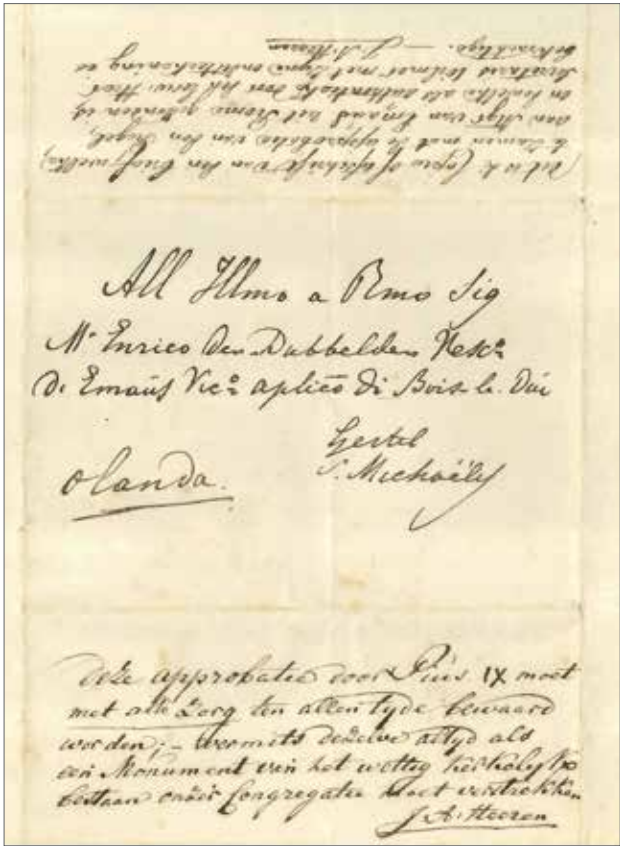
4.1.1 Eindelijk

Eindelijk, na heel wat gelobby, kon apostolisch vicaris Den Dubbelden de concept Regel – uiteraard helemaal in het Latijn – ter goedkeuring naar Rome sturen. De persoon die de stukken onder de aandacht moest zien te brengen van de juiste instanties – er gingen namelijk talloze verzoekschriften naar Rome waarvan een deel onderop de stapel belandde – was volgens de kroniek een bevriende Jezuïet.

Hoogstwaarschijnlijk was dat de jonge pater Ludovicus van Gulick († 1897), een goede vriend van Heeren, die het in later tijd nog zou brengen tot pater Provinciaal van de Nederlandse Jezuïeten.¹

Hoe groot was de vreugde van Heeren toen op 10 oktober 1850 de bediende van Mgr. Den Dubbelden hem de op vrijdag 27 september door Rome goedgekeurde Regel kwam bezorgen. Eindelijk was de Congregatie officieel

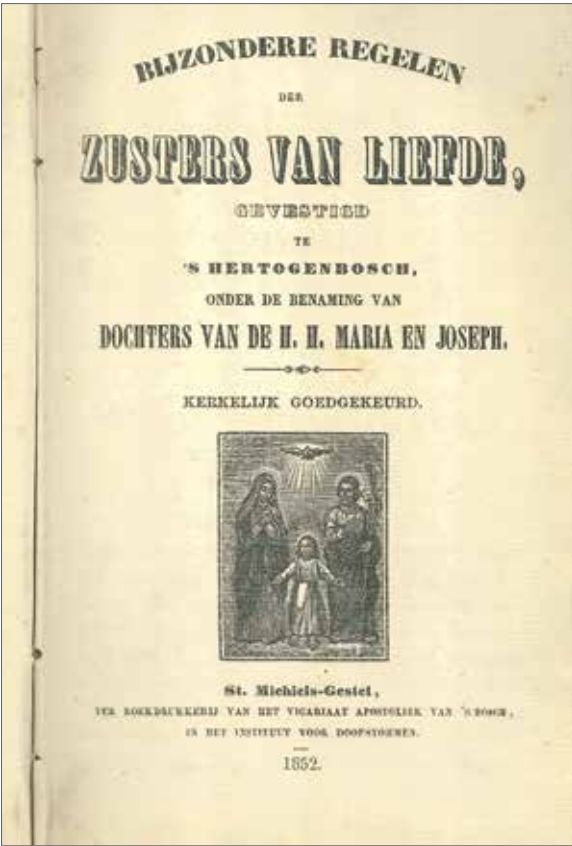
¹ Nijmegen, KADOC, ANSI, IMG 1274-1280, uit de correspondentie van Lud. Van Gulick. Hierin onder meer een brief d.d. 7 juli 1847 van H. den Dubbelden, apostolisch vicaris. Den Dubbelden spreekt zich lovend uit over het vele goede werk dat de zusters verrichten en over hun stichter, Jacobus Heeren, die de Congregatie heeft ondersteund met zijn vaderlijk erfdeel.

Op 28 september 1850 stuurde kardinaal Frasoni uit Rome de goedkeuring van de Regel naar Henricus den Dubbelden, vergezeld van een hele lijst correcties en aanvullingen. Mgr. G. Wilmer maakte van dat alles een afschrift voor Heeren. Deze laatste noteerde op de envelop: ‘Deze approbatio (goedkeuring) moet *met alle zorg* ten allen tijde bewaard worden; vermits dezelve altijd als een monument van het wettig kerkelijk bestaan onze Congregatie moet verstrekken’.

‘gevestigd’!² Op zondag 13 oktober was het groot feest. Uit dankbaarheid voor de ‘onschatbare genade’ gingen alle zusters op die dag te

² De Heeriaan 1 (1950-1951) nr. 2, p. 7-9; KKC 16 (1987) 170-173; Eijdt, *Religieuze vrouwen*, 92-93, 306-308.

Titelpagina van de Nederlandse vertaling van de Regel, de trots van de Congregatie.

communie. Daarna was er een plechtige mis met drie heren (destijds was de communie vóór of ná de mis) en ‘s middags werd na het Lof het *Te Deum* gezongen. Op de binnenplaats stond een ereboog en overal wapperden er vlaggen.

De goedkeuring uit Rome bevatte een lijst met aanvullingen en correcties bij het concept van Heeren en Wilmer. Gezamenlijk gingen beiden daarmee aan de slag, en zo vervaardig-

den zij de Regel, die op 15 augustus 1851, twee maanden voor diens dood, door Den Dubbelden werd goedgekeurd. Heeren maakte een Nederlandse vertaling voor de zusters en gaf deze in druk. Op 21 november 1852 hernieuwden alle geprofeste zusters hun geloften met gebruik van de vers van de pers gerolde Regel, waarvan ieder een exemplaar had ontvangen, voluit: *Bijzondere regelen der Zusters van Liefde, gevestigd te ‘s Hertogenbosch onder de benaming van Dochters van de H.H. Maria en Joseph*.³

Dankzij de logische indeling, de uitvoerige bladwijzer van ‘nummers en zaken’, en het handige formaat was de *Regel* een heel hanteerbaar boekje. Na een beschouwing over de Regel als de zekerste, kortste en meest verheven weg tot de zaligheid, wordt klip en klaar gezegd wat – onder bescherming van Maria, Joseph, Vincentius en Johannes de Evangelist – het hoofddoel van de Vereniging is:

‘(...) om door de drievoudige beloften van de H. Godsdienst, zich niet alleen op haar eigen zaligheid en volmaking toe te leggen; maar daarenboven door een vierde belofte, zich tot de werken der liefdadigheid te verbinden; als zijn: wezen en andere meisjes op te voeden, doofstommen en arme meisjes te onderwij-

³ *Bijzondere regelen*, art. 31 (formule van de professie).

zen, oude vrouwen te verplegen, en zonder onderscheid arme zieken, zowel thuis, als in gasthuizen (*doch geenszins aan de huizen der zieken zelve*) op te passen; en deze werken van liefde met hartelijke genegenheid te verrichten volgens de geest en de instelling van de H. Vincentius a Paulo, ongeacht tot welke bevolking of godsdienst de personen behoren’.

Met de drievoudige geloften van armoede, zuiverheid en gehoorzaamheid zijn de dochters van Maria en Joseph religieuzen, net als andere religieuzen. Met hun vierde gelofte, ‘de werken der liefdadigheid’, onderscheiden zij zich als liefdezusters, in de geest van Vincentius. De rest van de *Bijzondere regelen* gaat in feite over de voorwaarden om de doelstelling te verwezenlijken: het leven in deugden (vooral ootmoedigheid) en de organisatie en taakverdeling (bestuur, algemene en bijzondere oversten, assistenten, novicen-meesteres, noviciaat, kapittel, dagorde, enzovoort).⁴

Toen de zusters hun geloften hernieuwden was Heeren al 75 lentes jong. Ook Catharina van Grinsven ging al wat jaren mee als alge-

⁴ Zie Caspers & Waaijman, *De wortels, de twijgen en de vruchten van de boom*, 91-95. Het bestuur was in handen van de algemene overste, die (tot 1917) tevens overste van het Moederhuis was. Zij werd gekozen door de geprofeste zusters van het Moederhuis en de oversten van de afzonderlijke huizen, samen kapittel genoemd. Vervolgens droeg de nieuwe overste aan het kapittel vier assistenten ter verkiezing voor (artikel 7 en 12).

mene overste, en op 20 februari 1855, dertig jaar na haar verkiezing, kwam zij op 64-jarige leeftijd te overlijden.⁵ Gelukkig restten Heeren nog enkele levensjaren om haar opvolgster, Rosalia Knaapen, vertrouwd te maken met alle finesses van het Congregatiebestuur. Zr. Rosalia werd bij haar verkiezing tot moeder overste automatisch bestuurster van het zedelijk lichaam *In omnibus charitas*, dat was immers de wettelijke status van het Liefdehuis en van de Congregatie. In die functie behield zij bovendien haar doopnaam, Catharina Knaapen. Diezelfde dubbele identiteit gold voor haar opvolgsters.⁶

De zusters hechtten bijzonder veel belang aan de Regel, en Heeren zag zich in 1856 zelfs genoodzaakt om een bijvoegsel te vervaardigen ‘tot opheldering van enige in de H. Regel niet duidelijk genoeg uitgedrukte zaken’. Dit werd gebonden bij een nieuwe editie. In 1859 gaf Heeren zijn *33 meditatieën op het leven van Christus* uit. Hij deed dat zelfs twee keer. De eerste editie kreeg al snel na verschijnen kritiek vanwege enkele te strenge bepalingen, in de tweede editie liet Heeren deze wijselijk

weg. Zr. Josepha Gram, de novicemeesteres, kreeg op de valreep gedaan dat die laatste versie werd gebundeld met Heerens *Zedelijke bemerkingen* op de feestdagen door het jaar. Het imprimatur is van 18 september 1859, een maand voor het overlijden van de stichter.

4.1.2 Boxtel

Met de overgang van de levende naar de geschreven Regel was de Congregatie net op tijd toegerust voor de toekomst. Nog vele decennia bleef de Regel niet alleen de norm van het kloosterleven, maar ook van alle belangrijke beslissingen waarvoor het Congregatiebestuur stond. Hoe heilig en onverzettelijk de Regel voor de zusters was, in het bijzonder voor Moeder Rosalia, wordt duidelijk uit de merkwaardige wijze waarop het met de afdeling in Boxtel is afgelopen. In 1850 was Heerens steun en toeverlaat, Gerardus Wilmer, pastoor geworden in zijn geboorteplaats Boxtel, en al spoedig rijpte bij hem het plan om daar een liefdehuis te beginnen, liefst met de Zusters van de Choorstraat. ‘Heeren stond hen volgaarne aan zijn boezemvriend af’, vermeldt de kroniek onnozel. En zo vestigden zich begin mei 1855 zes zusters in Boxtel.⁷ Maar niet voor lang.

Op zeker moment kreeg de parochie een

In 1862 begonnen de zusters met de Congregatie een meisjesschool in de Bossche Torenstraat. Toen het bestaande gebouw aan vervanging toe was, lieten de Congregatie en het kerkbestuur van de Sint-Jan in 1895 op dezelfde plek de door architect Van Aalst ontworpen ‘Torenstraatse school’ bouwen. In 1939 werd deze school opgeheven. In de voorgevel prijkt nog altijd een beeld van Johannes de Evangelist. Foto: Charles Caspers. Archief DMJ.

onverwacht grote erfenis en besloot het kerkbestuur om in Boxtel een gasthuis te stichten voor zowel vrouwen als mannen. De zusters waren bereid de zorg voor de vrouwen op zich te nemen, maar niet voor de mannen. Dat laatste was namelijk niet toegestaan door de Regel, en sinds 1859 was er geen Levende Regel meer die daaraan iets kon veranderen. Al het gesmeek van Boxtelse kant mocht niet baten,

Moeder Rosalia en haar medezusters waren onvermurwbaar, en zo keerden in 1862 de zusters, met pijn in het hart, terug naar Den Bosch.⁸ Daar konden zij meteen aan de slag in de nieuwe meisjesschool in de Torenstraat, waarmee de Congregatie toen net was begonnen.⁹ Boxtel was weliswaar op teleurstellende wijze afgelopen, maar de zusters hadden nu eindelijk een liefdewerk in de Sint-Jansparochie, zij zaten voortaan aan de koor- én aan de torenzijde van de kathedraal.¹⁰

Twee jaar later vertrokken er weer vijf zusters uit Den Bosch, ditmaal voor een nieuwe afdeling in Best. Op uitnodiging van zowel het kerk- als het gemeentebestuur aldaar namen zij ter plaatse de zorg voor oude vrouwen op zich en startten zij er een meisjesschool. Ongeveer tezelfdertijd startte de Congregatie een school voor de ‘half-wezen’ in het eigen Moederhuis.¹¹ Dat was mogelijk

⁵ Onder de hogere stand was het niet uitzonderlijk dat degenen die hun leefstijl in acht namen, zoals Heeren, zeventig jaar en ouder werden. De gemiddelde leeftijd omstreeks 1855 was echter slechts 45 jaar, waarbij dient aangetekend dat in die tijd epidemieën veel meer slachtoffers maakten dan in onze tijd.

⁶ Archief DMJ, Bestuursarchief 589, ‘Processen verbaal voor de keuze van zusters tot lid van het bestuur van de congregatie, 1855-1977’.

⁷ Zr. Johanna de Beuger (overste), Zr. Victoria Pauwen, Zr. Aloysia Ribbius, Zr. Oda van Herpen, Zr. Marcella Leyen en Zr. Monica Vervoort.

⁸ Vooral Zr. Victoria, die Zr. Johanna was opgevolgd als overste, was onvermurwbaar. De zusters stonden op één lijn, zie Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 37; *De Heeriaan* 35 (2006) 96-99; *De Heeriaan* 44 (2015) nr. 4, 11. Zie ook Eijt, *Religieuze vrouwen*, 185-186.

⁹ Met de Sint-Janschool in de Torenstraat kon begonnen worden omdat de bejaarde Magdalena Coppens niet meer in staat was om haar eigen school, in een ander pand in de Torenstraat, voort te zetten. In 1895 liet het kerkbestuur de inmiddels bouwvallige school in de Torenstraat, samen met het buurpand ‘de Wildeman’ (een herberg), afbreken en op die plaats een nieuwe school bouwen naar ontwerp van architect Van Aalst. In 1939 werd de school opgeheven.

¹⁰ Zie Vogel, ‘Geschiedenis van de Congregatie van de Zusters van Liefde’, deel 5.

¹¹ Voor Best, zie Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 95-97. Over de half-wezen, zie paragraaf 2.5.

geworden dankzij een ruimtelijke uitbreiding: telkens als er een pand vrijkwam in de Choorstraat of op het Sint-Janskerkhof, kocht de Congregatie dat op. En de zusters konden de uitbreiding van de liefdewerken ook getalsmatig aan. In de vijftien jaar na het overlijden van Heeren hadden evenveel zusters hun eeuwige geloften afgelegd, in dezelfde periode was er maar één zuster overleden. Dat was geen spectaculaire groei, maar wel genoeg om van tijd tot tijd te beginnen met een nieuwe afdeling, met ervaren zusters aan de leiding en met jonge zusters om ervaring op te doen.¹²

De terugkeer naar Den Bosch omdat Moeder Rosalia daartoe besloten had, was tekenend voor de veranderde gezagsverhoudingen na de dood van Heeren. Het Congregatiebestuur had veel respect voor vicaris Swagemakers en zijn opvolgers als directeur, en volgde trouw hun adviezen, maar voortaan gold voor de zusters toch de algemene moeder overste als het hoogste gezag binnen de Congregatie. Volgens de *Regel* was zij inderdaad het hoofd van de Congregatie, met boven haar alleen het gezag van de bisschop. De directeur was ook belangrijk, maar Moeder was de baas.¹³

‘Het bestuur van de Vereniging zal behoren aan de algemene overste, welke ook tegelijkertijd overste zal zijn van het huis in ’s-Hertogenbosch, zijnde het Moederhuis van al de huizen. Aan deze overste zal de bisschop toevoegen een geschikte priester tot medehelper of raadsman, die de naam zal dragen van directeur of commissaris, en in alles de belangen van de Vereniging zal behartigen’.

4.2 Bescheiden groei (1859-1888)

In de eerste jaren dat Zr. Rosalia algemene overste was, werkten aan de verschillende afdelingen geprofeste zusters en novicen nog intensief samen, maar dat zou geleidelijk aan verminderen.¹⁴ Haar beleid was er namelijk op gericht om beide groepen wat meer van elkaar te scheiden. Dankzij de stapsgewijze groei van het overbevolkte Moederhuis kwam er ruimte vrij om de verschillende groepen die elkaar voorheen voor de voeten liepen of samen eenzelfde karwei verrichtten, van elkaar af te schermen: geprofeste zusters, novicen, oude vrouwen en kinderen.

In 1876 kregen de novicen een eigen refter. Voortaan waren ze goed afgeschermd van de

andere bewoners. Door deze maatregel kreeg de hiërarchie, die er vanaf het begin al was, scherpere contouren: bovenaan stond de algemene moeder overste, dan de bestuurs-zusters, dan de oversten, dan de assistenten, dan de eeuwig geprofeste zusters, dan de novicen. In 1918 zou de afscherming van de verschillende groepen voltooid worden. De Congregatie volgde toen het nieuwe *Kerkelijk Wetboek*, dat bepaalde dat postulanten, aspiranten en novicen apart gehouden moesten worden. Tot dan toe vielen die allemaal onder de hoede van de novicemeesteres, voortaan had iedere groep een eigen refter en een eigen begeleidster.¹⁵

Als we de Congregatie vergelijken met een legereenheid – een vergelijking die zich vanzelf aandient – dan waren de oversten de ‘officiëren’ en de assistenten de ‘onderofficiëren’. De oversten hoorden bij de top van de piramide omdat zij binnen hun afdeling het goddelijk gezag vertegenwoordigden.¹⁶ Voor de assistenten gold dat niet, zij waren het verbindingsstuk tussen de top en de basis. Zij hadden geen inbreng in het beleid, maar mochten toch niet te amicaal zijn met gewone zusters en moesten op hun strepen blijven staan. Mochten – of

moesten – gewone zusters zichzelf in het openbaar voor de groep beschuldigen, assistenten mochten dat juist niet omdat dat in strijd was met het gezag.¹⁷

4.2.1 Rond het gouden jubel

De disciplinerende binnen de Congregatie die zich ook tijdens de opvolgsters van Moeder Rosalia zou voortzetten, paste binnen het totaalplaatje van de toenmalige Wereldkerk en van de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland. De Kerk van Rome was rond 1870 in meerdere opzichten in het defensief gedrongen en spoorde de gelovigen aan om de gelederen te sluiten. In ideologisch opzicht voelde zij zich aangevallen door nagenoeg alle bestaande verklaringsmodellen van de werkelijkheid die niet katholiek waren; in militair opzicht werd zij daadwerkelijk aangevallen door machten die streefden naar een Italiaanse eenheidsstaat.¹⁸

Tot 1870 was de paus niet alleen hoofd van de Katholieke Kerk, maar ook vorst van de Kerkelijke Staat, een gebied in Midden-Italië

¹² Overste in Best werd Zr. Victoria Pauwen. Zij behoorde voorheen tot de afdeling in Bostel.

¹³ *Bijzondere regelen*, art. 6.

¹⁴ Voor deze en de volgende paragrafen is veelvuldig gebruik gemaakt van de verslagen van de vergaderingen van het Congregatiebestuur, chronologisch geordend in Archief DMJ, Bestuursarchief, 54 (Notulenboek 1868-april 1917).

¹⁵ *Codex iuris canonici*, canones 538-586. Tot in 1918 had de novicemeesteres, Zr. Venantia van Maanen, de drie groepen onder haar hoede, daarna alleen de novicen. Zr. Josephine Vessies had voortaan de aspiranten onder haar hoede en Zr. Melanie Segeren de postulanten. Zie ook Eijt, *Religieuze vrouwen*, 100-112 en 287.

¹⁶ *Bijzondere regelen*, art. 52-57 (over de gehoorzaamheid van de zusters aan hun overste).

¹⁷ Archief DMJ, Bestuursarchief, 54 (Notulenboek 1868-april 1917), vergadering van 18 augustus 1870, nr. 5. Over het zichzelf beschuldigen, zie *Bijzondere regelen*, art. 106-113 (‘Over het kapittel en de schuldbelijdenis’); Eijt, *Religieuze vrouwen*, 392-395; Van Heijst, Derks & Monteiro, *Ex caritate*, 685-687.

¹⁸ De defensieve houding van de Kerk, met name van paus Pius IX, spreekt onder meer uit de encycliek *Quanta cura* (8 december 1864) en de daaraan toegevoegde *Syllabus errorum*, een lijst met dwalingen. Voor een editie, zie *Acta et decreta*, Appendix, 1-20. Nederlandse vertaling: *Collectio epistolarum pastoralium* deel I, 286-313. Zie ook Rogier & De Rooy, *In vrijheid herboren*, 144-146.

ongeveer ter grootte van het huidige Nederland en België, dat beetje bij beetje door Italiaanse unionisten werd veroverd. Het pauselijke leger was niet tegen hen opgewassen, zelfs niet met de steun van vrijwillige strijders uit andere landen, de zogenoemde zoeaven. In genoemd jaar werd Rome ingenomen en tot hoofdstad van het ongedeelde Italië verklaard.¹⁹

Ondanks deze tegenslag was de Kerk tegelijkertijd op ideëel én politiek gebied in opmars doordat ze meer dan ooit tevoren de harten van de gelovigen wist te veroveren. Daarin slaagde zij door hen te betrekken bij allerlei zaken van belang voor hun geestelijk en materieel welzijn, zoals goede werken, maar ook broederschappen, devoties en bedevaarten. Het dogma van de Onbevleete Ontvangenis in 1854 en de wonderen in Lourdes, om maar enkele toppers te noemen, maakten zowel Maria als de paus geliefder bij de gelovigen. Uit katholieke belangenverenigingen zouden politieke bewegingen en later politieke partijen ontstaan, waardoor de Kerk een belangrijke maatschappelijke factor bleef en de paus, ofschoon zonder land, qua prestige niet onderdeed voor de machtigste aardse heerser.

Terwijl de poten onder zijn stoel werden weggezaagd, deinsde paus Pius IX er niet voor terug om zich in juli 1870 door de vaders van

het eerste Vaticaans Concilie onfeilbaar te laten verklaren.²⁰ Binnen de grote Wereldkerk kreeg hij veel bijval, niet in het minst uit het kleine Nederland. De Nederlandse bisschoppen, priesters, religieuzen en leken waren strijdbaar, en de Zusters van de Choorstraat waren dat dus ook. Overeenstemmend daarmee waren bisdommen, parochies en religieuze instituten strikt hiërarchisch gestructureerd, dat gold voor de Zusters van de Choorstraat niet meer of minder dan voor andere congregaties. Samen stonden ze voor de grootse taak om het achtergestelde en achtergebleven katholieke volksdeel de plek in de samenleving te bezorgen waar het recht op had.

Wanneer de diocesane geschiedschrijver Ludovicus Schutjes een overzicht geeft van de kerkelijke activiteiten in het Bossche bisdom in 1870, heeft dat iets van een wapenschouw.²¹ In dat jaar bevatte het bisdom 231 parochies en enkele rectoraten, twee seminaries, zes door priesters gerunde Latijnse scholen, een doveninstituut, een blindeninstituut, drie door

priesters en religieuzen bediende psychiatrische instellingen, ettelijke door religieuzen bediende gestichten voor ouderen, behoeftigen enzovoort, talrijke bewaarscholen en andere scholen voor vaak kosteloos onderwijs. Tot al die werkzaamheden droegen, naast 500 wereldheren, tal van religieuzen bij. Onder hen waren ook de Zusters van Liefde van de vijf in het bisdom opgerichte congregaties, te weten:

1820: Dochters van Maria en Joseph: 's-Hertogenbosch, Sint-Michielsgestel, Best.
1826: Zusters van Jezus, Maria en Joseph: Engelen, met veel afdelingen.
1832: Zusters van Liefde: Tilburg, met heel veel afdelingen.
1836: Zusters van Liefde: Schijndel, Geldrop en Den Dungen.
1838: Zusters van Liefde: Veghel, Deurne, Dinther en Erp.

Terwijl er – we schrijven nog steeds 1870 – zoveel gebeurde in Europa, vierde de Congregatie haar gouden jubel. Een jaar later was er alweer een feestelijke gebeurtenis: het gouden kloosterfeest van Zr. Maria van Grinsven, de jongere zus van Moeder Catharina.

4.2.2 Groot genoeg

In maart 1873 werd Moeder Rosalia voor de vierde keer gekozen. Vanwege het naderen van

de zestigjarige leeftijd diende die verkiezing volgens de Regel (art. 9) te gebeuren met speciale toestemming van de bisschop.²² Die toestemming kwam er, maar haar laatste termijn was kortstondig en bestond grotendeels uit een langdurig en pijnlijk ziekbed. Op 19 november 1873 overleed zij. Haar opvolgster was de uit Doesburg afkomstige Zr. Victoria Pauwen. Deze ervaren bestuurster – zij was overste in achtereenvolgens Boxtel, Best en Doesburg – ging voortvarend te werk, maar werd getroffen door een dodelijke kwaal (negenoo) en stierf reeds op 12 februari 1874.²³

Tot nieuwe algemene overste kozen de zusters Zr. Constantia van Meerwijk, die net als haar voorgangsters beschikte over veel bestuurlijke ervaring.²⁴ Als een van haar eerste daden maakte zij een eind aan het ‘geheim van Heeren’. De stichter had steeds een dubbele financiële administratie bijgehouden: één administratie met de reguliere inkomsten en

¹⁹ In vergelijking met andere landen kwamen er uit Nederland veel zoeaven, zie Zaal, *De Nederlandse zoeaven*.

²⁰ De onfeilbaarheid van de paus betreft officiële uitspraken (ex cathedra) over de geloofsleer. In juli 1870 wist de paus zich nog beschermd door een garnizoen van de Franse keizer Napoleon III. In dezelfde maand brak echter de Frans-Duitse oorlog uit en trokken de Fransen zich terug uit Rome. Op 20 september werd Rome veroverd door de troepen van Garibaldi, het sluitstuk van de Italiaanse eenwording. Sindsdien was de paus tot 1929 ‘de gevangene van het Vaticaan’. Spannend, maar tendentius, over het dogma is Hasler, *Hoe de paus onfeilbaar werd*.

²¹ Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, deel 2, 90-94.

²² *Bijzondere regelen*, art. 9: ‘De algemene overste wordt voor de tijd van zes jaar gekozen. Indien deze termijn voorbij is kan zij steeds herkozen worden tot de ouderdom van zestig jaar. Daarna kan haar bediening – mits haar vermogens nog voldoende zijn en met uitdrukkelijke toestemming van de bisschop – met telkens drie jaar verlengd worden tot de maximale ouderdom van zeventig jaar’.

²³ Moeder Victoria (1825-1874) was afkomstig uit een rijke familie en liet het grootste deel van haar vermogen aan de Congregatie na. Voor een korte levensschets, zie Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 35; *De Heeriaan* 44 (2015) nr. 4, 10-13. Net als Moeder Catharina van Grinsven en Moeder Rosalia Knaapen had Moeder Victoria ook een jongere zus in de Congregatie, de vroeg gestorven Francisca Pauwen.

²⁴ Voor een korte levensbeschrijving van Moeder Constantia van Meerwijk (1829-1888), zie *De Heeriaan* 45 (2016) nr. 1, 14-17.

uitgaven, en één administratie met inkomsten uit schenkingen, grotendeels uit zijn eigen erfgoed, en met uitgaven die alleen aan arme kinderen ten goede mochten komen. Met dat laatste ‘geheim of zinkend fonds’, een tamelijk omslachtige bedoening, was Heeren begonnen omdat hij niet gediend was van pottenkijkers en bemoeiallen, vooral niet van het bisdom. Alleen de algemene overste had er weet van. Moeder Constantia speelde echter open kaart en bracht Mgr. Zwijsen van alles op de hoogte. Gevolg was dat beide administraties gewoon werden samengevoegd.²⁵

In 1876 startte de Congregatie maar liefst twee nieuwe afdelingen, één in Elst en één in Beverwijk. In beide gevallen gebeurde dat op verzoek van de plaatselijke geestelijkheid. Net als Doesburg ligt Elst in het aartsbisdom Utrecht, waarvan de toenmalige aartsbisschop, Mgr. Andreas Schaepman, al enigszins bekend was met de Congregatie. Het overleg tussen hem en Mgr. Zwijsen verliep weliswaar moeizaam, maar al in juni van genoemd jaar vertrokken er zes zusters naar het Betuwse dorp voor een bewaarschool en een naaischool.²⁶

Beverwijk lag een eind weg in Noord-

Holland en bovendien in het bisdom Haarlem.²⁷ De entree in een vreemd bisdom ging gewoonlijk gepaard met de nodige (kerk-juridische) hindernissen, maar daar stond tegenover dat de bisschop, Mgr. Gerardus Wilmer, de Congregatie, waarvoor hijzelf mede de Regel had geschreven, heel welgezind was. Eind november van genoemd jaar vertrokken er vijf zusters naar Beverwijk voor onderwijs aan een naai-, brei- en bewaarschool.²⁸ Dat zal de oude bisschop nog enige vreugde hebben gegeven; kort daarna, op 1 januari 1877 overleed hij op 76-jarige leeftijd.²⁹

Het daarop volgende decennium stond meer in het teken van consolidatie en het op de juiste manier naleven van de Regel. In januari 1886 kondigde bisschop Godschalk bij Moeder Constantia een bisschoppelijke visitatie aan.³⁰ Zelf had hij het te druk, namens hem zou vicaris Franciscus Swagemakers – die nota bene al 26 jaar directeur van de Congregatie was – op bezoek komen. De vicaris voerde met iedere zuster een persoonlijk gesprek, toetste alles aan

Gerardus Wilmer was de grote steun en toeverlaat van pastoor Heeren. Hij was medesamensteller van de Regel, haalde de zusters – met weinig succes – naar Boxtel en later – met meer succes – naar Beverwijk. Van hem zijn alleen portretten vervaardigd nadat hij bisschop van Haarlem was geworden. Deze chromolithografie toont het Nederlands bisschoppencollege in 1869. Van links naar rechts: Mgr. J.A. Paredis (Roermond), Mgr. J. Zwijsen ('s-Hertogenbosch), Mgr. A.I. Schaepman (Utrecht), Mgr. G.P. Wilmer (Haarlem) en Mgr. J. van Genk (Breda).
Utrecht, Museum Catharijneconvent.

²⁵ Pas vanaf 1916 beschikte de Congregatie over een eigen zuster econoom.

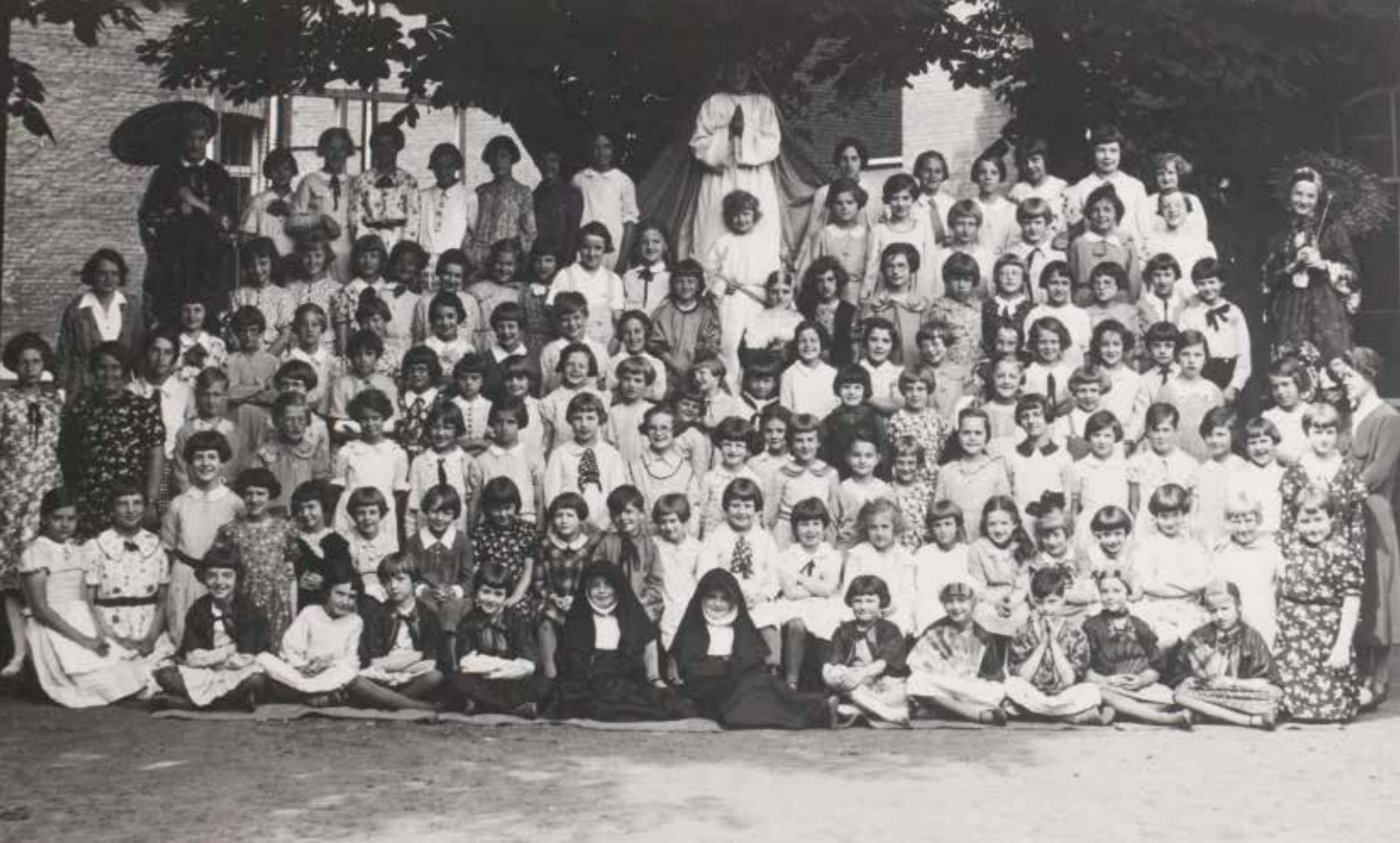
²⁶ Zr. Anastasia van der Burgt (overste), Zr. Gertrudis Bogaerts, Zr. Odilia Leyen, Zr. Seraphina Küster, Zr. Angela van Ertrijck, en Zr. Josepha Huiben. Zie ook Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 98-99. Voor een korte geschiedenis van de afdeling in Elst, zie *KKC* 5 (1976) 43-46.

²⁷ Bij de oprichting ervan in 1853 was het bisdom Haarlem groter in omvang dan het huidige bisdom Haarlem/Amsterdam. Pas in 1955 werd het gesplitst in het bisdom Haarlem en het bisdom Rotterdam.

²⁸ Zr. Emmanuël Teunissen (overste), Zr. Augustina van den Heuij, Zr. Dymphna van der Donk, Zr. Gudula Mol, Zr. Regina Dekkers.

²⁹ De kroniek vermeldt dat Moeder Constantia Mgr. Wilmer nog op zijn sterfbed had bezocht en met hem had gesproken over de nieuwe afdeling. Voor meer over de afdeling in Beverwijk, zie paragraaf 4.4.

³⁰ In 1886 was de derde bisschoppelijke visitatie in het bestaan van de Congregatie. De eerste was in november 1859, kort na het overlijden van Heeren, de tweede in augustus 1870.

Leerlingen van de in 1887 geopende Mariaschool in de Orthenstraat. Dit tafereel dateert van een halve eeuw later en staat duidelijk in het teken van de missie in China. Midden vooraan zitten twee als zusters (missionarissen) verklede meisjes. Sommige meisjes dragen een oosterse waaier en hoofddoek, twee leerkrachten dragen een parasol. Aan de maskerade nemen geen echte zusters deel. Foto: *Het Zuiden. 's-Hertogenbosch, Stadsarchief, Beeldbank 0007291.*

de *Regel* en bevond de hele gang van zaken in de Congregatie prima in orde. Zoals te verwachten van een slager die zijn eigen vlees keurt, waren er geen verbeterpunten. Afrondend drukte hij de zusters op het hart om de Regel hoog te achten en niet af te wijken van de spreuk van de Congregatie: ‘Geheel de Regel en niets dan de Regel’ (artikel 105). Het

lijkt erop dat Moeder Constantia en vicaris Swagemakers het er, helemaal in de geest van Heeren, over eens waren dat de Congregatie zo wel groot genoeg was en dat er niet meer afdelingen bij hoefden te komen.³¹ Het naleven van de Regel stond bij hen voorop.³²

³¹ Zie paragraaf 2.6.

³² Zie paragraaf 3.3.

Op 31 maart 1887, een jaar na de visitatie overleed de geliefde directeur. Hij was afkomstig uit een rijke familie en liet de Congregatie een legaat van 10.000 gulden na. De formule dat de vicaris-generaal van het bisdom tevens directeur van de Congregatie was, was goed bevallen en werd daarom voortgezet. Op 16 april 1887 verleende de bisschop beide titels aan Antonius van de Laar, net als Swagemakers voormalig professor aan het grootseminarie in Haaren. Van de Laar bleek een stuk afstandelijker te zijn dan zijn voorganger, maar had als bijzondere eigenschap dat hij op en top een onderwijsman was. Zijn devies luidde: ‘Studeer zó, alsof gij altijd blijft leven; leef zo alsof gij elke dag kunt sterven’.³³ Enkele maanden na zijn aantreden, op 18 juli, maakte de kersverse directeur de opening mee van de nieuwe door de zusters verzorgde Mariaschool in de Orthenstraat, de voortzetting van de verkrotte school aan de Tolbrug.

Nog steeds in 1887 begon de Congregatie met een tweede afdeling in het Utrechtse diocees, en wel in Montfoort. De plaatselijk pastoor, Wilhelmus Holland, was voordien pastoor in Dieren en had in die periode een uitstekende band opgebouwd met de zusters in het nabije Doesburg. In Montfoort trof hij

een parochieschool aan die werd gerund door de zusters van Roosendaal. Toen die overhaast moesten terugkeren naar hun Moederhuis, vond Holland in de Zusters van de Choorstraat de reddende engelen. Op 14 november 1887 betrokken zeven zusters het Liefdehuis in Montfoort. Na enkele jaren zouden de zusters ook de zorg van een gasthuis voor minvermogene ouderen, het Sint-Antoniuspension, op zich nemen.³⁴

Wellicht heeft de komst van de nieuwe directeur een extra zetje – of zet – gegeven aan de vestiging in Montfoort. Hoezeer het blikveld van Moeder Constantia meer naar binnen dan naar buiten was gericht, komt treffend naar voren uit de notulen van de bestuursvergadering van 14 juli 1888. Om te beginnen drukt Moeder Constantia alle oversten op het hart dat zij het leven van de aan hen onderhorige zusters zo aangenaam mogelijk dienen te maken. Vandaar dat de zusters voortaan recht

³⁴ Zr. Nicolaia Vessies (overste), Zr. Christina Voskuylen, Zr. Odulpha Paaymans, Zr. Ludgardis Cras, Zr. Pia Jansen, Zr. Wilhelmina Heesters, Zr. Concordia Berendsen. In 1924 startte de Congregatie in Montfoort ook een nieuwe meisjesschool, de Carolusschool, zie *KKC* 8 (1979) 151-153. In 1951 hadden in Montfoort 21 zusters de zorg voor 120 bejaarden, zie *De Heeriaan* 2 (1951-1952) nr. 1, 15-16. In 1974 werd Zr. Helwina Heijmans, directrice van het pension, benoemd tot ereburgeres van Montfoort, zie *KKC* 3 (1974) 83-85. Begin 1984 werd de afdeling opgeheven. Zr. Virginie Langerhorst en Zr. Longina Verboort bleven nog tot eind 1997 in Montfoort woonachtig en werkzaam, zie *KKC* 13 (1984) 112-115; *KKC* 16 (1987) 224-226; *KKC* 27 (1998) 22-27. Bijzonder is dat deze laatste zuster dezelfde kloosternaam heeft gekozen als Zr. Longina Evers die voordien tot de afdeling in Montfoort behoorde.

³³ Voor een korte levensschets van de uit Helmond afkomstige Antonius van de Laar (1832-1902), zie Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 59-60.

hebben op meer recreatie en zo nu en dan een versnapering. Dan vervolgt Moeder Constantia dat het voor veel zusters erg vermoeiend is om te luisteren naar de meditatie's wanneer deze worden voorgelezen. Vandaar dat zij allen een eigen meditatieboek krijgen. Zo kan ieder daaruit lezen op momenten die haar het best passen.³⁵

Enkele maanden na deze vergadering, op de ochtend 24 november 1888, overleed Moeder Constantia onverwacht in de Sint-Janskerk, nadat zij tijdens de mis onwel was geworden. Zr. Louisa vermeldt over haar: 'Zij was de laatste overste onder wie de Congregatie zich vooral toelagde op de zorg voor oude vrouwen en kinderen'.³⁶

4.3. Snelle groei (1888-1920)

Op 8 december 1888 kozen de zusters een nieuwe algemene overste, Zr. Candida Beyer, tot dat moment novicemeesteres. Anders dan haar voorgangster, zou zij zich vooral richten op meer en hogere opleidingen van de jonge zusters. Dit beleid had enerzijds te maken met de alom in Nederland aanwezige vraag naar vrouwelijke religieuzen als – goedkope – leerkrachten aan katholieke scholen, en anderzijds

met de steeds hogere eisen die overheidsinstanties stelden aan onderwijzers.³⁷ Er lag een goede samenwerking in het verschiets tussen Moeder Candida en vicaris Van de Laar, hij was immers een echte onderwijzman.³⁸

4.3.1 Ruimte creëren

Al een jaar na Moeder Candida's verkiezing zette de Congregatie een belangrijke stap met de keuze voor een eigen onderwijzeressenopleiding aan het Moederhuis. Deze opleiding zou na een bescheiden start leiden tot de oprichting van Kweekschool Concordia, een apart chapter in de geschiedenis van de Congregatie.³⁹ Om voldoende ruimte te creëren in het Moederhuis, werd in het nabije Orthen een nieuwe afdeling gepland, het Sint-Jozefgesticht, bestaande uit een klooster, een school en een heuse boerderij. Die laatste was vooral bedoeld om in de toekomst de Bossche zusters en hun vele kostgangers van zuivelproducten te kunnen voorzien.

Tot grote vreugde van de plaatselijke pastoor, Ludovicus Schutjes, hierboven al genoemd als de geschiedschrijver van het bisdom, arriveerden op 16 mei 1890 tien zusters in Orthen.

Kinderen van het Sint-Jozefgesticht in Orthen, ca. 1930. *Archief DMJ*.

Twee weken later volgden uit Den Bosch veertig half-wezen, een hele verhuizing.⁴⁰ Voor de kinderen moet dat niet alleen een enorme verandering, maar ook een enorme verademing zijn geweest, voortaan hadden zij licht, lucht en ruimte. Vier jaar later zou een deel van de

tuin worden bestemd tot eigen kerkhof van de Congregatie.⁴¹ Orthen ontwikkelde zich al snel tot belangrijk steunpunt voor het Moederhuis, niet alleen vanwege de boerderij, maar ook vanwege een grote wasserij en bakkerij. Dankzij de

³⁵ Het betrof het meditatieboek van Bruno Vercruysse, *Nieuwe praktische overwegingen voor alle dagen des jaars over het leven Onzes-Heeren Jesus-Christus voornamelijk ingericht ten gebruike van religieuzen*, Brussel 1870, of latere druk.

³⁶ Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 35-36.

³⁷ Vgl. Driessen & Van de Ven, *Zusters van JMJ*, 148-151.

³⁸ Voor een korte levensschets van de uit Azewijn (bij 's-Heerenberg) afkomstige Maria Beyer (1831-1908) en haar verrichtingen als Moeder Candida, zie Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 52-53; *De Heeriaan* 45 (2016) nr. 2, 9-15.

³⁹ Zie paragraaf 4.5.

⁴⁰ Naar Orthen verhuisden Zr. Helena Achterberg (overste), Zr. Odilia Leyen (assistente), Zr. Beatrix Grewen (schoolhoofd), Zr. Columba Wilting, Zr. Huberta van Houts, Zr. Valeria van Herpen, Zr. Fortunata Aalthuizen, Zr. Ambrosia Detters, Zr. Vincentia van Uden, Zr. Gabriël Evers. Pastoor Ludovicus Schutjes († 1892) gold ook in ander opzicht als een bijzonder man omdat hij afkomstig was uit een gezin van tien zonen.

⁴¹ Niet alle zusters zijn na hun overlijden in Orthen en later in Nuland begraven. Ook in Hintham en Udenhout zijn zusters begraven, hun stoffelijke resten werden in 1953, respectievelijk in 1993 overgebracht naar Nuland. De zusters die verbonden waren aan een van de Amsterdamse afdelingen en in de hoofdstad kwamen te overlijden, vonden hun laatste rustplaats op Buitenveldert. In juni 1915 werd de jonggestorven Zr. Nicodema van Bree (van de Banstraat) daar begraven in een nieuw zustergraf.

technische vooruitgang kon een kleine kwart eeuw later in Orthen ook brood gebakken en linnengoed gewassen worden met behulp van stoommachines, wat weliswaar veel energie kostte maar tevens veel kostbare arbeidskrachten uitspaarde.

Met een eigen onderwijzeressenopleiding en een eigen boerderij was de Congregatie duidelijk op uitbreiding uit. De visie van Heeren dat de Congregatie beter klein kon blijven was niet meer leidend. Zijn Regel was nog heilig voor de zusters, maar zou na 1890 iets van zijn glans verliezen. In overeenstemming met de Regel had het Congregatiebestuur in 1870 bepaald dat het aan zusters was toegestaan hun bekeringen en zonden aan hun overste te openbaren, omdat dat het gemeenschapsleven ten goede kon komen.⁴² Twintig jaar later zag het bestuur zich echter genoodzaakt om hierop terug te komen. Vanwege nieuwe richtlijnen van paus Leo XIII moest in opdracht van bisschop Godschalk alles uit de constituties worden geschrapt wat ging over de openbaring van het innerlijk geweten aan de overste of de novicemeesteres, die zaken hoorden uitsluitend bij de biecht thuis. Een overste mocht aan de zusters zelfs niet toestaan om vrijwillig te spreken over inwendige bekeringen of soortgelijke zaken,

alleen over uiterlijke overtredingen mocht gesproken worden.⁴³

De omslachtigheid van dit bestuursbesluit kwam overeen met de beladenheid en gevoeligheid van de zaak waar het over ging. Kort gezegd devalueerde de overste als vertrouwenspersoon en gezagsinstantie voor de zusters, terwijl de biechtvader op die twee punten juist promoveerde. Op gezag van paus en bisschop moest de Regel nog op andere punten worden aangepast en uitgebreid, wat in 1894 leidde tot een nieuwe door vicaris Van de Laar verzorgde editie van de voormalige Regel of constituties.⁴⁴

In de geest van paus Leo werd ook het gebruik afgeschaft dat een zuster bij een schuldbekentenis moest knielen voor de overste. Die verandering ging echter voor velen te ver. Vandaar dat het bestuur in 1893 weer toestemming gaf om te knielen. De zusters waren nu eenmaal gehecht aan dit gebruik, het bevorderde de ootmoedigheid. Nog in 1926 bepaalde het bestuur dat het aanbeveling verdient dat de zusters, ook degenen die eeuwige geloften hebben afgelegd, blijven knielen als ze iets vragen

of als ze een opmerking krijgen.⁴⁵

Zo minutieus en scrupuleus als de Congregatie omging met zaken betreffende de Regel en het innerlijk leven, zo voortvarend ging zij te werk met verzoeken om ergens een nieuwe afdeling te vestigen. Keer op keer werden deze afgewezen vanwege een tekort aan geschikt personeel, maar in het voorjaar van 1893 had de pastoor van Liessel, Gerardus E. van den Bosch, geluk. Volgens afspraak zouden de Zusters van Veghel naar Liessel komen, Van den Bosch had alles al voor hen in orde gemaakt, woonhuis, kapel en schoolgebouwen. Maar vanwege veel onverwachte zieken en andere tegenspoed in Veghel ging het hele spul niet door. Vandaar dat Van den Bosch zich nu, via vicaris Van de Laar, tot de Congregatie wendde. Moeder Candida en een van haar assistentes gingen ter plaatse kijken, bevonden alles keurig in orde, en al snel werd besloten om naar Liessel te gaan. Op 18 oktober, slechts enkele maanden na het verzoek van pastoor Van den Bosch, arriveerden er vier zusters in Liessel en twee weken later nog twee.⁴⁶ De overste van de nieuwe afdeling, Ignatia van Gennip, genoot een bijzondere status binnen de Congregatie,

omdat zij in 1856 op miraculeuze wijze was genezen van een ernstige kwaal.⁴⁷

Na zoveel jaren klinkt het, oneerbiedig gezegd, alsof de algemene overste zo maar ‘een blik zusters’ hoefde open te trekken. Het aantal roepingen in deze tijd was inderdaad heel groot en nam zelfs steeds verder toe. Van 1881 tot en met 1890 traden er 53 zusters in, van 1891 tot en met 1900 zelfs 125. In die tijd kozen in katholiek Nederland veel meisjes voor een leven als religieuze. Maar dat de zusters zo happig waren op Liessel, terwijl ze bij andere verzoeken om een nieuwe afdeling veel terughoudender waren, kan misschien tevens beschouwd worden als een nagalm van de oude wedijver met Veghel.⁴⁸

Onder Moeder Candida was de Congregatie goed op stoom gekomen. Eind 1894 zat haar termijn als algemene overste erop, en omdat zij inmiddels de zestigjarige leeftijd was gepasseerd, werd overeenkomstig de Regel bij Mgr. Wilhelmus van de Ven speciale toestemming gevraagd om deze bediening nog drie jaar te mogen voortzetten. Tot verbijstering van haar medezusters wees de bisschop dit verzoek echter af en bleef hij bij zijn besluit. Gelaten vermeldt de kroniek: ‘God had gesproken door de mond van het Hoge Geestelijk Gezag. Zijn alwijze, ofschoon voor ons ondoordringelijke

⁴² Archief DMJ, Bestuursarchief, 54 (Notulenboek 1868-april 1917), vergadering 18 augustus 1870.

⁴³ Archief DMJ, Bestuursarchief, 54 (Notulenboek 1868-april 1917) vergadering 9-11 augustus 1890. Ibidem vergadering 4-5 juli 1891, n.a.v. het decreet van Leo XIII op 17 december 1890. Zie ook *Collectio epistolarum pastoralium* deel III, 243-247; *Constitutien en directorium der Zusters van Liefde*, 202-206 (Decreet *Quemadmodum*).

⁴⁴ *KKC* 17 (1988) 22-23, 103-105.

⁴⁵ Archief DMJ, Bestuursarchief, 56 (Notulenboek september 1925-mei 1949). Mei 1926.

⁴⁶ Zr. Ignatia van Gennip (overste), Zr. Gudula Mol (assistente), Zr. Hilaria Keukens, Zr. Flora Ghijssels, Zr. Grada Hendriks en Zr. Bonifacia van der Linden.

⁴⁷ Zie par. 3.4.1.

⁴⁸ Zie paragraaf 2.2.

schikking moest volvoerd worden'.⁴⁹

En zo werd tamelijk onverwacht een nieuwe algemene overste gekozen, de 39-jarige Concordia Berendsen.⁵⁰ Net als haar voorgangerster was Moeder Concordia een echte onderwijsvrouw en daarnaast heel doortastend. Tijdens haar bestuursperiode kwamen er ettelijke nieuwe afdelingen bij, verbeterde de huisvesting van de scholen, werd de onderwijzeressenopleiding opgeschaald van normaal-school naar kweekschool, werd er een heel nieuw scholencomplex aan de Papenhulst gebouwd en kwam er ook een nieuwe en grotere kapel voor het Moederhuis.

Met deze jonge overste vierde de Congregatie op 7 juli 1895 haar 75ste verjaardag. Op dat moment waren er 191 zusters, waarvan 154 geprofesten en 37 novicen. Gezamenlijk onderwezen zij 2910 kinderen en 40 educandinen, verpleegden zij 203 vrouwelijke personen en zorgden zij (zonder verpleging) voor 118 mannelijke personen. Pastoor Heeren zou ervan geschrokken zijn: bij zijn overlijden telde de Congregatie 68 zusters, geprofesten en novicen tezamen. In 35 jaar tijd was hun aantal dus bijna verdrievoudigd.

⁴⁹ Archief DMJ, Bestuursarchief, 159, Kroniek II, 30-32. Volgens Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 54, had de bisschop de situatie goed ingeschat omdat Zr. Candida's vermogens toen aan het verminderen waren.

⁵⁰ Voor een korte levensschets van de uit Doesburg afkomstige Cornelia Johanna Maria Berendsen (1855-1911) en haar verrichtingen als Moeder Concordia, zie *De Heeriaan* 45 (2016) nr. 3, 13-17.

Een jaar na het jubileum werd weer een grote stap vooruit gezet. Reeds in de bestuursperiode van Moeder Candida had de Congregatie besloten om naar Amsterdam te gaan. Dat was, zoals bij de meeste nieuwe afdelingen, om daar onderwijs te geven, maar er was nog een bijkomend motief. In de hoofdstad waren veel opleidingsinstituten, waaraan jonge zusters een acte konden halen. Dan was het wel zo handig als de Congregatie ter plaatse een pied-à-terre had. En zo vertrokken er op 24 februari 1896 acht zusters naar de nieuwe afdeling in de Amsterdamse Rustenburgerstraat.⁵¹

4.3.2 A.u.b. Hollands praten

De expansie van de provincie naar de hoofdstad had consequenties voor de groeps cultuur van de Zusters van de Choorstraat. Al kwamen alle zusters uit nette families, toch waren velen van hen van huis uit nogal spontaan in de omgang, tegen het boerse aan. Met zulke manieren, in combinatie met een Brabantse tongval, sla je geen goed figuur in de stad en zeker niet in Holland. En met zulke manieren straal je weinig gezag uit als docente aan de onderwijzeressenopleiding. Wellicht ergerde Moeder Concordia, die zelf afkomstig was uit een deftige familie, zich al tijdens haar noviciaat aan het ongedwongen gedrag van

⁵¹ Zie paragraaf 4.4.

Zr. Concordia Berendsen, algemene overste van 1894 tot 1911.

haar medezusters, in ieder geval achtte zij de tijd gekomen om de etiquette op een hoger niveau te brengen.⁵²

Vandaar dat vanaf 1901 het Congregatiebestuur geregeld met bepalingen kwam ten behoeve van de zedelijkheid en de welgemaanierdheid. Zo mochten de zusters niet met mannen converseren, met uitzondering van geestelijken en dat alleen als het echt nodig was. Wanneer een overste voor een of andere

⁵² In vergelijking met andere zustercongregaties genoten liefdezusters geen hoge status; zij waren zelf vaak afkomstig uit eenvoudige gezinnen en hun onderwijs gaven zij vaak op armenscholen, zie Eijt, *Religieuze vrouwen*, 284-293.

zaak een priester moest spreken, hetzij in het klooster hetzij op de pastorie, dan diende zij zich steeds door een zuster te laten vergezellen, zoals een gewone zuster in dergelijke gevallen eveneens altijd door haar overste of een van haar medezusters vergezeld diende te zijn.

Wat goede manieren betrof, was er heel wat bij te spijkeren. Zo mochten de zusters elkaar geen bijnaam geven, wat destijds heel gebruikelijk was, vooral in dorpse kringen. Zij moesten elkaar steeds met Zuster aanspreken, dus niet 'Josepha' maar 'Zuster Josepha', ook niet tutoyeren maar netjes 'U' zeggen. Helemaal uit den boze waren lichamelijke aanrakingen. Elkaar een hand geven was nergens goed voor, zelfs als men, zoals de zusters in Amsterdam, handschoenen droeg. Met die bepalingen was nog niet alles op stel en sprong geregeld. Het aantal jonge zusters was groot en begin twintigste eeuw traden er jaarlijks wel vijftien tot twintig jonge vrouwen in, bruisend van levensenergie. Dezen mochten tijdens de recreatie niet stoeien, schateren, luid lachen en gillen, maar moesten 'de religieuze deftigheid in het oog houden, dit is ook bevorderlijk aan de onderlinge liefde, die we algemeen voor elkaar moeten hebben'.⁵³

Ook in latere jaren werd de zusters op het hart gedrukt zich fatsoenlijk te gedragen.

⁵³ Archief DMJ, Bestuursarchief, 54 (Notulenboek 1868-april 1917), vergadering augustus 1901. Vgl. Ibidem vergadering april 1896.

Een van de vele Bossche Mariabeelden staat in de zestiende-eeuwse Ruissche Poort, tussen de Orthenstraat (links) en de Hooge Steenweg (rechts). Links naast en achter de Poort is een deel van het voormalig klooster van de Zusters van de Choorstraat te zien. De quasi middeleeuwse gevel daarvan dateert van 1922. Foto: Charles Caspers.

Ze mochten niet snoepen in treinen en trams omdat ze zonder dat te doen al genoeg opvielen, en evenmin de lolbroek uithangen, want dat paste niet bij welopgevoede mensen, en zeker niet bij religieuzen.⁵⁴ Nog in de jaren dertig werd aan de zusters gevraagd om a.u.b. *Hollands* te praten en niet zo boers te doen, niet 'hè?' te zeggen maar netjes 'Wat blijft u?' Veel onderwijzusters realiseerden zich niet

hoe onbehouden ze overkwamen: 'De inspecteurs en inspectrices spreken erover'.⁵⁵

4.3.3 Aanpassing van de Regel

Terug naar de beginjaren van de twintigste eeuw. Ondanks de provinciale handicap etaleerden de Zusters van de Choorstraat zich met Moeder Concordia als een echte onderwijscongregatie, buiten maar ook binnen Den Bosch. Zo werd in november 1901 het scholencomplex in de Orthenstraat uitgebreid met een nieuwe afdeling, het tweede klooster van de Congregatie in de stad. Veertien zusters namen hier hun intrek.⁵⁶ Enkele maanden later, op 20 mei 1902, overleed de vicaris. Tot zijn opvolger als vicaris-generaal en tevens directeur van de Congregatie benoemde bisschop Van de Ven Jac. Pompen, tot dan pastoor van Meerveldhoven.

De nieuwe directeur was niet zo'n sublieme onderwijsman als zijn voorganger, maar op een ander vlak bleek al spoedig dat de zusters het ook met hem getroffen hadden. Al waren zij

steeds meer een onderwijscongregatie geworden, zij waren dat niet uitsluitend. Naast het onderwijs waren er nog altijd de liefdewerken van het eerste uur: zorg voor kwetsbare kinderen en ouderen. In de praktijk was meer dan eens gebleken dat de bepaling in de Regel dat de zusters geen mannen mochten verplegen (artikel 1), grote problemen kon geven bij het runnen van een gasthuis. In 1862 was deze bepaling voor de zusters reden geweest om zich terug te trekken uit Boxtel, en nu dreigde iets soortgelijks te gaan gebeuren in Beverwijk.

De tijden waren echter veranderd en de halsstarrigheid waarmee voorheen Moeder Rosalia aan de Regel vasthield gold zeker niet voor Moeder Concordia. En zo vroeg in het najaar van 1904 vicaris Pompen in Rome namens de zusters permissie om voortaan ook mannen te mogen verplegen. Voor de groei en bloei van de Congregatie was dat bepaald nodig. In de Eeuwige Stad draaiden de ambtelijke molens gelukkig snel en op 23 januari 1905 – 'het trouwfeest van Jozef en Maria' vermeldt de kroniekschrijfster er enthousiast bij⁵⁷ – willigde Rome het verzoek in.

Met dit goede nieuws als een soort wind in de rug ging de expansie van de Congregatie onverminderd voort. Nog in april 1905 kwam er een nieuwe afdeling met tien zusters in de

Amsterdamse Banstraat, en in september 1906 kwam er een met vijf zusters in het Zuid-Hollandse Stompwijk (thans gemeente Leidschendam-Voorburg), en in september 1907 kwam er een met zes zusters in de het Oost-Brabantse Vlierden. Naast deze afdelingen in eigen land was de Congregatie in het najaar van 2006 met vier zusters begonnen aan de missie in Brazilië, wat het totaal brengt op vier nieuwe afdelingen binnen 2,5 jaar tijd.

Op 28 april 1911, terwijl de Congregatie op volle toeren draaide, de Choorstraat vanwege de uitbreiding van het Moederhuis één grote bouwplaats was en de nieuwe kweekschool haar voltooiing naderde, overleed Moeder Concordia op 55-jarige leeftijd. Zij was in het Bossche Carolusziekenhuis opgenomen voor een medische ingreep die zich niet ernstig liet aanzien. De verslagenheid was groot, want allen hadden haar terug thuis verwacht en daardoor had niemand afscheid van haar genomen. Overeenkomstig de traditie begonnen de zusters daags na de begrafenis met een novena opdat God hen zou bijstaan bij het kiezen van een nieuwe algemene overste. Dat werd op 11 mei Zr. Simplicia Verhuizen, net als haar voorgangsters een sterke, bindende persoonlijkheid.⁵⁸

⁵⁴ Archief DMJ, Bestuursarchief, 54 (Notulenboek 1868-april 1917), vergaderingen december 1914 en augustus 1916.

⁵⁵ Archief DMJ, Bestuursarchief, 56 (Notulenboek september 1925-mei 1949), vergaderingen van mei 1932 (punten 15-16) en juni 1933 (punten 29 e.v.).

⁵⁶ Zie Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 113. Het betrof: Zr. Philippa Jansens (overste), Zr. Antonia van de Goor (assistente), Zr. Delphina Heyerman, Zr. Ludgardis Cras, Zr. Wilhelmina Heesters, Zr. Chantal Verschure, Zr. Thecla Roestenberg, Zr. Leontia Gijsberts, Zr. Bonifacia van der Linden, Zr. Julia Voets, Zr. Engelbertha Vugts, Zr. Gonsalva van de Liefvoort, Zr. Augustino van Gogh en Zr. Henricus Verbaan. De modernisering van het complex ging verder, met als resultaat compleet nieuwe scholen in het voorjaar van 1906.

⁵⁷ Over dit weinig bekende feest, zie Kronenburg, *Maria's feestkring in Nederland*, 105-107.

⁵⁸ Voor een korte levensschets van de uit Someren afkomstige Maria Johanna Verhuizen (1873-1949) en haar verrichtingen als Moeder Simplicia, zie *De Heeriaan* 45 (2016) nr. 4, 13-17 en 46 (2017) nr. 1, 12-15.

Christus die zijn Heilig Hart toont. Onderdeel van de monstrans (verguld zilver, hoogte 42,5 cm) die Moeder Concordia Berendsen in 1905 aan de Congregatie schonk bij gelegenheid van haar 25-jarig kloosterfeest. *Moederhuis DMJ*.

Moeder Simplicia zou onder de algemene oversten recordhoudster worden als het ging om het oprichten van nieuwe afdelingen. Dat begon met Waalre. In april en mei 1912 namen zes zusters daar de zorg van een school en een bejaardenhuis op zich.⁵⁹ In juni 1913 deden

eveneens zes zusters hetzelfde in Nuland.⁶⁰ In dat jaar werden er tevens voorbereidingen getroffen om naar Den Haag te gaan, wat daadwerkelijk gebeurde in de late zomer van 1915, met enige vertraging omdat inmiddels de Grote Oorlog was uitgebroken.⁶¹

De voortdurende groei van de Congregatie had tot gevolg dat de bestuursorganisatie en -cultuur veranderde. Ooit kenden alle zusters elkaar, meer of minder goed, maar die tijd was voorbij. Voor de zusters van het bestuur was het een hele klus om voortdurend te werken aan de juiste samenstelling van zowel de al langer bestaande als de nieuwe afdelingen. Zoals Heeren de zusters al op het hart had gedrukt, stond of viel een afdeling vaak met een goede overste. Ging het minder goed op een afdeling, dan werd soms een ervaren overste van een andere afdeling ‘ingevlogen’. Een kersverse overste, die eerst ergens assistente was geweest, liet men gewoonlijk beginnen in een afdeling met een goed draaiend team.

Wanneer een zuster uitviel, vooral als dat een overste was, had dat soms een domino-effect tot gevolg. Een willekeurig voorbeeld

bieden de notulen van de bestuursvergadering van oktober 1912: Zr. Philippa Jansens, overste te Best, sukkelde al acht maanden met haar gezondheid. Men bleef bidden voor beterschap, maar de dokter had gezegd dat het zo niet langer kon. Vandaar dat het bestuur Zr. Gonsalva van de Liefvoort, assistente te Liessel, tot nieuwe overste van de afdeling in Best koos. Zr. Philippa kon dan rustig gaan leven in Orthen. Vervolgens benoemde het bestuur Zr. Clementina van Santvoort, die werkzaam was in Amsterdam, tot nieuwe assistent te Liessel. In Amsterdam werd de plaats van Zr. Clementina opgevuld door Zr. Liguorio van Hees, die op haar beurt werd vervangen door Zr. Aemilia van Kempen, die op haar beurt werd vervangen door Zr. Candida van Vorsselen, elke zuster afkomstig van een andere afdeling.

Overigens was het leven in Orthen niet zo rustig als het bestuur vermoedde. De zusters daar moesten in parochieverband en voor de verzorging van de kinderen samenwerken met leken en tussen beide groepen boterde het niet. Begin 1913 constateerde het bestuur gramstorig over Orthen:⁶²

‘De dames die in het patronaat werkzaam waren, schreven er de zusters zowat de

wetten voor! Daarom moesten er maatregelen genomen worden. (...) Zusters met dames samenwerken, dat mag niet en dat gaat ook niet, de ondervinding had al teveel geleerd’.

De stekeligheid tussen zusters en dames is een vaker voorkomend fenomeen in de geschiedenis van de Congregatie, bijvoorbeeld in het weeshuis aan de Keizerstraat, een halve eeuw voor de spanningen in Orthen.⁶³

4.3.4 Herrie in het Moederhuis

In 1913 diende Mgr. Pompen de constituties (Regel) op enkele punten aan te passen. Dit leidde nog in hetzelfde jaar tot de gecombineerde uitgave van de constituties en een directorium.⁶⁴ Daarnaast actualiseerde hij de *Wenken en raadgevingen voor de oversten*, die niet onder ogen mochten komen van de ‘gewone’ zusters, ook niet van de assistenten. Voor deze laatste kwamen er speciale (losbladige) wenken, die evenmin door gewone zusters gelezen mochten worden, maar natuurlijk wel door de oversten. Zo werd de hiërarchische indeling in verschillende rangen nog verder aangescherpt.

⁵⁹ Zr. Honorata van der Weijden (overste), Zr. Antonina van Lent (assistente), Zr. Antoine de Groot, Zr. Fabiana Swinkels, Zr. Norbertina van Rixtel, Zr. Suzanna Heeremans. Zie Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 118-119. In 1979 nam de laatste zuster en tevens kloosterjuf, Zr. Norbertini Lases, afscheid van Waalre.

⁶⁰ De eerste zes zusters in Nuland waren: Zr. Emerentiana Hooyman (overste), Zr. Marcella Eliëns, Zr. Fabiana Swinkels (die dus overkwam uit Waalre), Zr. Gerardus Majella Jansen,

⁶¹ Bonaventura Westerich, Zr. Hieronyma Carnas. Er was vanaf het begin ook een lekenonderwijzeres.

⁶² Voor de afdeling in Den Haag, zie par. 4.4.

⁶³ Archief DMJ, Bestuursarchief, 54 (Notulenboek 1868-april 1917), vergadering januari 1913.

⁶⁴ Zie paragraaf 2.8.3. In de verpleging en verzorging hebben religieuzen lange tijd een neerbuigende houding ingenomen tegenover lekenpersoneel, zie Van Heijst, Derks & Monteiro, *Ex caritate*, 321-325.

⁶⁵ *Constitutien en directorium der Zusters van Liefde onder de benaming van Dochters van Maria en Jozef, gevestigd te 's-Hertogenbosch*, Sint-Michiëlsgestel 1913. KKC 17 (1988) 104-105. Zie ook Eijt, *Religieuze vrouwen*, 141, 304.

Om de laatste puntjes op de i te zetten, diende de Congregatie ook een aparte huisoverste voor het Moederhuis aan te stellen. Tot dan toe kwam die functie nog automatisch toe aan de algemene moeder overste. Met de uitvoering daarvan wachtten de zusters nog eventjes, ze wilden eerst wennen aan het idee. Maar in 1917 was het zover. Op 29 september van dat jaar trad Zr. Euphrosina Ernst, overste van de afdeling in Elst, aan in deze nieuw gecreëerde functie.⁶⁵ Zr. Leontina Bevers werd haar assistente. Binnen de Congregatie kwam de nieuwe huisoverste van het Moederhuis in rang na de algemene moeder overste, de zusters van het hoofdbestuur en de zuster econoom. Door deze verandering was de Congregatie automatisch een afdeling rijker geworden. De wijze waarop de verandering werd doorgevoerd was echter bijzonder onhandig.

Om het onderscheid tussen beide gezagsinstanties duidelijk te maken nam het hoofdbestuur tijdens de maaltijden in de refter plaats aan een aparte tafel, terwijl de huisoverste aan het hoofd van de grote tafel zat, samen met de andere zusters. De algemene moeder overste had de bel en deed de mededelingen. Gevolg was dat de huisoverste het gevoel kreeg dat zij niets te vertellen had. De kloostergemeenschap begon door die toestand verdeeld te raken in

twee kampen, en de vicaris moest optreden als crisismanager. Gedurende een korte periode nuttigden de zusters van het Congregatiebestuur de maaltijden in een apart kamertje, maar uiteindelijk werd de oplossing gevonden in eenvoud. In januari 1918 kwam het hoofdbestuur weer uit de zelfgekozen ballingschap terug in de refter, maar de bel kwam bij de huisoverste, die voortaan ook de huishoudelijke mededelingen deed. Zo kwam er een einde aan een onverkwikkelijke interne strijd in een periode die verder werd bepaald door grote schaarste en benauwdheid om het oorlogsgeweld in andere Europese landen.

Om schoon schip te maken plaatste de Congregatie Zr. Euphrosina Ernst over naar de Rustenburgerstraat in Amsterdam, en benoemde ze Zr. Albertina van Uden tot de nieuwe overste van het Moederhuis. Men kon weer verder met de orde van de dag. Treuzelen was er niet bij, want in de jaren voor het eeuwfeest nam het werk alleen maar toe. Terwijl heel Nederland op rantsoen moest, kon de Congregatie zelfs uitbreiden.⁶⁶

4.4. Naar Holland

De Congregatie van de Dochters van Maria en Joseph is in Brabant ontstaan en heeft haar Brabantse uitstraling altijd behouden, al is

het maar omdat de zusters altijd fier zijn gebleven op hun tweede naam, ‘Zusters van de Choorstraat’, en omdat zij jaarlijks hun stichtingsfeest, 7 juli, het feest van de Zoete Lieve Vrouw van Den Bosch, met blij gemoed vieren. En natuurlijk ook omdat het Moederhuis anno 2020 nog steeds in de Brabantse hoofdstad staat, in twee eeuwen tijd is het alleen wat opgeschoven, de hoek om van de Choorstraat naar de Papenhulst. Maar in die twee eeuwen hebben de zusters ook in andere provincies en bisdommen gebeden en gewerkt. Zo hebben zij in het bisdom Haarlem maar liefst acht afdelingen gehad: twee in Beverwijk, drie in Amsterdam, een in Stompwijk, een in Den Haag en een in Rotterdam.⁶⁷

Daar, in de Randstad, kwam de Congregatie op onderwijsgebied tot volle bloei. Omdat de Congregatie zich na 1920 steeds meer in buitengewoon onderwijs specialiseerde, zijn de ‘gewone’ onderwijsactiviteiten enigszins in de schaduw van de geschiedenis terechtgekomen. Ook in deze paragraaf volgt geen volledig samenhangend overzicht van de prestaties van afdelingen in Noord- en Zuid-Holland, dat zou wellicht beter passen in een studie over de bijdrage van religieuze congregaties aan het katholiek onderwijs, vooral het meisjesonder-

wijs, in beide provincies. In het onderstaande komen de Hollandse afdelingen kort aan bod, de een meer dan de ander, om een impressie te geven van het reilen en zeilen van de Congregatie boven de rivieren.

4.4.1 Beverwijk (1876-1996)

Op verzoek van de plaatselijke pastoor-deken Balthasar de Groot, hierin gesteund door bisschop Gerardus Wilmer, vestigde de Congregatie in november 1876 een nieuwe afdeling in Beverwijk, het Sint-Antoniusgesticht.⁶⁸ Vijf Zusters van de Choorstraat kwamen in november van dat jaar naar dit overwegend katholieke plaatsje in Kennemerland om daar het onderwijs aan de talrijke jeugd op zich te nemen.⁶⁹ De Sint-Agathaparochie had grote behoefte aan een bewaarschool, een naaischool en een breischool (de laatste voor het avondonderwijs).⁷⁰ In de beginperiode verliepen de werkzaamheden onder gebrekkige omstandigheden. Er kwamen twee keer zo veel kinderen naar school als

⁶⁵ Zr. Euphrosina werd in Elst opgevolgd door Zr. Leonilla van der Bruggen, overste te Stompwijk.

⁶⁶ Over de oorlogsjaren 1914-1918, zie paragraaf 4.6.

⁶⁷ Vergelijk Eijt, *Religieuze vrouwen*, 127-128, 136. Deze auteur kwalificeert de Congregatie nagenoeg als exclusief Brabants, met onderschatting van de afdelingen in de Hollandse provincies.

⁶⁸ Archief DMJ, Bestuursarchief, 158, Kroniek I en 159, Kroniek II; Archief DMJ, J 2, ‘Aantekeningen wegens de Afdeling Beverwijk vanaf augustus 1875 t/m september 1943’; Archief DMJ, CB 1.

⁶⁹ Emmanuël Teunissen (overste), Augustina van den Heuij, Dymphna van der Donk, Gudula Mol, Regina Dekkers.

⁷⁰ De bewaarschool was voor kinderen van twee tot en met zes jaar, dus wat men tegenwoordig een peuterspeelzaal noemt, gecombineerd met wat heden de eerste jaren van de basisschool zijn. In 1877 kwam versterking van Zr. Huberta van Houts, in 1878 van Zr. Rosalia Vermeulen. In 1881 werd Zr. Emmanuël als overste vervangen door Zr. Mathilda van de Grooteveen.

verwacht. Daarnaast was er steeds opnieuw de vraag naar gewoon lager onderwijs, oftewel een taalschool. Op 19 maart 1878 las de deken de eerste mis in het kapelletje van de nieuwe afdeling, waar voortaan ook het Allerheiligste mocht blijven rusten. De zusters, zo ver verwijderd van het Moederhuis, ervoeren de aanwezigheid van de eucharistische Christus als een belangrijke geestelijke krachtbron.⁷¹

Ouders lieten hun kinderen vaak tot hun negende of tiende jaar op de bewaarschool zitten, in de hoop dat hun kroost zo toch een beetje leerde lezen en rekenen. Dat gebeurde inderdaad, onder het mom van ‘aanvangsoefeningen’. De Congregatie wilde wel meer taal- en rekenles geven, maar beschikte over te weinig gediplomeerde ‘leerzusters’. Zodoende bleef er voor Beverwijk, met slechts onge-diplomeerde zusters, niets anders over dan breien en nog eens breien, tot er niets meer te breien was.⁷²

Begin 1881 werd de Congregatie door de nieuwe pastoor voor het blok gezet: de zusters moesten eindelijk met een taalschool beginnen, zo niet dan konden ze weer vertrekken. Moeder Constantia van Meerwijk raadpleegde vervolgens de oversten van alle afdelingen om hun mening te vernemen. Die oordeelden (bijna) eensgezind dat de Congregatie niet uit

Beverwijk mocht vertrekken, maar daar, koste wat koste, met onderwijs moest beginnen.⁷³ En zo arriveerden er spoedig nog twee zusters, een hoofdonderwijzeres en een hulponderwijzeres, en kon nog hetzelfde jaar de taalschool van start gaan, de Sint-Agathaschool.⁷⁴ Financieel kon de afdeling het maar net bolwerken, maar vanaf 1893 ging dat beter. In dat jaar richtte het Beverwijks Armbestuur het Sint-Jozefgesticht op voor arme vrouwen en mannen. De Congregatie was bereid om de verzorging en verpleging van de vrouwen op zich te nemen, en van de mannen alleen de verzorging.⁷⁵ Dat leverde extra inkomsten op.

In 1924 werd in Beverwijk een nieuwe, grotere Sint-Agathakerk met pastorie in gebruik genomen. Op de plaats waar de oude kerk had gestaan, naast het Sint-Antoniusgesticht, kwam een mooi pension voor meer gegoede ouderen, Rustoord Sint-Jozef met ongeveer honderd kamers. Ook hiervan nam de Congregatie de zorg op zich, en zo kwam er in Beverwijk een tweede afdeling, het Sint-Jozefgesticht.⁷⁶ De opbrengsten van het pension waren bestemd voor de verzorging van

arme bejaarden en weeskinderen. Die kwamen op hun beurt terecht in het oude Sint-Jozef-gesticht uit 1893, inmiddels een gebrekkig en ongezond gebouw.

In 1926 werd het gouden jubileum van het Sint-Antoniusgesticht gevierd, maar dat mocht niet verhullen dat de zusters de snelle veranderingen nauwelijks konden bijbenen. In 1927 kwam er in plaats van de oude bewaarschool een nieuwe voorschool of fröbelschool, met acht klassen. Hieraan mochten vier zusters-kleuterleidsters niet meer werken als onderwijzeres, alleen nog maar als helpster. De Congregatie kwam overal gekwalificeerde leerkrachten te kort maar ondanks dat liet Moeder Simplicia zich toch weer strikken door pastor C. Wouterlood van de nieuwe Beverwijkse parochie van O.L. Vrouw van Goede Raad om een directrice en een leerkracht te leveren voor een nog te bouwen school.⁷⁷

In deze noordelijke buitenpost van de Congregatie hebben de zusters altijd hard moeten werken onder weinig ideale omstandigheden. In de jaren dertig ging het op materieel gebied ronduit slecht. Dankzij de werkgelegenheid bij de in 1918 begonnen Hoogovens had Beverwijk eerst een grote bevolkingstoename

gekend, om daarna extra hard getroffen te worden door de economische crisis die als een vloedgolf uit Amerika over Europa spoelde. Er was te weinig werk, veel mensen vervielen in armoede en de parochie was niet meer in staat haar verplichtingen jegens de Congregatie na te komen. In 1933 was een van de zusters zo overspannen geraakt dat ze moest worden opgenomen in een psychiatrische instelling. De overste werd overgeplaatst.⁷⁸ Tot opluchting van de zusters werd in december 1935 het weeshuis opgeheven, handhaving was niet meer verantwoord.⁷⁹ In 1937 werd ook de naaischool opgeheven.

Kort na de Tweede Wereldoorlog, in 1946, nam de Congregatie weer de leiding van de mulo op zich en drie jaar later startte ze met één zuster een fröbelklasje in een noodgebouwtje van de parochie van O.L. Vrouw van Goede Raad. Het argument om dat te doen luidde dat zo kon worden voorkomen dat kinderen van katholieke ouders naar een neutrale school zouden gaan. Voor dit argument was de Congregatie vaker gezwicht, maar de tijd naderde dat ze hierop niet meer kon ingaan, of ze dat nu wilde of niet. In hetzelfde jaar 1949 werden de twee Beverwijkse afdelingen samengevoegd.

⁷¹ Zie paragraaf 3.2.

⁷² Zie ook Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 100-102.

⁷³ Archief DMJ, Bestuursarchief, 54 (Notulenboek 1868-april 1917), 25 februari en 7 maart 1881.

⁷⁴ Zr. Innocentia Berendsen en Zr. Andrea van Hussen.

⁷⁵ De zusters waren bereid om de mannen te voorzien van voedsel en kledij, maar de Regel verbood hun om zieke mannen te verplegen. Dat laatste was pas in 1905 toegestaan.

⁷⁶ De eerste overste werd Zr. Sabina Jansen, assistente werd Zr. Lucia van Santvoort.

⁷⁷ Se tweede directrice van de H. Hartschool in deze parochie was Zr. Dilecta Haaker. Pas in 1987, op 79-jarige leeftijd verhuisde zij terug naar Brabant, zie *KKC* 16 (1987) 63-65.

⁷⁸ Archief DMJ, Bestuursarchief, 56, Notulenboek (september 1925- mei 1949), mei 1933.

⁷⁹ Zie paragraaf 2.8.4 en 2.8.5.

In 1959 was het Sint-Jozefgesticht uitgeleefd. Twee montere zusters en een even montere collega aan de laatste schoonmaak; een oudere heer poseert mee voor de foto. *Archief DMJ*.

In haar Congregatiegeschiedenis uit 1954 zegt Zr. Louisa optimistisch: 'Nog steeds gaat Beverwijk voort met te groeien en te bloeien en te bouwen'.⁸⁰ De zusters bleven inderdaad nog lang present en actief in het noorden, maar met steeds minder waren zij. In 1957 namen

⁸⁰ Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 102.

zij met groot genoeg de leiding op zich van de nieuwe school van het woonwagenkamp in Beverwijk. Zr. Beatrijs Leermakers werd schoolhoofd en dat zou zij bijna 25 jaar blijven. Omdat de gezinnen niet honkvast waren, was klassikaal onderwijs niet mogelijk, ieder kind had een individuele leerroute. Bij de opening van het minischooltje van slechts twee lokalen waren naast de deken en de burgemeester ook bestuurszuster Lambertine Eijgenraam en vicaris Mattheus Oomens aanwezig. De Congregatie sloeg deze nieuwe vorm van onderwijs hoog aan.⁸¹ Twee jaar later ontfermden de zusters zich, samen met lekencollega's, eveneens over het onderwijs in het woonwagenkamp van Velsen.⁸²

In 1961 werd Rustoord Sint-Jozef (125 bedden) uitgebreid met een van alle gemakken voorzien nieuw paviljoen, Lommerlust (120), nog steeds onder supervisie van de zusters.⁸³ Op geleidelijk steeds kleinere schaal, meer ambulant en op oecumenische leest, werkten de zusters verder in het onderwijs, de zorg, de

⁸¹ De Heeriaan 8 (1957-1958) 12-13. In 1971 verhuisde het woonwagenkamp naar Heemskerk, Zr. Beatrijs verhuisde mee, zie *KKC* 9 (1980) 44-49; *De Heeriaan* 38 (2009) 95-98; *De Heeriaan* 43 (2014) nr. 2, 40-41.

⁸² *De Heeriaan* 12 (1962) 141-147; 14 (1964) 27-30. Zie ook paragraaf 6.2.

⁸³ Het paviljoen verrees op dat plaats van het voormalige buitenhuisje van de schrijfsters Betje Wolff en Aagje Deken, 'Lommerlust', waaraan het zijn naam ontleent, zie *De Heeriaan* 10 (1960) 123-125. In 1978 nam de laatste zuster afscheid van het rustoord, Zr. Marie Bernard Haaker, zie *KKC* 7 (1978) 175.

Zr. Stanislaus Kostka Gootink en Zr. Godelieve Bax met hun pupillen van het woonwagenkamp in Velsen. Hier begon in 1960 een schooltje onder leiding van de zusters. *Archief DMJ*.

parochie en het bedrijfsapostolaat. Zo besteedde Zr. Gerardi Ponsioen speciale aandacht aan de vrouwen van de Spaanse werknemers van Hoogovens; om hen te kunnen bijstaan in gesprekken met instanties, leerde zij Spaans.⁸⁴ Vanaf begin jaren zeventig tot 1989 woonden enkele zusters in een huis in de Duinwijklaan, waar zij zich inzetten voor gezins- en bejaardenzorg en categoriaal pastoraat.⁸⁵

⁸⁴ Zie *De Heeriaan* 15 (1965) 53-56, 74-76; *KKC* 19 (1990) 149-155; *De Heeriaan* 42 (2013) nr. 4, 46-48.

⁸⁵ Zie bijvoorbeeld het werkverslag van Zr. Ine Sterk, in: *KKC* 4 (1975) 76-79 en *KKC* 7 (1978) 11-14. Als laatste vertrok in 1995 Zr. Henriëtte van Bree uit Beverwijk, zie *KKC* 24 (1995) 138-141.

4.4.2 Amsterdam (1896-1985)

In 1895 besloot de Congregatie zich, op uitnodiging van pastoor Antonius de Bouter, te vestigen in de hoofdstad. Door te beschikken over een bruggenhoofd in de hoofdstad was het bovendien gemakkelijker om jonge zusters een opleiding te laten volgen aan een van de vele onderwijsinstituten aldaar. Daarnaast wilde de Congregatie in de volkrijkste stad van Nederland doen aan werving van nieuwe leden om zo 'de bloei van de Congregatie meer en meer te bevorderen'.⁸⁶ Terugblikkend kan

⁸⁶ Dit citaat en volgende citaten, tenzij anders vermeld, zijn afkomstig uit Archief DMJ, Amsterdam, Rustenburgerstraat, 1 (huiskroniek).

Op verzoek van de bisschop van Haarlem, Mgr. Joannes van Dodewaard, begonnen Zr. Maria Alacoque Hassink en Zr. Gerardi Ponsioen in de jaren zestig met bedrijfs-apostolaat in het dekenaat IJmond. *Archief DMJ*.

gezegd worden dat zij in dat laatste geslaagd is. Van de ruim 1250 leden die de Congregatie in de loop van twee eeuwen heeft gehad, zijn er ruim 100 afkomstig uit 's-Hertogenbosch en ruim 75 uit Amsterdam. Verreweg de meeste Bossche intredes waren in de negentiende eeuw en verreweg de meeste Amsterdamse intredes waren in de twintigste eeuw. Maar nu terug naar 1895.

In genoemd jaar werd een terrein aangekocht, een groot bleekveld, in het uitbreidingsgebied van de Pijp (de Nieuwe Pijp), dat kerkelijk behoorde tot de parochie van de H. Willibrordus buiten de Veste. Daar verrees, vlakbij de uit 1873 daterende Sint-Willibrorduskerk, een heel klooster- en scholencomplex aan de Rustenburgerstraat.⁸⁷

⁸⁷ De Sint-Willibrordus buiten de Veste was de grootste van de vele door Pierre Cuypers ontworpen kerken.

Op 24 februari 1896 kwamen de eerste acht zusters naar Amsterdam, en op 3 maart werden de bewaar- en naaischool van het nieuwe Sint-Joannesgesticht ingezegend, die meteen de volgende dag al van start gingen.⁸⁸

De zusters hielden rekening met het 'verschil in stand': er kwamen 3 kleuters in het 'deftige' klasje, 10 in het burgerklasje en 25 in de armenklas. Er zat vaart in, nog vóór de zomer kwamen er twee zusters-leerkrachten bij.⁸⁹ De Sint-Joannesschool bleef groeien, er kwamen weer nieuwe zusters bij en daarnaast lekenkrachten en kwekelingen. De snelle uitbreiding was niet verwonderlijk, aangezien de Pijp snel werd volgebouwd en weldra een van de dichtstbevolkte buurten van Amsterdam zou zijn. Omdat er navenant veel katholieken woonden, stond de wijk ook bekend als 'Papendorp'. Ook in de taalschool hield men rekening met de vermogenspositie van de ouders: 7 kinderen kwamen in de deftige klas en 70 op de zogenaamde tussenschool. Dit onderscheid in arme kinderen en kinderen uit rijkere burgergezinnen gold ook voor de scholen in Den Bosch en in andere plaatsen waar de zusters onderwijs gaven, meestal met een groot numeriek overwicht

⁸⁸ Het betrof: Zr. Emmanuël Teunissen (overste), Zr. Ambrosia Detters (assistente), Zr. Wilhelmina Heesters, Zr. Thecla Roestenberg, Zr. Sophia de Wit, Zr. Joseph van Heugten, Zr. Petra van Lierop, Zr. Emiliana Hofland.

⁸⁹ Zr. Alacoque Sprenke en Zr. Jacqueline Reijkersz.

De Sint-Joannesschool en het zusterklooster in de Rustenburgerstraat, ca 1930. *Archief DMJ*.

van de arme kinderen.⁹⁰

Net als in andere afdelingen hadden de zusters in Amsterdam een grote liefde voor het Altaarsacrament, wat treffend blijkt uit een blijde vermelding in de huiskroniek:⁹¹

'Heden nacht [van 10 op 11 juni 1897] hadden de zusters het geluk voor het eerst de nachtelijke aanbidding te mogen houden van 's avonds acht uur tot 's morgens zeven uur. In de kapel werd op het altaar een keurig mooi troontje gemaakt voor de uitstelling van de monstrans en de kapel zelf was mooi versierd'.

⁹⁰ Zie Eijt, *Religieuze vrouwen*, 192-194.

⁹¹ Zie ook paragraaf 3.2. Het was nog wel behelpen in de proviso-rische kapel: van de pastoor konden de monstrans, het wierookvat en de benedictiedoek geleend worden. Het altaar, de communiebank en de stoelen waren door de zusters van Beverwijk in bruikleen gegeven.

De zusters zullen ook blij zijn geweest met de aanschaf van kruiswegstaties van de beroemde Amsterdamse schilder Jan Dunselman; zij hadden een kapel met allure.⁹² De snelle uitbreiding van de school was niet alleen te danken aan de bevolkingstoename, maar ook aan de beschikbaarheid van voldoende zusters-leerkrachten. Op dit vlak maakte de afdeling een totaal andere start dan twintig jaar eerder de afdeling in Beverwijk, waar men steeds om geschikte zusters-leerkrachten verlegen zat. Veel ouders waren daarnaast gecharmeerd van de nieuwe school, omdat de leerlingen er ook Duitse en Franse les konden volgen (de taalschool had acht leerjaren). Dat gaf status.

Het Sint-Joannesgesticht ging helemaal mee in de flow van de razendsnelle uitbreiding van de hoofdstad en daarmee ook van de parochie van Sint-Willibrord buiten de Veste. Dat alles was tot tevredenheid van de Congregatie, die in 1905 weer een nieuwe afdeling in Amsterdam vestigde, het Sint-Jacobusgesticht in de Banstraat, met klooster, kapel, bewaar- en naaischool, en pensionaat.⁹³ Omdat dit gesticht in het netste deel van de stad was gelegen, het Museumkwartier, waren er ditmaal

⁹² Helaas bestaat de kapel met genoemde staties niet meer. Een deel van het werk van Dunselman, een reeks muurschilderingen, is thans nog te bezichtigen in de Sint-Nicolaaskerk aan de Amsterdamse Prins Hendrikkade.

⁹³ Moeder Concordia stuurde tien zusters naar de Banstraat, Overste werd Zr. Thecla Roestenberg.

geen aparte armenklassen. Nog in december van hetzelfde jaar begonnen de zusters aan de Rustenburgerstraat een kweekschool. Bij de start waren er tien kwekelingen.⁹⁴

De kronieken van de Hollandse afdelingen zijn heel beknopt, maar de korte vermeldingen over de uitbreiding van bestaande en de initiatie van nieuwe scholen maken duidelijk hoezeer de Congregatie een bloeiende onderwijscongregatie was geworden. Dat was niet zonder eigenbelang, destijds kwam bij menige zustercongregatie onderwijs aan meisjes en jonge vrouwen op de eerste plaats, omdat daaruit roepingen konden voortkomen, met andere liefdewerken was dat nauwelijks het geval. Zo stichtten ook de Arme Zusters van het Goddelijk Kind, een puur Amsterdamse congregatie die zich aanvankelijk toeleide op de opvang van verlaten meisjes, in 1897 een eigen kweekschool, ‘De Voorzienigheid’.⁹⁵

Dergelijke kweekscholen waren een doorn in het oog van, veelal reformatorische, sceptici. Zij hadden drommels goed in de gaten dat niet simpelweg de vorming van onderwijzeressen werd beoogd, maar vooral die van zusters-onderwijzeressen. Eind negentiende eeuw zag de antipapistische dominee Frederik George Lagers deze ontwikkeling al aankomen. Hij verfoeide de kweekscholen als een gevaar voor de geestelijke volksgezondheid, maar hij kon het tij niet keren.⁹⁶ Begin twintigste eeuw beschikte de Congregatie al over drie centra waar door zusters hoger onderwijs werd gegeven en waarvan veel afstudeerders voor het kloosterleven kozen: Doesburg, Den Bosch en Amsterdam.

Begin 1930 kwam er een derde afdeling bij in Amsterdam, nu in de Pijnackerstraat, het Sint-Jozefgesticht. De ligging was gunstig, precies tussen de Rustenburgerstraat en de Banstraat in.⁹⁷ De Congregatie had vier jaar eerder al ja geantwoord op een verzoek om het (meisjes)onderwijs te verzorgen aan de nieuwe

Vredesschool, behorend tot de parochie van Onze Lieve Vrouw Koningin van de Vrede. Deze parochie was gesticht in december 1918, vlak na het einde van de Eerste Wereldoorlog, vandaar haar naam. Nog altijd prijkt de door architect Josephus Bekkers ontworpen Vredeskerk aan het Amsterdamse Vredeskerkplein. Volgens de kroniek van de Congregatie was dit niet alleen de volkrijkste parochie, maar ook ‘de beste parochie wat de geest van het volk betrof’.⁹⁸

Het ging de Kerk in Holland zo voor de wind dat de vele katholieke en kerkelijke instituten elkaar ook in de weg konden zitten. Zo bepaalde begin 1930 Mgr. Johannes Aengenent dat in het bisdom Haarlem de geestelijke vorming van katholieke atelier- en fabrieksmeisjes ouder dan zestien jaar voortaan uitsluitend een zaak was van de Vrouwen van Nazareth. Bijgevolg moesten de zusters, die dat eveneens als hun taak beschouwden, daarmee acuut ophouden. Voor de Congregatie was het schokkend dat de bisschop zo onomwonden de voorkeur gaf aan lekenvrouwen boven religieuzen, maar gelukkig gold deze situatie niet voor andere bisdommen.⁹⁹

We stappen over de crisisjaren en de oorlogs-

jaren heen.¹⁰⁰ In de tijd van wederopbouw was het enorm behelpen, overal was schaarste, maar in 1948 was er wel weer wat te vieren: het 75-jarig bestaan van het Sint-Joannesgesticht, meestal aangeduid als ‘de Rust’. In die periode waren er maar liefst 42 roepingen uit Amsterdam bij de Congregatie ingetreden.¹⁰¹ Hulde kreeg ook Zr. Immaculata Chapel, toen zij in hetzelfde jaar van de Banstraat naar Beverwijk vertrok. Zij was dertig jaar directrice geweest van de mulo en had deze van een kleine school opgestuwd tot een bloeiend complex. Maar dan gaat het snel neerwaarts met de afdeling in de Banstraat: in 1949 besloot de Congregatie deze afdeling te sluiten vanwege een gebrek aan roepingen. Op 25 augustus vertrokken twaalf van de zeventien zusters naar het Sint-Jozefhuis in de Pijnackerstraat. De zusters bleven nog wel werkzaam aan de Sint-Jacobusscholen, de vraag naar onderwijs was groter dan ooit. De geboortegolf van de jaren vijftig ging aan de Pijp niet voorbij; de Sint-Johannesbasisschool telde toen ruim 1000 leerlingen.

Op zondag 24 september 1950 vierden alle afdelingen van de Congregatie feest omdat het honderd jaar geleden was dat Rome de Regel

⁹⁴ Directrice werd Zr. Eugenia van Romondt. Zij werd geholpen door Zr. Walburga Rutten, Zr. Euphrosina Ernst, Zr. Kostka van Moll, Zr. Alacoque Sprenke, Zr. Pancratia van Loon en Zr. Elisabeth van Zeland. In 1923 zou de jongere broer van Jan Dunselman († 1931), Kees Dunselman († 1937), talrijke versieringen aanbrengen in de kapel van de zusters in de Amsterdamse Banstraat.

⁹⁵ ‘De Voorzienigheid’ aan de Amsterdamse Lauriergracht, achtereenvolgens normaalschool, kweekschool en pedagogische academie, heeft bestaan van 1897 tot 1984. In laatstgenoemd jaar fuseerde het met andere scholen tot de Katholieke Pedagogische Academie Amsterdam. De Voorzienigheid was een volwaardige kweekschool; de kweekschool van de Dochters van Maria en Joseph aan de Rustenburgerstraat fungeerde meer als voorportaal voor de kweekschool van de Congregatie in Den Bosch, Concordia. Zie Nolet, *Katholiek Nederland. Encyclopaedie*, deel 2, 130-137 (Arme Zusters van het Goddelijk Kind).

⁹⁶ Lagers, *De kloosters in Nederland*, Voorwoord.

⁹⁷ Het nieuwe team bestond uit Zr. Gonsalva van de Liefvoort (overste), Zr. Hedwiga van de Boomen (portierster), Zr. Nicasia Verhoeven (fröbelschool), Zr. Brigittine Giesen (montessorischool). Voor de lagere school: Zr. Honorata van der Weijden, Zr. Clementissima van der Linden, Zr. Marie Immaculée Niessen. Verder Zr. Cyrilla ten Broek (keuken), Zr. Angelina Popelier (naaiklas) en Zr. Antonino van Ooijen (naaiklas). De Congregatie heeft twee zusters Cyrilla ten Broek gekend. De eerste overleed in 1920; de tweede – degene die naar de Pijnackerstraat ging – was haar jongere zus.

⁹⁸ Archief DMJ, Bestuursarchief, 159, Kroniek II, p. 278; Ibidem, 56, Notulenboek (september 1925- mei 1949), juni en juli 1926.

⁹⁹ Archief DMJ, Bestuursarchief, 160, Kroniek III (mei 1929-augustus 1955), 43. Vgl. Derks, *Heilig moeten*, 294-299.

¹⁰⁰ Voor de oorlogsjaren, zie paragraaf 5.5.

¹⁰¹ Gedurende de twee eeuwen van haar bestaan zijn er bij de Congregatie 77 jonge vrouwen uit Amsterdam ingetreden, 25 minder dan uit 's-Hertogenbosch.

had goedgekeurd.¹⁰² Een week eerder was Moeder Elise in Amsterdam op bezoek geweest en had zij haar medezusters op het hart gedrukt dat de liefde tot de medezusters de maatstaf was van de liefde tot God. Die dag waren de kapel en de refter van ‘de Rust’ prachtig versierd. Na de eerste H. Mis was er voor de zusters een feestelijk ontbijt. Om 8.30 uur begon de Hoogmis met drie heren. Het betrof de meerstemmige ‘Mis van dankbaarheid’ van de Amsterdamse componist Jan Nieland († 1963). De hele dag was er muziek en zang, waarvoor de Congregatie speciaal een bundel had samengesteld met liederen van de verschillende afdelingen. De overste, Zr. Stanislaus Kanters, wees op het belang van wat op deze dag gevierd werd: als de zusters met Gods hulp de *Regel* bewaarden, dan zou de *Regel* hen bewaren. Bij een eeuwfeest worden er altijd dingen terug naar boven gehaald en in het volle daglicht geplaatst, dat hoort erbij. Desalniettemin heeft de vermaning van Zr. Stanislaus iets van het zoeken naar een reddingsboei in een onzekere tijd.

Al kampte de Congregatie met personeelsgebrek, in de jaren vijftig en zestig waren de zusters van de Rust nog bepalend voor het geestelijk klimaat in de Sint-Joannesschool. De Pijp was misschien niet zo’n deftige buurt,

maar het was toch een deftige school en de zusters hadden zelf ook iets deftigs, iets hoofdstedelijks, gekregen. Daarnaast waren zij bijzonder gesteld op hun rector, Lambert Simon, een bekend figuur in de wereld van de artes.¹⁰³

Op verzoek van kardinaal Bernard Alfrink had hij in 1952 in Amsterdam een aparte kunstenaarsparochie opgericht in de voormalige schuilkerk O.L. Heer op Solder. In de loop der jaren fêteerde hij heel wat kunstenaars op zijn ruime kamer in de Rust. Op 9 januari 1964 was Simon zelf het feestvarken. De zusters vierden dat hij 25 jaar hun rector was. Het was een dag vol muziek, dans en declamatie.

Een van zijn muzische vrienden was Gerard van het Reve (later: Gerard Reve), destijds met stip Neerlands meest controversiële schrijver. De gesprekken die beide heren voerden leidden tot een gebeurtenis die grote opschudding teweegbracht in de wereld van intellectuelen en literatoren. Op 27 juni 1966 liet Gerard Reve zich door rector Simon dopen in de kloosterkapel van de Rustenburgerstraat.

Ondanks de komst van dit nieuwe kerkklid nam de presentie van de Katholieke Kerk snel

Gerard (van het) Reve voor de kapel in de Rustenburgerstraat, waar hij zal worden gedoopt door rector Lambert Simon. *Letterkundig Museum Amsterdam*.

af in de Pijp. Het kerkbezoek werd minder en buurtbewoners verhuisden massaal naar nieuwbouwwoningen elders in de stad en het land, en het aantal leerlingen op de Sint-Joannesschool liep weer snel terug. In hetzelfde jaar 1966 werd de Sint-Willibrorduskerk wegens bouwvalligheid gesloten, in 1971 werd zij na een brand gesloopt. Het aantal zusters in het

klooster was toen al teruggelopen van veertig naar tien. Er was voldoende ruimte voor drie inwonende priesters. Nog slechts één zuster werkte op de Sint-Joannesschool. In 1976 werd het grote Sint-Joannesgesticht door de Congregatie verkocht.¹⁰⁴

Gedurende vele jaren hebben de Dochters van Maria en Joseph het kleuter-, lager- en middelbaarmeisjesonderwijs op zich genomen in de meest katholieke en volkrijkste wijk van Amsterdam. In de jaren vijftig nam, met de babyboom, het aantal leerlingen snel toe, terwijl het aantal zusterleerkrachten snel afnam. In de jaren zestig en zeventig nam ook het aantal leerlingen weer af, evenals de katholiciteit van de wijk. Gemiddeld kwamen er per woning steeds minder mensen, een trend die zich tot heden doorzet.¹⁰⁵ De zusters zijn al lang vertrokken en slechts het gebouw in de Pijnackerstraat, dat al lang geen klooster meer is, roept enigszins de herinnering aan hen op.¹⁰⁶

Iets van hun geest kunnen we zeker nog herkennen in de Vredeskerk. In de glas-en-loodramen en het interieur wordt menigmaal verwezen naar Maria en Jozef, daarnaast naar het H. Hart, de H. Familie, de H. Liduina, de

¹⁰² Zie paragraaf 5.6.2.

¹⁰³ Deze priester († 1997) mag niet verward worden met zijn neef, de kunstenaar en huisvader J.B. Lambert Simon († 1987), die de glas-in-loodramen voor de kapel van het Bossche Moederhuis heeft ontworpen, zie *De Heeriaan* 15 (1965) 70-73.

¹⁰⁴ Bougie, *Kerk-zijn tussen afbraak en opbouw*; *KKC* 5 (1976) 22-23.

¹⁰⁵ Thans kent Nederland gemiddeld 40 tot 45 m2 woonoppervlakte per persoon, wat ver boven het Europese gemiddelde is.

¹⁰⁶ In 1985 verlieten de zusters hun klooster in de Pijnackerstraat. Sindsdien is hier de Bhagwan beweging gevestigd, zie *KKC* 14 (1985) 56-60.

Midden jaren zestig ruilden de zusters hun habijt in voor burgerkleden. De bovenste foto is van 1963 en toont Zr. Ignatia van Steijn (links) en Zr. Paulino Zegers (rechts) met collega kleuterleidsters van de school in de Rustenburgerstraat.

De onderste foto is van 1968 en toont eveneens Zr. Ignatia (nu rechts) en Zr. Paulino (nu links) met collega's. Ook voor niet-religieuzen was de mode inmiddels veranderd. *Archief DMJ*.

Tot de coronapandemie in 2020 was de Amsterdamse Vredeskerk voor velen een welkome plaats.

Foto: Peter Jan Margry.

H. Thérèse van Lisieux, en de H. Pastoor van Ars, een illustere tijdgenoot van Pastoor Heeren. Deze traditionele elementen en de gevierde liturgie maken van de Vredeskerk geen nostalgisch geheel, maar juist een van meest vitale godshuizen van onze hoofdstad.¹⁰⁷

4.4.3 Stompwijk, Den Haag en Rotterdam (1906-1960)

Begin twintigste eeuw kwam de Congregatie, ondanks het groeiend aantal zusters-onderwijzeressen, altijd handen te kort op de vele nieuwe en vervolgens snel groeiende scholen.

Voor de lagere klassen waren er nog wel voldoende zusters beschikbaar. Zo kwam er in september 1906 een nieuwe afdeling met vijf zusters in het Zuid-Hollandse Stompwijk (thans gemeente Leidschendam-Voorburg) om daar een naai- en bewaarschool te runnen. In 1907 kwam er een taalschooltje bij, met aan het hoofd een juffrouw die door de plaatselijke pastoor was aangesteld.

De achterliggende strategie van de Congregatie om naar Amsterdam te gaan was duidelijk. Er waren voldoende 'bonuspunten': de allure van de hoofdstad, de vele opleidingsmogelijkheden, de groeiende bevolking, vooral het katholieke deel daarvan, en dus veel roepingen. De reden om naar het kleine Stompwijk te gaan, *of all places*, is minder duidelijk. De plaatselijke pastoor had vooraf veel smeekbrieven naar Den Bosch gestuurd, en blijkbaar heeft hij bij de zusters een gevoelige snaar geraakt. Het argument dat het katholieke geloof hier niet verloren mocht gaan – Stompwijk was een rooms bolwerk in het overwegend protestantse Holland – heeft wellicht de doorslag gegeven. Wat in Amsterdam in overvloed aanwezig was, bestond in Stompwijk nauwelijks: schoolgaande jeugd. Toen begin 1944 de Duitse bezetter de zusters opdroeg om hun kloostergebouw te verlaten was dat voor de Congregatie aanleiding om Stompwijk te verlaten. Dat was tot

¹⁰⁷ Zie bijvoorbeeld Valkering, *De Kerk van Onze Lieve Vrouw van de Vrede te Amsterdam*. De glas-in-loodramen van Liduina in deze kerk zijn te verklaren uit de persoonlijke devotie van bouwpastoor C. Nuijen, die zelf ook een boekje over deze heilige schreef.

groot verdriet van de mensen daar, die er nog wel in slaagden een groot afscheidsfeest te organiseren. Gelukkig kon het liefdewerk worden overgenomen door Zusters van de Goddelijke Voorzienigheid.¹⁰⁸

In 1915, terwijl in andere delen van Europa de Grote Oorlog woedde, begon de Congregatie een nieuwe afdeling in de Brandtstraat in Den Haag, om daar het onderwijs op zich te nemen in de nieuwe parochie van de HH. Engelbewaarders.¹⁰⁹ De residentie beschikte eveneens over bonuspunten: net als in Amsterdam waren hier veel mogelijkheden voor zusters en kandidaat-zusters om onderwijs te volgen en examens te doen, en net als in Amsterdam was het hier gemakkelijker om teams samen te stellen die bestonden uit zusters-onderwijzeressen en lekenonderwijzeressen. De trots van de Haagse afdeling was een meisjespensionaat met veel aandacht voor geestelijke vorming. Toen begin jaren dertig het bisdom Haarlem het meisjesjeugdwerk exclusief toewees aan de Vrouwen van Nazareth, was het gedaan met dit patronaat.¹¹⁰ De zusters hadden drie scholen onder hun

bestier maar vanwege een te gering aantal zusters besloot de Congregatie de Haagse afdeling in 1953 op te heffen. Op de dag van vertrek, vrijdag 31 juli, bracht de kapelaan het H. Sacrament van de kapel over naar de parochiekerk, ‘toen werd het leeg in huis’.¹¹¹ Vanaf 1966 kwamen er weer zusters naar Den Haag, niet als groep maar individueel, nadat ze ergens een betrekking hadden gevonden. Tot 1994 vormden zij in de Assendelftstraat een woon-groep van maximaal zes personen.¹¹²

In februari 1928 vestigde de Congregatie een nieuwe afdeling met vijf zusters in de Rotterdamse Kruisvindingsparochie. De zusters kwamen tot een goede samenwerking met de paters Kruisheren: zichzelf voor het meisjes-onderwijs en de paters, die ook de parochie bedienden, voor het jongensonderwijs. Tijdens het verschrikkelijke bombardement op Rotterdam bleven het klooster en het scholencomplex gespaard en waren de zusters in de gelegenheid om onderdak te bieden aan 350 ontheemden.¹¹³ In juli 1950 vertrokken de zusters uit de Maasstad.

¹¹¹ Aldus Zr. Alexandra van den Goorbergh, in: *De Heeriaan* 4 (1953) 35. Zie ook Zie Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 122. Archief DMJ, Bestuursarchief, 159, Kroniek II, p. 63-64, 73-74.

¹¹² De eerste twee zusters die naar Den Haag kwamen waren Zr. Sivera Janssen in 1966, om te werken als leidster van een clubhuis van de Vincentiusvereniging, en Zr. Angélique Verheul, om aan de slag te gaan als gastvrouw bij de paters Jezuïeten van het Aloysiuscollege. Later kwamen er nog enkele zusters naar de Assendelftstraat.

¹¹³ Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 144-145. Zie ook paragraaf 3.5.3.

4.5 Concordia (1890/1902-1971)

In 1877 stelde Moeder Constantia van Meerwijk aan haar oversten de vraag hoe de Congregatie in de – liefst nabije – toekomst zelf zusters voor het onderwijs kon vormen. De voorgestelde oplossing was simpel maar nog niet praktisch te realiseren: de oprichting van een kweekschool in het Moederhuis. Maar omdat dat al te klein was voor de eigen bewoners, bleef het voorstel pro memorie.¹¹⁴

Onder Moeder Constantia’s opvolgster, Moeder Candida Beyer, kwam er schot in de zaak. In 1889 wijdde het Congregatiebestuur, met vicaris Van de Laar als speciale genodigde, een hele vergadering aan het onderwijsbeleid.¹¹⁵ Moeder Candida wees op de dringende behoefte van de Congregatie aan zusters ‘leermeesteressen’. De Congregatie moest wegen zien te vinden om geschikte jonge zusters met goed gevolg hun onderwijsexamen te laten doen. Die zusters dienden daarvoor voldoende tijd te krijgen om te studeren, wat eveneens gold voor de oude zusters die hen moesten opleiden. Zr. Ursula Boelaars werd als eerste vrijgesteld. Om zich als begeleidster te kunnen bekwamen mocht zij halve dagen studeren. Het bestuur voerde ook een stage-systeem in: de jonge

¹¹⁴ Archief DMJ, Bestuursarchief, 54 (Notulenboek 1868-april 1917), vergadering 14 juli 1877.

¹¹⁵ Archief DMJ, Bestuursarchief, 54 (Notulenboek 1868-april 1917), vergadering 20 oktober 1889.

zusters die voor het examen studeerden, zouden onder supervisie van Zr. Ursula om beurten gedurende een week ’s ochtends les geven in de Sint-Pietersschool.¹¹⁶

In 1890 nam het bestuur het definitieve besluit tot de oprichting van een eigen opleiding.¹¹⁷ Gezien de steeds hogere maatstaven die de overheid jaar op jaar aan het onderwijs stelde en de dringende behoefte van de Congregatie aan meesteressen, was het noodzakelijk om aan het Moederhuis een school voor educandinen te openen, een normaal-school. Alleen op die wijze zou de Congregatie in staat zijn om ook in de toekomst haar scholen in stand te houden. Voor de nieuwe school was in huis ruimte vrijgekomen dankzij de verhuizing van de half-wezen naar de nieuwe afdeling in Orthen. De vier oudste kweeklingen uit Doesburg mochten naar Den Bosch komen en met hen kon de school in september 1890 beginnen. De ‘kweekschool’ in Doesburg bleef voorbereidingsschool voor de normaal-school in Den Bosch, al werden in uitzonderlijke gevallen ook rechtstreeks talentvolle educandinen op de Bossche school toegelaten.

¹¹⁶ Op 10 februari 1890 werd een novice, Zr. Rodriguez van Hoorn, heel geschikt geacht voor het onderwijzeressenexamen in april. Maar omdat zij nog niet beschikte over de goede religieuze geest, werd daar nog enige tijd mee gewacht. De bedenkingen bleken terecht te zijn, want Zr. Rodriguez is nog voor haar grote professie uitgetreden.

¹¹⁷ Archief DMJ, Bestuursarchief, 54 (Notulenboek 1868-april 1917), vergadering 22 juni 1890.

Hoezeer Moeder Candida op onderwijsgebied met haar blikveld verder reikte dan haar voor-gangsters, kwam treffend naar voren bij een casus op de bestuursvergadering in mei 1891, weer met de vicaris als genodigde. De vraag kwam op tafel of de Congregatie bereid was om Franse les te geven aan de burgerschool van de Sint-Pietersparochie. De zusters voelden daar wel voor, omdat zij vreesden dat zonder Franse les veel ouders zich genoodzaakt zouden voelen om hun kinderen naar een andere school te sturen. Bovendien, als een zuster Franse les gaf, zouden in haar klas wellicht geschikte burger-meisjes interesse kunnen krijgen om bij de Congregatie in te treden. Vicaris Van de Laar was echter mordicus tegen dit idee en zei het te zullen bestrijden indien het aan bisschop Godschalk zou worden voorgesteld. Hij beriep zich hierbij op de eerste regel van de Congregatie, waarin onderwijs weliswaar als een van de liefdewerken wordt genoemd, maar dan heel specifiek als onderwijs aan dove en arme meisjes. Het hoofddoel van de Congregatie was dienstbaarheid aan de armen en daarvan mocht ze volgens hem niet afwijken. In Doesburg werd weliswaar al Franse les gegeven door de zusters, maar daarvoor was volgens hem een geldige reden, namelijk om te verhinderen dat kinderen zouden overlopen naar een protestantse school. En dat laatste was in Den Bosch in het geheel niet aan de orde. Voor extra

Franse lessen konden de kinderen gemakkelijk terecht bij de zusters in de Postelstraat.¹¹⁸ Ook voor het interesseren van eventuele roepingen was de burgerschool volgens de directeur geen optie, de zusters zouden zich beter concentreren op de educandinen.

Zo veegde hun eigen directeur de argumenten van de zusters van tafel. Toen hij daarenboven wist te vertellen dat de bisschop, kijkende naar de Regel, het helemaal met hem eens zou zijn, zat er voor het bestuur weinig anders op dan met hem in te stemmen. Ooit *wilde* een algemene overste, Moeder Rosalia Knaapen, niet meegaan met de veranderingen van de tijd, waarbij zij zich beriep op de Regel; nu *mocht* een algemene overste, Moeder Candida Beyer, niet meegaan met de veranderingen, waarbij anderen zich beriepen op dezelfde Regel. Dat was zuur, maar gelukkig voor de zusters van het bestuur was daarmee nog niet alles van de baan. Enkele jaren later, bij de eerste bestuursvergadering van Moeder Concordia Berendsen als algemene overste op 1 januari 1895, deelde deze mee dat vicaris Van de Laar namens bisschop Van de Ven toestemming had gegeven om in de school van Sint Pieter Franse les te geven. Dit verwekte grote blijdschap bij de zusters.

¹¹⁸ In de Postelstraat was toen het klooster met scholencomplex van de Zusters van Jezus, Maria en Jozef gevestigd, zie Smits, *Vademecum*, 518.

Terug naar de normaalschool. In de laagste studiejaren functioneerde deze ver onder het vereiste niveau. De meisjes kregen les van zusters die het druk hadden omdat ze elders in de stad schoolhoofd waren, en zelf nooit studie hadden gemaakt van het vak dat ze moesten doceren. Maar in het hoogste studiejahr kregen de meisjes opeens les van echte vakleerkrachten, mannen nota bene. De educandinen moesten alle zeilen bijzetten om dit niveauverschil te overbruggen, en velen zakten voor hun examen. Onder Moeder Concordia was de school echter snel over haar kinderziektes heen. Geschrokken van de versnipperde situatie binnen de Congregatie – in iedere afdeling gingen de leerzusters op andere wijze te werk – zorgde zij voor een algemeen leerplan. Voortaan maakte men in alle afdelingsscholen gebruik van dezelfde boeken, wat uiteraard ook ten goed kwam aan de educandinen. De normaalschool groeide, maar daardoor was het Moederhuis al snel weer te krap en te benauwd.

Gelukkig kon het Moederhuis in 1892 verder uitbreiden dankzij de aankoop van het grote buurhuis van de rechtsgeleerde Emilius Zinnicq Bergmann. Dit werd de geboorteplaats van de latere kweekschool Concordia.¹¹⁹ In dit pand huisden op de benedenverdieping de door

¹¹⁹ Zie ook Vogel, 'Geschiedenis van de Congregatie van de Zusters van Liefde', deel 6.

Kweekschool Concordia op de hoek van de Papenhulst (links) en de Choorstraat (rechts). Tussen de hoge gevels is nog net het kleine huisje van de weduwe Van Winkel te zien. Pas in 1917 slaagde de Congregatie erin om dit pand te kopen en het te laten slopen. *Archief DMJ*.

de zusters verzorgde oude vrouwen met een eigen slaapzaal, ziekenkamer en keuken; op de verdiepingen daarboven huisden de educandinen. Via de tuin kwamen de jonge vrouwen bij hun leslokaal. Die tuin moet een soort lusthof zijn geweest voor jong en oud. Zr. Louisa verhaalt dat hier een 'heerlijke moerbeiboom stond, een frisse pomp, een schaduwrijk prieel en een bakschommel'. Jonge en de oude vrouwen mochten zich niet gelijktijdig 'wiegelen in dezelfde lucht' maar dat deden zij toch. De

jeugd was verzot op de levensverhalen van de ouderen.¹²⁰

In combinatie met de school in Doesburg werd de Bossche normaalschool tot een kweekvijver van roepingen. In juli 1897 deelde Moeder Concordia aan de oversten mee dat sommige ouders hun dochters, die zich op dat moment nog voorbereidden op de eerste communie (destijds op twaalfjarige leeftijd), later graag naar de normaalschool zagen gaan.¹²¹ Zij zagen er echter tegenop om hun kinderen eerst enkele jaren naar het pensionaat in Doesburg te sturen om toegang tot die school te krijgen. Om het risico te vermijden dat ouders hun dochters naar een pensionaat van andere (concurrerende) religieuzen stuurden, besloot de Congregatie een nieuw pensionaat te openen bij in het meer nabije Best.

Na de eeuwwisseling verhuisde de jonge normaalschool zelf naar een pas aangekocht pand in de Papenhulst, het voormalige gebouw van de Vincentiusvereniging. Vanwege de vele kleine kamers die het bevatte, werd het door de

educandinen ‘Villa Hokkenburg’ genoemd. Kort daarna, in 1902, ging de normaalschool over tot kweekschool. De leiding was in handen van de getalenteerde Zr. Philomena van der Heijden. Al voor haar intrede was zij, toen nog juffrouw Anna geheten, als lerares aangesteld. Bij haar intrede was zij trouwens de derde van in totaal vier zusters Philomena van de Congregatie, pastoor Heeren zou geglunderd hebben bij haar kloosternaamkeuze.¹²²

Terwijl Zr. Philomena het onderwijs op een hoger niveau bracht, ging Moeder Concordia verder met de bouwactiviteiten. Er was opeens veel ruimte bijgekomen omdat de Rijks H.B.S. in de Papenhulst, nog een buur van het Moederhuis, het grote aantal leerlingen niet meer aankon en op last van de burgemeester moest verhuizen naar de Hekellaan.

Tussen 1908 en 1911 werd er enorm gesloopt en opnieuw gebouwd. De Congregatie was nu in bezit van nagenoeg alle huizen in de Choorstraat en, de hoek om, in de Papenhulst. Beide straathelften ondergingen een architectonische gedaantewisseling in neogotische stijl en zo kwamen er een nieuw internaat, een fröbelschool, een kostuumschool, de nieuwe H. Hartmulo, de nieuwe kweekschool

Studentes van Kweekschool Concordia, juni 1930. *Archief DMJ*.

en een geheel nieuwe inpandige kapel ter vervanging van de kleine kapel die Heeren in 1846 had laten bouwen. Dit hele complex was ontworpen door architect W.Th. van Aalst.¹²³ De fraaie kapel fungeert anno 2020 nog steeds als zodanig, met de scholen is dat al lang niet meer het geval, slechts hun imposante gevels staan er nog. Waar eens het leven bruiste van schoolmeisjes, aanstaande onderwijzeressen en zusters-docenten, staan nu deftige woningen.

Moeder Concordia overleed onverwacht in april 1911, drie maanden voor de inwijding van de kweekschool. De Congregatie besloot om haar geesteskind naar haar te vernoemen, Concordia. Nog geen jaar later, inmiddels met Moeder Simplicia Verhuizen als algemene overste, kregen de Congregatie en de kweekschool opnieuw een gevoelige slag te verwerken: het overlijden van Zr. Philomena op 27 maart 1912. Als geen ander was zij in staat geweest om de studentes klaar te stomen voor hun examens. Maar Concordia ging verder, en dat bovendien onder leiding van bekwame

¹²⁰ Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 48-57; Smits, *Vademecum*, 486-487 (‘Choorstraat 7 en Papenhulst 5’). Op de benedenverdieping was ook een plekje voor Maria Lemmertz (1828-1908). Ooit was zij een van de half-wezen waarvoor de zusters zorgden. Vanwege haar beperkte verstandelijke vermogens was zij niet geschikt om een onbeschermd bestaan te leiden. Maar omdat zij een goed karakter had en goed kon werken, willigde de Congregatie in 1858 haar verzoek in om te wonen in het Moederhuis. Bij de kinderen stond zij bekend als ‘Zwarte Mie’. Zij was een aparte verschijning.

¹²¹ Archief DMJ, Bestuursarchief, 54 (Notulenboek 1868-april 1917), vergadering 11 juli 1897.

¹²² Overigens was Philomena ook een van de doopnamen van de moeder van Anna van der Heijden, Johanna Philomena Noyons. Haar kloosternaam had dus een dubbele dimensie voor deze zuster. Haar vader, Franciscus van der Heijden, was een bekend musicus in het Bossche, haar broer, Pius van der Heijden, een bekend arts.

¹²³ Over Wilhelmus Theodorus van Aalst († 1927), en zijn architectuur in Den Bosch, zie Van Leeuwen, ‘Kerken en Kloosters’; *De Heeriaan* 43 (2014) nr. 3, 10-11 en nr. 4, 10-13.

Publiek bij het vijftigjarig feest van Concordia in 1951. Op een van de voorste rijen, van links naar rechts: de jonge rector Marinus Bekkers, Mgr. Franciscus Hendrikx, Zr. Elise van der Westen. 's-Hertogenbosch, Stadsarchief, Beeldbank nr. 0016254.

zusters, zoals Zr. Margaretha Alacoque en Zr. Alphonse van Geffen. Dankzij uitbreidingen aan de Papenhulst beschikten de kwekelingen vanaf 1926 over een nieuw internaat, Sint-Marie, en een eigen kapel.

We maken een sprong in de tijd. Begin 1948 trad op Concordia een nieuwe rector en tevens godsdienstleraar aan, Wilhelmus Marinus (Rinie) Bekkers. Acht jaar lang was hij aan de kweekschool verbonden. De studentes waren bijzonder op hem gesteld, zijn koosnaam was 'Onze Pa'. In februari 1956 moest hij hen verlaten omdat hij was benoemd tot pastoor van de parochie van 't Heike in Tilburg, ooit

de parochie van Mgr. Joannes Zwijsen. Toen hij precies een jaar later zijn bisschopswijding ontving, voor de functie van hulpbisschop, was het groot feest op Concordia. Een special van de schoolkrant, *Loopplank*, was geheel gevuld met gelukwensen van (oud-)studenten en voormalige collega's. Zr. Gerardi Ponsioen opent met een gedicht op de wapenspreuk van de kersverse Monseigneur: *Caritas pro armis* ('Liefde als wapen'). Dit devies zal bij haar en haar medezusters ongetwijfeld herkenning hebben opgeroepen met het devies van de Congregatie, *In omnibus charitas* ('In alles de Liefde').

In 1960 volgde Rinie Bekkers de oude

Mgr. Wilhelmus Mutsaerts op als bisschop van 's-Hertogenbosch, het grootste bisdom van Nederland. Weer was het groot feest. Zes jaar later zou de eerste mediabisschop van Nederland op 58-jarige leeftijd overlijden aan de gevolgen van een hersentumor.¹²⁴ In de herinnering van de zusters is Rinie Bekkers altijd hun favoriete bisschop gebleven.¹²⁵

In 1968, met de invoering van de Mammoetwet, ging de kweekschool over tot een Pedagogische Academie. Drie jaar later fuseerde deze met de leraressenopleiding van de Zusters van Jezus Maria en Jozef, om vervolgens te verhuizen naar de Mariënburg aan de Bossche Sint-Janssingel. Oud-leerlingen bewaren een goede herinnering aan hun opleiding en de inspirerende zusters-docenten.¹²⁶

4.6 Eerste Wereldoorlog

Op 31 juli 1914 brak de grote Europese oorlog uit, later bekend als de Eerste Wereldoorlog, die zou duren tot 11 november 1918. In het Congregatiearchief bevindt zich een lang verslag van de wederwaardigheden van het Moederhuis gedurende de oorlogsjaren.¹²⁷ Om een beeld te krijgen van de wijze waarop de

zusters zich verhielden tot de wereld om hen heen, een wereld vol dreiging en schaarste, volgt hieronder een selectieve samenvatting van genoemd verslag.

4.6.1 Hamsteren en smokkelen

In de eerste maanden na het uitbreken van de oorlog verschoof het front snel. Op 4 augustus 1914 waren de Duitsers het neutrale België binnengevallen, en eind september begon het beleg van Antwerpen. De neutraliteit van Nederland werd gelukkig door geen van de strijdende partijen geschonden, maar al snel was de oorlogsdruk in dit import- en exportland voelbaar aan de prijsstijgingen van de levensmiddelen. Om woekerprijzen en sociale onlusten te voorkomen voerde de overheid een quotasysteem in. Na de val van Antwerpen op 10 oktober werd Nederland overstroomd met ruim een miljoen burgervluchtelingen en tienduizenden gevluchte Belgische en Engelse soldaten. Al die vluchtelingen moesten natuurlijk onderdak krijgen. En zo kwamen er 23 zusters Ursulinen uit Wilrijk, gelegen in de fortengordel van Antwerpen, en 7 zusters Dienstmaagden van de HH. Harten uit Kontich, eveneens bij Antwerpen, die laatsten met 60 weesmeisjes, naar het Moederhuis. Zij konden terecht in de kweekschool.

Het enige wat men kon doen om bevrijd te blijven van de gesel van de oorlog was bidden.

¹²⁴ Bank & Potma, 'De macht van de televisie'.

¹²⁵ Ook oud-pupillen bewaren een dankbare herinnering aan hem, zie *De Heeriaan* 45 (2016) nr. 2, 23.

¹²⁶ Zie bijvoorbeeld Buys, 'Herinneringen aan Zuster Odilia. Zr. Odilia van Rooijen was muziekdocente op Concordia.

¹²⁷ Archief DMJ, Bestuursarchief, 159, Kroniek II, p. 68-69, met daarbij een los katern gevoegd over de Eerste Wereldoorlog.

Opvang van Belgische vluchtelingen in het R.K. Militair Tehuis Concordia, 1914. Veel vluchtelingen zouden snel terugkeren naar hun vaderland, maar eveneens veel vluchtelingen konden pas na de Eerste Wereldoorlog repatriëren. Concordia was in 1818 door Pastoor Heeren gesticht als herensociëteit, op de plaats waar voorheen de schuilkerk stond van de Sint-Jacobsparochie. *'s-Hertogenbosch, Stadsarchief, Beeldbank 0006912.*

In estafettes baden de Nederlandse en de Belgische zusters hele dagen bij het beeld van de Zoete Moeder in de Sint-Janskerk. De vluchtelingen waren goed op hun gemak volgens de kroniek. Voortdurend gaven ze hun dankbaarheid te kennen voor de hartelijke ontvangst en de goede verzorging. 'De weesjes schreiden van blijdschap, want ze hadden verwacht dat ze honger zouden moeten lijden'. Toen de situatie in de provincie Antwerpen was verbeterd zijn ze allen nog voor de winter van 1914 naar België teruggekeerd. Voor vertrek vroegen ze naar de kosten, maar daar wilden de Zusters van de Choorstraat niet van weten:

'Alhoewel we de arme uitgewekenen met liefde hadden ontvangen, zagen we hen toch ook weer gaarne vertrekken, want al waren ze geheel van onze huishouding gescheiden, het was toch altijd min of meer ongeregeld en onvrij en druk, vooral in de keuken. We hebben het echter gaarne gedaan, want het is beter aan anderen zelf zo te doen dan dat we door anderen geholpen moeten worden'.

Overigens waren er ook in andere afdelingen van de Congregatie, zoals in Oss, Belgische kindvluchtelingen opgenomen. In de huis-kroniek van Waalre lezen we dat op 20 juli 1918 twee Belgische jongetjes, Jean en Joseph

Baumsteiger, hun eerste communie deden in de kapel van de zusters. Speciaal voor die gelegenheid mocht hun moeder uit het vluchtoord Uden overkomen, tussen haar twee zoontjes in ging ook zij te communie.¹²⁸

De schaarste trof niet alle Nederlanders even hard, dankzij hun netwerk kwamen de zusters met de kwekelingen en andere pensiongasten de oorlogsjaren betrekkelijk goed door. Een van de bezuinigingen waartoe de zusters in 1915 overgingen doet bijna komisch aan:¹²⁹

'We zouden er ook mee beginnen geen bier meer te gebruiken aan tafel, er waren toch al door drankbestrijding vele zusters die geen bier gebruikten. Bier was daarenboven enkel een genotmiddel en we deden dit [= deze versterving] dan ook tevens met de intentie om spoedig de vrede te verkrijgen'.

Nood breekt wet is wat te zwaar uitgedrukt, maar vanwege de omstandigheden zag het bestuur bij de zusters veel meer door de vingers dan vroeger. Tot dan toe mochten dezen aan hun familie niet om kleren vragen, maar nu wel. Eerder mochten zij geen pantoffels dragen,

¹²⁸ Archief DMJ, F W, 1.

¹²⁹ Zie Archief DMJ, Bestuursarchief, 54 (Notulenboek 1868-april 1917), vergadering februari 1917: '(...) er is reeds een half jaar geleden goedgevonden en ingevoerd dat we aan tafel geen bier zullen gebruiken, dit schaadt niemand, ook voor de spreekkamers hebben wij het afgeschaft behalve in enkele gevallen'. Ook jubelvieringen werden uitgesteld tot betere tijden.

maar nu wel. Dat laatste werd zelfs aanbevolen omdat er weinig houtskool was om het huis te verwarmen. Wat niet strikt nodig was voor de huishouding werd niet aangeschaft. Werklui liet men buiten de deur als het kon. Gelukkig was een van de zusters handig met kleine timmerwerkjes en schoenreparaties.¹³⁰

Ondanks al dat behelpen zetten de zusters hun reguliere werkzaamheden in de scholen, pensionaten en gasthuizen zoveel mogelijk volgens het vaste schema voort. Wanneer dat vanwege de oorlog niet mogelijk was, werd er gezocht naar een passende oplossing. Zo moest Zr. Dominica Sterk in april 1917 conversatieles nemen in de aanloop naar haar examen MO Engels. In vredestijd zou zij daarvoor naar Engeland zijn gegaan, maar dat was nu niet mogelijk. Het Congregatiebestuur besloot daarom haar toevlucht te nemen tot de zusters van Regina Caeli te Vught. Dezen waren onmiddellijk bereid om te helpen, en Zr. Dominica kreeg elke week gratis les.¹³¹ Daarnaast bleef de Congregatie in de oorlogsjaren gewoon doorgroeien. In de zomer van 1915 kwam er een nieuwe afdeling bij in Den Haag, en omdat in Best de scholen en het pensioonaat (met zestig toekomstige educandinnen) overvol waren, besloot de Congregatie in

oktober van hetzelfde jaar om daar, niettegenstaande de hoge prijzen, bij te bouwen. Een maand later verwierf de meisjesschool aan de Papenhulst de status van mulo.

Een zegen voor het Moederhuis was de afdeling in Orthen, met de eigen boerderij. De zusters ontptopten zich tot gewiekste hamsteraars en smokkelaars en wisten heel wat spek en zakken bloem, verstopt in een groentekar, de stad in te smokkelen. Ze wisten drommels goed dat ze hiermee tegen de verordeningen van de overheid handelden, maar zullen zich, met zoveel monden te voeden, in geweten niet bezwaard hebben gevoeld:

‘Daar we hoorden dat er hier en daar huiszoeking gedaan werd, vertrouwden we de zaak niet meer, en we gingen eens zien of we het teveel (aan voorraad) niet konden verbergen, daarom diende het kleine kamertje bij de mangelkamer. Voor het deurtje van de spekkast in de gang hing een schilderij zodat niemand kon zien dat daar wat achter zat, de beide deuren van het kamertje werden met kasten bedekt, zo was de boel veilig’.

4.6.2 Spaanse griep en revolutiedreiging

In het najaar van 1918 kwam er ernstig menselijk leed over Nederland en daarmee ook over de Congregatie. De kroniek vermeldt dat er in de zomer van 1918 een nieuwe ziekte was

ontstaan, de Spaanse griep. De eerste tijd heerste ze in lichte graad, enkele dagen in bed en men was genezen, maar in oktober werd ze kwaadaardig. Er ontstond bij velen longontsteking of hartverzwakking en na enkele dagen volgde de dood. Ook van de Congregatie vroeg ze half oktober twee grote offers, Zr. Thomasina Vranken, coupeuse te Doesburg, die de zorg had voor een naaiklas van 52 grote meisjes, en Zr. Virginia van Zeland, onderwijzeres en assistente in de Banstraat. ‘Zo had O.L. Heer door de Spaanse ziekte in een week tijds twee grote offers van de Congregatie gevraagd. Het waren twee jonge, flinke zusters, voorbeelden voor anderen’.¹³² In november 1918 stierf nog een derde zuster aan de griep, Zr. Scholastica de Laat, keukenzuster in Montfoort.¹³³

De meeste afdelingen werden door de Spaanse griep bezocht, en soms moest de helft of meer van de zusters het bed houden. In het Moederhuis lagen er tegelijkertijd zo’n veertig kinderen en zo’n dertig zusters te bed, bijna

allemaal jonge zusters uit het noviciaat. Groot was de opluchting toen het nieuws kwam van de wapenstilstand op 11 november, al raasde de epidemie nog door en moesten alle scholen gesloten blijven.

Een echt vredegevoel bleef uit. Europa was in de greep van grote maatschappelijke omwentelingen en revoluties; veel Nederlanders voelden daarvan ook de dreiging in eigen land. In de zomer van 1917 was er in Amsterdam al een volksopstand geweest, het zogenoemde aardappeloproer, maar dat kwam door de voedselschaarste, die gelukkig van voorbijgaande aard was. Het gevaar dat nu dreigde was veel ernstiger: socialisten en communisten die een nieuwe wereldorde wilden beginnen, waarin geen plaats was voor kerk en geloof. In Nederland gold de voorzitter van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, Pieter Jelles Troelstra, als de personificatie van al die kwade dreigingen. Zijn poging tot revolutie mislukte, in plaats daarvan waren er in november 1918 tal van steunbetuigingen aan koningin Wilhelmina. De (eerste) rooms-katholieke minister-president Charles Ruys de Beerenbrouck stelde een nationale biddag in om de dreigingen af te weren. Op die dag, 28 november, kregen alle Nederlanders vrij. In alle kerken werd een plechtige H. Mis gevierd en was er uitstelling van het H. Sacrament, dat

¹³⁰ Waarschijnlijk gaat het hier om Zr. Annette van de Laar.
¹³¹ Over deze zusters, zie Heere, *Het verhaal van ‘de Nonnen van Vught’*.

¹³² In de kroniek van het Amsterdamse Jacobusgesticht (Archief DMJ, Amsterdam, Banstraat, 1) wordt het zalig afsterven van Zr. Virginia uitvoerig verteld. Op dinsdag 8 oktober voelde zij zich niet goed, de dokter constateerde de Spaanse griep, maar zag geen reden tot ongerustheid. Haar ziekte verergerde echter met de dag, op maandag 14 oktober ontving zij de laatste sacramenten en stierf zij op voorbeeldige wijze: met blijde overgave en haar medezusters vragend om gebed.

¹³³ Archief DMJ, Bestuursarchief, 55 Notulenboek (mei 1917-augustus 1925), vergadering oktober 1918. Zr. Scholastica de Laat overleed op 3 november, de notulen zijn dus enige tijd na de vergadering gemaakt.

Op 19 juni 1922 werd in de Bossche Sint-Jacobskerk (thans Jheronimus Bosch Art Center) een grote muurschildering (6 x 4 m) van Joseph Reich onthuld, voorstellende de Nederlandse Caritas die van de Oostenrijkse Caritas een hongerend kind overneemt. Bij de plechtigheid waren Mgr. Diepen en vele prominente Bosschenaren aanwezig. Namens de Oostenrijkse aartsbisschop, Friedrich Gustav Piffl, voerde zijn secretaris, Mgr. Josef Wagner, het woord. Hij vertelde dat voor de Oostenrijkse kinderen, die na de Eerste Wereldoorlog in Nederland een gastgezin vonden, niet alleen lichamelijk maar ook geestelijk goed was gezorgd. Zo hadden ze leren bidden en waren ze vertrouwd geraakt met het geloofsleven, waarover ze na hun thuiskomst vertelden. De tekst op het fresco is een verwijzing naar Psalm 116,12: 'Oostenrijk aan Nederland – wat zal ik U wedergeven voor alles wat Gij mij gegeven hebt?'

laatste ook in de kapel van het Moederhuis.¹³⁴

Nederland was er opnieuw goed van afgekomen in vergelijking met andere landen. Zo was het Oostenrijks-Hongaarse keizerrijk opgehouden te bestaan, er kwamen nieuwe landen voor in de plaats. Wenen, tot dan toe een wereldstad, was plots hoofdstad geworden van een kleine republiek. Een van de gevolgen daarvan was een grote hongersnood. Dankzij het Rooms-Katholieke Huisvestingscomité konden zo'n 25.000 Hongaarse en Oostenrijkse kinderen, voornamelijk uit Wenen, in Nederlandse gastgezinnen aansterken. In het Jheronimus Bosch Art Center, de voormalige Sint-Jacobskerk, verbeeldt een grote muurschildering uit 1922 de dankbaarheid van het

Oostenrijkse volk aan het Nederlandse volk voor deze hulp.¹³⁵ Er kwamen ook kinderen uit Duitsland om aan te sterken. Bij de zusters in Waalre verbleven in de late zomer en het najaar van 1919 eerst twee broertjes uit Duisburg, Hugo en Heinz Decker, en daarna twee broertjes uit Gelsenkirchen, Albert en Heinz Gerads.

De kroniekschrijfster is bijzonder onder de indruk van een gezelschap dat tijdelijk Oostenrijk had moeten verlaten, een moeder met drie kinderen: een van veertien, een van vijftien en een van zeventien jaar. De ene was pianiste, nummer twee violiste en nummer drie speelde cello. Samen gaven zij concerten om hun brood te kunnen verdienen. Ook zijn ze een avond in het Moederhuis komen optreden voor de zusters en de kinderen. Vicaris Pompen en enkele stafleden van het bisdom waren er eveneens bij. Het was een heerlijke avond, ze speelden magnifiek.¹³⁶

Dat de ellendige situatie bij onze oosterburen nog jaren voortduurde, illustreert een kroniekvermelding over Zr. Alacoque Sprenke. Zij was afkomstig uit Münster en haar familie woonde nog in Duitsland. Ooit waren dat wel-

¹³⁵ Van Heijst, *Gedreven helpers*, 54-76. Zie ook Lutkie, *Nooddruft en Liefdedrang; Aalders, De Hongaarse kindertreinen*.

¹³⁶ De kroniek vermeldt erbij: 'Bijgaand programma is van haar'. Helaas is dat later verwijderd. Mogelijk was de moeder Leonia Gombich-Hock († 1968). Zij en haar kinderen stonden bekend om hun grote muzikaliteit. Twee van hen zaten na de oorlog korte tijd in een pleeggezin in Zweden. Wellicht maakten zij op de terugweg met hun moeder een tournee.

¹³⁴ Rogier & De Rooy, *In vrijheid herboren*, 619-620.

gestelde mensen, maar door de oorlog waren zij totaal geruïneerd. De Congregatie was daarvan op de hoogte en stuurde hun voortdurend levensmiddelen. Nog in het najaar van 1923, vijf jaar na de wapenstilstand, vernam Zr. Alacoque van haar zus in Duitsland dat zij haar kinderen niet meer te eten kon geven. Op voorstel van de Congregatie zijn er toen enkele nichtjes naar Nederland gekomen, waar zij in het pensioonaat te Best, dat bekendstond om de gezonde buitenlucht, konden aansterken.

Ter afsluiting van deze paragraaf over de impact van de Eerste Wereldoorlog kan hier nog een liefdewerk genoemd worden dat in 1919 van Oostenrijk uitging naar Nederland, in omgekeerde richting dus. In dat jaar kwamen enkele ‘Dochters van de Goddelijke Heiland’, ook bekend als ‘Weense Zusters’, naar Nieuw-Herlaer, waar in vroeger tijden het seminarie en het doveninstituut gevestigd waren. Als witgele-kruiszusters werden zij een begrip in Den Bosch, Haaren en Helmond.¹³⁷

4.7 Eeuwfeest

Na de Grote Oorlog wilde de Congregatie orde op zaken stellen. Vooral op het gebied van de kloostertucht moest er veel worden ingehaald.

¹³⁷ Medio jaren vijftig waren de Weense zusters vanwege het roepingentekort genoodzaakt om, tot verdriet van velen, te stoppen met dit werk. Zie Nolet, *Katholiek Nederland*, deel 3, 153; *Nieuwe Schiedamse Courant* (7 november 1955).

Met het eeuwfeest in aantocht wilden de zusters zich goed toerusten voor de toekomst.

4.7.1 De oversten

In 1919 had het bestuur veel puzzelwerk met het verplaatsen van oversten omdat in het nieuwe *Kerkelijk Wetboek* was bepaald dat een overste slechts zes jaar op een bepaalde plaats in functie kon blijven.¹³⁸ In augustus van dat jaar was er een algemene vergadering van het Congregatiebestuur met de oversten van de afdelingen. Er was veel te doen.

In genoemde vergadering drukte Moeder Simplicia Verhuizen haar medezusters op het hart dat het belangrijkste doel van de Congregatie de heiliging van haar leden is. Al het andere is daaraan ondergeschikt. Daarom zijn – aldus de notulen – geestelijke oefeningen, bij voorkeur gezamenlijk verricht, zo belangrijk. Ook dient men in alle afdelingen gebruik te maken van de meditaties en gebeden van pastoor Heeren. Onmisbaar voor het geestelijk

¹³⁸ *Codex iuris canonici*, canon 505. Dit was een ingrijpende bepaling in de wereld van de religieuzen. Zo moest Zr. Thecla Roestenberg, die vanaf de stichting in 1905 overste was geweest van het Sint-Jacobusgesticht in de Amsterdamse Banstraat, in 1919 aftreden. Zij werd als overste opgevolgd door Zr. Majella Storimans, maar kon als haar assistente de belangen van de afdeling blijven behartigen. In 1921 werd Zr. Majella tot overste van Orthen benoemd en werd Zr. Thecla opnieuw overste van het Sint-Jacobusgesticht. In 1927 moest zij weer aftreden en werd zij na 22 jaar Banstraat overste in Montfoort. In Amsterdam werd zij opgevolgd door Zr. Theodosia Bleeker. Zie Archief DMJ, Bestuursarchief, 56 (Notulenboek september 1925-mei 1949), februari 1927.

leven is voorts het onderhouden van de silentie, waar de oversten over moeten waken. Het is niet goed om de zusters veel met elkaar te laten praten aan tafel en bij het ontbijt is dat zelfs helemaal verboden. Van primordiaal belang zijn de gezagsverhoudingen en de onderlinge communicatie. Als er gesproken wordt is het belangrijk om alleen goede dingen over anderen te vertellen. De oversten dienen daar op te letten. Zij moeten zelf een voorbeeld van discretie zijn, geheimen kunnen bewaren en niet alles met de zusters van hun afdeling bespreken. Het heeft geen zin om te praten over wereldse zaken, of over andere afdelingen, biechtvaders, oversten, medezusters, kinderen of verpleegden (over iedereen dus). De oversten mogen niet confidentieel zijn met de zusters en zeker niet bij hen hun nood klagen: ‘Woorden maken weinig indruk als we zelf niet doen wat we zeggen. Als we nauwkeurig zijn tot in de kleinste dingen, zullen de zusters eerbied en waardering hebben voor ons als overste’.

En zo gaat het verder met allerlei aansporingen die heden ten dage, nu de gezagsverhoudingen anders zijn dan honderd jaar geleden, betuttelend overkomen.¹³⁹ Los van dat tijdeigene valt opnieuw de spilfunctie van de overste

¹³⁹ Zo mochten er geen ‘stukjes’ voorgedragen worden zonder voorafgaande goedkeuring door de overste, en nooit met mannenrollen. Dit lijkt een verwijzing naar de gebruiken bij Sinterklaas en Onnozele Kinderen, zie paragraaf 3.5.

op. Zij moet moeder zijn voor de zusters, hen bijstaan als dat nodig is, en goed zorgen voor hun geestelijk en lichamelijk welzijn. Onwillekeurig doet deze aansporing denken aan de brief die pastoor Heeren op 18 juli 1823 stuurde aan Moeder Anna Catharina van Hees, de Vincentiaanse stichtingsoorkonde van de Congregatie.¹⁴⁰ Een belangrijk houvast voor de oversten blijven de *Wenken en raadgevingen der Oversten*. In de vergadering van april 1920 spoort het bestuur de oversten aan om zelf een Levende Regel te zijn, zoals de stichter dus.

4.7.2 Jong gestorven

Tijdens de oorlogsjaren was de groei van de Congregatie onverminderd doorgegaan dankzij nieuwe roepingen. Veel zusters waren ook een jaartje ouder geworden. Omdat zij een betere huisvesting verdienden dan het Moederhuis kon bieden, kocht de Congregatie eind 1918 het voormalig jongensinternaat Sint-Antoine [in Hintham. Daar zouden, na grondige verbouwingen, de ziekenboeg en het rustoord van de Congregatie komen.

Dat inmiddels de karige tijd en de materiële zorgen voorbij waren, werd in maart 1919 duidelijk met het zilveren kloosterfeest van Moeder Simplicia. Dit duurde meerdere dagen, met tal van deelnemers: priesters, zusters,

¹⁴⁰ Zie paragraaf 1.6.

Zuster Simplicia Verhuizen, algemene overste van 1911 tot 1929. *Archief DMJ*.

kinderen, kwekelingen en anderen. Zo'n grootse zilveren jubel was er niet eerder geweest in de geschiedenis van de Congregatie.

In de vroege herfst van dat jaar kon de ziekenafdeling in Hintham in gebruik worden genomen. Als eersten kwamen drie aan tuberculose lijdende jonge zusters, nog geen dertig jaar oud, maar reeds ten dode opgeschreven: Zr. Antonia Koelman, Zr. Mauritia Jongeling, en Zr. Jacoba Maria Matla. Tussen 22 en 24 september werden zij behoedzaam naar Hintham vervoerd, samen met nog zeven andere zieke en zwakke zusters. Het was een droeve start in Hintham. Al op 29 september

overleed Zr. Jacoba Maria. Op de ochtend van haar begrafenis in Hintham, 2 oktober, overleed ook Zr. Mauritia. De zusters van het Moederhuis die naar de dienst waren gekomen om te zingen, kwamen schreiend thuis. Op 11 oktober tenslotte overleed ook Zr. Antonia.

Destijds werd landelijk ongeveer 10% van de sterfgevallen veroorzaakt door tuberculose. Binnen de Congregatie was dit percentage zelfs hoger. De besmetting met deze bacteriële longziekte gaat (vooral door hoesten en niezen) van mens tot mens, en de zusters van het Moederhuis, maar ook die van de afdelingen, zaten vaak met anderen – medezusters, kinderen, bejaarden – dicht op elkaar in een kleine afgesloten ruimte.¹⁴¹ Deze omstandigheid verklaart ten dele de empathie van de zusters met de in 1897 op 24-jarige leeftijd aan tuberculose gestorven Franse Karmelites Thérèse van Lisieux. Reeds in 1923 en 1925 werd zij respectievelijk zalig- en heiligesproken. Zij stond model voor de vele jonge religieuzen die uit het leven waren weggerukt en toch de 'kleine weg' naar volmaaktheid hadden afgelegd.¹⁴²

¹⁴¹ Zie Boshart, *De witte dood*. Jaarlijks sterven wereldwijd nog ongeveer 1.500.000 mensen aan tuberculose. De hygiënische omstandigheden verbeterden tergend langzaam. Zo was het Moederhuis pas in 1891 aangesloten op de waterleiding, zie Eijt, *Religieuze vrouwen*, 125.

¹⁴² Over Thérèse van Lisieux, zie ook Deel Missie, paragraaf 3.02.

4.7.3 Intronisatie

Na het verdrietige begin van Hintham in 1919 begon het jubeljaar 1920. In dat jaar traden er maar liefst zeventien jonge vrouwen in, terwijl er vijf zusters overleden. Met het eeuwfeest in juli etaleerde de Congregatie zich zowel 'naar binnen toe', dat wil zeggen naar de eigen afdelingen, scholen en gestichten, als 'naar buiten toe', dat wil zeggen naar de vele relaties in kerk en samenleving. Op 30 april, in de aanloop naar het jubileum, werd het stoffelijk overschot van pastoor Heeren verplaatst van de begraafplaats in Den Bosch naar de eigen begraafplaats van de zusters in Orthen.¹⁴³

Het Moederhuis en de belendende schoolgebouwen boden te weinig ruimte om alle zusters van de afdelingen tegelijk te ontvangen, vandaar dat het feest twee keer werd gehouden, voor de ene groep op 6 en 7 juli (de oversten en de oude zusters), en voor de andere groep op 11 en 12 juli (de jonge zusters). In feite ging het om één lange feestweek, die al op zondag 4 juli begon met de intronisatie van het H. Hartbeeld in het Moederhuis, een geschenk van de vicaris. Dit was een betrekkelijk nieuw ritueel en eigenlijk meer bedoeld voor huisgezinnen dan voor kloosters.¹⁴⁴

Tot dan toe was er in geen van de huizen

¹⁴³ Later zijn de graven weer overgebracht naar het kerkhof van de Congregatie in Nuland, zie *De Heeriaan* 29 (2000) 98-102.

¹⁴⁴ Nissen, "“Zoals in het huisje van Nazareth...”", 153-156.

Bij het eeuwfeest schonk vicaris Jacobus Pompen dit Heilig Hartbeeld aan de Congregatie. *Moederhuis DMJ*.

van de zusters een H. Hartbeeld geïntoniseerd, omdat in de huiskapellen al het Sacrament (de 'Heilige Reserve') bewaard werd. Zowel het beeld als het Sacrament waren bij uitstek geschikt om het persoonlijk gebed tot Christus te richten, maar de aanwezigheid van beiden werd door sommige kerkelijke instanties als 'dubbelop' beschouwd. Vandaar dat de vicaris

Omslag van *Cantates en liederen*, bij gelegenheid van het eeuwfeest van de Congregatie.

voor de zekerheid van tevoren in Rome had geïnformeerd of het zo wel kon, wat dus het geval bleek te zijn. De kroniekschrijfster zegt over de symbolische betekenis van deze plechtigheid:¹⁴⁵

‘Voor honderd jaren waren de vijf eerstelingen der Congregatie, verenigd in het Goddelijk Hart, begonnen. Nu werden we opnieuw door de Intronisatie in dat Goddelijk Hart verenigd en Hij werd als Heer en Koning over onze Congregatie uitgeroepen’.

Zoals het H. Hart de eerste eeuw van het bestaan van de Congregatie inluidde, zo luidde het ook de tweede eeuw daarvan in. In de feestweek kregen alle zusters een geschiedenisboek over de Congregatie.¹⁴⁶ Er waren tal van vieringen, liturgische zowel als cabareteske. Van die laatste categorie kregen de zusters nog een apart boekje met cantates en liederen. Veel teksten herinnerden aan een bijzondere gebeurtenis in de Congregatiegeschiedenis. Zo was er het ‘Klokkenlied. Van een klok, die in een verkeerden toren hangt’, over de angelusklok die Heeren niet in de eigen klokkentoren mocht hangen en toen maar aan het Bossche Redemptoristenklooster had geschonken.¹⁴⁷

Op 7 juli, het feest van de Zoete Moeder van ‘s-Hertogenbosch en de stichtingsdag van de Congregatie, woonden alle zusters die daartoe in staat waren de plechtige hoogmis in de

Sint-Jan bij. Zij vulden het hele middenschip, dat speciaal voor hen was gereserveerd. Tijdens en na de feestweek brachten de meisjes van het doveninstituut en de wezen van de Keizerstraat en van Orthen een bezoek aan het nieuwe graf van Heeren. Het jubileum van 1920 was niet alleen de afsluiting van een eeuw liefdewerken waarop met trots werd teruggeblikt, maar ook het begin van een nieuw tijdperk. In dat jaar was namelijk door de Nederlandse overheid de Wet op het Buitengewoon Onderwijs aangenomen. Over dat nieuwe tijdperk gaat het volgende hoofdstuk.

¹⁴⁵ Archief DMJ, Bestuursarchief, 159, Kroniek II, p. 110.

¹⁴⁶ Zr. Simplicia Verhuizen (voorwoord), in *1820 - 7 juli - 1920. Geschiedenis van de Congregatie*.

¹⁴⁷ *1820 - 7 juli - 1920. Honderdjarig bestaan van de Congregatie der “Dochters van Maria en Jozef”, Choorstraat ‘s-Hertogenbosch. Cantates & Lieder*, p. 14 (nr. 7). Zie ook paragraaf 2.4.

Specialisten

5.1 Veranderingen in het onderwijs

In de jaren twintig was de Nederlandse onderwijswereld volop in verandering. In 1917 werd in de Grondwet (artikel 23) vastgelegd dat het bijzonder onderwijs gelijkberechtigd was met en financieel gelijkgesteld aan het openbaar onderwijs. In 1920 werd deze wet van kracht voor het lager onderwijs.¹ Uit vreugde hierover werd binnen het Bossche bisdom in alle parochies een plechtige hoogmis gevierd, waarin allen blijde en luide God dankten met een *Te Deum*.² Omdat hun zusteronderwijzeressen niet meer gratis of voor een fractie hoefden te werken, maar voortaan salaris ontvingen – zij het nog altijd minder dan lekenonderwijzeressen –, kreeg de Congregatie op financieel gebied aanzienlijk meer armslag. Daardoor was ze in de gelegenheid om heel wat schoolgebouwen of andere voorzieningen over te nemen van plaatselijke besturen, zoals te Nuland, Waalre, Doesburg en Beverwijk.³ Op scholen konden gemakkelijker extra lekenleerkrachten en schoonmaaksters worden aangesteld, waardoor het werk van de zusters aanmerkelijk werd verlicht. Toch bleef het gebrek aan inzetbare zusters groot.⁴

In deze zelfde periode kwam in Nederland, dankzij de zich verder ontwikkelende menswetenschappen en, in combinatie daarmee, nieuwe inzichten bij verantwoordelijke politici, het Buitengewoon Lager Onderwijs (BLO) van de grond. Dit was bedoeld voor kinderen 'die wegens ziels- of lichaamsgebreken of uit maatschappelijke oorzaak niet in staat zijn geregeld en met vrucht gewoon onderwijs te volgen of wier gedrag het noodzakelijk maakt hun buitengewoon onderwijs te doen geven'. Tot 1920 bestond er voor hen alleen particulier onderwijs, maar vanaf dat jaar konden BLO scholen voor zwakzinnige kinderen rekenen op rijkssubsidie.⁵

Omdat hun aantal meteen explosief toenam, kwam er snel een wettelijke bepaling dat BLO scholen die na 1921 waren opgericht niet konden rekenen op subsidie. Dat was in het nadeel van de Congregatie, die op dat moment nog bezig was met de overstap naar het buitengewoon onderwijs. Ze zag zich gedwongen om het kostgeld van de leerlingen hoog te houden, waardoor vooral arme gezinnen gedupeerd waren.⁶ Later versoepelde de wetgeving weer en werden de regelingen uitgebreid tot kinderen met andersoortige beperkingen dan alleen

¹ Eijlt, *Religieuze vrouwen*, 129.

² *Collectio epistolarum pastoralium*, deel VI, 370 (nr. 74).

³ Archief DMJ, Bestuursarchief, 55 Notulenboek (mei 1917-augustus 1925), oktober 1921.

⁴ Archief DMJ, Bestuursarchief, 55 Notulenboek (mei 1917-augustus 1925), april en mei 1922.

⁵ Reesinck & Bresser, *Schoolstad*, 195-200.

⁶ In Nederland groeide het aantal scholen voor 'debielen en lichte imbecielen' snel: van 25 dagscholen in 1920 naar 73 in 1929 en 206 in 1950 (25.888 leerlingen). Zie https://www.canonsociaalwerk.eu/nl_han/details_verwant.php?cps=2&verwant=272 (2018-12-23)

zwakzinnigheid.

Het tijdperk tussen het eeuwfeest van de Congregatie (1920) en het eeuwfeest van de Regel (1950) is gekleurd door een focus op het speciaal onderwijs. Vandaar dat in de volgende paragrafen van dit hoofdstuk de meeste aandacht zal uitgaan naar twee omvangrijke liefdewerken – of twee clusters van liefdewerken – van de Congregatie, namelijk in Udenhout en Nijmegen, waar de zusters de zorg op zich namen voor respectievelijk zwakzinnige meisjes (Udenhout) en kinderen met een geestelijke of lichamelijke handicap (Nijmegen).

Ook aan de liefdewerken in Eindhoven en Strijp wordt aandacht besteed, ofschoon die ten dele van heel andere aard waren. Het onderwijs aan dove kinderen is al besproken in het tweede hoofdstuk (paragraaf 2.7). In dezelfde periode, zijn ook enkele kleinere afdelingen gesticht die elders in dit boek korter of langer ter sprake komen.⁷

Een aparte paragraaf is gewijd aan de wijze

waarop de Congregatie de Tweede Wereldoorlog is doorgekomen. De slotparagraaf gaat over de jaren rond het eeuwfeest van de Regel toen de Congregatie de mouwen opstroopte om aan de uitdagingen van de nieuwe tijd het hoofd te bieden, maar tegelijkertijd merkte dat ze als maatschappelijke factor steeds meer aan betekenis inboette.

In deze inleidende paragraaf blijven we met onze aandacht nog even bij het Moederhuis, het zenuwcentrum van de Congregatie. Daar vergaderde maandelijks het bestuur, en eenmaal 's jaars het bestuur met alle oversten van de inmiddels tientallen afdelingen. Wat opvalt in de notulen is dat de schrik voor verwereldlijking, die er na de Eerste Wereldoorlog goed inzat, in de jaren nadien niet luwde. Steeds opnieuw werd de oversten op het hart gedrukt om de wereldse geest niet toe te laten in hun huizen.⁸ In de algemene vergadering van 1926 wijst Moeder Simplicia Verhuizen er zelfs op dat de oversten in feite de Congregatie in handen hebben. Als zij de goede geest bewaren, zullen de zusters hun voorbeeld volgen, en zal de Congregatie aangenaam zijn aan God.⁹ Zoals ooit pastoor Heeren voortdurend de zusters waarschuwde om de aan hen toe-

Portret van Mgr. Arnold F. Diepen. Van 1920 tot 1943 was Diepen bisschop van 's-Hertogenbosch. In die periode consacreerde hij ettelijke nieuwe kloosters van de Congregatie. 's-Hertogenbosch, Stadsarchief, Beeldbank 0028935.

vertrouwde kinderen niet te verwennen, zo waarschuwde Moeder Simplicia de oversten om de zusters niet te verwennen.

In mei 1929 vernam het bestuur dat Moeder Simplicia zich op verlangen van bisschop Arnold Diepen niet herkiesbaar zou stellen als algemene overste. Tot haar opvolgster kozen de zusters Zr. Venantia van Maanen, die toen al

zeventien jaar novicemeesteres was.¹⁰ Net als haar voorgangster spoorde Moeder Venantia de oversten aan om voor de zusters een Levende Regel te zijn. Daarnaast vroeg zij aan hen om echte bidzielen te worden: 'Eerst de overste een bidziel, dan de zusters bidzielen!'¹¹ Dat was zeventig jaar na de dood van de eerste Levende Regel, aan wie deze woorden heel welgevallig zouden zijn geweest. Gedurende achttien jaar zou Moeder Venantia algemene overste blijven, een tijdperk waarin veel werd opgebouwd, maar ook tenietgedaan. In 1931 overleed de al vele jaren met zijn gezondheid sukkelende vicaris Pompen. Hij werd als vicaris en als directeur van de Congregatie opgevolgd door Mgr. Franciscus Hendrikx. Anders dan zijn meer kerkrechtelijk georiënteerde voorganger, had de nieuwe directeur vooral feeling voor liturgie en spiritualiteit. Daarmee was hij verzekerd van een goede klik met Moeder Venantia.

Het Moederhuis was niet alleen het zenuwcentrum van de Congregatie, maar ook het hart van een heel complex met allerlei voorzienin-

⁷ Vanaf 1930 tot 1980 hadden de zusters een afdeling bij Sparrendaal in Vught. Daar verzorgden zij de was, de keuken, boodschappen, schoonmaakwerk, enzovoort van het kleinseminarie van de Scheutisten, zie *KKC* 9 (1980) 188-194. De onderlinge verstandhouding was uitstekend. Zr. Magdalenie van Dijk zou later zeggen over haar verblijf in Sparrendaal: 'Het was de mooiste tijd van mijn leven'. Zie *De Heeriaan* 39 (2010) nr. 4, 44. Voor de samenwerking van de Congregatie met de Scheutisten, zie Deel Missie, Hoofdstuk 3 en 5. In 1930 begon de Congregatie ook met een nieuwe afdeling in de Utrechtse Sint-Nicolaasparochie, zie Deel Missie, paragraaf 5.06.

⁸ Archief DMJ, Bestuursarchief, 55 Notulenboek (mei 1917-augustus 1925), mei 1925.

⁹ Archief DMJ, Bestuursarchief, 55 Notulenboek (mei 1917-augustus 1925), mei 1926.

¹⁰ Voor een levensschets van de uit Groningen afkomstige Bobina Margaretha van Maanen en haar verrichtingen als Moeder Venantia, zie *KKC* 1 (1972) 3-12 (75-jarig kloosterfeest); *De Heeriaan* 46 (2017) nr. 3 en nr. 4, 47 (2018) nr.1. Moeder Venantia werd als novicemeesteres opgevolgd door de overste van de afdeling bij het doveninstituut, Zr. Maria Alacoque Hoorneman. Moeder Simplicia werd overste van het Moederhuis en algemeen econome van de Congregatie.

¹¹ Archief DMJ, Bestuursarchief, 56 Notulenboek (september 1925-mei 1949), juni 1933.

gen.¹² Vanwege de uitgestrektheid daarvan had het bestuur in 1925 besloten om door het hele Moederhuis, en door internaat, kweekschool en pensioonaat ‘elektrische schellen te laten klinken’. De afstanden waren binnenshuis zo groot geworden dat men de gewone grote huisbel niet meer overal kon horen, wat ongeregelhdheden veroorzaakte bij de eredienst en bij werkwisselingen. Kort daarna besloten de zusters om over te gaan tot een huistelefoon met aansluitingen voor de algemene overste, de novicemeesteres, en nog enkele zusters. Vooral voor de zusters portiersters, die tot dan toe de hele dag liepen te hollen, kwam deze technische innovatie als een geschenk uit de hemel.¹³ Een jaar later besloot het bestuur zelfs om voor het Moederhuis een aardappelschilmachine aan te schaffen. Ooit was dat een karwei voor de inwonende oude vrouwen, maar sinds 1908 moesten de zusters het zelf doen, wat veel te veel tijd kostte.¹⁴

De stapsgewijze technische vooruitgang kon niet verhullen dat het Moederhuis geen gezonde plaats was om te leven. In 1932 verzuchtte Moeder Venantia dat er toch

zoveel zieken waren in de Congregatie, overigens ook in de afdelingen. Hoezeer de situatie te wensen overliet, maakt een kort daarna genomen besluit duidelijk:¹⁵

‘Het Moederhuis bleef een ongerieflijke keuken houden. Nu liet de Eerw. Moeder een ijskast aanbrengen zodat het vlees beter uit het bederf kon worden gehouden. Ook beneden in de kelder kwamen allerlei afdelingen, zodat alles niet meer open en bloot stond. De trap werd vernieuwd, nieuwe bakken aangebracht in de keuken zelf voor suiker, rijst, erwten, bonen, enzovoort. Zo werd voor de zusters alles veel gemakkelijker’.

Desondanks bleven in het interbellum de leefomstandigheden voor veel zusters ronduit ongezond. In 1935 verzuchtte Moeder Venantia dat er alleen al in de eerste maanden van dat jaar negen zusters waren overleden. ‘En dan, wat hebben we een zieken! Hintham ligt vol’.¹⁶

¹⁵ Archief DMJ, Bestuursarchief, 56 Notulenboek (september 1925-mei 1949), februari 1933 (punt 4).
¹⁶ Archief DMJ, Bestuursarchief, 56 Notulenboek (september 1925-mei 1949), mei 1935. Een wel heel curieuze gezondheidsmaatregel vond plaats in de jaren vijftig. Op aanwijzing van een wichelroedeloper werden het bed en het bureau van Moeder Elise van der Westen verplaatst, omdat die boven zowel een ondergrondse waterstroom als een ondergrondse gasstroom zouden staan. Bij nader onderzoek in 1959 bleek het Moederhuis nog last te hebben van sterke aardstralen, waarna een deskundige een afschermingsapparaat installeerde. Zie Archief DMJ, Bestuursarchief, 160, Kroniek III (mei 1929-augustus 1955), 305, en Ibidem, 161, Kroniek IV (september 1955-1977), 47-48.

Na de Tweede Wereldoorlog verbeterden de leefomstandigheden, al duurde het tot diep in de jaren zestig voor dat alle zusters beschikten over een eigen kamer.

5.2 Huize Vincentius (1924-1981)

Volgens Zr. Marie van Uden, in haar handgeschreven *Geschiedenis van ’t St. Vincentius-internaat voor achterlijke meisjes te Udenhout*, was er omstreeks 1920 in het bisdom een grote behoefte aan een internaat voor achterlijke meisjes.¹⁷ De algemene overste, Moeder Simplicia Verhuizen, wilde graag helpen om aan die behoefte te voldoen, en in 1924 kwam het tot concrete plannen voor een nieuw liefdewerk. Dat gebeurde met bijval van de directeur van het Doveninstituut in Sint-Michielsgestel, Mgr. Adrianus Hermus. Voortdurend had hij te maken met zogenoemde ‘hoor-stomme’ kinderen. Onder ‘doof-stommen’ verstond men destijds degenen die niet konden spreken omdat ze doof waren; onder ‘hoor-stommen’ verstond men degenen die niet konden spreken omdat ze niet begrepen wat er tegen hen gezegd werd, vaak in combinatie met een geestelijke beperking.

Ter oriëntatie gingen Moeder Simplicia en Mgr. Hermus samen in Udenhout

¹⁷ Archief DMJ, Udenhout 1 (8 delen). Tenzij anders gespecificeerd, komen citaten in deze paragraaf uit deze *Geschiedenis*. Over Marie van Uden, zie ook Los, ‘Uden, Catharina Maria van’.

(Biezenmortel) op bezoek bij Huize Assisië, een door de Broeders Penitenten opgerichte instelling voor zwakzinnige jongens.¹⁸ Daar konden zij zich terdege informeren over de procedure om achterlijke kinderen op te nemen, over de juiste leermiddelen, behuizing, enzovoort. Besloten werd om in Oss te beginnen met een internaat en school voor zwakzinnige meisjes, eenvoudigweg omdat de afdeling daar nog beschikte over voldoende ruimte. Mgr. Hermus vervaardigde een circulaire, die een grote verspreiding kreeg. Gevolg was dat er zo veel meldingen kwamen dat de Congregatie al meteen moest uitzien naar een veel groter gebouw. Dat werd Huize Nieuw-Herlaer in Sint-Michielsgestel, de vroegere behuizing van het Bossche seminarie en het doveninstituut.¹⁹ De ruimte die in Oss overbleef kon worden benut als weeshuis.

Het doel dat de Congregatie stelde was om ‘het zwakzinnige kind door jeugdopvoeding geschikt te maken voor het latere leven waarin het zichzelf, door zijn tekort aan inzicht en dikwijls overgeërfd neigingen, zo moeilijk staande kan houden’. De godsdienstige vorming diende daarbij op de eerste plaats te

¹⁸ Over de Broeders Penitenten, oorspronkelijk derde-ordeelingen, zie Nolet, *Katholiek Nederland*, deel 2, 106-107.
¹⁹ Archief DMJ, Bestuursarchief, 55, Notulenboek (mei 1917-augustus 1925), september en oktober 1924; *KKC* 3 (1974) 124-125. Sinds 1919 waren in Nieuw-Herlaer Dochters van de Goddelijke Heiland gevestigd, ook bekend als ‘Weense Zusters’. Zij hielden zich onder meer bezig met wijkverpleging, zie paragraaf 4.6.

Nieuw-Herlaer, gezien van over de Dommel. Dit kasteelcomplex heeft in de loop van de tijd onder meer gefungeerd als grootseminarie, doveninstituut, Benedictinessenabdij, zusterklooster en meisjesinternaat. Foto: Paul Slot (2008).

komen. Meisjes met voldoende aanleg daartoe zouden cognitief onderwijs ontvangen, andere meisjes zouden vooral geoefend worden in huishoudelijk werk. Tot geruststelling der ouders die zich zorgen maakten om de toekomst van hun kinderen, was het ook mogelijk dat meisjes na hun schooltijd in het gesticht konden blijven om daar nuttige bezigheden te vinden en verder gelukkig door het leven te gaan.

5.2.1 Zwakzinnig of achterlijk

Najaar 1924 maakten Moeder Simplicia, Zr. Damiana Neijnsens en Zr. Ludwino Vessies een studiereis naar de Sint-Servaasschool van Broeder Jean Baptist Willems te Maastricht. Zij waren vooral benieuwd naar de onderwijsmethode aan deze school voor zwakzinnige jongens, en naar de indeling van de klaslokalen. Moeder Simplicia wist nu precies wat er nog moest worden aangeschaft voor de nieuwe school met internaat.

Begin 1925 was de start in Nieuw-Herlaer van een klein internaat voor een twintigtal debiele en imbeciele meisjes.²⁰ Het ging om een tijdelijke, want veel te krappe, behuizing. De woorden ‘debiel’ en ‘imbeciel’ zijn wetenschappelijke termen waaraan men destijds bijzonder hechtte in de onderwijswereld. In de beginperiode van Huize Vincentius gebruikten de zusters ook de termen ‘zwakzinnig’ (de officiële term) of ‘achterlijk’. Zr. Marie van Uden merkt daar over op:

‘De term “zwakzinnig” is wetenschappelijk juister dan “achterlijk”, immers “achterlijk” kan men ook door ziekte of luiheid zijn. Toch leerde de ondervinding dat men goed deed “zwakzinnig” te vervangen door “achterlijk”. “Zwakzinnig” werd door velen aangezien voor “idiot” en niemand heeft graag zijn pupil “idiot” genoemd en zeker niet als deze die term ook niet verdient. “Achterlijk” klinkt wat verzachtend’.

Zr. Marie was ronduit geërgerd over mensen die tegen beter weten in zeiden dat Huize

Vincentius voor idiote meisjes was bedoeld.²¹ Dat was pertinent onjuist, omdat het internaat alleen opvoedbare kinderen opnam. Een probleem waarmee de zusters wel regelmatig kampten waren kinderen met een verstandelijke beperking en daarnaast een gedragsstoornis. Speciaal voor deze groep zou de Congregatie later bij Nijmegen villa Waalheuvel aankopen, grenzend aan het terrein van het Pedologisch Instituut op Hengstdal.²² Het onderwijs dat de meisjes in Nieuw-Herlaer kregen kenmerkte zich door een rustig tempo, geduldige en consequente stimulering van het geheugen en bewegend leren. Dat bleek niet alleen weldadig voor de kinderen zelf te zijn maar ook voor de leerkrachten, er ging voor hen net zo goed een (kinder-)wereld open.

5.2.2 Naar Udenhout

Al in 1925 was de nieuwe vestigingsplaats van het internaat bekend. De op 30 maart 1924 overleden gefortuneerde en kinderloze heer

²¹ De termen debiel, imbeciel en idiot passen in de typologie die de Franse psychologen Alfred Binet en Théodore Simon begin twintigste eeuw opstelden voor verstandelijk gehandicapten aan de hand van het IQ. Hun indeling is, enigszins vereenvoudigd, als volgt: IQ tussen 90 en 70 is zwakbegaafd; IQ tussen 70 en 55 is debiel; IQ tussen 55 en 20 is imbeciel; IQ onder 20 is idiot. De bepaling van het IQ is uiteraard afhankelijk van metingen die kunnen variëren, omdat iedere meting een momentopname is. Wanneer een kind opeens een groter IQ blijkt te hebben dan bij een eerdere meting, is dat niet omdat zijn IQ is toegenomen maar omdat er een blokkade is weggenomen waardoor de meting beter kan gebeuren. Zie ook *De Heeriaan* 15 (1965) 46.

²² Eind 1941 verhuisden vijftien moeilijk opvoedbare kinderen van Udenhout naar Waalheuvel.

²⁰ De start in Nieuw-Herlaer werd gemaakt met zeven zusters: Zr. Ludwino Vessies, Zr. Henriëtte Vorstenbosch, Zr. Clementina van Santvoort, Zr. Maximina Meyers, Zr. Henrica van Kempen, Zr. Marie Gertrudis Hermesen, Zr. Virginia van de Sande. Zr. Felicitas van den Bosch werd de nieuwe overste, maar al snel vervangen door Zr. Imelda Bleeker. De zusters werden geholpen door twee dienstbodes. In 1928, toen de afdeling al verplaatst was naar Udenhout, werd Zr. Imelda als overste opgevolgd door Zr. Lamberta van Oursouw.

De start van Huize Vincentius in Udenhout was in de voormalige villa van Willem van Iersel. Aquarel van Zr. Louisa van Rooijen. Archief DMJ.

Willem van Iersel had per testament een aanzienlijk grondperceel met villa en boerderij in Udenhout bestemd voor liefdewerken van de Kerk.²³ Dankzij de bemiddeling van bisschop Diepen werd de villa uitgebreid met een hele aanbouw, en zo ontstond Huize Sint Vincentius, genoemd naar ‘de bijzondere patroon der Congregatie, die ook zo’n voorliefde had voor ‘t arme misdeelde kind’.

Willem van Iersel had in zijn testament als voorwaarde gesteld dat jaarlijks te zijner intentie zes missen moesten worden opgedragen in zijn voormalige woonhuis. De zusters hielden zich daar stipt aan, en toen op vrijdag 4 september 1925 het nieuwe internaat werd ingewijd door Mgr. Pompen, waren de zes missen al opgedragen door een pater uit het Kapucijnenklooster in Biezenmortel, een dorpje ten oosten van Udenhout.²⁴ Een gelukkige

omstandigheid was de nabijheid, eveneens in Biezenmortel, van het al eerder door Mgr. Hermus en Moeder Simplicia bezochte internaat voor achterlijke jongens, Huize Assisië, onder de hoede van broeders Penitenten. Net als aan de paters Kapucijnen zouden de zusters aan de broeders goede burens hebben.

Een van de dingen die de zusters in Maastricht hadden opgepikt was het ontwikkelen van eigen leermiddelen. Door deze op de juiste wijze te gebruiken bereikten veel leerlingen verrassend snel een hoger niveau. Een staaltje daarvan vertelt Zr. Marie in haar *Geschiedenis van 't St. Vincentius-internaat*. In februari 1925, dus nog voor de vestiging in Udenhout, bezocht Dhr. Christ, directeur van Huize Assisië, het provisorische gesticht in Nieuw-Herlaer. Daar sprak hij verwonderd tot de overste de niet erg vleende woorden: ‘Moeder, wat doet u met die kinderen? Ze zijn allemaal idioot. Ze zijn veel erger dan de mijne op Assisië’.

De zusters hielden die woorden voor gezegd en deden toch hun best, om te zien of er van die ‘idioten’ nog iets te maken zou zijn. In oktober van hetzelfde jaar kwam dezelfde heer Christ weer op bezoek, nu in Huize Vincentius en opnieuw uitte hij zijn verwondering: ‘Hoe komt u aan die nieuwelingen, Moeder? U schijnt er gemakkelijk aan te kunnen komen. Kijk, zulke kinderen had u nu vanaf

het begin moeten hebben. Daar kunt u mee werken. Heel anders dan in Herlaer’. Zuster Alphonse had er plezier in en lachend zei ze: ‘Drie ervan zijn nieuwelingen en de rest heeft u allemaal voor idioot verklaard’.

Ondanks de nuttige inzichten die zij bij broeder Jean Baptist hadden opgedaan, stonden de zusters toch voor onvervalst pionierswerk. Velen van hen waren uitsluitend vertrouwd met het gewoon lager onderwijs en merkten dat het omgaan met verstandelijk beperkte kinderen van een heel andere orde was. In die tijd beschouwden velen het BLO als bijna hetzelfde als gewoon LO, maar op lager niveau. In dat geval hoefden onderwijzers niets te veranderen aan hun werkwijze, ze dienden alleen minder hoge eisen te stellen. In elke klas zaten nu eenmaal slimme en domme kinderen, in het BLO ontbraken gewoon de slimme kinderen.

In een terugblik bij het 25-jarig bestaan van Huize Sint Vincentius waarschuwt rector L. van Teeffelen (rector van 1933 tot 1962) voor deze onjuiste opvatting.²⁵ Hij wijst erop dat bij normaal begaafde kinderen er, ondanks ieders zwakke kanten, bijna altijd wel een balans komt met het dagelijks leven. Bij de BLO kinderen is dat volgens hem echter niet het geval, zij zijn niet in staat om voor zichzelf

²³ Voor een korte levensschets en de weldaden van Willem van Iersel, en voor de beginperiode in Udenhout, zie Archief DMJ, Bestuursarchief, 159, kroniek II, 202-218. Voor de strijd om de erfenis, zie Ibidem 291 en 295.

²⁴ De Nederlandse Kapucijnen hadden hun broederopleiding in Biezenmortel, een buurtschap van Udenhout (sinds 1996 gemeente Haaren).

²⁵ Van Teeffelen, *Huize St. Vincentius*.

Leon van Teeffelen was op Huize Vincentius bijna dertig jaar de steun en toeverlaat van de zusters. Hier wordt hij, stilletjes weggedoken met een sigaartje in zijn hand, gehuldigd bij zijn 25-jarig feest als rector (1958). Mgr. Marinus Bekkers en Zr. Mansueta Troost brengen de stemming erin. *Archief DMJ*.

voldoende orde te creëren. Anders gezegd, zij zijn uit zichzelf niet sterk genoeg om hun innerlijke wanorde op te heffen. Omdat zij – in de woorden van Van Teeffelen – niet beschikken over een scheppend vermogen, zullen zij slechts dankzij de inspanningen van gespecialiseerde opvoeders hun weg in het leven kunnen vinden, en dat bovendien op een blijvend behoeftige manier. Voor die opvoeders is het

De kinderen van Huize Vincentius delen in de feestvreugde en bejubelen de rector. *Archief DMJ*.

daarom zaak om een goed beeld te hebben van de mogelijkheden van ieder kind, opdat geen te hoge eisen worden gesteld aan diens aanpassingsvermogen.²⁶

Het BLO onderwijs stelde in feite hogere eisen aan de leerkrachten dan het gewoon lager onderwijs. De pioniersters bij uitstek waren Zr. Alphonse van Geffen (directrice) en de al enkele malen genoemde Zr. Marie van Uden.²⁷

²⁶ In de redenering van Van Teeffelen zit impliciet een pleidooi voor het internaat als beste verblijf voor zwakzinnige kinderen, vergelijk *De Heeriaan* 15 (1965) 78-80, 103-106 (Paula Dirks). Over Van Teeffelen, zie *De Heeriaan* 8 (1957-1958) 182-183.

²⁷ Zij werkten samen met Zr. Ludwino (schoolhoofd), Zr. Marie Gertrudis, en Zr. Henrica. Laatstgenoemde was van 1926 tot 1956 directrice van het internaat van Huize Vincentius. Zr. Alphonse en Zr. Marie zouden later voor hun verdiensten de onderscheiding van ridder in de orde van Oranje Nassau ontvangen

Titelpagina van een boekje (1939) van Maria Montessori over de Heilige Mis. In het onderwijs dat zij voorstond was veel ruimte voor het geloofsmysterie.

Het waren twee ervaren en ondernemende vrouwen. Zr. Marie bijvoorbeeld had vóór haar intrede in 1919 al vijf jaar als onderwijzeres gewerkt in Amsterdam. In die periode was zij bekend geraakt met het montessorionderwijs (in 1916 begon de eerste montessorischool in Amsterdam); de individuele aanpak, gericht op zelfontplooiing, stond haar en Zr. Alphonse wel aan.

Volgens Maria Montessori (1870-1952) dienden volwassenen kinderen niet te vormen maar hooguit te begeleiden bij hun ontplooiing. Dat alles diende echter wel volgens vaste schema's te gebeuren, zoals in het kloosterleven. Aangezien paus Benedictus XV haar persoonlijk aanpreef en zij zelfs instructies had

vervaardigd om kinderen de mis te laten spelen, waren – vooral in Nederland – congregaties van vrouwelijke religieuzen ervoor geporteerd om haar onderwijsmethode (gedeeltelijk) over te nemen.²⁸

De zusters achtten zwakzinnige meisjes tot veel in staat, mits zij maar de goede begeleiding kregen. Om meer zicht te krijgen op de wereld van deze kinderen ondernamen Moeder Simplicia en Zr. Alphonse in oktober 1925 een studiereis naar Lokeren en Gent. Wat zij opstaken van het onderwijs in de Gentse Sint Jozefschool onder leiding van Broeder Ebergiste De Deyne mag, aldus Zr. Marie, beschouwd worden als de grondslag voor het onderwijs in Huize Vincentius.²⁹ Op 6 januari 1926, het feest van Driekoningen, deden zes meisjes hun eerste H. Communie. Zr. Marie noteert:

²⁸ Over Maria Montessori en haar methode, zie Zr. Regina de Bruin, 'Portret van Maria Montessori', in: *De Heeriaan* 13 (1963) 142-146; Idem, 'De Montessori-methode in deze tijd', in: *De Heeriaan* 14 (1964) 15-18. Als pioniersters die creatief en correctief met de montessorimethode konden omgaan noemt Zr. Regina, naast Zr. Alphonse en Zr. Marie, vooral Zr. Gonzales van Kempen en Zr. Xaveria Benne. Al waren de zusters in Amsterdam al enigszins bekend met het montessorionderwijs, pas vanaf 1928 ging men ertoe over om deze methode gedeeltelijk en met de nodige aanpassingen over te nemen, te beginnen in de fröbelschool in de Bossche Orthenstraat. In september 1931 begon de Congregatie een montessorischool in de Banstraat te Amsterdam. Zie ook Van Heijst, Derks & Monteiro, *Ex caritate* 105-108.

²⁹ Broeder Ebergiste (Gustaaf) De Deyne (1887-1943) was overste van het St. Jozefinstituut te Gent. Zijn naam leeft voort: 'Broeder Ebergiste' is een centrum voor dienstverlening aan volwassen personen met een verstandelijke beperking, verspreid over verschillende locaties, met Borgwal (Gavere, Oost-Vlaanderen) als zetel.

‘Het was een plechtige dag voor de kinderen, maar misschien nog meer voor de familie, die weer een keer te meer zagen hoe hun lievelingen hier op hun plaats waren’.

5.2.3 De globaalmethode

In november 1926 bracht Broeder Ebergiste, de deskundige bij uitstek op het gebied van het zwakzinnigenonderwijs, een tegenbezoek aan Udenhout. Tot opluchting van de zusters had deze kritische man over het algemeen een goede indruk van wat hij daar aantrof. Een week later ontvingen zij van hem een brief, waarin hij wat scheutiger was met zijn complimenten. Hij schreef dat hij in Udenhout een inrichting had gezien die, vooral wat de verzorging van de kinderen betrof, zijn ideaal benaderde.

Al snel was het een komen en gaan van inspecteurs, professoren en andere deskundigen, die allen de loftrompet staken over de verrichtingen van de zusters. Volgens de inspecteur van het Buitengewoon Lager Onderwijs, Dr. A. van Voorthuyzen, was Huize Vincentius in heel Nederland gewoon de beste en mooiste inrichting op het gebied van de zwakzinnige jeugdzorg. Mede dankzij zijn waardering zou deze instelling in 1927 alsnog een gedeeltelijke subsidie van de overheid verkrijgen. Voortaan ontvingen de onderwijzeressen salaris van het Rijk.

Klasse-assistenten, verder ondersteunend personeel, meubilair en leermiddelen waren voor eigen rekening van de Congregatie.³⁰

Huize Vincentius kende een duidelijke, strakke opzet. Nieuwkomers kwamen eerst in de observatieklas terecht.³¹ Wanneer zij daar gewend waren, gingen ze over naar de klas van het speciaal onderwijs, waar zij meededen aan spreek- en lichaamsoefeningen om stap voor stap over te gaan naar lezen, schrijven en rekenen. De onderwijzers gebruikten de leermiddelen van Broeder Ebergiste, maar ook materiaal dat ze zelf vervaardigd hadden, zoals leesplankjes.

In de eerste helft van de twintigste eeuw was het heel gebruikelijk om in het lager onderwijs te werken met leesplankjes en ‘normaal woorden’. Voor normaalwoorden gold dat schrijfwijze en uitspraak elkaar min of meer opriepen en overeenstemden met duidelijke en aantrekkelijke afbeeldingen op het leesplankje. Met behulp van grote schoolplaten waarop die afbeeldingen ook voorkwamen, konden onderwijzers boeiende verhalen vertellen,

Op Huize Vincentius werd veel gebruik gemaakt van leesplankjes. In deze voornamelijk agrarische selectie komen drie normaalwoorden voor: aap, ei (2x) en geit.

zodat de kinderen spelenderwijze leerden lezen. De achttien normaalwoorden van Huize Vincentius waren: ‘aap, roos, zeef, muur, voet, neus, mof, ei, riem, uil, geit, juk, pet, wip, das, kok, bijl, kous’.³² In de eerste tot en met de vierde klas ontvingen de kinderen veel individueel onderwijs. Kinderen die niet vatbaar waren voor het cognitief onderwijs, maar wel geschikt voor eenvoudig huishoudelijk werk, kwamen in het zogenoemde ‘bezinkingsklasje’ terecht. Meisjes met voldoende aanleg konden na de vier schooljaren terecht in de naaiklas.³³

Al viel Huize Vincentius van alle kanten lof

ten deel, de zusters zelf zagen nog de nodige verbeterpunten. In november 1927 – er waren inmiddels honderd leerlingen – vertrokken Zr. Alphonse van Geffen en Zr. Marie van Uden samen met Zr. Marie Christine van der Ven en Zr. Theresia van Driel (de twee laatsten namens het doveninstituut) voor een studiereis naar België. Hoofddoel was een bezoek aan de destijds vermaarde pedagoog Dr. Ovide Decroly in Ukkel, onder Brussel. Enkele dagen daarvoor bezochten zij het doveninstituut te Woluwe Saint Lambert, waar ze interessante waarnemingen deden.

De bezoeksters waren stomverbaasd toen ze de Franstalige meisjes van de twee laagste klassen al vloeiende zinnnetjes hoorden zeggen. De voorsprong van deze kinderen op de kinderen in Sint-Michielsgestel was te danken aan de ‘Belgische’ methode. In Brussel begon men eerst met leren lezen en schrijven, vervolgens met leren liplezen en dan pas begon men met spreken. In Duitsland en Nederland was het juist gebruikelijk om eerst te leren spreken. Aansluitend gingen de bezoeksters naar de afdeling voor de Vlaamstalige kinderen, die meer moeite bleken te hebben met het uitspreken van woorden dan de Waalse kinderen. Een verklaring hiervoor achtten de zusters dat Vlaams meer achter in de mond wordt gesproken en Frans meer voor in de mond.

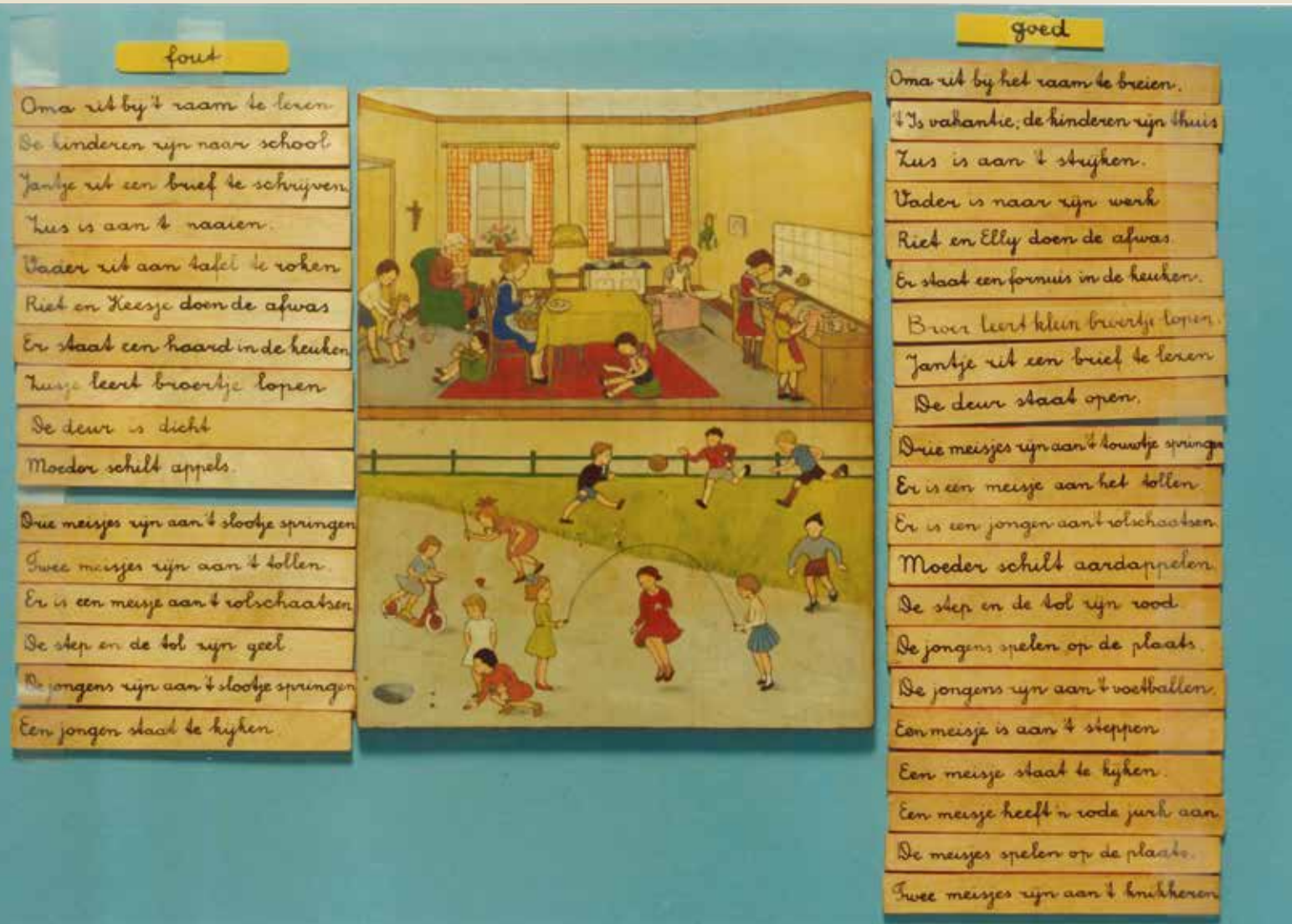
Toen de vier onderzoeksters daarna het

³⁰ Al was het bijzonder onderwijs gelijkberechtigd, religieuzen werden door de overheid voor hetzelfde werk niet op dezelfde wijze gesalarieerd als lekenleerkrachten. Daarbij kwam dat de Congregatie lange tijd voor een eigen formule heeft gekozen, zoals de samenvoeging van school en internaat, waardoor verdere subsidiëring in het gedrang kwam.

³¹ In de observatieklas kwamen eind 1927 Zr. Adelberta van Amelsvoort en Zr. Maximina Meyers het onderwijzend personeel versterken.

³² In 1905 stelde een Frater van Tilburg, Euthymius Bekker (pseudoniem: Becker), een leesplankje samen dat veel gebruikt zou worden in het lager onderwijs. Zijn plankje bevatte de volgende achttien normaalwoorden: ‘aap, roos, zeef, muur, voet, neus, lam, Gijs, riem, muis, ei, juk, jet, wip, does, hok, bok, kous’. Het plankje van Huize Vincentius deelde dus tien woorden met het plankje van de fraters.

³³ Basisvaardigheden deden de kinderen onder meer op bij Zr. Marie Pauline van Heumen en Zr. Everdina van Heumen, twee zussen, die vele jaren de was en strijk deden in Huize Vincentius, zie KKC 18 (1989) 10-11.

De globaal methode hield onder meer in dat men kinderen via afbeeldingen vertrouwd maakte met woorden en zinnetjes. *Archief DMJ*.

instituut van Decroly bezochten, waren ze helemaal in de wolken.³⁴ Zij herkenden veel van de werkwijze van Broeder Ebergiste, maar alles, vooral het werken met beeldmateriaal en kleuren, scheen hun in Ukkel veel levendiger toe dan in Gent en Udenhout. De leermiddelen hadden voor hen iets betoverends. Over de leesmethode vermeldt Zr. Marie enthousiast:

‘Eerst werkt men met portretten van kinderen met hun naam daaronder. Zo brengt men gemakkelijk het idee bij dat elke afbeelding iets weergeeft en dat elk ding een naam heeft. Hetzelfde gaat men dan doen met eetgerei, enzovoort, kortom met alles wat in de omgeving van het kind is en waarvoor het interesse heeft. Het wordt eenvoudig een spel met de namen der kinderen en der dingen’.

Zo maakten de zusters in Ukkel kennis met de zogenoemde ‘globaal methode’: via afbeeldingen kinderen laten wennen aan bepaalde zinnetjes. Geleidelijk aan leren dezen de zinnetjes ook kennen zonder afbeelding. Dan worden de zinnetjes in stukken geknipt en leren de kinderen ook de afzonderlijke woorden kennen, vervolgens de lettergrepen, de klanken en tot slot pas de afzonderlijke letters. Daarna krijgen

de kinderen zelf behoefte om te schrijven. Wanneer ze kunnen lezen en schrijven, maken ze grote vorderingen met spreken. Zo leggen zij stap voor stap de weg af van het eenvoudige concrete naar het algemene en meer abstracte. Alles hangt met alles samen, maar alles moet wel gebeuren in de juiste volgorde.

Die volgorde was precies omgekeerd aan die van het gewoon lager onderwijs, waar de leerlingen eerst de letters met de klanken leerden, daarna de woordjes, vervolgens de zinnetjes, om tenslotte met verhaaltjes aan de slag te gaan. Volgens een tijdgenoot van Decroly, de medicus en psycholoog Frederik Buytendijk, overigens een groot bewonderaar van de Zusters van de Choorstraat, wordt hieruit duidelijk hoezeer het buitengewoon lager onderwijs verschilt van het gewoon lager onderwijs. Volgens hem waren veel kinderen van de eerstgenoemde groep gewoon niet in staat om zelfstandig samenhang aan te brengen tussen allemaal losse delen, vandaar dat die samenhang hun van tevoren al met behulp van goede leermiddelen moest worden aangereikt.³⁵

De zusters op Huize Vincentius waren dezelfde mening toegedaan en zij waren bijzon-

³⁴ Over het bezoek aan Decroly, zie ook Van Gijn, *Zusters en leken op Vincentius*, 12-17.

³⁵ In oktober 1936 verbleef professor Buytendijk als reserveofficier in Noord-Brabant en nam hij de gelegenheid te baat om een uitgebreid bezoek te brengen aan St Vincentius. Volgens Zr. Marie (in haar geschreven kroniek) maakte hij voortdurend vergelijkingen tussen de werkwijze van de zusters en de montessorimethode, die hij uit Rome kende. ‘Ons werk vond hij zeker zo mooi’, zegt zij er trots bij.

der geporteerd van Decroly's onderwijsaanpak, waarbij alles in één groot verhaal paste, overnemen. Met deze aanpak, de zojuist genoemde globaalmethode, was het ook mogelijk om verschillende schoolvakken, zoals rekenen, geschiedenis en aardrijkskunde, met elkaar te integreren. Zr. Marie achtte deze methode bovendien heel geschikt om ook het godsdienstige – bijvoorbeeld werk in de kerk – te verweven in het geheel.

Graag hadden de zusters een werkschrift van een van de leerlingen uit Ukkel mee naar Udenhout genomen. Dat was helaas niet mogelijk, maar zij kregen de toezegging dat na het einde van het schooljaar zo'n schrift zou worden toegezonden. In deze tijd was het nog niet mogelijk om even een fotokopie te maken. In ieder geval wisten de zusters wat zij moesten doen. Zij namen de globaal-methode over. Het zou niet lang meer duren of Huize Vincentius was vele malen beeld- en kleur-rijker dan het al was.

De hoogachting van de wereld der deskundigen blijkt wel uit het feit dat zowel Zr. Alphonse als Zr. Marie betrokken werden in de voorbereidingscommissie van een nieuwe studierichting aan de Katholieke Leergangen, met als hoofdbestanddelen: pedagogiek, psychologie en handvaardigheid. Deze driejarige weekeindcursus zou door veel religieuzen

gevolgd worden.³⁶

De beeldrijkheid gold ook voor de godsdienstige vorming van de kinderen, het voornaamste doel waarom de Congregatie met dit liefdeswerk was begonnen. Naast de grote platen die in de klas hingen, kregen de kinderen ieder afzonderlijk ook devotieprentjes. Zo lazen ze dagelijks één of meerdere keren de tekst van een prentje van Sint Vincentius op de negen dagen (noveen) die vooraf gingen aan zijn feest op 19 juli. Als religieuzen die, ondanks alle drukte, leefden in het ritme van de liturgie, hechtten de zusters eraan om de kinderen bij 'het Heilige' te betrekken door middel van woord, beeld, zang en gebaar.

Net als in Ukkel was dankzij de globaal-methode de leerstof uitstekend afgestemd op de leefwereld van de kinderen. De leerkrachten werkten met tien 'belangstellingscentra', die elk onderwijsjaar verder werden uitgediept. Zr. Marie bedacht allerlei nieuwe leermiddelen en introduceerde de Belgische methode voor zintuigelijke oefening, alsmede een systeem om de ontwikkeling van ieder meisje afzonderlijk bij te kunnen houden. Ze geloofde niet in klassikaal onderwijs voor deze kinderen, maar in de verdeling in niveaugroepen, elk met een eigen lesprogramma.

³⁶ Derks & Wolf, *Wetenschap in dienstbaarheid*, 20.

Het nieuwe complex van Huize Vincentius na de voltooiing in 1930. Opvallend is de inpanidige watertoren. Archief DMJ.

5.2.4 Een groot gezin

Niet lang na het studiebezoek aan Ukkel wilde de Congregatie Huize Vincentius aanzienlijk uitbreiden. Eind 1927 vertrokken Moeder Simplicia en Zr. Alphonse naar de nieuwe BLO school in Amsterdam om daar inspiratie op te doen. Enthousiast door wat zij daar hadden gezien stuurden zij de architect van de Congregatie, J. van Halteren, eveneens naar Amsterdam om daar indrukken op te doen. Daarmee was nog niets besloten. Najaar 1928 ondernamen Moeder Simplicia, Zr. Alphonse en Zr. Marie nog een studiereis naar het Sint Franciscus van Sales Instituut in het Duitse

Essen, waar meer dan duizend achterlijke kinderen verzorging en onderwijs genoten. Doel was niet alleen om het gegeven onderwijs te observeren, maar ook om naar de inrichting van het complex te kijken. Ook ditmaal werd hun bezoek gevolgd door een studiereis van Van Halteren.

In mei 1929 brachten dezelfde drie zusters (Zr. Simplicia, inmiddels niet meer als algemene moeder overste maar als econome van de Congregatie), ditmaal in gezelschap van Van Halteren, een bezoek aan de inrichting voor jeugdige delinquenten in Rekken. Men diende er immers rekening mee te houden dat zich

psychopaten bevonden onder de pupillen, met gevolgen voor de wijze van huisvesting. Na rijp beraad werd besloten tot de bouw van een complex met vier paviljoenen. Op 22 mei 1930 zegende bisschop Diepen het nieuwe hoofdgebouw in.

Destijds was er veel discussie over de beste woonsituatie voor achterlijke kinderen: leven in gezinsverband of leven in een internaat. De Congregatie hield wijselijk het midden en koos voor een internaatsleven dat overeenkomsten had met het gezinsleven. Elk paviljoen was berekend op vijftig leerlingen, had een eigen eetzaal, speel- en slaapzalen, een keuken en een badinrichting. Daardoor, en ook door de interne taakverdeling, had het iets van een groot gezin. Voor de grotere meisjes was er bijvoorbeeld gelegenheid om mee te helpen bij de zorg voor de kleuters. 'Zo leren ze te doen, wat hun hand vindt te doen, en tegelijk wordt er tegemoet gekomen aan hun eigen zorgend moederlijk gevoel'.³⁷ De namen van vier van de uiteindelijk vijf paviljoenen komen overeen met de bijzondere devoties van de Congregatie: het Heilig Hartpaviljoen, het Mariapaviljoen, het Jozefpaviljoen en het Johannespaviljoen. Daarnaast was er een Willempaviljoen, genoemd naar Willem van Iersel.

In de latere jaren dertig bleef Huize

Vincentius, ondanks de crisis en het vaak stroeve overleg met de overheid, volop in ontwikkeling. De zusters waren honderd procent dienstbaar aan zowel de interne als externe meisjes, werkten permanent aan de verbetering van de leermiddelen, wisselden constant ideeën uit met andere BLO instellingen, en deden regelmatig aan bijscholing. Ook op musisch gebied bleef Huize Vincentius niet achter, er was ruim gelegenheid om toneel te spelen en te zingen. De kroniek van de Congregatie vermeldt dat op 12 november 1929 de toen befaamde Vlaamse artiest Remi Ghesquiere met zijn dochter en de door hem opgerichte zang/dansgroep 'De zingende meisjes van Halle' in het Moederhuis kwam optreden. Speciaal daarvoor waren zusters uit Doesburg, Amsterdam, Den Haag, Udenhout, Best en andere plaatsen uitgenodigd. Allen waren zeer voldaan, en besloten werd om de liederen van Ghesquiere op te nemen in het eigen schoolliederenrepertoire van de Congregatie.

In betrekkelijk korte tijd was Huize Vincentius uitgegroeid tot een modelinstelling. Toen in juni 1931 de minister van onderwijs, Jan Terpstra, op bezoek kwam, gaf hij bij het afscheid 'zijn buitengewone tevredenheid te kennen'. In 1935 promoveerde het instituut zelfs tot hét model voor het toekomstig BLO in Nederlands-Indië. Dat de Congregatie juist

'Assepoes'. Door de meisjes op Huize Vincentius werd veel aan toneel gedaan. *Archief DMJ*.

in de moeilijke crisisjaren haar liefdewerken kon uitbreiden was mede mogelijk dankzij de hierboven reeds genoemde financiering van overheidswege. De salarissen van de zusters maakten nieuwe initiatieven mogelijk, met name voor de Sint-Maartenskliniek en het Pedologisch Instituut Sint-Joseph bij Nijmegen. De impuls daartoe kwam voor een belangrijk deel uit Udenhout, waar de zusters dagelijks merkten dat bepaalde kinderen, hetzij geestelijk, hetzij lichamelijk, niet pasten in de grote groep.

Op 24 juli 1933 werd door de kwekelingen nog uitbundig het zilveren feest van Zr.

Alphonse gevierd. Toen zij op 9 september 1935 overleed, was de verslagenheid groot. De Congregatie willigde het verzoek van de leerlingen in om haar niet op het Congregatiekerkhof te Orthen, maar op het eigen kerkhof van Huize Vincentius te begraven. Zij was niet de eerste zuster. Al in 1928 en begin 1935 hadden respectievelijk de jonggestorven Zr. Ludwino Vessies en Zr. Illuminata Beijens hier hun laatste rustplaats gevonden.³⁸

³⁷ Zr. Louisa, *Geschiedenis*, 139.

³⁸ In 1946 werd ook Zr. Clotildis Walraven op het kerkhof van Huize Vincentius begraven. In 1993 werden de stoffelijke resten van de zusters overgebracht naar het kerkhof van de Congregatie bij Sint-Jozefoord in Nuland.

Zr. Alphonse van Geffen was een vrouw met vele verdiensten en geliefd bij de kinderen van Huize Vincentius. *Archief DMJ*.

5.2.5 Oorlog en wederopbouw

In 1939 waren er maar liefst 56 zusters werkzaam op Huize Vincentius. Omdat school en internaat een geheel vormden, waren zij 24-7 beschikbaar voor de kinderen. Net als moeders van een gezin moesten zij menigmaal na een drukke dag 's nachts uit bed om een kind te helpen. Nog in datzelfde jaar groeide in Udenhout, net als in de rest van Nederland, de onrust vanwege de niet mis te verstane oorlogsdreigingen. Door de mobilisatie verliep het treinverkeer moeizamer, dus ook het vervoer

van de kinderen, voor en na de vakanties.³⁹

Op 10 mei 1940 vielen de Duitsers Nederland binnen. Voortdurend kwamen er vliegtuigen overvliegen en reden er pantserwagens voorbij. Herhaaldelijk moest Huize Vincentius onderdak bieden aan Duitse soldaten. De bezetting viel gelukkig mee, de soldaten waren wel hongerig, maar ook behulpzaam, en betoonden zich dankbaar voor hun tijdelijk onderdak. In tegenstelling tot andere afdelingen van de Congregatie, zoals het Gezellenhuis in Eindhoven waar de bezetters zich ronduit onbeschoft gedroegen, was er in Udenhout 'niet één die zich misdroeg'. De zusters vonden het wel jammer dat de kinderen door de bezetting een van de mooiste jaarlijkse activiteiten misliepen: op 23 mei ging de jaarlijkse Sacramentsprocessie op het Laar niet door.

Op 27 mei mochten de zusters bij het gemeentehuis opgeven hoeveel extra kosten zij hadden moeten maken voor de Duitse soldaten. De overste, Zr. Mansueta Troost, gaf geen onkosten op en beschouwde het gedane 'ter liefde Gods'. Blijkbaar beschouwde zij het onderdak bieden aan Duitse soldaten van dezelfde orde als het herbergen van Belgische vluchtelingen, een kwarteeuw eerder in het

Moederhuis. Net als veel andere Nederlanders zal zij daarnaast gedacht hebben dat de oorlog snel voorbij zou zijn. Dat duurde echter nog jaren, jaren waarin de zusters, net als de meeste Nederlanders, een steeds grotere afkeer van de Duitse bezetters kregen.

Tijdens de bezetting bleef het internaat gewoon bestaan, maar werd de belasting voor de zusters erg zwaar. Zo moesten zij onderdak bieden aan fraters die uit hun huis waren verdreven en aan jongens van het kleinseminarie Beekvliet, dat tot gijzelaarskamp was getransformeerd. Gelukkig konden de zusters blijven rekenen op de hulp van de lekenonderwijzeressen.

In de nacht van 28 januari 1945 stortte pal voor het hoofgebouw een V1 neer. Door een godswonder waren er geen slachtoffers, maar de schade was enorm. De kinderen van het internaat konden gelukkig terecht bij inwoners van Udenhout. Met hulp van het personeel van huize Assisië vloten de herstelwerkzaamheden snel, en was Huize Vincentius begin 1947 weer min of meer hersteld. Extra belastend voor kinderen en personeel was kort na de oorlog nog de huisvesting van Duitse krijgsgevangenen die mijnen moesten ruimen onder streng toezicht van Engelse en Nederlandse bewakers.

In de naoorlogse jaren wilden de zusters op dezelfde voet verder gaan als in de jaren dertig.

Zo bleef de samenwerking met de Katholieke Leergangen van groot belang. Tot haar overplaatsing naar Eindhoven in 1951 was Zr. Marie als docente verbonden aan dit instituut voor hoger onderwijs. In omgekeerde richting placht een van de docenten van de Leergangen, aanvankelijk de pater Kapucijn Paschasius van der Meeren en na hem zijn medebroeder pater Joannes Geijtenbeek, in Huize Vincentius cursussen te geven in het kader van de permanente bijscholing van de zusters en hun lekencollega's.

Het waren zuinige en daarnaast ook drukke tijden: het instituut telde toen 200 à 250 interne en externe leerlingen. Maar net als voorheen waren er ook vreugdemomenten voor de kinderen en de zusters. In februari 1957 kreeg Huize Vincentius onverwacht bericht dat de rector van Concordia, Marinus Bekkers, die toen pas tot hulpbisschop was gewijd, op bezoek zou komen. Vliegensvlug werden voorbereidingen getroffen voor de ontvangst. Daarbij waren alle meisjes gekleed als bruidje. Zij zwaaiden met witgele vlaggetjes, zongen, en voerden vrolijke sketches op voor de jonge monseigneur. Inderhaast gesnoeide twijgen van de forsythia (bloeiend hout) werden letterlijk klaargestoomd voor een boeket. Het werd een geweldige vertoning. Mgr. Bekkers acteerde in dezelfde trant als de kinderen en vroeg of hij de peperkoek die hij van hen gekregen had aan

³⁹ Tot schrik van de zusters in Udenhout werd begin 1940 hun overste, Zr. Gijsbertha van Grinsven, benoemd tot overste van het Pedagogisch Instituut bij Nijmegen. Zij werd in Udenhout opgevolgd door Zr. Mansueta Troost.

zijn moeder mocht geven. Ook zei hij dat hij zeker terug zou komen. Dat kon natuurlijk niet meer stuk.⁴⁰

Ook in ander opzicht hadden de zusters in 1957 reden tot vreugde. Huize Vincentius werd gelijkberechtigd met andere instituten, waardoor er aanzienlijk meer subsidie binnenkwam. Dat laatste was trouwens absoluut noodzakelijk, want er moest steeds meer ondersteunend lekenpersoneel worden aangenomen. Daarnaast nam het aantal leerlingen dat extra begeleiding nodig had verder toe. Voor hen werd in 1963 op het terrein een aparte school met gymzaal geopend, de Mariaschool. Hier werkten vooral de zusters. Tien jaar later kreeg ook de andere groep, die vooral door leken werd begeleid, een nieuw schoolgebouw, de Jozefschool.⁴¹

In 1965 vierden de leerlingen, zusters, lekenleerkrachten en andere collega's het veertigjarig bestaan van Huize Vincentius. Op meerdere dagen voerden de meisjes een operette op, 'Het gelukskind'. Volgens de toenmalige directrice, Zr. Paula Dirks, was dat een toepasselijk onderwerp, omdat de kinderen er ook echt gelukkig waren, gelukkiger dan

De hele klas gaat samen met de zuster op de foto, ca. 1960.

elders.⁴² Vanaf 1968 viel Huize Vincentius, net als andere instellingen zoals het doven-instituut, onder de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten en werd het voortaan volledig gesubsidieerd door de overheid. Het was nu geen onderwijsinstelling meer, maar een zorginstelling met enkele bijbehorende scholen.⁴³ In 1978 werden op het terrein vier zogenoemde buitenpaviljoens geopend voor permanente bewoning, voor afgestudeerden bestond de mogelijkheid om er permanent te blijven wonen.⁴⁴

5.2.6 Overdracht

Terwijl Huize Vincentius zich voortaan geborgen wist door de samenleving, zag de

Piepers jassen was een belangrijk onderdeel van het bijbrengen van realiteitszin, ca. 1960. *Archief DMJ*.

Congregatie zich genoopt om een stap terug te doen, er waren gewoon te weinig inzetbare zusters. Ook de globaalmethode was inmiddels uit de gratie geraakt binnen het speciaal onderwijs. Daarvoor in de plaats kwamen andere methoden, zoals de Veilig leren lezen aanpak van frater Caesarius Mommers.⁴⁵

Achteraf zochten Zr. Paula Dirks, directrice van Huize Vincentius van 1959 tot 1979, en Zr. Fidelis Kruyssen de verklaring van het haperen van de voorheen zo goed geoliede machine in zowel de grote werkdruk als de maatschappelijke ontwikkelingen. Mentaal was het bij veel zusters steeds meer gaan knagen omdat ze zich realiseerden dat ze hun werk uiteindelijk helemaal aan leken zouden moeten overdragen. Positief aan deze ontwikkeling vonden beide zusters dat leken, beter dan zichzelf, in staat waren om de kinderen voor te bereiden op de

grote wereld die hun te wachten stond na hun schooltijd. De keerzijde van de medaille was echter dat vroeger het kind helemaal centraal stond en er goed op de meisjes werd gelet. Dan vervolgen de twee zusters met een waarschuwing:⁴⁶

'Tegenwoordig is het veel meer georganiseerd. De organisatie groeit boven het kind uit, iets wat je in de hele maatschappij ziet. Je kunt er niets tegen doen. In onze tijd zag je het kind overal rondlopen. Nu zie je de hulpen overal. Het is een maatschappelijk verschijnsel; als het zo doorgaat is te vrezen dat de samenleving dat niet kan volhouden, want alles wordt hoe langer hoe kostbaarder'.

Over hun vroegere lekencollega's zijn de zusters overigens goed te spreken. Leerkrachten die alleen voor het geld werkten waren er volgens hen niet in Udenhout, die zouden het ook niet hebben volgehouden. Dan vervolgen ze: 'Behalve idealisme moest je humor bezitten, anders hield je het niet uit. Voor ons als religieuzen lag dat anders'. Deze twee korte zinnen over het verschil tussen leken en religieuzen spreken boekdelen. Wat Zr. Paula, Zr. Fidelis, en veel van hun medezusters raakte, was dat er een einde kwam aan een

⁴⁰ 'Hoe Udenhout de nieuwe bisschop ontving', in: *De Heeriaan* 7 (1956-1957) 151-154. Eveneens in 1957 mochten voor de eerste keer de meisjes van Huize Vincentius hun verkeersexamen doen. Ze slaagden allemaal. De zusters hadden grote schik toen de kinderen de adjudant (verkeersagent) met de coadjutor (Mgr. Bekkers) vereenzelvigden, zie *Ibidem* 211-214.

⁴¹ De Mariaschool was voor zeer moeilijk lerende kinderen, de Jozefschool was voor moeilijk lerende kinderen.

⁴² Het instituut telde in 1965 260 leerlingen, 150 debiele en 110 imbeciele. Zie *De Heeriaan* 15 (1965) 78-80.

⁴³ *KKC* 7 (1978) 14-15. Vergelijk paragraaf 2.7. Als zelfstandige stichting was Huize Vincentius niet meer afhankelijk van de Congregatie, maar het stichtingsbestuur bestond aanvankelijk nog geheel uit Zusters van de Choorstraat. Tot medio 1989 was de econoom van de Congregatie, Dhr Russel, tevens economisch directeur van Huize Vincentius, daarna nog enige tijd bestuurslid.

⁴⁴ *KKC* 7 (1978) 155-157.

⁴⁵ Rutten, 'Caesarius Mommers'.

⁴⁶ Van Gijn, *Zusters en leken op Vincentius*, 22.

In 1979, haar laatste jaar als directrice, kon Zr. Paula Dirks nog net het nieuwe buitenpaviljoen van Huize Vincentius openen. *Archief DMJ*.

belangrijk liefdewerk van de Congregatie. Voor zover dat liefdewerk voltooid was, konden zij daar vrede mee hebben; voor zover dat liefdewerk stopte uit onmacht, konden zij dat niet. En het was natuurlijk van allebei wat. Het werken uit idealisme is van een andere orde dan het verrichten van liefdewerken, dat in wezen godsdienst is.

Wat in 1925 begonnen was als een internaat met school was in de loop van de tijd veranderd in een school met internaat. Begin 1936 had het instituut nog maar één externe leerling, maar gestaag kwamen er meer externe en minder interne leerlingen. In de jaren zeventig was het internaat als leefvorm op zijn retour, ook voor zwakzinnigen. Naar aanleiding van die ontwikkelingen deelde Zr. Paula haar zorgen mee in het contactblad van de Congregatie (*Kontakt Kongregatie Choorstraat* = *KKC*). Zij betwijfelde of in de toekomst de

belangen van zwakzinnigen voldoende gewaarborgd konden blijven, te meer omdat deze zorg waarschijnlijk verdeeld zou worden over verschillende ministeries. Voorts zag zij door toedoen van de overheidsmaatregelen Huize Vincentius steeds verder wegkrimpen. Het officiële beleid was er immers op gericht dat instituten zoveel mogelijk kinderen uit de eigen regio opnamen. Gevolg was dat in Holland de instituten uitbreidden en dat er geen Hollandse kinderen meer naar Udenhout kwamen. Overigens was ook het omgekeerde het geval: in 1970 zaten er 115 Brabantse kinderen op Vincentius, in 1973 meer dan 160. Zr. Paula vreesde dat op het internaat alleen de moeilijke gevallen zouden overblijven.⁴⁷

Op 27 december 1981, de feestdag van Johannes de Evangelist, nam het instituut afscheid van de Zusters van de Choorstraat, met veel dankbetuigingen voor alles wat zij daar in ruim een halve eeuw voor de kinderen hebben betekend. Vanwege het teruglopend leerlingenaantal sloot in 1988 de Jozefschool al weer, in 1992 volgde de Mariaschool. Tot laatstgenoemd jaar was Zr. Paula aan Vincentius verbonden, zij heeft de door haar verwachte ‘ontscholing’ dus zelf kunnen aanschouwen.⁴⁸ Huize Vincentius werd een blijvend thuis voor mensen met een verstandelijke beperking.

⁴⁷ *KKC* 2 (1973) 166-167. Vergelijk *De Heeriaan* 15 (1965) 44.

⁴⁸ *KKC* 22 (1993) 10-11.

5.3 Nijmegen (1926-2004)

Dat de Congregatie zich vanaf de jaren twintig zo prominent in Nijmegen vestigde, heeft alles te maken met de oprichting van de Katholieke Universiteit in 1923 in deze stad. Na een lange emancipatiestrijd bestond vanaf dat jaar eindelijk de mogelijkheid voor katholieken om te studeren aan een universiteit met uitsluitend gelijkgezinden, en met docenten die op verantwoorde wijze omgingen met de balans tussen geloof en wetenschap.⁴⁹ Deze visie werd breed gedeeld, onder meer door de Congregatie.⁵⁰ Zoals we in de volgende paragrafen zullen zien, kwam er in de loop van de jaren twintig een hele reeks liefdewerken in de Keizer Karelstad tot stand, sommige in samenwerking met de universiteit, andere niet.

5.3.1 Start met het Piusconvict

De Nederlandse bisschoppen achtten het raadzaam dat in Nijmegen een convict zou worden opgericht voor priesters (vooral wereldheren) die een universitaire studie wilden

volgen, mits daarvoor voldoende middelen konden worden geworven. De beoogde rector van het convict, professor Frans van Welie, ging ermee aan de slag. Geheel volgens de toen bestaande mores in de katholieke wereld dienden de heren studenten huishoudelijke ondersteuning te genieten van vrouwelijke religieuzen.⁵¹ Zodoende kwam Van Welie eind 1924 bij het Moederhuis terecht. Zijn verzoek viel in goede aarde bij Moeder Simplicia Verhuizen. Immers, zo vermeldt de kroniek: ‘Het dienen van priesters is het werk doen dat weleer de HH. Vrouwen (Martha en Maria) deden, wat kan er mooier zijn?’

De financiering verliep moeizaam, maar mede dankzij een schenking van paus Pius XI kon in de Slichtenhorststraat de bouw beginnen van het convict dat, hoe kon het ook anders, naar de schenkende paus werd genoemd.⁵² Aan het convict werd een woning

⁵¹ Ter vergelijking: tot in de 21ste eeuw verrichtten Indiase zusters van Jezus, Maria en Jozef (JMJ) het huishoudelijk werk van Indiase en Nigeriaanse priesters die voor studie in het Nederlands Priestercollege in Rome verbleven. Voordien werd dat werk gedaan door Nederlandse zusters van JMJ, zie Van Heijst, Derks & Monteiro, *Ex caritate*, 551 en 960.

⁵² Kort na de Tweede Wereldoorlog woonden er ruim vijftig priesters en paters in volledig pension, met vaste tijden voor gebed, stilte en maaltijden. De zusters bleven tot 1950 aan het convict verbonden, toen werd de afdeling opgeheven. Het convict zelf bleef bestaan tot 1970, toen het sloot wegens ontvolking. De Heerlense Congregatie van de Kleine Zusters van de H. Jozef kocht het pand en maakte er een verzorgingshuis van voor bejaarde zusters. Later kreeg het gebouw verschillende bestemmingen.

Het voormalige Piusconvict in 2020: Piusshove.
Foto: Charles Caspers.

gebouwd voor aanvankelijk zes zusters.⁵³ Op 16 september 1926 was de inzegening door bisschop Diepen. Ten behoeve van de pension-gasten was de kapel voorzien van maar liefst zes altaren, opdat zo nodig meerdere priesters gelijktijdig konden celebreren. Naast het mislezen hadden zij alle gelegenheid om zich aan de studie te wijden.

De zusters zorgden voor de keuken, de huishouding, de kapel, de was en het verstell-werk van de heren. De keukenzuster was van tevoren enkele maanden in het Moederhuis getraind in de ‘fijne keuken’. Er was ook een knecht, die de straatkant en de stoep moest vegen, de ramen lappen, de schoenen poetsen,

de messen slijpen, de verwarming stoken, de tafel dekken en afruimen. Wanneer het druk was, had hij een assistent om aardappelen te schillen.

De contacten tussen de priesters en de zusters verliepen via de rector, opdat er een gepaste afstand tussen de geslachten zou blijven. Jubelend vervolgt de kroniek:⁵⁴

‘Het is te hopen dat de zusters daar dat mooie werk lange jaren zullen verrichten en ze de diensten daar bewijzen uit zuivere liefde tot God, dat zij er een eer in stellen de priesters te mogen dienen, zoals de HH. Vrouwen de Zaligmaker dienden, dat zij altijd veel stichting geven aan haar omgeving en dat zij zodoende het heil der Congregatie bevorderen’.

Enkele maanden na de inwijding van het Piusconvict werd de Congregatie opnieuw benaderd voor een liefdewerk in Nijmegen. Ditmaal betrof het de verzorging van behoeftige ouderen in een groot, nog te bouwen verzorgingshuis aan de Groesbeekseweg, ter vervanging van het door de Zusters van Tilburg geleide en tamelijk verkrotte bejaardenhuis in de wijk Doddendaal. De nieuwe accommodatie, Huize Sint-Anna, zou voorzien worden van

alle gemakken van de moderne tijd, zoals gas en elektriciteit. De behulpzame handen van enkele tientallen zusters waren gewenst.

Ook op dit verzoek ging de Congregatie in. Op 25 januari 1928 was de inzegening van Sint-Anna door bisschop Diepen en een week later konden de zusters al met hun taken beginnen.⁵⁵ Zij legden zich vooral toe op de verzorging van de ongeneeslijk zieken, die op een aparte afdeling waren ondergebracht. In maart 1929 werkten er al 22 Zusters van de Choorstraat.

Nog voor de aanvang van de werkzaamheden zagen Moeder Simplicia en vicaris Jacobus Pompen zich geconfronteerd met een zwaarwegende principiële kwestie. De novicemeester van de Jezuïeten te Mariëndaal (bij Grave), pater Cees Minderop, kwam met het verzoek

om de toekomstige paters te laten assisteren bij de verzorging van de oude mannen. Voorheen was dat in Doddendaal ook zo gegaan. Moeder Simplicia vond dit verzoek heel riskant, zowel voor de zusters als voor de fraters (seminaristen). Uit hechte samenwerking groeien immers relaties, met mogelijk kwalijke gevolgen. Zij wees het verzoek daarom af.⁵⁶

De Jezuïeten lieten het daar echter niet bij zitten. Pater Minderop kwam naar het Moederhuis en wist de schrik bij het Congregatiebestuur voor een groot deel weg te nemen door erop te wijzen dat er al die tijd in Doddendaal niets onoorbaars was gebeurd tussen zusters en fraters, en dat de Regel van Ignatius een strikte scheiding voorschrijft tussen beide groepen. De reden van zijn dringend verzoek was dat dit werk ‘zo’n machtig middel was ter volmaking, vooral om de nederigheid en zelfverloochening te leren’. Er was volgens hem geen betere leerschool voor de toekomstige paters om zich te oefenen in deze deugden.

Moeder Simplicia was hiervan onder de

⁵³ De eerste zusters die naar Nijmegen kwamen: Zr. Celestine van Driel (overste), Zr. Celesta de Vries (assistente), Zr. Godeliva Krijnen (keukenzuster) en drie aspirant-zusters: Zr. Margaretho Slits, Zr. Ermelinda van Ingen en Zr. Jeannetta Overmars. In 1928 kwam er versterking van nog een aspirante, Zr. Bernadette van Dijk.

⁵⁴ Archief DMJ, Bestuursarchief, 159, Kroniek II, 252.

⁵⁵ De eerste overste was Zr. Agatha van Moorsel. Begin januari arriveerden Zr. Columba Berkers en Zr. Martini van de Wetering voor de keuken, en vijf aspirant-zusters: Zr. Mattheo van den Boogaard, Zr. Alphonsia van den Boogaard, Zr. Gabriëlla Verhagen, Zr. Petrus Langenhuizen, Zr. Margaretho Slits. Half januari kwam de tweede groep: Zr. Francisco van der Mee en Zr. Intemerata Arends (beide waren gediplomeerde ziekenverpleegster), Zr. Cecile Franken, Zr. Angelo van Moorsel, Zr. Jacoba van Zutphent, Zr. Carola Klijselij (alle vier aspirant-zuster), Zr. Christinia Pijnenburg en Zr. Andrea Spooren. Van 1937 tot 1942 was Zr. Elise van der Westen overste. In 1942 was haar tijd om en werd zij, tot groot verdriet van haar huisgenoten, benoemd tot novicemeesteres in Den Bosch. De nieuwe overste in Sint-Anna werd Zr. Marie Gemma Gloudemans. De zusters konden niet weten hoe snel het met dit liefdewerk voorbij zou zijn. Samen met de Nijmeegse bevolking beleefden zij het vreselijke oorlogsjaar 1944. In oktober 1945, slechts enkele maanden na het einde van de Tweede Wereldoorlog, trok de Congregatie zich terug van Sint-Anna vanwege gebrek aan personeel.

⁵⁶ Bij haar afwijzing had Moeder Simplicia mogelijk Mgr. A.F. Diepen en zijn te verwachten oordeel in gedachten. Diepen stond bekend om zijn strengheid op het gebied van de zedelijkheid, zie vooral De Leeuw, *Alles Flink Dicht*. Voor veel Nederlandse priesters, religieuzen, onderwijzers en onderwijzeressen was Diepen een begrip vanwege zijn vertaling en bewerking van het oorspronkelijk Duitstalige handboek van J.B. Krier, *De Wellevendheid*. Over Mariëndaal, zie Begheyn, ‘Broeder Albert Sloodmaekers SJ’, 201-204.

indruk, maar informeerde voor alle zekerheid bij de Zusters van Tilburg. Dezen waren vol lof over de liefdediensten der fraters die hen in Doddendaal hadden gesticht met hun ‘ingetogenheid, gehoorzaamheid en zelfverloochening’. Dat vernomen hebbende waren Moeder Simplicia en vicaris Pompen helemaal om, en de Congregatie ging met de Jezuïeten in zee. Moeder Simplicia hoopte dat ook haar eigen zusters door de fraters gesticht zouden worden. Het werk van de toekomstige paters bestond uit: zalen vegen, bedden dekken, tafel dienen, voorlezen, bidden bij de sacramentenbediening, samen met de oude mannen de kruisweg bidden, ‘alle vernederende werken doen die bij de verpleging van oude mannen voorkomen’, en de afdeling goed schoon houden.

De felbegeerde zelfverloochening en -opoffering van Pater Minderop en zijn fraters doen denken aan een lang vervlogen tijd, toen het kloosterleven nog aan elkaar hing van ascese en zelfopoffering. Maar tegelijkertijd wekken zij bewondering met diezelfde radicale eigenschappen en de daaruit voortkomende daadkracht. Hoe anders was de leefwijze van deze fraters dan die van de eerwaarde heren in het Piusconvict.

De Keizer Karelstad bleef trekken aan de Congregatie. In 1929 nodigde pastoor Schots van de jonge O.L. Vrouw van Lourdeskerk aan de Hatertseweg de zusters uit om aldaar een

In maart 1957 bestond de Sint-Bernadetteschool 25 jaar en was het groot feest voor de kleuters, met een echte film. Hier zijn Zr. Hermino Bernds en een lekenleerkracht in de weer met de projector. Deken C. van Dijk, met sigaar, houdt een oogje in het zeil. *Regionaal Archief Nijmegen, Beeldbank GN 9624.*

bewaarschool en meisjesschool te beginnen. Hieraan werd pas na veel gesoebat voldaan. De Congregatie vond het aanvankelijk teveel een ‘bedelpartij’, maar de pastoor bleef volhouden en in maart 1932 vestigden de zusters in de Akkerlaan een kloostertje, het Sint-Josephhuis, waar zij de zorg op zich namen voor de Sint Bernadetteschool, bestaande uit een kleuterschool (fröbelschool) en een lagere school voor meisjes (montessorionderwijs).⁵⁷

Passend bij de goede band tussen de Dochters

⁵⁷ Naar de Akkerlaan kwamen Zr. Nicolina de Waard (overste), Zr. Paulus Goemans (hoofd lagere school), Zr. Imeldine van Helvoort (montessorileidster), Zr. Mansueta Troost (fröbelonderwijzeres), Zr. Canisia Meissner (fröbelonderwijzeres), Zr. Helena Maria Verhulst (keukenzuster), Zr. Eliana van der Linden (werkzuster en portierster). In 1965 werd de afdeling in de Akkerlaan opgeheven. In de jaren zeventig heeft het voormalige Sint-Josephklooster gefungeerd als internaat voor kinderen van de Martinus van Beekschool.

van Maria en Joseph en de paters Scheutisten, kwam elke week een pater van het Bisschop Hamerhuis een mis lezen in het Sint-Josephhuis. Al enkele maanden voor de feestelijke ingebruikname van de Bernadetteschool, was de Congregatie tamelijk onopvallend begonnen met een meisjesschool voor BLO in de Timorstraat, de Sint-Joannesschool. De zusters-onderwijzeressen woonden bij hun medezusters naast het Piusconvict.

Op 6 augustus 1932 ging er door Nijmegen, waar op dat moment het Nationale Maria Congres werd gehouden, een grote processie met het mirakelbeeldje dat ter plaatse nog altijd wordt vereerd in de kapel naast de Canisiuskerk in de Molenstraat. Zes Zusters van de Choorstraat mochten van het Congregatiebestuur hierin meelopen. De notulen vermelden: ‘We hopen dat de Congregatie daarvoor bijzonder door Maria zal gezegend worden’.

5.3.2 Pedologisch Instituut Sint-Joseph en Orthopedisch Instituut Sint-Maarten

Begin jaren dertig was de Congregatie tevens betrokken bij een vernieuwend initiatief van een comité, bestaande uit notabelen en medisch deskundigen. Tot de initiatiefnemers behoorden onder anderen: Dr. R.N.M. Eijkel, hoofdinspecteur van de Volksgezondheid, Dr. L.A. Veeger, inspecteur van de Volksgezondheid

Op 7 augustus 1932 werd in Nijmegen een grootse Mariaprocessie gehouden met het mirakelbeeldje van de Molenstraatkerk. Een van de deelnemers – hier voortschrijdend achter twee engelen – was Titus Brandsma. *Foto: Nederlands Carmelitaans Instituut, Boxmeer.*

in Gelderland, prof. Dr. F.J.Th. Rutten, hoogle- raar psychologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en Dr. C.J. Kortenhorst, als psychia- ter verbonden aan Huize Vincentius in Udenhout.⁵⁸ Het beoogde doel was een zoge- noemd pedologisch instituut, een plaats waar kinderen met een gecompliceerde mentale beperking kunnen worden gediagnosticeerd en begeleid. Volgens Dr. Veeger zou, bij tijdig

⁵⁸ Archief DMJ, N Nijmegen, 1.2.1. Zie ook *De Heeriaan* 43 (2014) nr. 3, 12-16. F. Rutten (KVP) was in de periode 1948-1952, als lid van het kabinet Drees, minister van onderwijs.

ingrijpen, 75% van de toekomstige patiëntjes kunnen opgroeien tot volwaardige mensen en tot levensblijve christenen, in staat om hun roeping in kerk en samenleving te vervullen.

De Congregatie ging graag mee in dit initiatief, aangezien uit de dagelijkse praktijk in Huize Vincentius en in andere internaten de noodzaak van zo'n instituut was gebleken. Heel doortastend wilde de Congregatie tegelijkertijd met dit nieuwe instituut ook met een orthopedisch instituut beginnen, omdat veel van de kinderen die zij onder hun hoede hadden kampten met een meervoudige beperking. Bovendien, zo redeneerde de Congregatie, het orthopedisch instituut zou, dankzij een concreet behandelprogramma, de te verwachten grote kosten van het Pedologisch Instituut kunnen compenseren.

In 1931 kocht de Congregatie in de gemeente Ubbergen (thans gemeente Berg en Dal) het landgoed Schrouwen op Hengstdal, een uitgestrekt bosgebied met daarin een grote villa, Willemsheuvel. Op deze plaats verrezen enkele jaren later het Pedologische Instituut Sint-Joseph en het Orthopedisch Instituut Sint-Maarten.⁵⁹ Willemsheuvel was bestemd als zusterhuis; een andere nabijgelegen villa, Maartenshof, werd door de Congregatie aan-

gekocht en bestemd tot ambtswoning van de toekomstige directeur.

De plaats van vestiging had zowel te maken met de rustige natuur en de gezonde buitenlucht als met de nabijheid van de Katholieke Universiteit. Genoemde initiatiefnemers waren blij met de bereidwilligheid van de Congregatie om mee te werken. Dankzij de faam van Huize Vincentius in Udenhout had de Congregatie een goede naam in de Nederlandse onderwijs-wereld. Dankzij de nauwe samenwerking tussen theoretische mannen en praktische vrouwen was het voor katholiek Nederland mogelijk geworden om een inhaalslag te maken op de andere 'zuilen', die een grote voorsprong hadden op het gebied van de gespecialiseerde zorg.

Najaar 1934 begon de bouw van het omvangrijke complex, dat in etappes werd opgeleverd. Architect was W.A. Maas uit Rotterdam, die zich had laten inspireren door de inzichten van professor H. Spitzky in Wenen. De kliniek zou na aflevering beschikken over heel moderne voorzieningen, zoals een solarium, een overdekt zwembad, en ziekenzalen met een verschuifbaar dak, de zogenoemde 'lighallen'.⁶⁰

De Congregatie redeneerde dat een van de

Maartenskliniek, 1936. Een zuster helpt een jonge patiënt met de maaltijd. *Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Wiel van der Randen.*

zusters voldoende gewicht moest hebben om in de nabije toekomst als gelijke te kunnen samenwerken met de directeur van het Pedologisch Instituut. De keuze viel op Zr. Gaudia Frye, die een MO A-akte op zak had. Zij werd door Moeder Venantia van Maanen (die inmiddels Moeder Simplicia was opgevolgd als algemene overste) aangewezen om aan de Katholieke Universiteit haar MO B-akte te behalen. Tijdens haar studie verbleef zij voornamelijk in de afdeling bij het Pius-convict, zij was dus zowel 'collega' van de daar dienende zusters als 'collega' van de daar bediende priesters.

Ook voor het toekomstige orthopedisch instituut wilde de Congregatie enkele gespecialiseerde zusters, met name op het vlak van de elektro- en fysiotherapie. Na overleg met de toekomstige directeur van de kliniek, Dr. Guillaume (Wim) Bär, vertrokken in juni 1935 Zr. Parvula Dahmen, die als dochter van

Duitse ouders goed de taal sprak, en Zr. Veritas Hendrix, naar Wenen om daar een intensieve cursus te volgen bij de destijds vermaarde professor Josef Kowarschik († 1965). Omdat het net collegevrije periode was, ging Zr. Gaudia, eveneens dochter van Duitse ouders, ook mee.⁶¹ Zij kon van de gelegenheid gebruik maken om beter kennis te maken met de toekomstige directeur van het Pedologisch Instituut, Dr. H.A. van der Sterren, die op dat moment, net als Dr. Bär, in Wenen verbleef.⁶²

In maart 1936, toen de nieuwbouw voor een groot deel klaar was, kregen drie zusters de dankbare taak om het hele complex gebruiksklaar te maken.⁶³ Omdat de oude villa nog grondig moest worden opgeknapt, logeerden zij op Sint-Anna aan de Groesbeekse weg om elke dag met een zak proviand in een halfuurtje naar Hengstdal te lopen. Met Pasen, in dat jaar op 12 april, was het werk al zo ver gevorderd dat zij en nog enkele medezusters zich op het terrein konden vestigen. Er was nog geen lichtnet, de zusters waren aangewezen op lantaarntjes en kaarsen. Door de vele grote

⁵⁹ Over de Sint-Maartenskliniek is veel geschreven, vermeldenswaard is hier vooral het prachtboek van Van Rooijen & Teunissen, *Een berg om op te bouwen*.

⁶⁰ Aanvankelijk was het de bedoeling dat de 'huisarchitect' van de Congregatie, J.J.M. van Halteren, het complex zou ontwerpen, maar diens ontwerp werd afgekeurd, zie Van Rooijen & Teunissen, *Een berg om op te bouwen*, 25-32.

⁶¹ Archief DMJ, Bestuursarchief, 160, Kroniek III (mei 1929-augustus 1955), 183. Derks & Wolf, *Wetenschap in dienstbaarheid*, 26, vermelden echter dat Zr. Gaudia in deze maanden stage heeft gelopen bij de kinderpsychologe Charlotte Bühler († 1974). Dr. Bär zou tot september 1967 geneesheer-directeur van de Maartenskliniek blijven. Hij overleed in juni 1968.

⁶² Al in 1937 werd Dr. Van der Sterren als directeur opgevolgd door Dr. A.P.J. Meyknecht.

⁶³ De 'gelukkige' werksters waren Zr. Scholastica Liefing, Zr. Bertholda van den Hurk en Zr. Hedwig Gemen.

ramen, het gemis van gordijnen, de kale bomen, en de hoge ligging van het complex waren de gebouwen – inclusief de slaapvertrekken – goed zichtbaar vanaf de straatkant. De zusters voelden zich zo behoorlijk in de kijker gezet en moesten bovendien de onmiddellijke nabijheid van vele manspersonen dulden, zoals timmerlui, schilders en elektriciens, die heel andere taal uitsloegen dan priesterstudenten.

Al die ongemakken namen de kwartiermaaksters er met een glimlach bij; dat er nog geen kapel was deed het meest zeer. Op zondag gingen zij naar de mis in de Sint-Stephanuskerk aan de Berg en Dalseweg, een klein half uur lopen. Door de week gingen zij naar Koningsgaard, de kapel van de Zusters van de Altijddurende Aanbidding, eveneens een half uurtje, maar met veel klimmen en dalen. Zo waren ze 's morgens al moe voordat ze met het werk begonnen. Gelukkig voor hen zegende bisschop Diepen op 1 mei 1936 het onaffe complex al in. Voor een deel bewoog de plechtige stoet zich over loopplanken. Voortaan was het mogelijk om op zondagmorgen de mis te vieren in de provisorische kapel in de villa op hun eigen terrein.

De (tijdelijke) biechtvader van de nieuwe afdeling, Pater Van Maanen van het nabije Missiehuis van de Paters van de Heilige Harten in Berg en Dal, placht na de mis een preek te houden die enorm kon uitlopen. Soms vroeg

hij schuchter aan de overste, Zr. Simplicia Verhuizen, of hij nog even mocht doorpreken. Als hij dan slechts een kwartiertje extra kreeg, kon hij heel bedenkelijk kijken. 'Hij vond schijnbaar dat wij dat hier in het missiegebied hard nodig hadden', vermeldt de huiskroniek. Bovendien moesten de zusters zich zelfs op de dag des Heren enigszins haasten. Omdat hun eigen kapel nog niet beschikte over kruiswegstaties gingen zij nog steeds elke zondag naar de Stephanuskerk om er de kruisweg te bidden, soms tweemaal achter elkaar.

Half mei gaf Pater Van Maanen aan vier zusters een retraite. Bij de sluiting, op Hemelvaartsdag, waren ook de novicen van het Missiehuis aanwezig, die prachtig zongen en musiceerden bij het Lof. De volgende zondag kwamen ze al weer zingen. Daarop sloegen de Zusters eigener beweging aan het repeteren. Met Pinksteren wilden ze voor de eerste keer zelf het Lof zingen. Het resultaat viel echter bar tegen '(...) och Heer, het Lauda Sion was heel diep in het water gevallen. De zusters vonden zich erg in de schaduw gezet bij de novicen. Doch Pater Van Maanen lachte eens en vond dat het toch goed bedoeld was'.

Op Sacramentsdag, in 1936 was dat op 11 juni, werd de kruisweg in de eigen kapel ingezegend, vanaf die dag hing er ook een godslamp. Sacramentsdag zou ook in de komende jaren een belangrijke feestdag

Maartenskliniek, 1936. Een zuster staat bij de straallamp in het solarium; destijds een ultramoderne medische voorziening. Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Wiel van der Randen.

blijven voor de zusters en de patiënten, met een processie en een ziekenzegening. Vanaf september 1937 waren er door de week twee missen in de eigen kapel, opdat het team gemakkelijker aan zowel het werk als de eredienst toekwam. Vanaf april 1938 was er op de eerste vrijdag na de mis ook uitstelling van het Sacrament met akte van Eerherstel. Ook de feesten van de naamgevers van de twee instituten, Sint Jozef (19 maart) en Sint Maarten (11 november), werden voortaan met luister gevierd. Zo transformeerde dit deel van Hengstdal tot een heilig oord. Als echte Heerianen wisten de zusters wat bidden was.

Terug naar 1936. Vanaf half mei dat jaar arriveerden er steeds meer zusters in Ubbergen, omdat de Maartenskliniek al in juni van start moest gaan. Onder hen Zr. Francisco van der Mee, die directrice van de kliniek zou worden, Zr. Johanna Maria Mentink die met röntgenapparatuur kon omgaan, en de bovengenoemde zusters Parvula en Veritas die na hun verblijf in Wenen een cursus voor heilgymnastiek hadden gevolgd in Leipzig. Zr. Veritas kon al snel aan de slag, omdat bijna tegelijk met haar de eerste patiënte arriveerde, een vrouw uit Antwerpen. Want al was de kliniek voor het belangrijkste gedeelte gericht op kinderen, ook volwassenen kwamen in aanmerking voor behandeling en

bepaalde operaties (bijvoorbeeld vanwege een klompvoet).

Naarmate de bouwwerkzaamheden vorderden moest voortdurend van plek gewisseld worden, het ging in vliegende vaart. Toen op 15 oktober de instituten plechtig geopend werden, met minister Jan Rudolph Slotemaker de Bruïne als belangrijke eregast, waren de meeste afdelingen al in bedrijf of bedrijfsklaar. En zoals dat bij de Congregatie paste, werd in december het Sinterklaasfeest gevierd. ‘In het Moederhuis werden alle klompen voor ons gemaakt, daar we zelf geen tijd en geen materiaal hadden. Op twee avonden was het klomp uitpakken. Op surprise avond kwam St. Nicolaas met zijn knecht bij de patiënten’. Voor die laatste groep was er geen volle zak met cadeautjes nodig, want in de eerste jaren verbleven er maar weinig patiënten in de kliniek. Bekend uit deze opstartperiode is een anekdote van Zr. Emilie van Haaren, de secretaresse van Dr. Bär: ⁶⁴

‘Zie jij al iemand?’ vroeg Dr. Bär, terwijl ze samen door het raam van zijn kamer aan de voorkant van het hoofdgebouw naar buiten starden. Even later kwam een man de berg op hinken. Bär wenkte haar enthousiast: ‘Zuster, kom eens kijken, daar komt een

patiënt aan’. Toen de man eenmaal boven was, zei Zr. Emilie uitnodigend: ‘Komt u maar gauw binnen, meneer’. ‘Waarom zou ik binnenkomen?’ vroeg hij verbaasd. ‘U bent toch patiënt? ‘Nee, ik werk hier bij de bouw’.

Het Pedologisch Instituut kende een heel andere aanlooperperiode. In het zeskoppige bestuur van Sint-Joseph was de Congregatie vertegenwoordigd door Zr. Alphonse van Geffen en na haar overlijden in 1935 door Zr. Marie van Uden. De jonge Zr. Gaudia had een goede klik met de meeste bestuursleden. Een van hen, de pater Redemptorist Willem Duynstee, hoogleraar strafrecht aan de Katholieke Universiteit, ontpopte zich tot een echte huisvriend van de Zusters en was van grote invloed op de verdere geestelijke en intellectuele ontwikkeling van Zr. Gaudia.⁶⁵

Het onderzoeksteam waarvan Zr. Gaudia deel uitmaakte, verrichtte met de uitgebreide observaties en de analyses daarvan innoverend wetenschappelijk onderzoek. Onder de 75 kinderen die het Pedologisch Instituut in 1938 al herbergde, onderscheidde zij verschillende categorieën stoornissen, die tezamen weer

waren onderverdeeld in 23 subgroepen. In het jaarverslag over 1939 brachten zij zelfs ‘autisme’ ter sprake, een hersenstoornis die thans bekend staat als ‘klassiek autisme’. Zr. Gaudia en haar collega’s kwamen met dit inzicht drie jaar eerder dan de ‘officiële ontdekkers’ van het autisme, Leo Kanner en Hans Asperger.

Eigen aan deze pioniersfase was dat zowel de diagnose als de behandeling van autisme bijzonder wisselend was. Zo ging Zr. Gaudia er lange tijd vanuit dat autisten erbij gebaat zijn om niet alles volgens vaste regelmaat te doen. Daarom veranderde zij voortdurend de etens-tijd, slaapplaats, enzovoort, van de kinderen die zij onder haar hoede had. Dat had een averechtse uitwerking, de pedagogische vernieuwers moesten toen nog ontdekken dat autisten juist gebaat zijn bij vaste regelmaat.

5.3.3 Oorlogsjaren

Slechts enkele jaren na de opening waren beide instituten en het zusterhuis bomvol. Er moest bijgebouwd worden, maar wijselijk luisterde de Congregatie naar waarschuwingen dat het beter was om andere, minder dreigende tijden af te wachten. Eind augustus 1939 begon Nederland met de mobilisatie. Ook de Congregatie trof maatregelen. In Ubbergen werden sirenes geplaatst en de glasrijke Maartenskliniek werd afgeschermd met zandzakken, zwarte gordijnen en papier. Het waren helaas geen loze maat-

regelen, op 10 mei 1940 vielen de Duitsers Nederland binnen dat vijf dagen later moest capituleren.

Met de Tweede Wereldoorlog, die in Europa duurde tot 5 mei 1945, brak een tijd van schaarste aan. Vanwege het gestagneerde verkeer en de vele repressiemaatregelen was er grote ongerustheid bij veel Nederlanders, ook bij de zusters, maar er was geen chaos. Zo veel mogelijk probeerde men de gewone werkzaamheden voort te zetten. Een opsteker voor de zusters op Hengstdal was het gastverblijf van pater Duynstee, die tevens als inval-rector fungeerde. In 1940-1941 was hij daarnaast rector magnificus van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Vanuit Hengstdal kon hij gemakkelijk met de tram naar zijn werk. In 1941 kocht de Congregatie de nabije villa Waalheuvel aan de Rijksstraatweg en vestigde daarin een school en internaat voor moeilijk opvoedbare meisjes. Bij dit initiatief waren Sint-Joseph betrokken en Huize Vincentius in Udenhout. Op laatstgenoemde locatie was het erg moeilijk om deze meisjes samen met de andere kinderen te begeleiden.⁶⁶

De oorlogsjaren 1942 en 1943 kwamen de zusters en hun patiënten betrekkelijk goed door. Ondanks de beperkte vervoersmogelijk-

⁶⁴ Voor deze anekdote, zie Wolf, *Bewogen historie*, 18.

⁶⁵ Professor W.J.A.J. Duynstee zou later nog problemen krijgen met de kerkelijke overheid vanwege zijn vriendschap en geestverwantschap met de omstreden katholieke psychiater Anna Terruwe. Op 8 november 1968 overleed hij onverwacht toen hij samen met haar op weg was naar Rome. Daar wilden zij hun adhesie betuigen aan paus Paulus VI, die enkele maanden eerder de encycliciek *Humanae Vitae* had uitgevaardigd.

⁶⁶ Begin 1955 ging Waalheuvel over naar een nieuwe eigenaar, Katholiek Thuisfront. Voor de moeilijk opvoedbare meisjes had de Congregatie een nieuw internaat laten bouwen, Berk en Beuk.

heden nam het aantal patiënten zelfs aanmerkelijk toe. Voor een belangrijk deel was deze aanwas te danken aan het nieuwe ziekenzorgstelsel, het ‘ziekenfonds’, dat in 1941 werd ingevoerd op aandrang van de Duitse bezetters. Dankzij het ziekenfonds, dat na de oorlog gehandhaafd bleef, kon aan Sint-Maarten een aparte kliniek worden ingericht voor reumapatiënten. In 1943 kreeg Sint-Maarten extra erkenning – en subsidie – als school; de kinderen kregen les aan bed (pas in 1954 kwam er ook een eigen schoolgebouwtje). Maar in 1944 werd de situatie grimmig en zou men de oorlog echt aan den lijve gaan ondervinden.

Verbijsterend voor alle Nijmegenaren was het bombardement van hun stad door de Amerikanen op 22 februari 1944. Daarbij kwamen meer dan 800 mensen om het leven. Onder de dodelijke slachtoffers waren ook 24 kleuters en acht zusters van de Congregatie van Jezus Maria en Jozef van de montessori-school in de Burchtstraat.⁶⁷ Een dergelijke tragedie is de Congregatie bespaard gebleven.⁶⁸ Veel gewonden werden naar Ubbergen ge-

bracht, waar de zusters en Dr. Bär zich over hen ontfermden. Laatstgenoemde moest veel amputaties verrichten.

In mei moest heel het complex op Hengstdal op last van de Duitsers ontruimd worden. Veel kinderen en volwassen patiënten konden bij familie terecht, voor anderen werd elders nieuw onderdak gevonden. Die van de Maartenskliniek konden voor een deel terecht in een afdeling (boerderij) van het Canisius-ziekenhuis en voor een deel, samen met kinderen van Waalheuvel en van Sint-Joseph, in het doveninstituut in Sint-Michielsgestel. Zr. Gaudia, Zr. Francisco en Zr. Imeldine konden met een groep externe kinderen terecht in het gymnasium Mater Dei van de Ursulinen.⁶⁹

Als laatsten vertrokken uit Hengstdal de zusters die alles schoon moesten achterlaten voor de Duitsers. Pater Duynstee ging voor in de laatste mis op zaterdag 20 mei en bracht daarna, gekleed in superplie, met de taxi het Allerheiligste naar de Sint-Stephanuskerk. Dit

was typerend voor de zusters: de eucharistische Christus was hun belangrijkste metgezel. Als zij genoodzaakt waren hun huis te verlaten, verhuisde ook het Sacrament mee, liefst naar de nieuwe behuizing, of als dat niet mogelijk was naar een ander gepast verblijf, in dit geval dus de parochiekerk.

De zusters van de Akkerlaan hadden eveneens hun huis moeten verlaten op last van de bezetter. Zij konden terecht in villa Heyendaal aan de Sint-Annastraat bij mevrouw Jurgens. Deze laatste stond haar boudoir af als kapel, en daar mocht ook het Sacrament bewaard blijven, met speciale toestemming van de kersverse bisschop van 's-Hertogenbosch, Mgr. Wilhelmus Mutsaerts. Hoe groter de chaos was, hoe meer houvast de zusters vonden bij het Sacrament en bij de liturgie.⁷⁰ Als voorbeeld van dat laatste kan het zilveren kloosterfeest van Zr. Martinia van de Wetering op 23 juni 1944 gelden. Met talrijke genodigden werd op die dag in de kapel van Mater Dei de mis gevierd, met een driestemmig Ursulinenkoor.

In september waren de zusters aanvankelijk in juichstemming, omdat de geallieerden aan de winnende hand waren. Nijmegen kwam in handen van de geallieerden, maar bleef nog vaak het doelwit van beschietingen. Nederland waande zich al helemaal bevrijd, tot het besef

‘Speelplaats van de dood’, oorlogsmonument.
Foto: Wendy Litjens.

doordrong dat de slag om Arnhem, Market Garden, op een fiasco was uitgelopen. Vertwijfeld vraagt de kroniekschrijfster zich af waar dat naar toe moet met dat platbranden en uitmoorden van steden en dorpen door de Duitsers. ‘En toch, God laat dit alles toe. Hij zal daar zijn reden voor hebben. We trachten rustig en gelaten alles te aanvaarden. Hij houdt ons wel vast. (...) We moeten er door heen en we zullen er door heen komen. Kop op!’⁷¹

Voor de achterblijvers in Nijmegen was het voortdurend schuiven van het ene onderkomen

⁶⁷ Driessen & Van de Ven, *Zusters van JMJ. Geschiedenis van een congregatie 1822-1962*, 187-188. Op de plaats waar de kinderen en de zusters de dood vonden (aan de huidige Marikenstraat, grenzend aan de Raadhuisshof) werd op 11 oktober 2000 een monument opgericht: een lege schommel in een grasveldje, omgeven door een ijzeren hek. De jaarlijkse herdenking op of nabij 22 februari is bij dit kleine monument, zie Aarmink, *Speelplaats van de dood*.

⁶⁸ Alleen Zr. Odulfia van Beerendonk, die, samen met Zr. Augustinus Nieuveld, met de trein van station Nijmegen naar Elst wilde vertrekken, raakte bij het bombardement gewond.

⁶⁹ De groep die naar Mater Dei was verhuisd, moest na enkele weken weer vertrekken van de Duitsers. Gelukkig was er voor hen een reddende engel: ze mochten medio juni het huis betrekken van de weduwe Van Harencarspel, in de Frans Halsstraat 1. Misschien omdat dit huis vanwege de vele spiegels bekendstond als ‘spookhuis’ lieten de zuster het inzegenen door deken G.W. van der Heijden van de Stephanusparochie. Daarbij waren naast Moeder Gijsbertha nog negen zusters aanwezig. Zr. Gijsbertha van Grinsven was in 1940 Zr. Simplicia opgevolgd als overste van Hengstdal. In 1949 werd zij weer opgevolgd door Zr. Immaculata Chapel, die op haar beurt in 1959 werd opgevolgd door Zr. Fidelia Langerhorst.

⁷⁰ Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 165-166. Zie ook paragraaf 3.2.2.

⁷¹ Archief DMJ, N Nij, 1.3 (Kroniek Nijmegen), 117.

naar het andere. Medio oktober kwam Waalheuvel, dat fungeerde als noodhospitaal, beschikbaar voor de zusters die uit Driel waren gevlucht. Eind november vorderden de geallieerden het Canisiusziekenhuis voor hun eigen manschappen, en moesten de daar verblijvende kinderen van Sint-Maarten weer verhuizen, ditmaal, net als de groep een half jaar eerder, naar het doveninstituut in Sint-Michielsgestel. Samen met hun begeleiders vonden zij tijdelijk onderdak aan de ‘jongenscant’ van het grote complex.

Nog geen maand later moesten alle Nijmeegse vluchtelingen die in Sint-Michielsgestel verbleven op last van de Canadese legerleiding doorverhuizen naar Oudenbosch. Op 16 december vertrok een hele stoet met Rode Kruiswagens: kinderen van het Pedologisch Instituut, Waalheuvel en de lighallen, patiënten van de Maartenskliniek, zusters en lekenpersoneel. In Oudenbosch werden allen gastvrij ontvangen door de Zusters Franciscanessen van Sint Anna, die daar beschikten over een klooster en groot internaatgebouw.⁷² Toen in de kerstvakantie het lekenpersoneel thuis vakantie vierde,

namen de Franciscanessen bereidwillig het werk over.

Eind maart 1945 vierden de zusters bij hun gastvrouwen intensief de liturgie van de Goede Week. Zij hechtten bijzonder aan de liturgie, maar hadden nog steeds moeite met lange preken: ‘De rector houdt erg van lange duur. We waren bang dat we met Pasen nog niet klaar zouden zijn en zodoende O.L. Heer een week later pas kon verrijzen’. Op 5 mei en de daarop volgende dagen werd de bevrijding uitbundig gevierd, en op 12 juli vertrokken allen in colonne weer naar Hengstdal. ‘Met dank gedenken wij steeds Oudenbosch waar we ons zo echt thuis hebben gevoeld’. Thuis wachtte een gigantische wederopbouw. Van de instellingen was geen ruit heel gebleven, maar met de hulp van zo’n negentig man personeel lukte het wel.

5.3.4 Tussen overwinnaars en overwonnenen

Toen in september 1944 de meeste kinderen en patiënten in veiligheid waren gebracht, was er nog altijd een groep kinderen, zusters en andere stafleden in Nijmegen achtergebleven. Vanwege zijn deskundigheid op het gebied van prothesen kreeg Dr. Bär mede de zorg over honderden Duitse en geallieerde oorlogsgewonden.⁷³

Op 23 september konden acht zusters, na vier maanden afwezigheid, eindelijk weer op Hengstdal terecht, aanvankelijk alleen in villa Willemsheuvel. Daar verbleven toen al zes Duitse Zusters van Christelijke Liefde, die hun klooster, Huize Sint-Elisabeth, hadden moeten verlaten, en die zich inzetten voor de gewonde krijgsgevangenen. Weldra konden de – Nederlandse – zusters het uitstekend vinden met de Engelse soldaten die in het complex ingekwartierd waren.⁷⁴ Daarnaast konden zij ook veel betekenen voor de gewonde Duitse krijgsgevangenen die naar Hengstdal waren overgebracht. Toen zij gezamenlijk mis vierden in het souterrain, hadden enkele soldaten het erg moeilijk en huilden zij als kinderen. Onthutst vermeldt de kroniekschrijfster: ‘Deze soldaten zijn vaak maar zestien of zeventien jaar oud, of in de zestig, de twintigers en dertigers zijn elders krijgsgevangen of dood’.

Op zondag 8 oktober was er om 16.30 uur speciaal voor de gewonde krijgsgevangenen een mis in het souterrain. De Duitse zusters, die de gewonden moesten ondersteunen, zetten een Marialied in. Alle soldaten – een tiental – zongen mee. Drie soldaten gingen na de mis biechten, een van hen had de hele mis zitten

Provisorisch kerkhof van de Duitse gewonden op de oostelijke helft van het speelveld, september 1944. Archief DMJ.

huilen. In de maand dat Hengstdal fungeerde als krijgsgevangenenkamp en noodhospitaal stierven er vele tientallen soldaten. De Duitse zusters beschikten over weinig medicamenten en werden op zeker moment zelfs verdacht van spionage, ten onrechte naar later bleek.

Op 23 oktober werden alle Duitsers door de geallieerden naar het zuiden overgebracht en kwam Hengstdal weer vrij. De Engelse commandant liet de zusters hun spullen veilig wegbergen voordat de Amerikanen arriveerden, want die beschouwden alles wat hun aanstond als oorlogsbuit.⁷⁵ De yankees waren er twee

⁷² Van de staf kwamen Dr. Bär, Zr. Francisco en Zr. Gaudia tijdelijk mee naar Oudenbosch. In het bestuursverslag van oktober 1943 staat dat Zr. Gaudia is benoemd tot hoofd van de nieuwe school voor lichamelijk gebrekkigen. Zodra Zr. Francesco van Pinxteren haar hoofdacte had, zou zij schoolhoofd van het Pedologisch Instituut worden. Tot dan toe werd deze functie waargenomen door Hanny Frye, de jongere zus van Zr. Gaudia.

⁷³ Archief DMJ, N Nij, 1.3, p. 110. Kroniek Nijmegen 110.

⁷⁴ In augustus 1955 ontving de Britse voormalig veldmaarschalk Bernard Montgomery, in 1944 bevelhebber van de geallieerde troepen in Nederland, het ereburgerschap van de stad Nijmegen. Tevens bracht hij een bezoek aan de Sint-Maartenskliniek, zie Van Rooijen & Teunissen, *Een berg om op te bouwen*, 56-57.

⁷⁵ Op zich was dat een begrijpelijke waarschuwing van de Engelse commandant. Vanaf hun komst in Nederland, in september 1944, tot het einde van de oorlog in mei 1945, hebben de geallieerden op grote schaal geplunderd in Nederland en elders, zie bijvoorbeeld Thissen, Klinkenberg & Van der Heijden, *Bezet, bevrijd en geplunderd*.

dagen later al, en Hengstdal werd opnieuw ingericht als noodhospitaal. De zusters hadden echter niets te vrezen. Integendeel, zij mochten delen in de overvloed van de Amerikanen.

‘Het is een lust die lui bezig te zien, nooit zitten ze stil en toch wordt er niet gejaagd. Het is een spontaan en royaal volk’.

Al was het front nog dichtbij en kwamen er voortdurend gewonden binnen, op 12 november, daags na Sint Maarten, was het feest op Hengstdal. De mis werd weer gedaan door de gewaardeerde professor Duynstee, en het instituutsbestuur was bij de Amerikaanse commandant, Carl Rylander, te gast voor het feestmaal. Eind 1944, toen het noodhospitaal weer was overgenomen door de Engelsen, ontvingen de zusters een brief (d.d. 12 december 1944) van de zojuist genoemde commandant. Dit eenvoudige bericht is tegelijkertijd een monumentaal eerbetoon aan het werk van de Congregatie in deze vreselijke periode:⁷⁶

Overste en Zusters, Dear friends,
I wish to send you this note to thank you again for all the flowers that you placed in the hospital while we were there and for all the other nice things which you did for us. We had such a very pleasant stay with you people. We all hated to leave very much.

You are doing a wonderful work there. Your work and your life there is so grand. You are a wonderful example of what true Christians should be. Living with you gives religion a good boost and tends to make others try to live better. I am proud to have made your acquaintance.

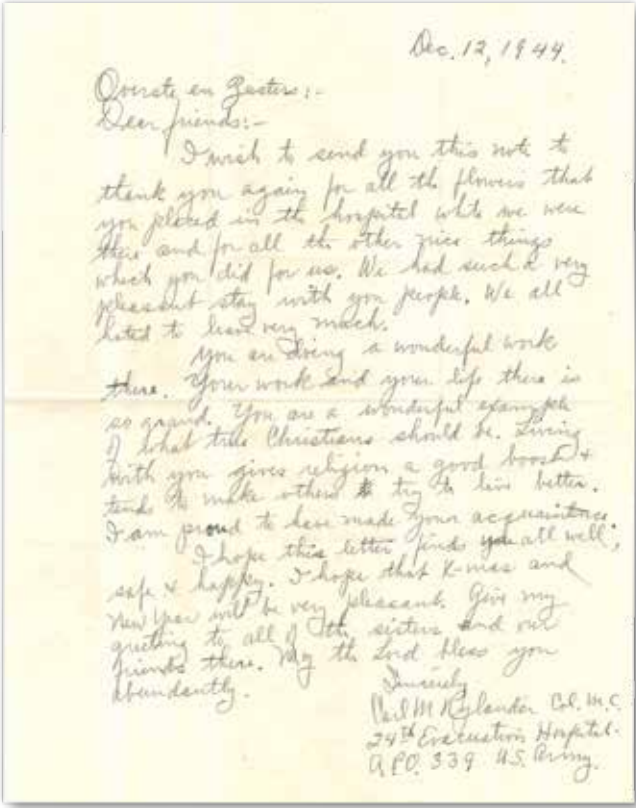
I hope this letter finds you all well, safe and happy. I hope that X-mas and New Year will be very pleasant. Give my greetings to all of the sisters and our friends there.

May the Lord bless you abundantly.

Sincerely, Carl. M. Rylander Col. M.C., 24th Evacuation Hospital, A.P.O. 339 U.S. Army

Kerstmis vierden de zusters samen met de Engelsen. Zr. Gaudence van der Linden maakte snel een pak, want een van de soldaten moest kerstman zijn. Op 19 januari 1945, toen de geallieerden een enorme troepenmacht opbouwden, hingen de zusters de Nederlandse vlag uit om de tweede verjaardag van prinses Margriet te vieren. Op 8 februari begon de aanval op Duitsland, bekend als Operatie Veritable. ‘Er staan hier [Hengstdal] meer dan duizend stukken geschut. Alles bij elkaar zijn wel ¼ miljoen granaten afgeschoten’, vermeldt de kroniek.

Na de verschrikkingen die zij samen met de Nijmeegse bevolking hadden meegemaakt, verafschuwden de zusters de Duitsers, in

Brief van commandant Carl Rylander aan de zusters op Hengstdal. Archief DMJ.

de kroniek vaak aangeduid met ‘moffen’. Een korte vermelding in de Ubbergense huis-kroniek bij 10 februari 1945 verradt echter enige compassie: ‘De krijgsgevangenen die langs komen, zien er uit om medelijden mee te hebben. Ze kijken allemaal even lief. Je zult ook in zo’n hel gezeten hebben’. Bidden, samen met enkele geëvacueerde families, was het beste wat de zusters konden doen. Op 11 februari begonnen zij met het Veertig-uregebed.

Nijmegen. Duitse krijgsgevangenen, merendeels oude mannen en jonge jongens, in de buurt van Nijmegen, september 1944. Regionaal Archief Nijmegen, Beeldbank, F71258.

Op 5 mei was het eindelijk vrede, en vanaf begin juli konden de geëvacueerde kinderen, na een logeerpartij van ruim een jaar, weer thuiskomen.

5.3.5 Wederopbouw

Begin 1946 was alles weer in vol bedrijf. Terwijl de herstelwerkzaamheden nog lang niet klaar waren, liep het storm met patiënten, zowel op Sint-Joseph als op Sint-Maarten. Vanwege plaatsgebrek waren er lange wachtlijsten. Op woensdagavond 27 maart werden

⁷⁶ Archief DMJ, N Nij, 1.3, p. 179.

de herstelde kapel en het hele huis opnieuw ingezegend. Op 14 juni ontvingen beide instituten feestelijk bezoek van prinses Juliana.⁷⁷ Vooral de Sint-Maartenskliniek had veel aanzien gekregen in Nijmegen en overig Nederland, als centrum voor het begeleiden van oorlogsinvaliden met een prothese. Op 26 augustus begon de rijksdienst met de opgraving en overbrenging van de vele Duitse soldaten die twee jaar eerder waren begraven op het speelveld van de kinderen. Het leven ging verder.

Op 6 september 1946 maakten de kinderen van de lighal een uitstap naar de Rotterdamse diergaarde Blijdorp. Dankzij het Rode Kruis was er voor allen vervoer, met of zonder brancard. Op 10 november was het groot feest, het Pedologisch Instituut en de kliniek bestonden tien jaar! De feestrede werd, uiteraard, uitgesproken door professor Duynstee, voorzitter van het bestuur van beide instituten. Hij prees de offervaardigheid van de Congregatie, zonder welke Sint-Joseph en Sint-Maarten nooit tot stand zouden zijn gekomen. Zelfs het bestuur daarvan hadden de zusters helemaal uit handen gegeven.

Net als bij andere door religieuzen opgezette zorg- en verpleeginstellingen in Nederland kwamen er steeds meer leken werken.⁷⁸ Zo vermeldt de kroniek van Hengstdal bij 1948 bijna terloops: ‘In het kinderruis zijn tegenwoordig acht maatschappelijk werksters, terwijl er vroeger steeds maar een of twee waren’.⁷⁹ Daarnaast werkten er steeds meer lekencollega’s in de revalidatie-afdeling. Onder leiding van Dr. Bär bleef de Sint-Maartenskliniek een belangrijk prothese-centrum. Ging het in de jaren veertig nog vooral om oorlogsgewonden, voortaan ging het vooral om verkeersslachtoffers.⁸⁰

Ook Sint-Joseph, ofschoon qua omvang ver overtroffen door Sint-Maarten, had een goede naam. In een artikel in de *Nijmeegse kerkklokken* (maart 1948) wordt de deskundigheid van de staf van het Pedologisch Instituut geprezen, met bijzondere vermelding van ‘de wereld-vermaarde Zuster Gaudia’. De enige klacht die de correspondent meer dan eens vernam was: ‘Hadden wij maar meer ruimte en hadden we maar meer zusters’. Begin jaren vijftig woonden

⁷⁸ In 1961 zouden er 65 zusters en 350 leken werkzaam zijn op Hengstdal, ten dienste van ca. 320 patiënten.

⁷⁹ Maatschappelijk werksters waren er onder meer om een goed zicht te krijgen op de familiale situatie, blijkbaar werd kennis van de achtergrondsituatie steeds relevanter geacht om een goede diagnose te kunnen stellen. Voor een impressie, zie Peters, ‘Een werkdag van een psychiatrisch sociaal werkster’.

⁸⁰ Voor de geschiedenis van de kliniek na de Tweede Wereldoorlog, zie vooral Wolf, *Bewogen historie*.

Omslag van Zr. Gaudia, *Het schoolkind*.

en werkten aan beide instellingen op Hengstdal ca. zestig zusters, van wie er acht verbonden waren aan het Pedologisch Instituut. Samen met enkele tientallen lekencollega’s had dit achttal de zorg voor ca. tachtig kinderen (tussen drie en achttien jaar), waarvan ongeveer de helft intern.

De zojuist genoemde Zr. Gaudia, adjunct-directrice van Sint-Joseph, was de trots van de Congregatie. In 1952 verscheen een fraai boek van haar hand, *Het schoolkind*. Dit was tot stand gekomen op basis van jaren empirische

waarneming van haarzelf en van anderen. Het laatste en langste van de in totaal twaalf hoofdstukken gaat over de godsdienstige ontwikkeling; Zr. Gaudia was immers niet alleen pedagoge, maar ook religieuze. In hetzelfde jaar vierde zij haar zilveren kloosterfeest en kreeg zij een aanstelling als docente praktische heilpedagogiek aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Daarmee was zij de eerste vrouw met een academische aanstelling aan de Nijmeegse Universiteit.⁸¹

In de jaren vijftig ging het observatie- en behandelteam waarvan Zr. Gaudia deel uitmaakte mee in de opvatting dat autisme veroorzaakt zou zijn door een gebrek aan moederliefde.⁸² Bijgevolg, zo dacht men, zou autisme behandeld en genezen kunnen worden door de desbetreffende kinderen uit hun starre regelmaat te halen en hun veel affectie te geven. Als een soort tweede moeder vertroetelde Zr. Gaudia hen. Dat leidde niet altijd tot het gewenste resultaat, en ook de visie waarop het team de behandelwijze baseerde is inmiddels achterhaald. Omdanks die veranderde wetenschappelijke inzichten blijft staan dat Zr. Gaudia alles voor de kinderen overhad.

⁸¹ Eveneens in 1952 aanvaardde Christine Mohrmann aan deze universiteit de leerstoel voor Oudchristelijk Grieks en Latijn, waarmee ze in Nijmegen de eerste vrouwelijke hoogleraar was.

⁸² Deze opvatting kreeg later veel bijval door toedoen van het boek van de Amerikaanse kinderpsycholoog Bruno Bettelheim, *The Empty Fortress. Infantile Autism and the Birth of the Self*, New York 1967.

Zo begeleidde zij in 1953 en 1954 samen met enkele collega’s een groep kinderen op bedevaart naar Lourdes.⁸³

Als blijk van maatschappelijke en wetenschappelijke waardering kreeg Zr. Gaudia een uitnodiging voor de avonddis ten Paleize Soestdijk op 2 april 1954. Daar werd zij, samen met nog twintig gasten, verwend door koningin Juliana en prins Bernhard. Deze laatste bracht de drankjes rond. Het doet wat komisch aan om in Zr. Gaudia’s verslag van dit bezoek eerst te lezen: ‘Achter iedere gast stond een lakei met een onbewogen, nietszeggend gezicht, allemaal in middelblauw uniform met zilveren knopen’, en meteen daarna: ‘Het was een heel ongedwongen, prettige sfeer aan tafel’.⁸⁴

Ondanks dit eerbetoon aan een van haar leden had de Congregatie het omstreeks 1955 wel gehad met het Pedologisch Instituut. Ze herkende zich niet in de koers van het bestuur van het instituut, en was daarnaast heel bezorgd over de daar werkzame – nog maar zeven – zusters, die constant overbelast waren. Vandaar dat ze besloot om zich geleidelijk terug te trekken uit Sint-Joseph.⁸⁵

Naar de buitenwereld toe leek alles aanvankelijk nog goed te gaan. Zo werd Zr. Gaudia op Koninginnedag 1956 met veel fanfare benoemd tot ridder in de Orde van Oranje Nassau. Hoogwaardigheidsbekleders, zoals de burgemeesters van Ubbergen en Nijmegen, waren niet alleen vol lof over haar persoon, maar ook over de Congregatie.⁸⁶ Een half jaar later trad Zr. Gaudia echter uit. Zij aanvaardde een nieuwe betrekking aan de Katholieke Universiteit Nijmegen waar zij in 1968 haar doctorsbul zou behalen.⁸⁷

Tot in de jaren zestig, en zelfs nog daarna, werkten veel zusters op dezelfde wijze als in de beginperiode van de Sint-Maartenskliniek, dat wil zeggen dat zij continu beschikbaar waren. Een van hen was Zr. Edwarda Sol, die van 1952 tot 1964 zorgde voor vijftien tot twintig jon-

Pupillen van de Maartens-kliniek keren terug uit de stad, waar ze samen met Zr. Josine Aarts boodschappen hebben gedaan. Deze foto dateert uit 1959, toen het aan de zusters al enkele jaren was toegestaan om te fietsen. *Regionaal Archief Nijmegen, Beeldbank F9394.*

gens met ernstige lichamelijke beperkingen. Tilliften bestonden nog niet, dus was het de gewoonste zaak van de wereld dat Zr. Edwarda jongens van vijftien, zestien jaar oud in haar eentje in en uit bad tilde. Ze had een geweldige klik met hen. Voor haar meerderen was ze daarentegen heel gediensstig, op het slaafse af. De voor anderen zo verdienstelijke Dr. Bär was voor haar en voor andere ‘lager geplaatste’ personeelsleden een gevreesd man vanwege zijn strengheid en zijn barsheid. Overigens had Zr. Edwarda met niemand willen ruilen, zij was dol op haar knullen. Daarnaast was zij de eerste zuster van de Congregatie met een rijbewijs, zodat ze kinderen kon vervoeren

tussen de kliniek en (pleeg)ouders.⁸⁸ Zo maakte zij op heel eigen wijze mee hoe het werk veranderde dankzij de vooruitgang. De veranderingen gingen verder, op onstuitbare wijze en sneller dan velen zich realiseerden.

5.3.6 De kapel

Een hoogtepunt in het bestaan van beide instellingen en de gemeenschap op Hengstdal was in 1957 de beschikbaarheid van een nieuwe kapel. Het begeleiden van de kinderen tot levensblijbe christenen, waarom het in de jaren dertig allemaal was begonnen, strekte zich niet

⁸³ Zie paragraaf 3.4.2.

⁸⁴ Zr. Gaudia, ‘Bezoek aan de koningin’, in: *De Heeriaan* 4 (1953-1954) 212a-212b.

⁸⁵ Aanvankelijk was de terugtrekking van de Congregatie gepland bij het zilveren jubileum in 1961; uiteindelijk werd dat 1970. Tot 1991 had het Pedologisch Instituut nog wel hetzelfde bestuur als de Maartenskliniek, thans maakt het deel uit van een ander complex, dat ressorteert onder Stichting Entrea.

⁸⁶ Zr. Gaudia was een veelzijdig en daardoor ook een veelgevraagd persoon. De Congregatie was daar enerzijds blij mee, maar zag anderzijds met lede ogen aan dat zij deze goede kracht met steeds meer instanties moest delen. Een willekeurig voorbeeld is het verzoek in 1947 van het Nationaal Bureau voor Kinderbescherming om Zr. Gaudia als plaatsvervangend lid in het bestuur te mogen benoemen, vanwege ‘haar praktische kijk op de zaken en haar rijke ondervinding’. De kroniek van de Congregatie daarover: ‘Dit werd ter wille van de goede zaak toegestaan en ook dat ze in bepaalde omstandigheden als adviserend lid mocht optreden, echter met dien verstande dat ze alles tezamen maar 2 à 3 maal op de vergadering zou verschijnen, daar ze zelf te veel met eigen werk overladen is’, zie Archief DMJ, Bestuursarchief, 160, Kroniek III (mei 1929-augustus 1955), 271.

⁸⁷ Haar wegen en die van haar voormalige medezusters waren gescheiden. Tenslotte kwamen die wegen weer samen. In 2003 overleed zij op 94-jarige leeftijd, zij is dus langer ex-religieuze dan religieuze geweest. Maar overeenkomstig haar laatste wens is zij begraven op het kerkhof van de Congregatie te Nuland. Zie *De Heeriaan* 32 (2003) 117-119.

⁸⁸ ‘Hard werken in grote bescheidenheid’.

alleen uit tot de woonsituatie en de begeleiding van kinderen op medisch en opvoedkundig vlak, maar uiteraard ook tot samen bidden en vieren. Wat de zusters betrof hoorde daar een mooie ruime kapel bij, maar al twintig jaren moest men zich behelpen met een proviso-rische kapel, die bovendien moeilijk bereikbaar was voor mensen met een lichamelijke beperking. Bij belangrijke vieringen met veel aanwezigen moest men stevast uitzien naar een grotere ruimte of in de open lucht wat organiseren.

De kapel moest vooral een plaats zijn waar mensen met een lichamelijke beperking gemakkelijker terechtkonden dan in doorsnee godshuizen. Omdat deskun-digen er toen van uitgingen dat ronde kerken (centraalbouw) meest van al de betrokkenheid bij de liturgie bevorderen, werd gekozen voor het ontwerp van Jos C.A. Schijvens uit Tilburg. Deze architect, een vertegenwoordiger van de zogenoemde Bossche School, had ook het internaat Berk & Beuk aan de nabije Beukenlaan ontworpen, waarnaar in 1955 de moeilijk opvoedbare meisjes van Villa Waalheuvel waren verhuisd.⁸⁹ In het bijzijn van 450 patiënten, zusters, medewerkers en genodigden zegende vicaris Oomens op 3 december 1957 de

De voormalige kapel van de Maartenskliniek in 2020.
Foto: Andreas Caspers.

nieuwe kapel in. De huis-kroniek vermeldt:⁹⁰

‘Iedere dag zal hier het H. Offer worden opgedragen. Maar het was door het offer dat Christus de vreugde binnenging! Zo mag het ons vreugdevol stemmen er aan deel te nemen. Ook voor de patiënten zal het een feest zijn om nu voortaan de heilige diensten te kunnen meemaken, vooral voor hen die door hun ziekte of gebrekkigheid aanvullen wat aan Christus’ lijden ontbreekt’.

Uit deze passage blijkt dat de kroniekschrijfster, en ongetwijfeld ook veel van haar medezusters, lijden beschouwden als een krachtige vorm van gebed, als een vorm van navolging van Christus en zelfs als een aanvulling op

Zijn verlossingswerk. Deze voorstellingswijze is geen gemeengoed meer binnen de Rooms-Katholieke Kerk en niet gemakkelijk te begrijpen. Volgens de zusters behoeften zieken en gebrekkigen niet slechts de hulp van anderen, maar droegen zij, puur door er te zijn, ook bij aan het geestelijk welzijn van anderen.⁹¹

De ‘ronde’ kapel oogstte vanaf het begin veel bewondering. De architect had hiermee een echt waagstuk ondernomen. De grote moeilijkheid voor kerkarchitecten was steeds waar en hoe het altaar te plaatsen. Daarop waren allerlei andere zaken, zoals de plaats van de preekstoel, de doopvont, het orgel, enzovoort, afgestemd. Volgens het *Katholiek Bouwblad* was Schijvens er op bewonderenswaardige wijze in geslaagd om dit probleem te overwinnen. Tevens was er lof voor de wijze waarop hij rekening had gehouden met mindervalide bezoekers. Dankzij de rondbouw en de brede ingang was de kapel goed toegankelijk voor rolstoelers. Ook de kleurrijke ramen van Marius de Leeuw, onder meer een levensboom verbeeldend, kregen een pluim van het bouwblad.⁹²

Gedurende een reeks van jaren genoten talrijke patiënten, bezoekers, medewerkers

en zusters van de eredienst in deze – letterlijk – laagdrempelige en mensvriendelijke kapel. Een hoogtepunt in de godsdienstige beleving van veel patiënten was ongetwijfeld het jaarlijks ziekentriduüm in de lente. Maar, zoals overal elders in Nederland, liep vanaf begin jaren zeventig het kerkbezoek, hier dus kapelbezoek, terug. Thans is de kapel nog steeds het liturgisch centrum van de Sint-Maartenskliniek en is ze daarnaast, onder de nieuwe naam ‘Het Rondeel’, in gebruik als restaurant.

5.3.7 Zelfstandig wonen

Dankzij de ingebruikname van de nieuwe kapel kon de oude worden ingericht tot refter voor de zestig op Hengstdal werkende zusters, die daardoor eindelijk meer ruimte kregen. Daarnaast was er nog steeds de wens voor een nieuw zusterhuis. Reeds voor het begin van de Tweede Wereldoorlog was daar behoefte aan, maar steeds opnieuw hadden andere urgente voorzieningen voorrang gekregen. Voordat deze wens eindelijk in vervulling zou gaan, was er eerst het zilveren jubileum van beide instellingen.

Op maandagmorgen 16 oktober 1961 was er voor eigen volk en speciale gasten een mis in de nieuwe kapel, met kardinaal Bernard Alfrink als voorganger. ’s Middags hield de prominente katholieke kerkhistoricus, professor Louis Rogier, een feestrede in de Nijmeegse stads-

⁸⁹ Ook Sint-Jozefoord te Nuland is gebouwd naar ontwerp van Jos Schijvens († 1966). Tevens is hij de ontwerper van de kapel O.L. Vrouw ter Nood, wellicht het meest markante godshuis in Tilburg.

⁹⁰ Archief DMJ, N Nij, 3.1.

⁹¹ Vergelijk Caspers, ‘Eerherstel’; Van Heijst, Derks & Monteiro, *Ex caritate*, 989-992; Caspers & Hofman, *Een bovenaardse vrouw*, 70-75.

⁹² Molenaar, ‘Kapel te Ubbergen’. Zie ook Van Rooijen & Teunissen, *Een berg om op te bouwen*, 61-65.

Omslag van de *Kolderliedjes* van Toon Hermans. De opbrengst van de verkoop van dit boekje was bestemd voor de Maartenskliniek.

schouwburg.⁹³ 's Avonds was er, eveneens in de stadsschouwburg, een onemanshow van Toon Hermans. Een half jaar eerder, in april, had hij op de Nijmeegse Grote Markt een grote show gegeven, samen met de politie-harmonie en een kinderkoor. Bij die gelegenheid werd een boekje met *Kolderliedjes* te koop aangeboden, waarvan de opbrengst was bestemd voor de Sint-Maartenskliniek. Nu, op 16 oktober dus, werd bekend gemaakt hoeveel die actie had opgeleverd: 75.000 gulden! De feestdag was helemaal geslaagd toen de minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid, Gerard Veldkamp,

bekend liet maken dat hij aan de Sint-Maartens-kliniek het groene licht had gegeven om uit te breiden.⁹⁴

De kliniek mocht zich al lange tijd verheugen in veel goodwill, maar vanaf het zilveren feest werd ze echt een troetelkind van de Nijmeegse bevolking en katholiek Nederland. Zo verblijdde de carnavalsvereniging De Blauwe Schuit de jeugd van de kliniek in juni 1962 met een dagje kermis, schonken werknemers van de Nijmeegse Philipsfabriek in hetzelfde jaar vijftig invalidenwagentjes aan de kliniek, deed de R.K. Vrouwenbond in 1963 een aanzienlijke donatie, enzovoort. In oktober 1964 werd een nieuw internaatgebouw opgeleverd, dat een half jaar later feestelijk werd geopend door prinses Margriet, voor wie de zusters in januari 1945 nog de vlag hadden uitgehangen.⁹⁵ In maart 1965 kon eindelijk het zusterhuis, waarvan de bouw in 1939 was uitgesteld, worden ingewijd. De gemeenschap telde toen meer dan zestig zusters, en ruim een kwart eeuw later was dat nog steeds zo. Al die tijd hadden de zusters verspreide slaapplekken gehad in de villa, de kliniek, het PI, tot zelfs in de keuken.

Het grote aantal zusters en hun nieuwe

behuizing, 'de Schakel', wederom ontworpen door Jos Schijvens, wekken de indruk dat de Congregatie met de Maartenskliniek meegroeide. Maar schijn bedriegt. Dat er in de jaren vijftig en begin jaren zestig inderdaad veel zusters naar Hengstdal kwamen, was voor een groot deel te danken aan het feit dat elders in het land afdelingen werden opgeheven. De toestroom van jonge zusters naar Nijmegen, om daar oudere medezusters af te lossen, zou spoedig stilvallen.

In de jaren twintig kon de Congregatie 242 nieuwe roepingen verwelkomen, in de jaren dertig waren dat er 157, in de jaren veertig 75, in de jaren vijftig 80, in de jaren zestig 25. Daarna meldden zich geen kandidaten meer. In 1964 verwachtten velen nog een kentering in het aantal roepingen dankzij het Vaticaanse Concilie dat toen gehouden werd (1962-1965). Veel religieuze congregaties putten hoop uit het pauselijk decreet *Perfectae caritatis* (28 oktober 1965), waarin zij werden opgeroepen om zich meer in de wereld te begeven.⁹⁶ Ook de Congregatie ging daar in mee, dat wil zeggen dat zusters die dat te kennen gaven, buiten kloosterverband mochten gaan wonen. Sommige zusters beschouwden deze permissie echter als een aantasting van het religieus leven. In de kroniek van Hengstdal staat bij de

jaren 1966 – 1967 – 1968 slechts een enkele, maar tevens veelzeggende opmerking over de versnippering van het gemeenschapsleven:⁹⁷

'Alles ging voort op de gewone wijze. Er gebeurde geen bijzonder voorval dat in het archief vermeld moest worden. Doch geleidelijk kwam er verandering in de kijk op het kloosterleven, met name op de huisvesting. Waren het tot nu toe steeds levenswijzen geweest in groepsverband, nu was er de mogelijkheid alleen of met enkelen samen te wonen. Het was voor ons een vreemd geluid, want je had gekozen voor het gemeenschappelijk leven. Vicaris Oomens echter stimuleerde deze nieuwe kijk op het samenleven. Vier zusters van Hengstdal zijn gaan wonen in een huis, Berg en Dalseweg 327'.

Deze zusters waren in zekere zin pioniersters. In een gezamenlijke terugblik zeggen zij dat zij door hun medezusters die op Hengstdal achterbleven, met argusogen werden bekeken. Gezien de traditie van de Congregatie, net als van veel andere congregaties, is dit misprijzen goed te begrijpen. Altijd wilde de Congregatie er wel zijn voor de wereld, maar ze wilde niet van de wereld zijn. In navolging van pastoor Heeren wilde ze de wereld wel beter maken, maar niet

⁹³ Aansluitend bij de feestrede van Rogier was de presentatie van het *Gedenboek St. Maartenskliniek – Paedologisch Instituut St. Joseph 1936-1961*, Nijmegen 1961. Zie *De Heeriaan* 12 (1962) 24-36.

⁹⁴ In het *Nijmeegs Dagblad* verscheen een overzicht van de verrichtingen van de twee instellingen gedurende de afgelopen kwart eeuw. Zie Archief DMJ, N Nij, 3.1, 252-253.

⁹⁵ *De Heeriaan* 15 (1965) 87-89.

⁹⁶ Zie paragraaf 6.3.

⁹⁷ Archief DMJ, N Nij, 3.1. Die verhuizing was overigens niet in een van de drie genoemde verslagjaren, maar in juli 1969.

zelf door die wereld besmet worden. Nu opeens bleek die wereld zo erg niet te zijn, vooral voor oudere zusters moet dat een verwarrende boodschap zijn geweest. Voor de vier pioniers was het evenmin gemakkelijk. Zij waren individueel meer op elkaar aangewezen, en konden niet meer, zoals tot dan toe het geval was geweest, opgaan in de grote groep. Maar al met al sloegen zij zich er goed doorheen en betekenden zij een verrijking van het buurtleven.

Precies in die tijd, tweede helft jaren zestig, stond de Congregatie voor belangrijke keuzes. Het was beter om de nog beschikbare arbeidskrachten te concentreren, waarbij op dat moment vooral gedacht werd aan de zorg voor slechthorende kinderen met een of meer bijkomende beperkingen. Namens de jonge Mgr. Terwindtstichting vestigden enkele zusters voor een groep van deze kinderen een school en internaat in een prachtig landhuis, de Wylerberg, gelegen in een natuurgebied ten oosten van Berg en Dal. Directrice van de nieuwe instelling werd Zr. Josine Aarts. Tot dan toe was zij directrice van de Maartenskliniek, die dus ipso facto minder prioriteit kreeg van de Congregatie. Ondanks de geografische nabijheid daarvan, was de afdeling op de Wylerberg niet een nieuw onderdeel van Sint-Maarten, maar voortgekomen uit een initiatief van het doveninstituut in

Sint-Michielsgestel.⁹⁸

Nog in 1966 deed het zedelijk lichaam In omnibus Charitas het hele complex op Hengstdal, met alle bijbehorende grond, over aan de Stichting voor Orthopedische Inrichtingen voor de som van vier miljoen gulden.⁹⁹ Dat bedrag was maar een klein deel van wat de Congregatie er zelf in geïnvesteerd had, maar zo maakte ze het aan anderen gemakkelijker om voort te zetten waartoe ze zelf niet meer in staat was.¹⁰⁰ Over de volgende jaren weet de kroniek slechts te vermelden dat er nog meer zusters elders waren gaan wonen, nu in een huis aan in de Sint Annastraat. Degenen die op Hengstdal waren achtergebleven, dachten er al aan om ieder over twee kamers te beschikken, maar zover liet het Congregatiebestuur het niet komen.

Het zusterhuis waarnaar zo lang was uitgekoken, kwam nu ter beschikking van leerling-verpleegsters. Voor de kliniek betekende dat in feite een geluk bij een ongeluk, want een constante in de geschiedenis van deze instelling was het ruimtegebrek. Er werd voortdurend gebouwd, afgebroken en weer opnieuw gebouwd. Zo verdween in 1970 het door Schijvens ontworpen internaat uit 1955 alweer,

⁹⁸ Derks, *Doorbroken stilte*, 100-115. Zie ook paragraaf 2.7.6.

⁹⁹ ‘Zedelijk lichaam’ was de wettelijke status van de Congregatie, zie paragraaf 3.1 en paragraaf 4.1.1.

¹⁰⁰ Zie ook Van Rooijen & Teunissen, *Een berg om op te bouwen*, 77.

om plaats te maken voor woonbungalows. Het internaat had namelijk alleen gemeenschappelijke slaapzalen, en volgens moderne inzichten hadden de kinderen recht op meer privacy, onder meer voor ieder een eigen kamer. De jonge lui die daar kwamen wonen, genoten net als veel van hun leeftijdgenoten buiten het complex al snel van het vrije leven.¹⁰¹

Begin jaren zeventig werkten er nog 25 zusters op de kliniek, samen met 475 lekencollega’s. Ofschoon zij nog maar 5% van het personeelsbestand uitmaakten, waren ze allesbehalve marginaal. Tot dan toe hadden zusters de leiding over de verschillende afdelingen, zoals de verpleging, de school, de keuken en de huishouding.¹⁰² Volgens de geschiedschrijver van de Maartenskliniek hadden zij daarnaast ‘een specifieke cultuur gevestigd die de normen van de jaren vijftig tot in het extreme doortrok’. De hoofdkenmerken daarvan waren spaarzaamheid en hard werken. Die instelling was ook overgegaan naar hun lekencollega’s, zij het minder extreem. Dezen konden zich

verbazen over de staaltjes van zuinigheid die de zusters aan de dag legden, maar hadden ook respect voor hun beschikbaarheid voor anderen. Dat versterkte de teamgeest.¹⁰³

Overleg in 1974 tussen de nieuwe algemene overste, Moeder Vianney de Lange, en de directrice van de kliniek had tot gevolg dat ook de laatste nog op het terrein woonachtige zusters verhuisden naar Nijmegen of Berg en Dal. Korte tijd later zou ook de rector van de zusters, de pater Redemptorist Gerard Mathot, met zijn werk stoppen.¹⁰⁴

De kroniek van de communiteit op Hengstdal eindigt in 1975 met enkele aantekeningen van Zr. Emilie van Haaren, de zuster die bijna veertig jaar eerder nog samen met Dr. Bär had gewacht op de eerste patiënten. Haar slotwoord luidt:

‘Daar er voor ons geen opvolgsters meer waren om onze taken in de Sint-Maartenskliniek, het Pedologisch Instituut

¹⁰³ Wolf, *Bewogen historie*, 46. Een voorbeeld van de zuinigheid van de zusters: ‘Als je een potlood nodig had voor je werk, kon je dat krijgen. Maar dan moest je eerst het stompje van je vorige potlood inleveren’.

¹⁰⁴ Gerard Mathot was goed bekend met de veranderende verhoudingen tussen religieuzen en lekenpersoneel in de gezondheidszorg. Net als anderen onderkende hij dat leken religieuzen voorbijstreefden, niet alleen in aantal maar ook op het gebied van deskundigheid. Toch bleef zijn standpunt dat dit werk het best gedaan kon worden door vrouwen die de drie kloostergeloften hadden afgelegd, zie Van Heijst, Derks & Monteiro, *Ex caritate*, 281-285. Mathot vervaardigde daarnaast religieuze kunst, zoals het beeld van Titus Brandsma op de campus van de Nijmeegse Universiteit.

en Berk en Beuk over te nemen, was er na onze pensioengerechtigde leeftijd niemand meer van onze Congregatie die hier nog werkte. Hiermee eindigde een periode van fijn en intensief werken in een prettige onderlinge sfeer, waaraan we graag en met veel liefde terugdenken’.

5.3.8 Zusters in brons

Het opgeven van het zusterhuis betekende nog lang niet het definitieve einde van de inzet van Dochters van Maria en Joseph voor de Maartenskliniek. Een kleinere groep bleef zich met hart en ziel inzetten voor de patiënten. Zo kon de opvolger van Mathot, de pater Passionist J.G. Straver, rekenen op de hulp van Zr. Laetantia. Als voormalig hoofd van de Sint-Maartensschool zette zij zich nog jarenlang in op de afdeling reumatologie. Straver vierde aanvankelijk samen met de zusters die nog naar de kliniek kwamen de eucharistie, maar na enkele jaren stopte hij daarmee, omdat er van de kant van de patiënten nauwelijks belangstelling was.

In de jaren tachtig verdween de Katholieke Kerk als volkskerk, maar de patiënten in de kliniek konden een goed pastoraal gesprek, zoals met Zr. Laetantia, zeker waarderen. In 1986 stelde het bestuur van de kliniek een vrouwelijke dominee aan als pastor, Margreeth Heynis. Haar voorganger, pater Straver, leidde

nog enkele jaren vieringen op zondagochtend, niet meer op Hengstdal maar op de Berg en Dalseweg 327, het huis van de eerste zusters die op zichzelf waren gaan wonen. Zo’n ontwikkeling hadden de zusters van de beginperiode nooit kunnen bedenken, toen stonden katholiek en protestant nog tegenover elkaar. Een halve eeuw later oordeelden de zusters anders. Dat de nieuwe pastor met de patiënten sprak en bad, was wat voor hen telde.¹⁰⁵

Officieel bleven de laatste zusters tot 1993 bij de Maartenskliniek in dienst, maar ook toen bleven enkelen nog ruim tien jaar betrokken bij het pastoraat en de liturgie.¹⁰⁶ In die periode maakte de kliniek een belangrijke nieuwbouw mee. Pas in 1999 was de kliniek weer helemaal uit de as herrezen.

Na de nieuwbouw zijn er op het oog nog twee dingen die op markante wijze aan de zusters herinneren. Op de eerste plaats datgene wat eens hun grote trots was: de mooie ronde kapel, weliswaar in de nieuwe functie van restaurant. Op de tweede plaats het mooie bronzen beeld (2001) bij de ingang van de kliniek, dat twee zusters van de Choorstraat verbeeldt. Beide personages zijn van onder tot boven doorspikkeld met talrijke gaten.

¹⁰⁵ Wolf, *Bewogen historie*, 146-147.

¹⁰⁶ Met name Zr. Eliana van der Linden, Zr. Laetantia van Kessel en Zr. Annecathrine van Haren. Zr. Eliana en Zr. Laetantia woonden al vanaf het eerste begin in 1969 aan de Berg en Dalseweg, Zr. Annecathrine van Haren vanaf 1972. Zie *De Heeriaan* 33 (2004) 48-51, 82-87. Zr. Annecathrine was al in 1952, op veertienjarige leeftijd, werkzaam op de Maartenskliniek, het voorstadium van haar leven als kloosterlinge.

Het door Carolein Smit vervaardigde beeld van twee zusters bij de Maartenskliniek. Foto: Andreas Caspers.

Ward Mariman verwoordt de intentie van de kunstenares, Carolein Smit, als volgt: ¹⁰⁷

‘De gaten zijn onder meer bedoeld om de zusters een transparant karakter te geven. Zo wordt verwezen naar de wijze waarop de zusters zichzelf wegcijferden en het belang van de patiënt vooropstelden. Ook bieden de openingen volop ruimte aan het licht, zoals de zusters werkten vanuit het licht van het geloof’.

Nog enkele jaren bleven zusters die voorheen in de Maartenskliniek en op de Wylerberg werkzaam waren, actief in het plaatselijke

¹⁰⁷ Mariman, *Maartensverhalen*, 35 (kapel), 32-33 (beeld). Zie ook Frits Mertens, ‘De Zusters van het Licht’, in: *De Heeriaan* 33 (2004) 52-53.

buurt- en parochieleven. In 2014 vertrokken de laatsten van hun huis aan de Kwakkenbergweg, ‘de Veste’, naar het Moederhuis.¹⁰⁸

5.4 Eindhoven (1930-1988)

In de vroege zomer van 1928 kreeg de Congregatie een dringend verzoek van deken Jos. Maas van Eindhoven. In deze snel groeiende industriestad was dringend behoefte aan verbetering van de zorg voor achterlijke meisjes en weeskinderen. De bestaande zorg was in handen van Franse zusters, die slecht Nederlands spraken en bovendien terug naar Frankrijk wilden gaan. Moeder Simplicia Verhuizen en Zr. Alphonse van Geffen brachten een bezoek aan het desbetreffende gesticht. Dat stemde hen enthousiast. Er kwam echter geen vervolg, want de Franse zusters krabbelden terug; de overname ging niet door.¹⁰⁹ Deken Maas bleef er bij de Congregatie voor pleiten om toch op korte termijn dit liefdewerk over te nemen.

¹⁰⁸ Met name Zr. Vera Lubbers, Zr. Monique Cillessen en Zr. Mariëtta Stapels. Over de Veste, zie *De Heeriaan* 40 (2011) nr.2, 31-32; 42 (2013) nr. 2, 38-41; 43 (2014) nr. 4, 38-39; 48 (2019) nr. 1, 17-18.

¹⁰⁹ Bedoeld worden de Zusters van Maria-Jozef uit Sainte Anne d’Auray in Bretagne. Samen met 36 weesmeisjes hadden deze zusters in 1908 hun land moeten verlaten vanwege de antireligieuze maatregelen van de Franse overheid. Tijdens de Eerste Wereldoorlog herbergde het Eindhovense klooster aan de Geldropseweg veel vluchtelingen uit België en Frankrijk. Tot eind jaren zestig richtten de zusters zich vooral op de opvoeding van ‘meisjes, wier opvoeding door familieomstandigheden in de huiselijke kring bezwaarlijk kan slagen’. Zie Smits, *Vademecum*, 255-256.

5.4.1 Het Gezellenhuis

In oktober 1928 kwam deken Maas met nog een ander voorstel. Hij wilde graag samen met de Congregatie in Eindhoven een gezellenhuis met gaarkeuken bouwen. Tot verdriet van de geestelijkheid bivakkeerden in deze stad namelijk vele honderden arbeiders in kosthuizen die die naam nauwelijks waard waren. Maar waarom richtte de deken dit verzoek tot een congregatie die zich altijd had toegelegd op de verzorging van jonge meisjes en oude vrouwen, en zich slechts schoorvoetend bezighield met de verzorging van oude mannen? Op deze vraag had Maas zich voorbereid. Hij verantwoordde zich door te verwijzen naar de situatie in Zuid-Limburg. Daar waren voor vrijgezelle mijnwerkers kosthuizen opgericht die werden gerund door vrouwelijke religieuzen. Aanvankelijk had men het met leken geprobeerd, maar het lukte alleen met zusters. Juist daarom had deken Maas zich tot de Congregatie gewend.¹¹⁰ Het Congregatiebestuur nam de zaak in beraad.

In november wist Maas ook Mgr. A. Diepen voor zijn plan te winnen en spoedig reisden Moeder Simplicia en Zr. Damiana Neijns naar Zuid-Limburg om daar enkele gezellen-

huizen te zien. Daarover vermeldt de kroniek van de Congregatie: ‘Toen kwam men tot de ontdekking dat het een buitengewoon liefdewerk was en dat bij een goede huishoudelijke regeling er geen bezwaren aan verbonden waren’. Dat gaf de doorslag.

De Congregatie kocht in Eindhoven nabij het stadscentrum alvast een perceel van ongeveer een hectare. Al snel bleek dat ze een hele onderneming op zich had genomen, die veel hoofdbrekens met zich mee zou brengen. Maar ze verheugde zich tevens op de gedachte om ‘in de toekomst aan zoveel jongens een goed tehuis te bezorgen, veel kwaad te voorkomen en veel goeds in de hand te werken’. Voor alle duidelijkheid, het was niet de bedoeling dat de zusters rechtstreeks contact zouden hebben met de gezellen of met de gasten van de gaarkeuken aan het huis. Net als in de Limburgse kosthuizen zouden alle contacten via een huismeester verlopen, en zo geschiedde ook na de ingebruikname van het Gezellenhuis enkele jaren later.¹¹¹

Bij de bouw en de financiering werd uiteraard de grootste fabrikant van Eindhoven en tevens grootste belanghebbende, Dhr. Anton

Philips, betrokken. Voorop stond dat in het Gezellenhuis, ‘Ons Thuis’ geheten, ook plaats zou zijn voor andersdenkenden, met uitzondering van communisten. Dat was al heel ruimdenkend voor Philips; voordien had hij het evenmin begrepen op katholieken, maar omdat de meeste van zijn werknemers nu eenmaal katholiek waren, had hij zich tegenover vertegenwoordigers van de Kerk wat coulanter opgesteld.¹¹² In juli 1929 kwamen de Congregatie en deken Maas tot overeenstemming over de exploitatie van het huis, en ook het overleg met burgemeester A. Verdijk en wethouder P. van der Putt vond goede voortgang.¹¹³

Laatstgenoemde vertelde het schokkende nieuws dat er in Eindhoven gemiddeld elke week een man met een getrouwde vrouw vandoor ging. Hoe nodig was het daarom om vrijgezelle arbeiders een goed verblijf te bieden,

waar het gezellig was en zij tot rust konden komen. Op 10 september 1929 deelde het Congregatiebestuur aan B & W mee dat het akkoord was met de condities om het Gezellenhuis te bouwen. Al met al ging het om een gebouw van 450.000 gulden, destijds een astronomisch bedrag. Dankzij de steun van haar grootindustriële partner kon de Congregatie afzien van een voorschot van de in haar ogen te bevoogdende Rijksoverheid. Die overheid zou inderdaad raar hebben opgekeken van de bestemming van het te bouwen complex. De Congregatie wilde daarin niet alleen een gezellenhuis, maar ook een zusterhuis, een kapel, een weeshuis en een school voor achterlijke meisjes onderbrengen.¹¹⁴ Architect was J. van Halteren, de ‘hof-bouwmeester’ van de Congregatie.

Terwijl de plannen over het Gezellenhuis steeds vastere vorm kregen, waren in het voorjaar van 1929 enkele zusters van de afdeling in Best begonnen met onderwijs aan 33 achterlijke meisjes in een school in het nieuwe Eindhovense stadsdeel Strijp.¹¹⁵ Alle leerlingen waren nog extern; voor degenen die op betrekkelijk verre afstand woonden, was een taxidienst geregeld. Enkele maanden later

¹¹⁰ Het had meer voor de hand gelegen indien Maas de Zusters van Schijndel of de Zusters van Tilburg had benaderd, want dezen waren al in Eindhoven gevestigd. Waarschijnlijk had zijn voorkeur voor de Zusters van de Choorstraat te maken met het feit dat hij zelf uit Den Bosch afkomstig was.

¹¹¹ Als huismeester fungeerde vanaf het begin een Duitser, Dhr Feindler. Ofschoon hij weinig tactvol was, hadden de zusters veel waardering voor hem omdat hij 100 % betrouwbaar was. Hun vertrouwen werd beschaamd op 29 februari 1936. Toen vertrok Feindler plotseling spoorloos naar Duitsland, zijn vrouw en kinderen verweesd achterlatend.

¹¹² In 1910 had Philips zelfs 600 arbeiders ontslagen omdat zij lid waren geworden van de R.K. Gloeilicht Arbeidersbond. Na bemiddeling kwamen er weer 425 in dienst. Onder hen was niet de presidente van de vrouwenafdeling van de bond, Anna Walraven. In september 1910, kort na het arbeidsconflict, trad zij in bij de Congregatie en ging verder door het leven als Zr. Clotildis. In Eindhoven is later een straat naar haar genoemd, zie *KKC* 16 (1987) 19-21; *De Heeriaan* 41 (2012) nr. 1, 22-25. Over de houding van Philips tegenover arbeiders en arbeidersbeweging, zie bijvoorbeeld Metze, *Ze zullen weten wie ze voor zich hebben*.

¹¹³ Antoon Verdijk († 1951) was burgemeester van Eindhoven van 1920 tot 1942. In die periode nam de stadsbevolking toe van 46.000 tot 130.000 inwoners (vanwege gebiedsuitbreiding én vestiging van talrijke nieuwe arbeiders). De burgemeester hechtte bijzonder aan de katholieke identiteit van de stad. Zo vestigden zich op zijn uitnodiging in 1936 ook Clarissen-Coletinen in Eindhoven, omdat hij vond dat slotzusters niet mochten ontbreken.

¹¹⁴ De ingangen van het zusterhuis en de naastgelegen school waren aan de Don Boscostraat; de ingang van het Gezellenhuis was in de Deken van Somerenstraat. Zie Smits, *Vademecum*, 350-352.

¹¹⁵ Tot 1920 was Strijp een zelfstandige gemeente.

verzocht pastoor A. Mooren van de Strijpse Sint-Theresiaparochie aan de Congregatie om de school helemaal onder haar hoede te nemen. Hij vermeldde erbij dat het ging om een rijke parochie, waar veel roepingen te verwachten waren. In potentie kon de school verder uitgroeien, en natuurlijk konden er dan ook een zusterhuis en een bewaar- en een naaischool bij komen.

Het voorstel viel in de smaak, en na een verkennend bezoek van Moeder Simplicia en Zr. Alphonse kon de Congregatie ja zeggen op het verzoek. Wat eveneens indruk maakte op het Congregatiebestuur was dat pastoor Mooren medezeggenschap had over een project voor maar liefst 400 nieuwe woningen, uitsluitend bestemd voor katholieken.¹¹⁶ Deze situatie, met zo'n visvijver aan roepingen naast de deur, was veel aantrekkelijker voor de Congregatie dan de situatie in andere steden, zoals Nijmegen. In 1930 vestigde de Congregatie een nieuwe afdeling in Strijp, het Sint-Theresiagesticht (genoemd naar Theresia van Lisieux), met scholen en een internaat,

later ook met een bejaardenpension.¹¹⁷ Terwijl de Congregatie zich in Strijp settelde, kwam van de gemeente Eindhoven een verzoek om onderwijs te geven aan de vele kinderen aldaar met een spraakgebrek. Men meende dat de Congregatie voor dit werk de meeste expertise in huis had. Duidelijk was dat er in deze Kempische stad een heel werkterrein openlag. Terug naar het Gezellenhuis. In 1931 kon Ons Thuis aan de Don Boscostraat in gebruik worden genomen. Eerst kwamen de BLO-school (april), het weeshuis (juli), het zusterhuis Bethanië (juli) en de kapel (juli) in bedrijf, later kwamen druppelsgewijs de gezellen. De plechtige inzegening van het hele complex was op 24 september. In deze begintijd fungeerde de voormalig algemene overste Zr. Simplicia Verhuizen als overste, een functie die zij al snel zou overgeven aan Zr. Albertina van Uden.¹¹⁸

Op 3 en 4 oktober was het open dag in

¹¹⁷ De eerste drie zusters waren Zr. Humilia van der Linden (school-hoofd), Zr. Odulpha Peters (bewaarschool) en Zr. Claire de Jong (naaischool), zie *KKC* 9 (1980) 136-142.

¹¹⁸ Andere zusters van het eerste uur waren Zr. Nicolina de Waard en Zr. Gaudence van der Linden voor het weeshuis; Zr. Bonaventura Gomes voor het onderwijs; Zr. Marie Madeleine Rutten, Zr. Liguoria Meulenbroeks, Zr. Ermelinda van Ingen, Zr. Hermiana Reimert en Zr. Odulpha Peters voor de keuken; Zr. Mauritia Koteris, Zr. Petrus Langenhuizen en Zr. Nicolaia van de Wetering voor het Gezellenhuis; Zr. Hendrica van de Laak als portierster. Vanaf het begin waren er ook lekenonderwijzeressen in dienst. In de volgende jaren waren er veel personele wisselingen. Zr. Albertina van Uden vertrok weer in 1936 na haar benoeming tot overste van het Moederhuis. Zij werd in Eindhoven opgevolgd door Zr. Nicolina de Waard. Latere oversten waren Zr. Celestine van Driel, Zr. Egidia van Grinsven en Zr. Cunera Wessels.

¹¹⁶ Achteraf bleek de buurt toch niet zo deftig als de pastoor voor-spiegelde. Met enige bitterheid vermeldt de kroniekschrijfter van de Congregatie, Zr. Louisa, dat in september 1944 het volk – canaille – de school leegplunderde. In Tilburg was dat ook gebeurd met de afdeling van de zusters in de De Ruyterstraat, zie Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 154 (Strijp), 133 (Tilburg).

Het voormalig Gezellenhuis 'Ons Thuis' aan de Don Boscostraat en de Deken van Somerenstraat in Eindhoven anno 2020.
Foto: Hans van Reisen.

Ons Thuis. Meer dan duizend bezoekers kwamen er kijken, maar slechts wenigen daarvan wilden er wonen. Ondanks pogingen om alles knus in te richten, onder meer met een eigen bibliotheek met boeken die waren afgestaan door Kweekschool Concordia, verbleven er in de beginperiode niet meer dan zo'n twintig gezellen, terwijl er voor hen maar liefst 178 kamers bestemd waren.

Vanaf 1932 waren er praktisch maandelijks activiteiten (cursussen, conferenties en dergelijke), soms voor ruim honderd personen. Dan was het gedurende één of meer dagen druk. Ons Thuis functioneerde meer als katholiek conferentieoord dan als pension. In 1934 was het aantal bewoners weliswaar opgelopen tot

ca. 70, maar in 1936 alweer gedaald tot ca. 45. Die neergang was duidelijk het gevolg van de toenemende werkeloosheid, die bovendien gepaard ging met verlaging van de salarissen. Ondanks alle reclame in dagbladen bleef Ons Thuis matig bewoond. Een opsteker was dat op 2 december de viering van het Sint-Nicolaasfeest, net als in voorgaande jaren, liet zien dat er een goede sfeer bestond onder de inwoners. Dit lichtpuntje ten spijt kon de huiskroniek eind 1936 slechts constateren dat de zorg om Ons Thuis in het volgend jaar tot bloei te brengen groot was, en dat er aanzienlijke problemen waren. Die zorg en die problemen werden in januari en februari aanzienlijk verlicht dankzij de komst van enkele groepen

gastarbeiders uit Oostenrijk, die bij Philips aan de slag konden. Dit, in combinatie met een verlaging van de kostprijs, zorgde voor een heropleving van het Gezellenhuis.

5.4.2 Vreemde gasten

Half maart 1937 kwam een gezamenlijke deputatie van het R.K. Huisvestingscomité en van het Katholieke Comité voor Slachtoffers van Geloofsvervolgung op bezoek met het verzoek om tijdelijk ca. zestig Spaanse vluchtelingen te huisvesten. Het betrof overtuigd katholieken en medestanders van generaal Franco, wier leven werd bedreigd door de communistische en anarchistische machthebbers in Spanje.¹¹⁹ De kroniek van Ons Huis vertelt over deze groep: ‘Het was een interessant gezelschap, voornamelijk behorende tot de Spaanse adel, intellectuelen, doktoren, advocaten, grootgrondbezitters en fabrikanten, ook enkele eenvoudige boertjes’. Dit gezelschap trok natuurlijk veel belangstelling; journalisten en fotografen stroomden toe in groten getale. De vluchtelingen werden met

Spaanse vluchtelingen, medestanders van Franco, aan de maaltijd in het Gezellenhuis, april 1937. *Nationaal Archief / Collectie Spaarnestad.*

veel egards ontvangen, maar veroorzaakten spoedig ook enige opschudding doordat enkelen van hen er, tegen de afspraak in, heimelijk vandoor gingen. Waarschijnlijk wilden zij zich aansluiten bij de troepen van Franco.

In oktober kwam er ook een groep Hongaren in Ons Thuis, wat het kosmopolitisch gehalte ervan nog verder verhoogde. Op 5 december 1937 bereidden de zusters al hun gasten een super Sinterklaasfeest. Ruim honderd feestvierders waren er: Hollanders, Duitsers, Oostenrijkers, Hongaren, Spanjaarden, Belgen en zelfs een Bulgaar. Daags daarna werden de Spanjaarden echter allemaal opgepakt en overgebracht naar Ameland, vanwaar ze minder gemakkelijk konden wegvlugten.

Het overhaaste vertrek van zoveel gasten betekende natuurlijk een aderlating voor het huis, maar geleidelijk stroomde het weer vol, onder meer met Belgische gastarbeiders bij

Philips. Zo werd Ons Thuis steeds meer een echt pension, waarvoor het eigenlijk ook was bedoeld. Eind 1938 was er weer een geslaagd Sint-Nicolaasfeest. ‘De deelname was wel niet zo groot als in het vorige jaar, maar daardoor intiemer; het bracht als steeds een ware verbroedering onder het heterogene gezelschap’, aldus de huiskroniek.

In februari 1939 kwamen de Spanjaarden weer terug van Ameland om korte tijd later definitief naar hun vaderland te vertrekken. ‘Zo bleef nog slechts de herinnering aan deze interessante bewoners die zo lange tijd Ons Thuis in het middelpunt van de belangstelling plaatsten, niet alleen in Eindhoven maar in het hele land’. In dat jaar werd, net als in overig Nederland, in het Gezellenhuis de internationale oorlogsdreiging voelbaar. Veel bewoners moesten op voor militaire dienst. Toch bleef hun aantal redelijk groot, ca. honderd, en ook ditmaal was het Sint-Nicolaasfeest, opgeluisterd door het eigen zangkoor, een groot succes.

Het eerste oorlogsjaar verliep vrijwel rimpelloos. Ons Thuis was bijna volzet met gezellen en fungeerde daarnaast als doorvoerhuis van krijgsgevangenen. Op last van de bezetter vonden twee Duitse piloten onderdak in Ons Thuis. Met Sinterklaas waren er dat jaar geen worstenbroodjes, maar appelbollen. De gezellen misten hun keukenprinses, Zr. Marie Madeleine Rutten, die toen enkele dagen in het

Moederhuis verbleef om haar medezusters te helpen met de bereiding van speculaas en marsepein.¹²⁰ In de maanden die volgden was er minder te snoepen, voedsel werd schaars. Daarnaast was het voortdurend een komen en gaan van gasten. De bezetters plaatsten steeds wisselende groepen, die ofwel uit Duitsland naar hier kwamen ofwel van hier naar Duitsland vertrokken voor de *Arbeitseinsatz*.

Op zondagmiddag 6 december 1942 zaten allen rustig aan tafel tot er opeens een enorm vliegtuiggeronk opkwam. Even later konden de zusters en de andere bewoners van het complex goed zien wat er was gebeurd. De Philipsfabrieken waren gebombardeerd en stonden in brand. Er volgde nog een tweede en derde luchtaanval. De schrik was groot, overal rondom vielen er bommen, maar Ons Thuis, Huize Bethanië, het weeshuis en de school bleven alle gespaard. Het zogenoemde ‘Sinterklaasbombardement’ van de geallieerden kostte aan 135 burgers en een onbekend aantal dwangarbeiders het leven en maakte vele honderden Eindhovenaren dakloos.¹²¹

Het Gezellenhuis werd in een mum van tijd omgetoverd tot ‘Evacuatiepost Don Bosco’. Het stroomde vol met jong en oud volk van allerlei

¹¹⁹ Over deze groep, zie <https://anderetijden.nl/aflevering/450/Spaanse-Vluchtelingen-op-Ameland>. Tijdens de Spaanse Burgeroorlog vertrokken uit Nederland honderden vrijwilligers om mee te strijden aan de zijde van de Republikeinen. Vaak betrof het werkeloze jonge mannen. Eenmaal in Spanje deden de oorlogsgruwelen hen vaak van gedachten veranderen, maar op desertie stonden zware straffen. Na terugkeer in Nederland verloren zij bovendien hun Nederlandse identiteit. Zie bijvoorbeeld Van Bladel, ‘Tilburgers in de Spaanse Burgeroorlog’.

¹²⁰ Archief DMJ, CA6 34.2-3, ‘Wat we beleefden en hoorden’.

¹²¹ Op 6 december 2011 werd aan de Eindhovense Mathildelaan een monument opgericht ter nagedachtenis aan de 135 omgekomenen. Het monument, in de vorm van een oester, bevat een koker waarop hun namen zijn gegraveerd.

slag, en dat terwijl er al 200 gezellen en marechaussees verbleven. Gelukkig kwam er hulp van het Rode Kruis. Eind januari 1943 waren de laatste gezinnen al weer vertrokken. Zr. Damiana ontving een erediploma van het Rode Kruis. In november van dat jaar vestigden de Duitse bezetters zich in de school, het weeshuis en de rectorswoning. Op Kerstavond vierden de Duitsers ‘Weihnachten’ in de kapel. De zusters waren daar niet van gediend: ‘Er was zo’n dranklucht in de kapel- en kloostergang dat we ’s avonds wierook gebrand hebben in de gang om die lucht te verdrijven, omdat we ons schaamden voor de gezellen en zangeressen die de nachtmis zouden bijwonen’.¹²²

De inkwartiering van de Duitsers had, ondanks alles, ook een voordelige kant. Zo konden de zusters dankzij hun bemiddeling regelmatig aan extra voedsel komen om alle hongerige monden te voeden. Op 23 april 1944 werd enthousiast het koperen feest van het Gezellenhuis gevierd; de zusters, kinderen en gezellen sloegen zich er goed doorheen. Op 18 september werd Eindhoven bevrijd door de Britten en Amerikanen, de bevolking vierde feest. Een dag later volgde echter een hevig Duits bombardement, waardoor 227 mensen omkwamen. Ook de nabije noodkerk werd getroffen en brandde af. De kroniek van

Huize Bethanië besteedt nauwkeurig aandacht aan het tabernakel uit deze kerk:

‘Het tabernakel werd op een wagen met bloemen naar de edelsmid Jac. Wijnhoven gebracht om open te breken. Op straat knielden alle mensen in het voorbijgaan van de wagen, men hoopte Ons Heer ongeschonden te vinden. Toen het tabernakel openging zag men dat de Hosties verkoold waren, het was één zwarte koek. Wij stonden al Ons Heer op te wachten met kaarsen en zouden Adoro te devote zingen, dat kon helaas niet doorgaan. Buiten, bij de kapel, werd een tegel opgelicht en daar werden de restanten ingelegd, ook het verkoolde velum. Ter herinnering hebben we die tegel een kruisje gegeven, met de datum 19-9-44’.

Ondanks de teleurstelling van de verkoolde hosties waren de zusters dankbaar dat zij ongedeerd waren gebleven.¹²³ Enkele dagen later waren zij in de gelegenheid om in het Gezellenhuis onderdak te bieden aan hun medezusters en andere bewoners van het in puin geschoten Huize Nazareth in Best.

Na de oorlog herbergde Ons Thuis nog wel gezellen, maar kreeg het daarnaast allerlei, vaak snel wisselende, bestemmingen. Begin

Recreatie in het Eindhovense zusterhuis Bethanië, ca. 1960. *Archief DMJ*.

1946 opende de minister van Economische Zaken, Dr. G.W. Huysmans, twee katholieke scholen voor maatschappelijk werk in Ons Thuis, één voor mannelijke en één voor vrouwelijke leerlingen.

De ‘gezellen’ die nog verbleven in Ons Thuis vormden inmiddels een veel gemêleerdere groep dan alleen vrijgezelle jonge werknemers. Zo was in 1942, na het overlijden van zijn vrouw, een weduwnaar met drie zonen in het huis komen wonen. De zoons waaierden uit, de vader bleef en werd klusjesman van de zusters tot kort voor zijn dood in 1960. De kampioen gezelschapsgedruide was wel ‘de Oude Heer van der Heyden’. Hij was er al vanaf de start in 1931 bij, en bij de 35ste verjaardag van het Gezellenhuis op 26 september 1966 woonde hij daar nog altijd als kwieke 72-jarige. Ondanks de gescheiden circuits was hij een goede bekende van de op dat moment eveneens kwieke 64-jarige keukenzuster, de zojuist genoemde

Zr. Marie Madeleine. Ook zij was er vanaf het begin bij. Aangezien het huis niet meer ten volle diende waarvoor het was bedoeld, en aangezien er een groeiend gebrek was aan inzetbare religieuzen, speelde de Congregatie omstreeks 1955 met de gedachte om Ons Thuis te verkopen. Er waren gegadigden: in 1956 ging de Technische Hogeschool Eindhoven van start en ook het R.K. Binnenziekenhuis zocht naar een nieuwe locatie. Bij nader inzien besloot de Congregatie om Ons Thuis toch maar te behouden, en het te laten renoveren.

Dankzij de economische boom in de jaren zestig stroomde het Gezellenhuis weer vol, nu met gastarbeiders uit het zuiden. Na dertig jaar woonde er weer een grote groep Spanjaarden. In de jaren 1965-1966 waren dat er ca. 110:

‘Het waren allen goede jongens en mannen. De Hollandse properheid kenden ze wel niet. Als ze maar een tijdje hier waren, werd het wel wat beter. Ze begonnen zich ook wat netter te kleden. Aan onze Hollandse kost kunnen ze moeilijk wennen. Hele worsten en stukken spek brengen ze mee uit Spanje als ze na de vakantie terug komen. Het is allemaal zo verschimmeld dat wij het bij die reuk niet uit kunnen houden. Ook heel veel fruit kopen ze en als ze de kans krijgen bakken ze zelf op hun kamers.

¹²² Archief DMJ, Eindhoven B1, ‘Geschiedenis van het Zusterhuis Huize Bethanië te Eindhoven’.

¹²³ Zie ook paragraaf 3.2.2.

Veel kookplaten hebben ze af moeten geven, want bakken op eigen kamers is niet toegestaan’.

In 1967 lieten de zusters van Huize Bethanië hun kapel verbouwen. Het altaar kwam midden in het priesterkoor te staan en de communiebank veranderde in een provisorische ambo voor de lezingen. Zo deden de zusters mee met de vernieuwingen van het tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). Er was nieuw elan. Maar in economisch opzicht kwam er dat jaar een dip. De werkeloosheid nam toe en de Spanjaarden vertrokken in versneld tempo. Zonnestrallen, bruine ogen en mediterrane gerechten genoten hun voorkeur boven alles wat Nederland te bieden had. In 1971 vierde het Gezellenhuis nog zijn veertigjarig bestaan, maar vijf jaar later werd het gesloten. Als een van de laatsten moest de Oude Heer van Heyden nu toch echt verhuizen, in zijn geval rechtstreeks naar het bejaardenhuis. De vrijgekomen ruimte werd verbouwd tot internaat van Sint-Marie.¹²⁴

¹²⁴ Bij het veertigjarig bestaan ontving Zr. Marie Madeleine Rutten, die in 1931 in Eindhoven was begonnen als keukenzuster, een koninklijke onderscheiding. In 1979 zou Marie Madeleine vertrekken naar Nuland. Overigens was Zr. Liguoria Meulenbroeks tegelijkertijd begonnen als keukenzuster, en zij zou dat dertig jaar lang blijven.

Zr. Marie van Uden was de bezielster van Sint-Marie. *Archief DMJ.*

5.4.3 Sint-Marie

Toen in september 1951 het in Ons Thuis ondergebrachte weeshuis werd opgeheven, kwam er plaats vrij voor een nieuw liefdewerk.¹²⁵ Het betrof de vestiging van een lagere school en internaat voor slechthorende kinderen, een initiatief van het doveninstituut in Sint-Michiëlsghestel. De school, Sint-Marie, begon met 45 leerlingen (29 meisjes en 16 jongens), de meesten intern.¹²⁶ Al snel stond de school tot in de wijde omtrek goed bekend en nam het leerlingenaantal snel toe. Deze faam was grotendeels te danken aan de deskundige inzet van de zusters. Met name de eerste

¹²⁵ In de loop van de tijd kwamen er steeds minder kinderen naar het weeshuis. De weinige kinderen die er nog waren, konden gemakkelijker elders worden ondergebracht. Vergelijk paragraaf 2.8.5.

¹²⁶ *KKC* 5 (1976) 64-65; *Gedenkboekje ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van het Instituut 'Sint Marie' 1951-1961, Eindhoven 1961.*

directrice, Zr. Marie van Uden, genoot bekendheid in de onderwijswereld. Zij introduceerde bij de start van de school de zogenoemde ‘globaalmethode’ van de Belgische psycholoog Ovide Decroly. Deze methode kende zij nog goed van de tijd dat zij op Huize Vincentius in Udenhout had gewerkt.¹²⁷

Nog in de startfase dreigde er al ruimtegebrek in Ons Thuis. Op het juiste moment kwam er plek vrij voor Sint-Marie, omdat de BLO Sint-Mariaschool voor een deel opging in de Sint-Jozefschool aan de Lupineweg in Stratum en voor een ander deel op het eigen terrein aan de Don Boscostraat kon worden ondergebracht in een houten noodgebouw. Deze laatste school, met de ervaren Zr. Henrica van Kempen als directrice, werd later vernoemd naar de in 1966 overleden bisschop Bekkers.¹²⁸

¹²⁷ Zie paragraaf 5.2.3. Zr. Marie was voordien, van 1935 tot 1951, directrice van de kweekschool Concordia, zie Los, ‘Uden, Catharina Maria van’. Bij de start in 1951 werkten naast Zr. Marie ook Zr. Assumpta Bennink en twee onderwijzeressen aan de school. Zr. Hermania Hiep en een kinderverzorgster werkten aan het internaat. De daaropvolgende jaren kwam er veel personeel bij. Aan de school: Zr. Flora Werkhoven, Zr. Matutina Kouwets en Zr. Laetantia van Kessel, samen met enkele broeders en lekenkrachten. Aan het internaat: Zr. Eliana van der Linden, Zr. Marcelline van der Loo en vele lekenkinderverzorgsters.

¹²⁸ In september 1966 brandde de Mgr. Bekkersschool af. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog werden in Nederland veel tijdelijke schoolgebouwtjes opgetrokken van hout dat afkomstig was uit Noord-Europa. Vandaar de benaming ‘Finse school’ voor dergelijke gebouwtjes. Het zou tot 1978 duren voor er weer een nieuwe Mgr. Bekkersschool voor zeer moeilijk lerende kinderen was in Strijp. Sinds 2016 is MBS Eindhoven ondergebracht in een nieuw gebouw aan de Venetiëstraat.

Jonge weefster op Sint-Marie. *Archief DMJ.*

Sint-Marie groeide als kool: bij de officiële opening in september 1953 telde de school al 103 leerlingen, de jongens onder de hoede van Broeders van Maastricht, de meisjes onder die van de Zusters van de Choorstraat, twee congregaties die onderhand elkaars historische partners waren geworden. Een van de meisjes die in dat jaar op Sint-Marie begonnen, was Marie Louise van Daele. In haar latere leven kreeg zij roeping; in 1990 werd zij het eerste en tot nu toe enige geassocieerd lid van de Congregatie.¹²⁹ In 1955 werd Sint-Marie een zelfstandig instituut, niet meer afhankelijk van het doveninstituut in Sint-Michiëlsghestel. In 1961 waren er al vijftien groepen met in totaal 221 leerlingen, die verspreid over zes locaties in de stad les kregen. De interne leerlingen konden al lang niet meer allemaal in Ons

¹²⁹ *KKC* 19 (1990) 8-21; *De Heeriaan* 31 (2002) 137-143; *De Heeriaan* 44 (2015) nr. 1, 32-37.

Thuis terecht; gelukkig konden er veel in gastgezinnen worden geplaatst. Over het algemeen konden de afstudeerders zonder problemen verder in het vervolgonderwijs.¹³⁰

In de jaren zestig droegen de zusters steeds meer werk over aan lekencollega’s. Zr. Marie vertrok in 1965 uit Eindhoven, zij werd overste in Amsterdam. In 1976 werkten er nog vier zusters op de school van Sint-Marie, en enkele in het internaat en de BLO school aan de Lupinestraat. De zusters waren nog steeds blij met Ons Thuis als onderwijs- en woonlocatie voor de kinderen, zij het met één groot gemis: te weinig buitenlucht. Dat laatste gold wellicht ook voor Huize Bethanië, want in de jaren zeventig gingen enkele zusters elders in Eindhoven wonen. De eerste was Zr. Joantine van Lochem, die in 1976 naar een flat verhuisde.

Door al die veranderingen werd het leven van de zusters vanzelf steeds vrijer. Voorheen vormden zij een hechte woon- en leefgemeenschap in een convent, maar toen hun aantal verminderde, versnipperden zij over verschillende woningen en werkplaatsen. Ze deden vaker zelf hun boodschappen, fietsten voortdurend van A naar B, kregen meer te maken

met collega’s, burens en parochianen. Zo hielpen de omstandigheden mee om het adagium van het pauselijk decreet *Perfectae caritatis* tot uitvoering te brengen: de ‘luiken gingen open’, religieuzen sloten zich niet meer af van de buitenwereld.¹³¹ Voor de bewoonsters van Huize Bethanië zat er trouwens weinig anders op toen zij tot hun schrik in de krant lazen dat het Gezellenhuis annex klooster, kapel en schoolgebouwen met ingang van 1983 zou overgaan naar de gemeente. Van degenen die er toen nog waren, vertrokken er vijf naar Best, twee naar Strijp en één naar de Choorstraat.¹³² Eerder, in oktober 1980, had Sint-Marie alle zusters die in de afgelopen halve eeuw in Eindhoven hadden gewerkt uitgenodigd voor een feest; zo’n 120 waren er van de partij.¹³³

In de jaren tachtig werden de verschillende afdelingen van Sint-Marie stapsgewijs overgebracht naar een bosrijk perceel in Woensel, in de wijk Blixembosch. Op 16 juni 1988 verrichtte prinses Juliana de officiële opening van het nieuwe instituut. Eindelijk was er voldoende buitenlucht voor de kinderen,

¹³¹ Zie ook paragraaf 5.3.7. en 6.3.

¹³² De laatste zuster die in Strijp (Theresiaschool) in het onderwijs stond, was Zr. Pia Maria van de Vall, zie *KKC* 16 (1987) 136-139. Tot juni 2004 woonden Zr. Willibrorde van den Broek en Zr. Caroline Staassen in het Sint-Theresiapension, waar zij ook actief waren in de pastorale dienst, zie *De Heeriaan* 33 (2004) 54-63. Zr. Tine Vink bleef tot juni 2014 in Eindhoven wonen, zie *De Heeriaan* 43 (2014) nr. 3, 32-33.

¹³³ Zie ook *KKC* 9 (1980) 202-205 en *KKC* 10 (1981) 25-29.

hoewel die meer van de drukke stad dan van de stille natuur hielden. De Congregatie schonk een nieuwe klok aan het instituut, een geste die doet denken aan de klok die Pastoor Heeren ooit schonk aan het Bossche Redemptoristenklooster. Meerdere ‘oudgediende’ Zusters van de Choorstraat waren bij deze plechtigheid aanwezig. Zr. Marie was daar niet meer bij, zij was in 1975 al overleden. Maar in de herinnering leeft zij voort. Haar vaak herhaalde woorden ‘denk erom, het gaat om de kinderen’, is men op Sint-Marie niet vergeten.¹³⁴

5.5 Tweede Wereldoorlog

Op vrijdag 10 mei, twee dagen voor Pinksteren, werd Nederland aangevallen door nazi-Duitsland. In het Moederhuis werden maatregelen getroffen, zoals nachtwaken en het gereedmaken van schuilkelders. Tot aan de capitulatie, vijf dagen later, leden de verschillende afdelingen van de Congregatie geen noemenswaardige schade. Alleen in Rotterdam waren de zusters overstuurd na het vreselijke bombardement op het centrum van die stad in de middag van 14 mei. Enige tijd ging het bericht dat daarbij 60.000 mensen waren omgekomen. Nederland

verkeerde in shock.¹³⁵ In de Maasstad bleven de zusters nog enkele dagen in werelds kostuum rondlopen, omdat zij dachten dat de Duitsers het vooral op religieuzen hadden gemunt.

Ook in het Moederhuis ruilden de zusters hun habijt in voor een ‘verpleegsterspakje’. In een mum van tijd was de refter omgetoverd tot een grote naaikamer, waar veel hilariteit ontstond bij het passen van de pakjes. Deze informatie staat in een kleine kroniek die Zr. Louisa van Rooijen ten dele nog tijdens de oorlog en ten dele in de maanden na de bevrijding van ’s-Hertogenbosch heeft geschreven: *Het Moederhuis en de Tweede Wereldoorlog. Wat wij beleefden en hoorden verhalen*.¹³⁶ Over de verkleedpartij vervolgt zij:

‘Sommigen waren ermee geflatteerd, maar degenen die nu juist geen wespentaille hadden, zagen er minder chique uit. We zagen in de geest de Duitsers al binnenkomen en namen ons voor geen Duits te verstaan, maar al gauw bleek dat die verpleegsterspakjes overbodig waren en ieder liep weer in zijn gewone plunje rond’.

¹³⁵ Het aantal doden werd in later jaren teruggebracht tot 30.000, wat gelukkig schromelijk overdreven is. Uiteindelijk bleek het te gaan om 650 tot 900 doden.

¹³⁶ Archief DMJ, CA6, 34.2-3: Zr. Louisa, ‘Het Moederhuis en de Tweede Wereldoorlog. Wat wij beleefden en hoorden verhalen’. Uitgebreid over de lotgevallen van de verschillende afdelingen zijn ook sommige huiskronieken en Archief DMJ. Bestuursarchief, 160, Kroniek III (mei 1929-augustus 1955).

¹³⁴ Willemsen, Cuppens & Bruyns, *50 jaar Sint Marie*, p.1951.

¹³⁰ In de eerste tien bestaansjaren zijn ruim 200 aangemelde kinderen door Sint-Marie afgewezen. In de meeste gevallen had dat te maken met een meervoudige beperking waarvoor de school te weinig begeleiding kon bieden.

Niet alles wat de zusters hoorden vertellen en voor waar aannamen, kwam overeen met de feiten. Zo zou koningin Wilhelmina hevig tegenspartelend naar Engeland zijn gebracht, omdat zij haar volk niet wilde verlaten. ‘Zij zou in zee zijn gesprongen, als anderen het haar niet belet hadden’. Prins Bernhard bleef volgens de kroniek heldhaftig doorvechten, pas nadat hij ettelijke van zijn voormalige landgenoten had neergemaaid en het land zich had overgegeven, zou hij knarsetandend naar Engeland zijn vertrokken.¹³⁷ De volgende paragrafen zijn grotendeels een selectieve weergave en aanvulling van de kroniek van Zr. Louisa.

5.5.1 Rector Rooyackers

De leerlingen van de scholen bij het Moederhuis waren op 10 mei naar huis gestuurd, maar omdat het gevaar snel was geweken, mochten zij na enkele weken al weer terugkomen. Net als veel andere Nederlanders gingen de zusters ervan uit dat de oorlog snel voorbij zou zijn, tot er wat gebeurde met de rector van Concordia, Lambert Rooyackers.

Op 28 juni 1940 werd Rooyackers door de SS gearresteerd en overgebracht naar de kazerne aan de Loonsebaan in Vught. De

consternatie was groot, de arrestatie gebeurde op de kweekschool, en de zusters begrepen er niets van. Hij deed alleen zijn werk en hield zich niet met politiek bezig, althans dat dachten zij. Gelukkig kwam al snel het bericht dat hij vol goede moed was met vertrouwen op een spoedige bevrijding.

Blijkbaar was het de zusters ontgaan dat de rector, die tevens hoofdredacteur was van het Bossche bisdomblad, *Sint-Jansklokken*, al in 1935 zijn adhesie had betuigd aan de Duitse Jezuïet Friedrich Muckermann († 1946), die het fascisme en nationaal-socialisme veroordeelde als verwerpelijke ideologieën, in strijd met de christelijke geloofsboodschap.¹³⁸ Al vanaf die tijd hield de Gestapo Rooyackers in de gaten. En niet alleen hem. Behalve Rooyackers waren onder anderen de directeur van de Congregatie, vicaris Franciscus Hendrixx, en de Nijmeegse professor Titus Brandsma namens het bisdom verbonden aan de ‘Katholieke Wereldpost’. Dit persbureau legde zich toe op de bestrijding van het nationaal-socialistisch gedachtegoed in binnen- en buitenland.¹³⁹

In augustus 1940 ontvingen de zusters bericht dat de rector vanuit Vught was overgebracht naar de Gestapogevangenis in Berlijn

(Polizei Präsidium, Alexanderstrasse). Zij kregen zijn adres en stuurden hem, mede op advies van bisschop Arnold Diepen, kleren, levensmiddelen en geld. In december werd Rooyackers overgebracht naar concentratiekamp Sachsenburg. In alle afdelingen werd vurig voor hem gebeden. Eind augustus 1942 werd Rooyackers overgebracht naar het concentratiekamp Dachau, waar wel meer, vooral Poolse, priesters waren geïnterneerd. Dat was precies een maand na de marteldood aldaar van de zojuist genoemde Titus Brandsma († 26 juli 1942). In gevangenschap kon Rooyackers contact onderhouden met de zusters middels brieven van maximaal vijftien regels (langer was niet toegestaan). In mei 1945, na de Duitse capitulatie, werd hij in opdracht van bisschop Mutsaerts, samen met de Nijmeegse pastoordeken Jos Teulings, door twee Nijmeegse kapelaans opgehaald in Dachau.¹⁴⁰

Op maandag 14 mei belde Rooyackers, nog in zijn gevangeniskleren, aan bij het Moederhuis, waar het meteen groot feest was.¹⁴¹ Na een korte versterking in de refter gingen allen naar de kapel, waar de rector, nu met een prachtige koorkap om, het

Allerheiligste uitstelde en het *Te Deum* inzette. Na het *Tantum ergo* ging het gezelschap weer terug naar de refter, waar de rector vertelde over wat hij in Dachau had meegeemaakt.¹⁴² Vooral honger had hij geleden; op zeker moment woog hij nog maar 49 kilo.

Tijdens zijn gevangenschap had hij van anderen vernomen dat Titus Brandsma met zijn uiterste krachten bleef doorwerken om niet in de ziekenbarak terecht te komen. Dat was namelijk een ‘Probe-Station’, dat wil zeggen dat er medische proeven op de patiënten werden uitgevoerd.¹⁴³ Helaas is Brandsma daar toch terechtgekomen en bezweken onder de hem aangedane experimenten en martelingen. Het gebed op rijm, ‘O Jezus als ik U aanschouw’, dat Brandsma in februari 1942 in de Scheveningse gevangenis schreef, nog voordat hij naar Dachau werd afgevoerd, werd in het laatste oorlogsjaar in een enorme oplage verspreid. Ook Zr. Louisa heeft het integraal in haar kroniek overgeschreven.¹⁴⁴ Na de oorlog zouden velen zich inzetten

¹³⁷ In werkelijkheid ontvluchtte de hele koninklijke familie op 12 mei ons land, en was het koningin Wilhelmina die prins Bernhard beval om mee te gaan.

¹³⁸ Over deze boeiende persoon, zie zijn postuum verschenen biografie Muckermann, *Im Kampf zwischen zwei Epochen*. Zie ook Brauer, ‘Grenskloosters en de naderende Klostersturm’, 57-65.

¹³⁹ Sweep & Maas, ‘Van de Roomsche Katholieke Wereldpost naar het Katholiek Nederlands Persbureau’.

¹⁴⁰ Over de repatriëring van priesters uit Dachau, zie Govers, *Stemmen uit Dachau*.

¹⁴¹ Op dezelfde avond arriveerde ook deken Teulings († 1965), eveneens in gevangenispak, bij zijn kerk aan de Groenestraat. Op 10 juni bood de stad Nijmegen hem een officiële hulde van koninklijke allure. Zo’n 10.000 personen namen deel aan het defilé.

¹⁴² Op 14 mei was Rooyackers nog lang niet uitverteld. Op 20 mei, eerste Pinksterdag, was hij opnieuw te gast bij de zusters om te vertellen en op 28 mei kwam hij weer terug voor een vertelavond voor de kinderen.

¹⁴³ Aan journalisten vertelde Rooyackers erbij dat bijvoorbeeld zieken werden ingespoten met malariabacillen. Indien ze dan malaria kregen, werden geneesmiddelen op hen uitgetoetst.

¹⁴⁴ Over Brandsma is veel geschreven, de uitvoerigste biografie is Crijnen, *Titus Brandsma*. Recent is Bos (red.), *Titus Brandsma. Spiritualiteit dichtbij in veertien teksten*. Zie ook Jacobs, *Kroniek van de Karmel*, 500-508.

voor de zaligverklaring van Titus Brandsma, die in 1985 een feit was.¹⁴⁵

Over de Duitse priesters die in Dachau gevangen zaten omwille van hun anti-nazi gezindheid had rector Rooyackers niets dan lof, maar over de communisten die door de SS waren aangesteld als ordedienst was hij niet te spreken. Die waren erop uit om priesters zoveel mogelijk te treiteren. In de laatste oorlogsjaren ging het beter met de gevangenen in Dachau, gevangenen in andere kampen hadden het veel slechter. Zo wisten de in het kamp aanwezige priesters van verschillende nationaliteiten zich goed te organiseren. In juni 1944 werd het zilveren priesterfeest van deken Teulings met grote plechtigheid gevierd in het kamp; Rooyackers hield daarbij de feestpreek.¹⁴⁶ Waarschijnlijk is Rooyackers de enige Nederlander die gedurende vrijwel de hele Tweede Wereldoorlog in Duitse gevangenschap heeft doorgebracht.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Zie ook *De Heeriaan* 37 (2008) 85-96, over een bezinningsreis van enkele zusters naar Dachau.

¹⁴⁶ Voorafgaand aan de afsluiting van het Eucharistisch Congres in München in augustus 1960 brachten Zr. Marie Gabriël van der Westen en Zr. Anna Maria Boons samen met andere religieuzen een bezoek aan het concentratiekamp Dachau, waar zij onder meer de priesterbarak van Titus Brandsma bezichtigden. Zie *De Heeriaan* 11 (1961) 250-256.

¹⁴⁷ Lambert Rooyackers († 1980) was in 1937 Ignatius Broekman († 1974) opgevolgd als rector van Concordia. In 1945 werd hij op zijn beurt opgevolgd door M. Oomens, die in 1948 alweer werd opgevolgd door Marinus Bekkers. Zie Zr. Louisa, *Geschiedenis van de Congregatie*, 70-71; Van Rossem, ‘Overleven in de priesterbarak’.

Vicar Hendrikx kooft voor zijn medegevangenen in Haaren. Krijttekening (reproductie) van G. Soons. *Collectie DMJ*.

Tijdens de gevangenschap van de rector had vicaris Hendrikx diens redactiewerk van *Sint Jansklokken* overgenomen. Maar ook hij werd, ‘tot grote ontsteltenis van de hele Congregatie’, door de nazi’s gearresteerd en geïnterneerd, eerst in Haaren en later in Sint-Michielsgestel (van juli 1942 tot augustus 1943).¹⁴⁸ Een geluk bij een ongeluk was daarbij dat hij eindelijk de gelegenheid kreeg om iets te doen wat hij vanwege drukte steeds had moeten uitstellen: het gebedenboek van de Congregatie reviseren.¹⁴⁹ Daarnaast zette hij zich in voor de liturgie en het geestelijk leven van de katholieke geïnterneerden en was hij niet te beroerd

¹⁴⁸ Zie Bak, *Een oord van bang wachten*, 140.

¹⁴⁹ Zie paragraaf 3.3.2.

Schoolfoto van het Joods Lyceum in 's-Hertogenbosch, juli 1942. *Collectie Joods Historisch Museum, Amsterdam*.

om al het voedsel dat de zusters hem stuurden te delen met zijn kamergenoten. Een van hen, kapelaan G. Soons, maakte een mooie krijttekening van hem terwijl hij, gehuld in een plechtige zijden mantel, met een grote lepel in een pan staat te roeren.¹⁵⁰

In het Moederhuis stelden de zusters elkaar vaak de vraag: ‘Zouden de mensen in de wereld het net zo goed hebben als wij?’¹⁵¹ Hoe uitste-

¹⁵⁰ Hendrikx, ‘Het Katholieke leven in het kamp van Haaren’; Soons, ‘Vicaris-gijzelaar’.

¹⁵¹ Archief DMJ, CA6 34.2-3, ‘Wat we beleefden en hoorden’ (paragraaf ‘Voedselvoorziening’).

kend zij het in de eerste oorlogsjaren voor elkaar hadden, wordt op markante wijze geïllustreerd door een feest in 1942. Begin dat jaar deed zich voor de oude bisschop Diepen de behoefte gevoelen om te beschikken over een coadjutor. Dat werd de Tilburgse pastoor Wilhelmus Mutsaerts. Ter gelegenheid van zijn benoeming en wijding moest er natuurlijk een feestdiner komen. Dat was niet gemakkelijk te organiseren in deze moeilijke tijd, maar op 29 juni, het feest van de apostelen Petrus en Paulus, had het Moederhuis de eer om het gehele Nederlandse episcopaat aan de feest-

dis te hebben, alsook de familie van
Mgr. Mutsaerts.¹⁵²

Terugblikkend noteert Zr. Louisa in haar kroniek: 'Eén zaak waarvoor het Moederhuis God niet dankbaar genoeg kan zijn, is dat wij in ons huis mogen blijven en zodoende in de gelegenheid zijn gesteld, anderen op allerlei manieren te hulp te komen'. Die hulp hebben de zusters onder meer geboden aan de Zusters van Jezus, Maria en Jozef. In juli 1942, kort na het feestmaal van de bisschoppen, werden dezen door de SS uit hun klooster Mariënburg aan de Does de Willeboissingel gezet. Enkele tientallen zusters en interne leerlingen konden tot de zomer van 1944 terecht bij de Zusters van de Choorstraat.¹⁵³

Waar de feestende bisschoppen misschien geen weet van hadden, maar de zusters zeker wel, was dat in deze tijd het gebouw van de Rijksnormaalschool in de Papenhulst, grenzend aan de scholen van de Congregatie, een inderhaast opgericht Joods Lyceum herbergde. Sinds het najaar van 1941 mochten Joodse kinderen niet meer met andere kinderen naar school gaan, vandaar deze constructie. Op 7 april 1943 werd de school alweer opgeheven; Brabant

werd 'judenrein' verklaard. Van de 104 kinderen stierven er 45 in concentratiekampen.¹⁵⁴

5.5.2 In de frontlinie

In de zomer van 1944 wisten veel Nederlanders, ook de zusters in Den Bosch, dat de geallieerden in Frankrijk oprukten. De bevrijding van Nederland was nabij, maar niemand wist wanneer. Om overal op bedacht te zijn brachten de zusters van het Moederhuis een grote hoeveelheid kleren alvast in veiligheid in Best.

Vereenvoudigd gezegd kreeg Nederland onder de grote rivieren te maken met oorlogsgeweld, maar werd het nog in 1944 bevrijd, terwijl Nederland boven de grote rivieren nagenoeg gespaard bleef voor geweld, maar pas voorjaar 1945 na een lange hongerwinter werd bevrijd. Ook daar, in Holland, kwamen de afdelingen er dankzij hun netwerk relatief goed vanaf. De kroniek van de afdeling in de Amsterdamse Banstraat weet zelfs een onverwacht voordeel van de bezetting te vermelden: dagelijks hadden de zusters daar in de kapel meerdere missen van diverse Duitse priesters

In september en oktober 1944 herbergde het Moederhuis honderden evacuees. Als dank voor de goede opvang en genoten gastvrijheid schonken zij op 13 april 1947 deze gedenktagel aan de Congregatie. *Moederhuis DMJ*.

die onder de wapenen waren.¹⁵⁵ De kroniek van de afdeling aan de Amsterdamse Rustenburgerstraat vermeldt tamelijk laconiek: 'Iedereen was hongerig. De zusters kregen de slanke lijn, sommige werden latten. Zr. Gertrudis maakte van suikerbieten allerlei gerechten, onder andere cake, vla, flensjes, maar ze smaakten overheerlijk'.¹⁵⁶ Naarmate de geallieerden naderden, werden de Duitsers nerveuzer. Legendarisch binnen

de Congregatie werd de poets die de zusters in Oss de Duitse bezetters hadden gebakken. Toen deze laatsten eind augustus op het punt stonden om het klooster te vorderen, hing Zr. Ernestina van Leeuwen op de eerste verdieping snel een oud bord op met de korte tekst 'TBC lijders'. Toen zij dat zagen, vertrokken de Duitsers onmiddellijk, en lieten ze zich niet meer zien.¹⁵⁷

In Den Bosch vormde zich een comité dat geld inzamelde voor een monument ter ere van de Zoete Lieve Vrouw, opdat door haar voorpraak de stad gespaard mocht blijven. Tevens werd er gewerkt aan een nieuwe mantel van goudbrokaat met borduursel, een hermelijnen rand, een kanten sluier en andere versierselen. De stad bleef echter niet gespaard, evenmin als de Mariakapel van de Sint-Jan. In haar kroniek verzucht Zr. Louisa:

‘Waarom heeft de Zoete Moeder de gebeden van haar kinderen maar ten dele verhoord? Hoe pijnlijk trof het ons dat haar kapel zo deerlijk gehavend is. Het mooie gebrandschilderde raam links van haar troon, waarop verschillende taferelen uit haar geschiedenis zijn afgebeeld, is reddeloos verloren’.

In de nacht van 28 op 29 september 1944 begon

¹⁵² Archief DMJ, Bestuursarchief, 56 Notulenboek (september 1925-mei 1949), juni 1942; *Ibidem*, 160, Kroniek III (mei 1929-augustus 1955), 226.

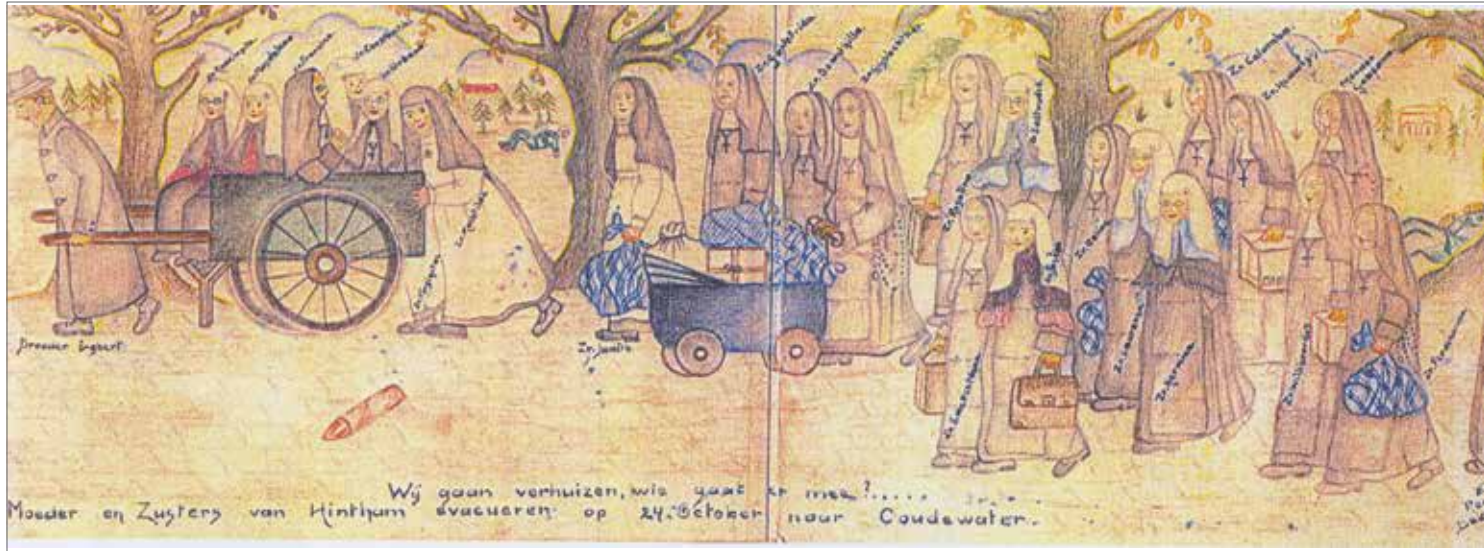
¹⁵³ In de naoorlogse jaren bleef de relatie tussen beide congregaties bijzonder hartelijk, met aardige attenties over en weer. Zo ontvingen de Zusters van de Choorstraat met Sinterklaas stroopkoeken in de vorm van soldaatjes van de Zusters van Mariënborg.

¹⁵⁴ Zr. Louisa vermeldt dat na de opheffing van het Joods lyceum het gebouw werd ingericht als mulo van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen. In 1955 verwierf de Congregatie het inmiddels onbruikbare ‘Jodenschooltje’. Zie ook, over de lerars Duits van het lyceum, Charlotte van Praag: http://www.stolpersteine-dordrecht.nl/het_voorbij_e_joodse_dordrecht_charlotte_van_praag.html. In 1995 werden aan de gevel van het voormalige schooltje een plaquette en in de nabijgelegen Casinotuin een monument (vervaardigd door Marijke Theunissen) onthuld ter nagedachtenis van de scholieren en docenten, zie *De Heeriaan* 35 (2006) 35-40.

¹⁵⁵ Archief DMJ, Amsterdam, Banstraat, 1 (Sint-Jacobusgesticht). Het betrof een pater Trappist uit Tegelen, een pater Franciscan uit Beieren en een kapelaan uit München. De kroniek vervolgt dat het voor de zusters een voorrecht was van hun liturgie te mogen genieten en gesticht te worden door de diepe godsvrucht van deze priesters, die zelf ook op de eerste plaats slachtoffers waren van de 'Krieg'.

¹⁵⁶ Archief DMJ, Amsterdam Rustenburg, 1.

¹⁵⁷ Bastiaans, *Parochie Heilig Hart*, 22.

In oktober 1944 moesten de bejaarde zusters uit Hintham vluchten naar gesticht Coudewater te Rosmalen, waar zij vijf weken verbleven. Tekening (kleurpotlood) van Zr. Redempta Bleeker. *Archief DMJ*.

de beschieting van de stad door de Engelsen. De daaropvolgende dagen stroomde het Moederhuis vol met ontheemden uit stad en omgeving, hun aantal groeide tot 200 personen. In oktober bleven de bombardementen in alle hevigheid voortduren. In deze bange dagen, toen de zusters en de evacués in het Moederhuis opeengepakt zaten als haringen in een ton, zochten zij gezamenlijk steun in het gebed. Zr. Louisa noteert kortdaat: 'Elke avond de vraag: Wat zal de nacht weer brengen? – Een uitstekende oefening in de overgave aan Gods goedheid en bescherming'. Nadat ze heeft verteld over de laatste stuiptrekkingen van de Duitse bezetters, brengt zij het lot van de Joden ter sprake. Van alle bevolkingsgroepen waren die het zwaarst getroffen:

'Niet alleen zijn velen van have en goed beroofd, maar ze hebben ook de gruwelijkste mishandelingen moeten verduren. (...) Veel kinderen zijn vergast. Evenals op onderduikers, werden er razzia's op de joden gehouden. Ze schijnen uitgeroeid te moeten worden. Maar dat lot wensen sommigen ook de Duitse stam toe. Uitgeroeid moeten ze worden met terugwerkende kracht tot het Concilie van Trente toe'.

Omdat het geschut van de geallieerden niets-ontziend was, en zij zelf op hun terugtocht veel vernielden, evacueerden de Duitsers in de laatste maanden van 1944 een groot deel van de bevolking van Zuidoost Nederland en de Betuwe naar locaties buiten het front, zoals

de kloosters van de zusters in Doesburg en Montfoort. De meeste afdelingen in Brabant en Gelderland konden hun lot niet ontlopen, die van Driel, Grevenbicht (Limburg), 's-Hertogenbosch, Hintham, Liessel, Nuland, Nijmegen, Orthen, Oss en Udenhout liepen grote schade op.

De afdeling in Best werd helemaal in puin geschoten door de strijdende partijen. Ook de voorraden die de zusters uit het Moederhuis daar in veiligheid hadden gebracht, gingen verloren. Elst, waar de Congregatie nog in het voorjaar van 1944 een nieuwe school had geopend, werd bijna helemaal van de kaart geveegd.¹⁵⁸ De zusters konden daar ternauwernood het vege lijf redden. Slechts hun getijdenboekje hadden zij bij zich. Zo snel als zij konden vluchtten zij te voet richting Valburg. Gelukkig kon de uitgeputte Zr. Simplicia het laatste stuk mee op een stootkar. Van Valburg moesten de vluchtelingen weer snel verder, Zr. Simplicia kon ditmaal achterop de fiets bij een dienstvaardige pater Karmeliet. Zo bereikten ze Herveld, waar zij gedurende vier weken op de pastorie verbleven. Daarna werden ze door de Tommies naar Oss gebracht, waar ze eindelijk

op adem konden komen.¹⁵⁹ Helaas had men ook wel eens de eigen bevolking te vrezen. Zowel in Tilburg als in Strijp werden de scholen van de zusters geplunderd door het gepeupel.

5.5.3 De bevrijding

Na de bevrijding van de stad op 25 oktober konden de zusters het, net als de meeste Bosschenaren, goed vinden met de Engelsen en de Amerikanen. Op 4 december werd in de Sint-Jan een pontificale requiemmis gevierd voor de vele gesneuvelden aan geallieerde kant, Engelsen, Amerikanen en Canadezen. Na de mis sprak Mgr. Mutsaerts de aanwezigen toe. De bevrijders dankte hij, omdat zij met gevaar voor eigen leven hadden gestreden tegen Hitler; de mensen van zijn bisdom dankte hij omdat zij in overgrote meerderheid niet waren bezweken voor de verlokkingen van het nationaal-socialisme. Dan vervolgde de bisschop, in de weergave van Zr. Louisa:

'We moeten zorgen – want wij zijn allen kinderen van onze tijd – dat wij zelf niet gaan doen wat wij 4½ jaar van de Duitsers afgekeurd hebben. Het is gebeurd dat sommigen bij gevangenneming zó te werk gingen, dat de Gestapo het hun niet verbeterd zou hebben! Ook de beginselen van mijn en dijn,

¹⁵⁸ Na de oorlog hervatten de zusters hun werk aan de kleuter- en lagere school in Elst. Zij verrichtten hun werk vanuit Driel, vanwege een nijpend tekort aan zusters kwam er geen nieuw zusterhuis meer in Elst zelf.

¹⁵⁹ Naar Oss waren op dat moment ook de zusters uit Nuland gevlucht, zie Archief DMJ, FO.1, 37-38.

die door het Duitse optreden wat vertroebeld schijnen te zijn, moeten we in ere houden. Diefstal moeten we diefstal noemen!’

En natuurlijk, hoe kon het ook anders, werd twee dagen later overal uitbundig Sinterklaas gevierd, bij welke gelegenheid de Bossche kinderen gulle traktaties ontvingen van de bevrijders. Zr. Louisa vermeldt en passant dat zich rond deze tijd een comité had gevormd tot herstel van het Jodendom in Nederland, met als doel om zo spoedig mogelijk het Joodse leven te herstellen. Koningin Wilhelmina was de beschermvrouwe van dit comité.

Eind 1944 verbleven er geen evacués meer in het Moederhuis maar waren er wel zo’n 200 NSB’ers gedetineerd. Dat geschiedde onder erbarmelijke omstandigheden, wat grotendeels te wijten was aan de tamelijk sadistische bewakers. Begin 1945 werden de gevangenen overgebracht naar kamp Vught, waar al veel NSB’ers en (vermeende) Duitsgezinden gedetineerd waren, ook uit andere delen van Zuid-Nederland. Omdat hun aantal steeds groter werd, verzocht Mgr. Mutsaerts aan de Jezuïeten, die in Vught een klooster hadden, om in het kamp als aalmoezeniers op te treden.

In april 1945 kwam een van de paters in het Moederhuis vertellen over het leven in het kamp. De gevangenen kwamen daar pas voor de sacramenten in aanmerking als zij eerst een

verklaring hadden ondertekend waarin zij het lidmaatschap van de NSB opzegden en daarvan vervolgens publiekelijk getuigenis hadden afgelegd. De pater was streng en had weinig compassie. Toen een zeventienjarig meisje was bevallen van een zoon, vroeg hij: ‘Hoe zullen we je kindje noemen? Adolfje?’ Wel vond hij dat sommige mensen te zwaar gestraft waren met gevangenschap, bijvoorbeeld een meisje dat als schoonmaakster voor de Duitsers had gewerkt om de medicijnen voor haar zieke moeder te kunnen betalen.¹⁶⁰

Terwijl Noord-Nederland in deze tijd nog zuchtte onder de bezetting, was het openbare leven in bevrijd gebied al goed op gang gekomen. Er was weer ruimte voor ludieke optredens. Zo vertolkte op 11 maart 1945 de bekende toneelspeler Albert van Dalsum in de eetzaal van de kwekelingen een spel van Vondel, *Adam in Ballingschap*. Van vicaris Hendrikx had Zr. Louisa vernomen dat Van Dalsum een hele tijd niets aan zijn geloof had gedaan, tot hij als onderduiker in Helvoirt terecht was gekomen. Daar kwam hij in

¹⁶⁰ Een andere ten onrechte geïnterneerde (niet vermeld door Zr. Louisa) was de antinazistische Mevrouw Marie Schuster, de eigenaresse van Villa Wylerberg bij Beek-Ubbergen, van 1967 tot 1984 een internaat voor slechthorende kinderen onder de hoede van de Zusters van de Choorstraat, zie paragraaf 5.3.7. Na haar vrijlating moest Mevr. Schuster constateren dat haar huis was leeggeplunderd. Onder meer haar unieke collectie avant-garde kunst was gestolen, mogelijk door geallieerde soldaten. Nadien is zij in ere hersteld, onder meer met een plaquette in Vught, zie Van Zuylen, *Huis Wylerberg*, 36-41.

Op zondag 6 mei 1945, daags na de Duitse capitulatie, ontving de Zoete Moeder van Den Bosch onder feestelijke belangstelling deze nieuwe mantel met goudbrokaat en hermelijnbont. De mantel is mede vervaardigd door Zr. Augustino van Gogh en Zr. Eduarda de Bakker. *Archief DMJ*.

contact met de Paters van het Goddelijk Woord, die hem weer geleidelijk hadden teruggebracht op het rechte pad.¹⁶¹ Van dit soort nieuws glunderden de zusters. Van Dalsum zou kort na zijn vertolking van Vondel nog kennismaken met de staf van het doveninstituut. Later zou hij, dankzij de danslessen die hij en zijn echtgenote aan Zr. Irena van Zeland gaven, nog indirect bijdragen aan de ontwikkeling van de zogenoemde ‘geluidsmethode’.¹⁶²

Op 7 april 1945 zag Zr. Louisa gewonde Duitse krijgsgevangenen opgesteld staan bij het station, schouder aan schouder. De Canadezen

¹⁶¹ De Amsterdamse toneelspeler, theatermaker en kunstenaar Albert van Dalsum († 1971) en zijn vrouw Isidora F. Mogendorff (Do Hoogland) zaten vanwege hun antifascistische gezindheid tijdens de Tweede Wereldoorlog ondergedoken in Brabant en Limburg.

¹⁶² *De Heeriaan* 41 (2012) nr. 1, 15. Zie ook paragraaf 2.7.6.

die hen bewaakten, moedigden straatjongens aan om met stenen naar de gevangenen te gooien, wat ook gebeurde.

‘Het was een afschuwelijke strafvoltrekking. De gevangenen stonden vastgebonden en kregen stenen in hun gezicht, tegen neus en ogen, dat het bloed eruit liep. Waarom de Duitsers nagedaan in wat we zo in hen afkeuren?’

Zr. Louisa, en ongetwijfeld veel van haar medezusters, wilde de Duitsers niet haten, maar verafschuwde hen wel. Die afschuw groeide slechts naarmate meer bekend werd over het lot van de Joden. Zij is ontzet wanneer zij verneemt van de door nazi’s begane moord op talrijke gevangenen in het Tsjechische concentratiekamp in Terezín (Theresienstadt), kort voor de Russen daar arriveerden.¹⁶³ Na de Duitse capitulatie op 5 mei was het dagenlang feest in Den Bosch, zelfs de zusters dansten mee. Op zondag 6 mei togen zij allemaal naar de Sint-Jan om het mirakelbeeld van Maria in haar nieuwe goudbrokaten mantel te bezichtigen. Dat was een prachtstuk geworden, waaraan ook Zr. Augustino van Gogh en Zr. Eduarda de Bakker intensief hadden gewerkt. Wel jammer dat de mooie troon van Maria door

¹⁶³ Op 8 mei 1945 werd Terezín door de Russen bevrijd. Over het leven in dit kamp, zie bijvoorbeeld Vandormael, *Kinderen van Theresienstadt*.

de Canadezen als kachelhout was opgestookt, en dat het beeld nu werd uitgestald op iets wat inderhaast door de koster was getimmerd.¹⁶⁴

Nadat Zr. Louisa in haar kroniek een overzicht heeft gegeven van de schade die de afdelingen geleden hebben, brengt zij nog verschillende onderwerpen ter sprake, zoals de schaarste. Opmerkelijk is wat zij vertelt over kunst en kunstschilders:

‘Eigenlijk mochten ze [kunstenaren] geen schilderstukken maken, ze niet tentoonstellen of verkopen. Toch was er langs achterdeurtjes wel wat binnen te smokkelen en er zijn misschien nooit zo veel schilderijen verkocht als tijdens de oorlog. Veel mensen achtten schilderstukken een goede geldbelegging en met Sint-Nicolaas bijvoorbeeld was een schilderstuk een welkom cadeautje. Dit jaar [1944] hadden we voor ± f 1500 aan schilderijen verkocht’.

Het geheel overziende valt op dat de Congregatie veel materiële schade heeft geleden, maar dat de zusters en de kinderen die zij onder hun hoede hadden de dans zijn ontsprongen. Het enige te betreuren mensenleven, waarmee de

zusters zijdelings te maken kregen, was dat van de jonge Joodse vrouw Grete Sara Spitzer, die in 1939 een plaats had gekregen aan het doveninstituut in Sint-Michielsgestel en later in Auschwitz is vermoord.¹⁶⁵ Naar vermogen boden de Zusters van de Choorstraat onderdak aan vluchtelingen en ongetwijfeld waren zij trots op rector Rooyackers en vicaris Hendrixx.

5.6 Honderd jaar Regel (1950)

Op 7 juli 1945 bestond de Congregatie 125 jaar. Voor vicaris Hendrixx was dat een aangewezen moment om in een toespraak voor de zusters de balans op te maken.¹⁶⁶ Eerst herinnerde hij hen eraan dat de stichter nooit een grote congregatie had beoogd, maar juist de voorkeur gaf aan een ‘kleinere keurbende’. Of en hoe de Congregatie nog verder zou groeien liet Heeren over aan Gods Voorzienigheid, aldus Hendrixx.

Vanwege het geringe aantal postulanten in de voorbije jaren zien velen zo kort na de oorlog de toekomst somber in, maar wanneer we alles in een ruimer tijdsperspectief plaatsen, bijvoorbeeld vanaf het eeuwfeest in 1920, is daar geen reden toe, zo vervolgt de vicaris.¹⁶⁷ Eerst laat hij de cijfers spreken. In 25 jaar is het aantal geprofeste zusters meer dan verdubbeld,

van 328 in 1920 tot 673 in 1945. Het aantal stichtingen (afdelingen) is gestegen van 18 naar 39 (China en Nederlands-Indië meegerekend).¹⁶⁸ Vooral het bisdom Haarlem heeft het goed gedaan, bijna een derde van het aantal roepingen komt daar vandaan, met Amsterdam als absolute koploper.¹⁶⁹

Met Huize Sint Vincentius te Udenhout (1925), het Pedologisch en het Orthopedisch Instituut te Nijmegen (beide 1936), Waalheuvel te Ubbergen (1942), en het Doveninstituut te Wonosobo (1938) heeft de Congregatie zich, in de geest van Heeren, meer gericht op het gebrekkige en achterlijke kind. Bovendien heeft de Congregatie in wetenschappelijke kringen naam gemaakt dankzij haar innoverende werkwijze in het buitengewoon onderwijs.

Ondanks al die zegeningen staat de Congregatie op een kantelpunt. Om de krachten niet te versnipperen acht Mgr. Hendrixx het raadzaam om het arbeidsveld niet te breed te maken en meer focus aan te brengen. Kwaliteit gaat voor kwantiteit, dat geldt niet alleen voor het werk, maar ook voor het religieus leven zelf. De geest van de religieuzen, herkenbaar aan hun offervaardigheid, is belang-

rijker dan hun aantal.

Wat de komst van nieuwe roepingen betreft, want die blijven natuurlijk belangrijk, wijst de vicaris erop dat de sterkste propaganda voor de Congregatie het voorbeeldige kloosterleven is. Dit dient zich niet alleen te kenmerken door ingetogenheid en godsvrucht, maar ook door stralende gezichten en lachende ogen. Op die wijze verkondigen de zusters de vreugde van het innerlijk geluk van de kinderen Gods.

‘Wee de kloosters waar de stemming gedrukt en de gezichten betrokken zijn! De jeugd wil blij en gelukkig zijn, en zoekt naar een toekomst waarin ook het hart zijn aandeel heeft en het gemoed zijn voldoening’.

De beste garantie om innerlijk geluk uit te stralen en aantrekkelijk te zijn voor de jeugd, is het bewaren van de onderlinge zusterlijke liefde.

Het zal de zusters deugd hebben gedaan dat hun vicaris met zijn visie in de voetsporen van Heeren stond. Desalniettemin werd het steeds moeilijker voor het Congregatiebestuur om de hele machinerie van de vele liefdewerken draaiende te houden, en daarbij stelde het zich eerder streng dan liefdevol op tegenover de zusters.¹⁷⁰

¹⁶⁴ Over de verschillende mantels van Maria, zie *De Heeriaan* 44 (2015) nr.2, 25-28 en 44 (2015) nr. 3, 25. De troon van Maria was in 1867 aan de Sint-Janskathedraal geschonken bij gelegenheid van het gouden priester- en zilveren bisschopsfeest van Mgr. Zwijssen.

¹⁶⁵ Zie paragraaf 2.7.6.

¹⁶⁶ Archief DMJ, Bestuursarchief, 160, Kroniek III (mei 1929-augustus 1955), losbladig stencil.

¹⁶⁷ In de jaren veertig bedroeg het aantal intredingen minder dan de helft van dat in de jaren dertig. Zie paragraaf 5.3.7.

¹⁶⁸ In het bisdom 's-Hertogenbosch elf nieuwe stichtingen: Tilburg, Udenhout, Strijp, Sparrendaal, Vught, Eindhoven, Piusconvict, Huize Sint-Anna, Akkerlaan, Hengstdal, Waalheuvel. In het bisdom Haarlem: Beverwijk (rustoord), Rotterdam en Amsterdam (vredesparochie). In het bisdom Utrecht: Driel en Utrecht.

¹⁶⁹ Zie paragraaf 4.4.2.

¹⁷⁰ Ondanks de hartversterkende rede van vicaris Hendrixx zag de Congregatie zich in oktober 1945 al genoodzaakt om zich wegens personeelsgebrek terug te trekken uit Sint-Anna in Nijmegen.

5.6.1 Orde op zaken stellen

Twee maanden na de bemoedigende toespraak van Hendrikx wilde het Congregatiebestuur orde op zaken stellen. In de voorbije jaren hadden veel afdelingen gedurende korte of lange tijd vrijwel op eigen gezag gefunctioneerd. Gedwongen door de omstandigheden hadden veel zusters geleerd om te improviseren en zelfstandig op te treden, maar het was de bedoeling dat zij dat voortaan niet meer zouden doen. Ook met de opgewekte stemming die na de bevrijding was ontstaan moest het gedaan zijn. De geest was uit de fles geraakt en moest daar snel in terug. Alles moest weer worden zoals het vroeger was.

In een gezamenlijke vergadering in september 1945 wees het bestuur de oversten erop dat er iets gedaan moest worden tegen ‘de verslapping die als gevolg van de oorlog in de Congregatie merkbaar was geworden’.¹⁷¹ De zusters waren lauw geworden, zowel wat het gebed betrof als het leven volgens de deugden van armoede, eenvoud en gehoorzaamheid. Zo waren er zusters die meenden dat het werk prioriteit had boven het gebed, maar dat diende juist andersom te zijn:

‘Er moet dus bijvoorbeeld niet gezegd worden: ‘Wij kunnen niet gemeenschappelijk bidden, want de mensen moeten eten op die of die tijd. Neen, om zó laat is het samen bidden, en dus kunnen de mensen om zó laat eten’.

Om weer op de juiste wijze het pad der deugden te kunnen volgen, dienden de zusters meer aan versterving te doen (vooral het snoepen moesten zij laten), af te zien van persoonlijke bezittingen (zoals boeken), in alles te gehoorzamen aan hun overste, stipt om 21.30 uur naar bed te gaan, enzovoort. Wanneer alle zusters zich strikt hielden aan de tientallen opgesomde verbeterpunten, ‘zullen we gauw onze verslapping hebben overwonnen en opnieuw de mooie, beproefde geest van onze oude religieuzen hebben teruggekregen’, aldus Moeder Venantia.

De oversten kregen werkelijk een lawine van disciplinaire voorschriften over zich heen, die zij vervolgens in hun eigen afdelingen ten uitvoer moesten brengen. De kroniek van het Sint-Joannesklooster aan de Amsterdamse Rustenburgerstraat vat deze historische bestuursvergadering als volgt samen:

‘Alle moeders [oversten] gingen naar Den Bosch om retraite [en vergadering] te houden. Daarna werd het normale leven

zoveel mogelijk hersteld. De zusters waren weer op krachten en gewicht gekomen. Dus het uitgaan werd streng verboden. Zoveel mogelijk per telefoon boodschappen afhandelen. Familiebezoek beperkt tot vijf keer per jaar. Ook het silentium moest weer in ere hersteld worden’.

Kortom, het was welletjes geweest, nu terug naar normaal door goed de teugels aan te halen. Zo zag Moeder Venantia van Maanen dat, en zo zag de in het voorjaar van 1947 tot haar opvolger gekozen Moeder Elise van der Westen het ook.¹⁷² Bij de eerste grote bestuursvergadering met haar als voorzitter, met Pinksteren 1947, pleitte zij bovenal voor meer versterving. Vooral het onnodig – en dus luxueus – reizen stoorde haar: ‘De zusters horen in het klooster thuis en de geest van voor de oorlog moet helemaal terug komen’. Een enkele keer doet haar vermaning hilarisch aan:¹⁷³

‘Onder de H. Mis, de preek of het lof mogen de zusters geen boeken lezen. Al is de preek saai, toch komt er wel iets in voor, waarmee men z’n voordeel kan doen. Dus maar uit versterving luisteren’.

Naar de preek luisteren uit versterving. Deze woorden waren uiteraard niet bedoeld voor buitenstaanders, ze zouden het zelfvertrouwen van de rectors van de afdelingen van de Congregatie behoorlijk aan het wankelen hebben gebracht. Uit de vele restrictieve bepalingen in de bestuursnotulen kunnen we niet afleiden dat in de loop van de tijd het regime van de Congregatie milder werd. Moeder Simplicia Verhuizen, Moeder Venantia van Maanen en Moeder Elise van der Westen komen veel strenger over dan in de negentiende eeuw Moeder Constantia van Meerwijk. Deze drukte de oversten juist op het hart om het leven van de zusters zo aangenaam mogelijk te maken.¹⁷⁴ Maar de drie eerstgenoemden moesten voortdurend kampen tegen de steeds groter wordende aantrekkingskracht van de wereld, hun strengheid leek op een uiting van machteloosheid.

Gelukkig gebeurden er in de naoorlogse jaren ook opbouwende dingen. In 1948 herdachten het ministerie en het episcopaat plechtig dat het honderd jaar geleden was dat Nederland vrijheid van onderwijs kreeg. In april werd over dat thema in de Haagse Houtrusthallen een grote tentoonstelling gehouden, ‘Schoolstad’. Alle zusters-schoolhoofden, zusters-onderwijzeressen van de Congregatie, alsmede hun

¹⁷¹ Archief DMJ, Bestuursarchief, 56 Notulenboek (september 1925-mei 1949), 21 en 22 september 1945.

¹⁷² Over de uit Made afkomstige Clasina Gerarda van der Westen en haar verrichtingen als Moeder Elise, zie *KKC* 24 (1995) 111-114; *De Heeriaan*, 47 (2018) nr. 3 en 4, 48 (2019) nr. 1, 49 (2020) nr. 1.

¹⁷³ Archief DMJ, Bestuursarchief, 56 Notulenboek (september 1925-mei 1949), Pinksteren 1947.

¹⁷⁴ Over Moeder Constantia, zie paragraaf 4.2.2.

In 1948 schonk Zr. Hendrica van de Laak dit tegen de elementen bestand Mariabeeld aan het Moederhuis. Daar werd het een echte attractie in de tuin, wat het nog steeds is. Wie Maria komt groeten wordt zelf alleraardigst begroet door het kind Jezus.

Foto: Charles Caspers.

lekencollega's, mochten naar de bijzonder boeiende tentoonstelling (retourtje derde klas).¹⁷⁵ De Congregatie kon trots zijn op wat zij in die tijd tot stand had gebracht, vooral in

het buitengewoon onderwijs, zoals vicaris Hendrikx al had benadrukt.

Het advies van de vicaris om het werk meer te focussen was echter minder blijven hangen bij het bestuur. Toen begin 1947 de pastoor van Heeten (gemeente Raalte) in Overijssel aan de Congregatie had verzocht om daar de lagere school over te nemen, waren Moeder Venantia en Zr. Dominica gaan kijken. Zij waren zo enthousiast, dat in 1949 in dit afgelegen Sallandse dorp een nieuwe afdeling kwam, Sint-Anna, tevens de laatste in een lange rij. Dat de zusters een goede klik hadden met de bevolking blijkt wel uit het feit dat er in de jaren vijftig zes jonge vrouwen uit Raalte/Heeten bij de Congregatie zijn ingetreden.¹⁷⁶

Maar in het voorjaar van 1948 moest de Congregatie het aanbod van de pastoor van Beesd afslaan om daar een klooster over te nemen dat de Zusters van Jezus Maria en Jozef (Mariënborg) na 62 jaar hadden verlaten. De Congregatie deed dat met pijn in het hart, omdat er in deze protestantse streek zoveel goed werk gedaan kon worden, maar net als die andere Bossche Congregatie beschikte ze niet over genoeg inzetbare zusters. Het was

¹⁷⁶ Zr. Louisa, *Geschiedenis*, 181. Zie ook *De Heeriaan* 1 (1950-1951) nr. 8, 7-8. De zes intredingen waren: Zr. Gemma ten Den, Zr. Andrea Wichers Schreur, Zr. Rosa de Lima Wigink, Zr. Richarda Timmer, Zr. Hilde Wagenmans en Zr. Lebuïne Jansen. In 1975 werd Sint-Anna opgeheven; Zr. Bernardinje Jansen Zr. Bonifacia van der Linden bleven nog enige tijd werkzaam in Heeten, zie *KKC* 4 (1975) 73-74.

niet alleen ondoenlijk om nieuwe liefdewerken aan te nemen, er moesten ook bestaande liefdewerken worden opgegeven.

Begin 1949 besloot de Congregatie om per 1 augustus van dat jaar de afdelingen in Den Haag en Vlierden op te heffen. De bisschop van Haarlem, Mgr. Huibers, vond dat de zusters niet gemist konden worden in de Hofstad. Juist in de arbeidersparochie van de HH. Engelbewaarders waren zij onmisbaar voor de opvoeding van de jeugd.¹⁷⁷ De pastoor en de kapelaan kwamen eveneens met een hele waslijst aan argumenten tegen het vertrek van de zusters. Moeder Elise liet zich vermurwen. Het vertrek werd uitgesteld, maar niet afgesteld. In 1953 waren de zusters echt vertrokken uit Den Haag.

Ook de Vlierdenaren lieten het er niet bij zitten. De pastoor, de burgemeester, alle dorpelingen kwamen in het geweer. De parochianen waren tot alles bereid als de zusters maar wilden blijven. De Congregatie besloot om Zr. Maurice van Zeeland nog een jaar langer als enige zuster te laten blijven. Men hoopte dat er alsnog voldoende roepingen zouden komen, opdat van opheffing van de afdeling kon worden afgezien. Maar in maart

1953 was ook de laatste zuster vertrokken.¹⁷⁸

Om niet alles aan de Heilige Geest over te laten en zelf postulanten aan te trekken besloot het bestuur, nog steeds in 1949, om het voorbeeld van andere congregaties te volgen en reclamebrochures te laten maken.¹⁷⁹ Indachtig de woorden van vicaris Hendrikx – nu wel – stonden de zusters met lachende gezichten op de foto. Naar alle pastoors van de Nederlandse parochies werd een brochure gestuurd. De commentaren waren heel positief: 'Prachtfoto's, mooi proza en mooie poëzie'.¹⁸⁰ Tezelfdertijd werd begonnen met de planning van een nieuw rustoord op landgoed Duyn en Dael bij Nuland, Sint-Jozefoord, want het Moederhuis en het huis in Hintham waren overvol.¹⁸¹ Terwijl in Nederland de babyboom begon, zat de Congregatie met een omgekeerde bevolkingspiramide.

¹⁷⁸ *De Heeriaan* 3 (1952-1953) 206-208.

¹⁷⁹ Archief DMJ, Bestuursarchief, 56, Notulenboek (september 1925-mei 1949), mei 1949.

¹⁸⁰ In 1955 gaf de Congregatie een fotoboekje uit met korte tekst, verzorgd door een Zuster Augustines. Aan het in hetzelfde jaar door Zr. Louisa van Rooijen vervaardigde geschiedenisboek wilde het bestuur geen verdere verspreiding geven vanwege de verouderde schrijfstijl, zie Archief DMJ, Bestuursarchief, 161, Kroniek IV (september 1955-1977), p.1. Over deze begaafde en veelzijdige vrouw, zie *De Heeriaan* 47 (2018) nr. 2, 16-19.

¹⁸¹ De nieuwe afdeling, Sint-Jozefoord, kon pas in 1952 van start gaan, zie *De Heeriaan* 3 (1952-1953) 17 en 24; *KKC*.15 (1986) en 16 (1987) 6 afleveringen. Zie ook *De Heeriaan* 31 (2002) 112-119; Vogel, 'Geschiedenis van de Congregatie van de Zusters van Liefde', deel 9.

¹⁷⁵ Enkele jaren later verscheen een rijk gedocumenteerd gedenboek, Reesinck & Bresser, *Schoolstad*.

5.6.2 Heilig Jaar, Heilige Regel

In de traditie van de Rooms-Katholieke Kerk worden eeuwen, halve eeuwen en kwarteeuwen afgesloten met een Heilig Jaar of jubeljaar, dat tevens dient als een bezinningsperiode voor de komende periode. Aan het jaar 1950 hechtte de Kerk in bijzondere mate. De verschrikkingen van de Tweede wereldoorlog waren nog maar enkele jaren voorbij en de wereld was helaas nog niet verlost van oorlog (met name in Korea), van oorlogsdreigingen (met name tussen het communistische machtsblok onder leiding van de Sovjet Unie en het kapitalistische machtsblok onder leiding van de Verenigde Staten), en van geloofsvervolging (met name in China).

Om de onderlinge verbondenheid te versterken en te vieren bezochten talloze pelgrims de Eeuwige Stad. Het hoogtepunt was ongetwijfeld het uitroepen tot geloofsdogma door paus Pius XII van de Tenhemelopneming van Maria.¹⁸² Tot de Nederlandse pelgrims behoorde ook een groep zusters en kinderen van het doveninstituut. In de Eeuwige Stad gaven de kinderen enkele dansdemonstraties onder regie van Zr. Irena van Zeland. Zij waren onder

de indruk van de overvloedige eredienst, de overweldigende kunst, en van de ogenblikken die zij in de Sint-Pieter doorbrachten in de nabijheid van de paus. Bisschop Mutsaerts overhandigde aan hem een fotoalbum van de Congregatie, vervaardigd door Martien Coppens. Daarna begroette de Heilige Vader niet alleen elke zuster afzonderlijk, maar legde hij ook aan alle kinderen, waaronder Coba Willemsen, de latere Zr. Ancilla, de hand op.¹⁸³

Voor de Congregatie was 1950 tevens een jaar om zich te bezinnen op de eigen toekomst. Een extra impuls om dat te doen was het gegeven dat het Heilig Jaar samenviel met het eeuwfeest van de Regel. Op 27 september werd met het gelui van de nieuwe klok Henricus-Anna-Marie aangekondigd dat het precies honderd jaar geleden was dat Rome de Regel goedkeurde. Om de aandacht van alle over de afdelingen verspreide zusters vast te houden verscheen vanaf de zomer van 1950 zelfs een nieuw ‘contact-orgaan’, *De Heeriaan*. Wat Moeder Elise betrof kon de Congregatie de toekomst hoopvol tegemoet zien bij een vernieuwde beleving van de Regel.

Vicariss Hendrikx redeneerde in dezelfde trant. In *De Heeriaan* ageerde hij tegen een schrijfster in het rooms-katholieke weekblad *De Nieuwe Eeuw*, die betoogde dat liefdewer-

ken, zoals onderwijs en verpleging, voortaan beter gedaan kunnen worden door leken. Zij durfde zelfs te beweren dat het wegblijven van roepingen en het uitsterven van actieve congregaties in feite logische gevolgen waren van de veranderde samenleving. Hendrikx achtte het daarentegen nog steeds mogelijk dat het tij keerde en er weer meer roepingen zouden komen, al was dat voor een belangrijk deel afhankelijk van de – helaas steeds wereldsere – opvoeding die ouders hun kinderen gaven. Voorts was hij heel stellig dat leken nooit religieuzen zouden kunnen evenaren, Deze laatsten werden immers bij het verrichten van liefdewerken gestrekt door gebed. Te meer omdat de Regel oproept tot dat gebed, heeft hij nog steeds dezelfde actuele waarde als honderd jaar geleden, aldus de vicaris.¹⁸⁴

In een andere bijdrage wees Hendrikx, net als hij vijf jaar eerder had gedaan, op het belang van de onderlinge liefde, overeenkomstig het devies van de Congregatie: *in omnibus charitas*.¹⁸⁵

‘Want deze oprechte zusterlijke liefde is een weldaad voor uw samenleving en bovendien heeft zij een grote aantrekkingskracht naar buiten, waar men onder Zusters van Liefde ook terecht een liefdevolle samenleving verwachten mag’.

Naast deze tegelijkertijd ernstige en opbeurende woorden bevatten de eerste afleveringen van *De Heeriaan* ook verslagen van de feestelijkheden die in september 1950 georganiseerd waren in het Moederhuis. Vermeldenswaard is een in oude rederijkerstijl geschreven *Samenspraak tussen Belial en Belzebub over de Regel en de feestviering*. Tot hun spijt kunnen de twee duivels, die op het dak van het Moederhuis zitten en het feestgedruis daaronder volgen, slechts constateren dat langs de weg van de Regel heel wat zieltjes de hemel zijn binnengeloodst, waardoor er voor hen al die tijd niets te halen was.¹⁸⁶

Toen het feestjaar voorbij was, ging, ondanks het voorzichtig optimisme van vicariss Hendrikx, de – vergeefse – strijd van Moeder Elise tegen het groeiend personeelstekort onverminderd voort. In 1950 stopte de Congregatie in Nijmegen met het Piusconvict en werden de scholen aan de Bossche Torenstraat opgeheven.¹⁸⁷ In 1951 ging het nog even de andere kant op met een heel nieuw liefdewerk dat goed paste bij de focus waarop de vicaris had aangedrongen: een school en

¹⁸² Apostolische constitutie *Munificentissimus Deus*, op 1 november 1950, zie <https://www.rkddocumenten.nl/rkd docs/index.php?mi=600&doc=42>. Na de dogmaverklaring kondigde de paus een Mariaal jaar af, met wereldwijd veel manifestaties ter ere van de Moeder Gods. Zo had de kapel van de afdeling in Grevenbicht eind augustus en begin september het beeld van de Maastrichtse Maria Sterre der Zee te gast, zie *De Heeriaan* 2 (1951-1952) 16-18, 60-61.

¹⁸³ *De Heeriaan* 1 (1950-1951) nr. 8, p.13; *De Heeriaan* 41 (2012) nr. 1, p. 15-16, 18-19. Zie ook paragraaf 2.7.6.

¹⁸⁴ *De Heeriaan* 1 (1950-1951) nr. 2, p. 2-5.

¹⁸⁵ *De Heeriaan* 1 (1950-1951) nr. 2, p. 13.

¹⁸⁶ *De Heeriaan* 1 (1950-1951) bijlage bij nr. 2.

¹⁸⁷ De school aan de Torenstraat wordt per 1 september 1950 opgeheven. De ruim 30 meisjes zijn overgeschreven op de school in het tweede straatje van Best. Op dezelfde datum wordt een nieuwe school geopend op de Aartshertogenlaan, parochie van het H. Sacrament. (vooral 1e jaargang Heeriaan). Zie ook *De Heeriaan* 1(1950-1951) nr. 5, 10-11, over de Maria Gorettischool in de Aartshertogenlaan.

Na de Tweede Wereldoorlog namen voor de Congregatie de onderwijs-activiteiten in het centrum van 's-Hertogenbosch af, maar kwam er in de nieuwe stadwijken juist werk bij. Hier vertelt Zr. Imelda Bleeker in het herfstzonnetje aan de kinderen van de kleuterschool in de Kogelbloemstraat (oktober 1953). Het publiek is ademloos.
Foto: Het Zuiden. 's-Hertogenbosch, Stadsarchief, Beeldbank 0025323.

internaat voor slechthorende kinderen in Eindhoven, Sint-Marie.¹⁸⁸ In 1952 begon de Congregatie in Sint-Michielsgestel met de begeleiding van dove jonge vrouwen die roeping hadden tot het religieus leven.¹⁸⁹ In datzelfde jaar betuigde vicaris Hendrikx in *De Heeriaan* zijn instemming met paus Pius XII die in Rome een toespraak had gehouden tot algemene oversten van vrouwelijke congregaties. De paus had zich geërgerd aan al degenen, priesters of leken, die zich afkeurend plachten uit te laten over de godgewijde maagdelijkheid en die het huwelijk beschouwen als de beste manier om mensen tot ontwikkeling en volmaaktheid te brengen.¹⁹⁰

‘Laten degenen die aldus spreken en denken, zich bewust worden van hun verantwoordelijkheid jegens God en jegens de Kerk. Zij dienen immers geteld te worden tot de hoofdschuldigen van een feit, waarover wij u slechts met droefheid spreken: terwijl in de christelijke wereld en zelfs overal elders heden meer dan ooit het beroep op Katholieke Zusters weerklinkt, zien deze zich keer op keer tot hun spijt gedwongen dit te weigeren. Men is zelfs gedwongen oude instellingen, ziekenhuizen en opvoedingsinstituten op te geven – dit alles omdat de roepingen niet beantwoorden aan de behoeften’.

Hierbij aansluitend zegt de vicaris dat het te hopen is dat onze katholieke meisjes meer vertrouwen hebben in de woorden van de paus, dan in het gestamel dergenen wier oren door de Heilige Vader worden gewassen.

Dat alles ten spijt trok de Congregatie zich in 1953 terug uit Den Haag, Vlierden, Elst en de Bossche Orthenstraat.¹⁹¹ In 1955 vertrok zij uit Doesburg, in 1957 uit de Amsterdamse Banstraat, in 1960 uit Rotterdam en Utrecht, in 1961 uit Oss.¹⁹² Daartussen, op 28 mei 1956, verloor de Congregatie haar zo toegewijde directeur, Mgr. Hendrikx. Tot nieuwe directeur benoemde bisschop Mutsaerts Mgr. Mattheus Oomens.¹⁹³ Moeder Elise werkte verder aan het herstel van de oude kloostergeest door in een reeks afleveringen van *De Heeriaan*, (1956-1958) passages op te nemen uit de geschriften van Jacobus Heeren.¹⁹⁴

De afname van het aantal zusters en afdelingen zou zich ook in de jaren zestig en daarna verder voortzetten in Nederland en andere westerse landen. Natuurlijk verlangde het Congregatiebestuur naar nieuwe roepingen en de zusters naar nieuwe, jonge medezusters, maar het wegblijven daarvan werd niet meer

op verontwaardigde wijze toegeschreven aan de invloed van de wereld, zoals Mgr. Hendrikx z.g. nog had gedaan. Met het al enkele malen genoemde tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965) verzette de Kerk de bakens en nam ze een andere, open houding tot de wereld in, en de Congregatie zou daarin meegaan. De Moeder Elise van de jaren zestig was bovendien niet meer dezelfde als de Moeder Elise van de jaren vijftig, wat natuurlijk ook te maken had met de begeesting van haar medezusters, vicaris Oomens en vele anderen die zij bij haar drukke werkzaamheden ontmoette.

Grof gezegd groeide de Congregatie in de eerste halve eeuw van haar bestaan steeds meer uit tot een maatschappelijke factor, dat wil zeggen een instantie waarvan groepen van de samenleving afhankelijk waren. Daarna was zij een volle eeuw een maatschappelijke factor van betekenis, met talrijke scholen, internaten, ouderenspensions, enzovoort. In de laatste halve eeuw is zij geleidelijk aan weer van het plan verdwenen als maatschappelijke factor, althans in Nederland. In de voorgaande hoofdstukken en in de eerste paragrafen van dit hoofdstuk hebben we het ontluiken, de volle bloei en de uitbloei van ettelijke grote en kleine afdelingen kunnen volgen.

Ondanks dat alles bestond de Congregatie ook in haar uitbloei wel degelijk uit actieve religieuzen, misschien wel uit een ‘keurbende’,

¹⁸⁸ Zie paragraaf 5.4.3.

¹⁸⁹ Zie paragraaf 6.1.

¹⁹⁰ *De Heeriaan* 3 (1952-1953) 83-84 (toespraak 15 september 1952). Zie ook *Ibidem*, 199-201 en 263-264.

¹⁹¹ Dat de Congregatie zich terugtrok uit de Orthenstraat en dat ook het onderwijs aan de Papenhulst verminderde, had tevens te maken met meer onderwijsactiviteiten in nieuwe schooltjes en dependances in de Vogelwijk (thans Orthenpoort) en De Vliert, zie Vogel ‘Geschiedenis van de Congregatie van de Zusters van Liefde’, deel 8.

¹⁹² *De Heeriaan* 8 (1957-1958) 40 (Amsterdam) en 11 (1961) 351-352 (Oss).

¹⁹³ *De Heeriaan* 6 (1955-1956) 353-366.

¹⁹⁴ De editie, die werd verzorgd door Zr. Lambertine Eijgenraam, betrof grotendeels de editie van het zogenoemde Dagboek van Pastoor Heeren dat gaat over de ontstaansperiode van de Congregatie en de persoon van Anna Catharina van Hees (Archief DMJ, CA1a 24). Voor een gereviseerde editie, zie Caspers, *Zacht, doch krachtig*, 166-190.

om de complimenteuzere term van Mgr. Hendrikx te gebruiken. Een klein deel daarvan vertrok voor een reeks van jaren naar de missie in Indonesië en Congo, het gros bleef in Nederland. Zij leidden en leidden nog steeds een leven als religieuze gemeenschap, al zetten zij niet meer gezamenlijk de schouders onder grote projecten, maar zijn zij op andere wijze beschikbaar voor anderen. In het slothoofdstuk meer daarover.

Medio jaren vijftig kregen de zusters een nieuwe look. De omhullende kap verdween, waardoor het gezicht vrijkwam. Deze foto uit 1961 toont Zr. Cecilia van der Poel met een van haar pupillen van het doveninstituut in Sint-Michiëlsgestel, Corrie Suijkerbuijk. *Archief DMJ*.

In de jaren vijftig kregen de zusters steeds meer lekencollega's. Groepsportret van de kinderverzorgsters van Huize Vincentius, 1957. *Archief DMJ*.

Volmaakt leven

In de jaren zestig brak voor Nederland en overig West-Europa een nieuw tijdperk aan. Zonder dat er grote omwentelingen of revoluties plaatsvonden, veranderde er veel. Zo bleef het politieke machtsspel een zaak van christendemocraten, sociaaldemocraten en liberalen, wier inspanningen achtereenvolgens zouden leiden tot het Verenigd Europa (vooral de verdienste van christendemocraten), de multiculturele samenleving (vooral de verdienste van sociaaldemocraten), en de vrije markt (vooral de verdienste van liberalen). Stap voor stap kwam de bevolking terecht in de zogenoemde consumptiemaatschappij, die vele zegeningen maar – naar later bleek – ook uitwassen met zich meebracht.

Mede dankzij technologische vernieuwingen veranderde de samenleving zichtbaar, maar de meest wezenlijke veranderingen waren onzichtbaar. Die vonden plaats in de mentaliteit van groepen en individuen, in de hoofden van de mensen dus. Het nieuwe denk- en gedragspatroon kenmerkte zich door veranderde intermenselijke verhoudingen. Instanties en personen die voordien veel en onbetwist autoriteit genoten – overheid, episcopaat, politie, ouders, docenten, medici, deskundigen, pastoors, oversten, enzovoort – hoefden niet het veld te ruimen, maar waren niet meer onaanastbaar en dienden zich meer dan voorheen te verantwoorden tegenover de 'gewone' man en

vrouw. Ook in de kunst en de muziek werd populaire cultuur toonaangevend.¹ Dankzij de toegenomen welvaart en het tolerante geesteklimaat konden in de marge van de samenleving zelfs alternatieve, quasi-autonome leefvormen, zoals communes, ontstaan.

De maatschappelijke veranderingen hadden een enorme impact op het kerkelijk en godsdienstig leven. Met het tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) besloot de Katholieke Kerk de uitdaging van de nieuwe tijd ten volle aan te gaan. De wereld van de actieve religieuzen kende nagenoeg een metamorfose. Tot genoemde jaren was de Congregatie een top-down organisatie. Onder het toezien oog van de bisschop en de directeur dirigeerden de algemene overste en haar assistentes de oversten van de afdelingen, en op hun beurt hielden de oversten de onder hen gestelde zusters in het gareel. Maar die organisatie ontsnapte niet aan de tijdgeest. Al bleef de Congregatie bestaan uit religieuzen die leefden volgens de drie evangelische geloften en volgens de vierde gelofte om liefdewerken te verrichten, en al bleef ze onder leiding staan van een algemene overste, binnen een kort tijdsbestek veranderde ze in een bottom-up organisatie, waarin iedere zuster wat te vertellen had. De samenleving democratiseerde, en de kloosterwereld demo-

¹ Buelens, *De jaren zestig*.

Ingetogen schrijden de bisschoppen naar een sessie van het Concilie; het volk kijkt toe.
Foto: Spartaco Appetiti (1963). Leuven, KADOC.

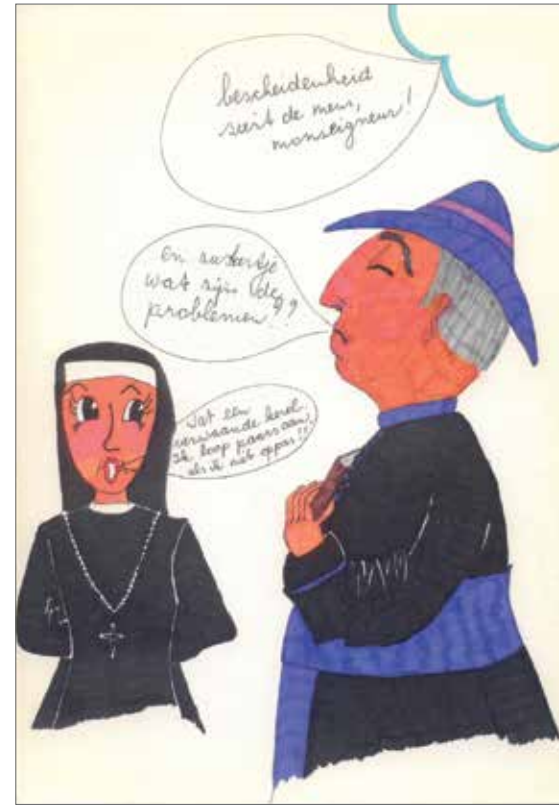
cratiseerde nog harder mee. Bij de kritiek op de hiërarchisch gestructureerde Kerk moest zelfs God het ontgelden, althans het overgeleverde patriarchale godsbeeld.

Gelijk opgaand met de interne veranderingen verdwenen actieve religieuzen ogenschijnlijk uit de samenleving. Voor een deel kwam dat door de vervanging van kloosterdracht door ‘burgerkleren’, voor een ander deel door de verfijning – of versnippering – van de werkzaamheden. Woonden en werkten religieuzen

voorheen in ‘ploegen’, in het vervolg werkten zij intensiever met anderen samen, waardoor zij meer opgingen in de samenleving. De ooit door zusters of broeders begonnen scholen en zorginstellingen konden gemakkelijk zonder hen verder, en voor de oprichting van nieuwe scholen en instellingen werd geen beroep meer op hen gedaan.²

Dat laatste zou ook niet mogelijk zijn

² Vergelijk de paragrafen 2.7.6 en 5.2.5 over de impact van de invoering van de AWBZ.

In de jaren zestig nam bij religieuzen het ontslag voor hoogwaardigheidsbekleders af.
Tekening van Zr. Paula Pijnaker.

geweest, want de roepingenstroom, die in de negentiende eeuw was begonnen en in de eerste helft van de twintigste eeuw enorm was gegroeid, hield in de jaren zestig nagenoeg op. Al deze zaken waren van toepassing op de Congregatie, wat overigens niet wil zeggen dat zij vijftig, zestig jaar geleden op een laag pitje functioneerde. Integendeel, ze kende toen ruim 600 leden, van wie de meesten in de kracht van hun leven waren. Dat gold ook voor andere congregaties; midden jaren zestig bereikte

religieus Nederland zijn hoogste piek met 44.000 paters, broeders en zusters.³

In dit slothoofdstuk besteden wij eerst aandacht aan Gertrudishof, de tijdelijke afdeling van dove zusters in Sint-Michielsgestel. De geschiedenis daarvan is illustratief voor de overgang van de Congregatie oude stijl naar de Congregatie nieuwe stijl. Vervolgens richten we de aandacht op de uittredingen, waarmee de Congregatie net als andere religieuze instituten vanaf de jaren vijftig tot en met de jaren zeventig te maken kreeg, en op de impact van het zogenoemde vernieuwingskapittel (1970). Na de woelige jaren zeventig en tachtig kwam de Congregatie weer meer in balans, met de nieuwe constituties als belangrijke mijlpaal. De 21ste eeuw, ten slotte, wordt gekenmerkt door voltooiing, meeleven en doorgeven, daarover gaat de laatste paragraaf.

6.1 Gertrudishof

Gemotiveerde en sterke jonge vrouwen die roeping voelen tot het kloosterleven en bereid zijn zich omwille van het Rijk Gods in te zetten voor de zwakken in de samenleving, zulke vrouwen waren generaties lang het kostbaarste goed waarnaar de Congregatie verlangde. De Dochters van Maria en Joseph waren daarom uitnodigend naar meisjes en

³ Moulen Janssen, ‘Nederlandse religieuzen’, 71.

jonge vrouwen aan wie zij les gaven, en talrijke van hun pupillen bleken roeping te hebben en traden in. Ook op het doveninstituut in Sint-Michielsgestel waren meisjes met roeping, maar zij kwamen niet in aanmerking voor het religieuze leven. Volgens de Regel diende een kloosterkandidate aan strikte voorwaarden te voldoen, zo moest zij over een goede gezondheid beschikken en het ‘vooruitzicht’ bieden dat zij nuttig voor de Congregatie was.⁴ Blijkbaar beantwoordden dove en slechthorende meisjes niet aan die vereisten, dat was trouwens bij alle congregaties zo.

Maar uiterekend aan de Congregatie der Dochters van Maria en Joseph en het doveninstituut in Sint-Michielsgestel, met zoveel ervaring in de vorming van dove kinderen tot volwassen christengelovigen, paste het om daar op zeker moment over door te denken, en zo gebeurde het ook. Na goed voorbereidend werk van Antoine van Uden, staflid van het doveninstituut, kwam in 1952 de ‘Vereniging van Oblaten van het Onbevlekt Hart van Maria’ tot stand, speciaal voor doven en slechthorenden.

De volgende stap was op 22 februari 1953 de oprichting aan het doveninstituut van een minikloostertje en noviciaat voor vrouwelijke oblaten, de Gertrudishof (genoemd naar de H. Gertrudis van Helfta). Hun statuut hield

Zr. Ancilla Willemsen na haar inkleding in 1954. *Archief DMJ*.

in dat men in het vervolg wel een religieus leven kon leiden in verbondenheid met de Congregatie, maar vooralsnog zonder professie te doen. De start op de zolder boven de hostiebakkerij was bescheiden met slechts twee novicen: Zr. Maria Coppieters en Zr. Veronie Franken. Voor hen was er een eigen novice-meesteres, Zr. Charitas Gilberts, en een eigen rector, A. van Lierop.⁵

⁵ In 1960 werd Zr. Charitas als novice-meesteres opgevolgd door Zr. Gertrudis (Wiborada) Kunst, die op haar beurt in 1964 werd opgevolgd door Zr. Cecilia van der Poel.

Precies een half jaar later, op 22 augustus, de feestdag van Maria’s Onbevlekt Hart, was de inkleding van beiden. De oblaten ontvingen een habijt dat was ontworpen door de Tilburgse kunstenaar (schilder, beeldhouwer, kostuumontwerper) Lucianus van Hoek, waarna ze er uitzagen als religieuze prinsessen. Anders dan de ‘gewone’ Zusters van de Choorstraat hielden de oblaten hun gezicht vrij en was hun verschijning mooi gestroomlijnd. De betere zichtbaarheid was nuttig voor de communicatie, zowel onderling als met de buitenwereld. Wellicht waren de andere zusters een beetje jaloers op deze moderne outfit, want in 1954 kregen ook zij nieuwe kledij die veel meer ruimte liet voor hun gezicht.⁶

De inkleding in Sint-Michielsgestel was niet alleen heugelijk voor de oblaten, maar werd door vicaris Oomens ook getypeerd als een kroon op het meer dan honderdjarig liefdewerk op het doveninstituut. Op 28 maart 1954 werden de twee volgende oblaten al ingekleed: Zr. Ancilla Willemsen en Zr. Agnes van

Geloven.⁷ Hun werkzaamheden bestonden voor een groot deel uit het begeleiden van dove kinderen. Daarnaast hadden zij een bijzondere gebedstaak: het brengen van eerherstel aan de Harten van Jezus en Maria, ter compensatie van het godslasterlijk gedrag van de vele zondaars in de wereld.⁸

Een religieuze levensstaat zonder uitzicht op professie lijkt met zichzelf in tegenspraak. Negatief geformuleerd is een oblaat vlees noch vis; een leek die leeft als religieuze zonder het te zijn. Groot was daarom de blijdschap bij de zusters en de oblaten toen de kerkelijke overheid toestemming gaf om de vier genoemde novicen hun tijdelijke geloften te laten afleggen. Dat geschiedde op 3 februari 1957, ditmaal niet in het doveninstituut, maar in het Moederhuis. Voortaan waren de novicen lid van de Congregatie, zij waren geen oblaten meer, maar zusters.⁹ Nog vijf jonge vrouwen zouden zich bij de groep aansluiten.

Op 15 augustus 1964 hernieuwden de vier eerste zusters hun geloften. Bij die gelegenheid ontvingen zij een ring als symbool van hun levenslange verbondenheid aan de

⁶ In opdracht van het Congregatiebestuur maakten Zr. Xaverius Frye en Zr. Laeta Ponsioen in maart en april 1954 een ontwerp voor nieuwe kleren. Het ontwerp werd goedgekeurd, en beide zusters zetten zich aan de naaimachine. In juni verschenen alle Amsterdamse zusters in nieuw kostuum. De tevredenheid was groot, maar reeds de volgende dag klaagden er enkelen dat ze doof waren geworden en hun eigen stem niet meer konden horen. Op 20 juni (zondag na Sacramentsdag) namen ze weer in hun oude pak deel aan de processie in de kerk. *Archief DMJ*, Amsterdam, Rustenburgerstraat, 1 (Kroniek).

⁷ *Archief DMJ*, 160, *Kroniek III*, 292 en 305. Uitvoerig verslag van de inkleding in *De Heeriaan* 4 (1953-1954) 53-59.

⁸ Over eerherstel, zie par. 3.2.1.

⁹ *Archief DMJ*, Bestuursarchief, 161, *Kroniek IV* (september 1955-1977), 19-20; *Sint Jansklokken* februari 1957; *De Heeriaan* 15 (1965) 133-136; *KKC* 7 (1978) 20-24.

⁴ *Bijzondere regelen*, art. 147 en art. 155.

Congregatie.¹⁰ Blijvende verbondenheid zonder eeuwige geloften lijkt echter eveneens met zichzelf in tegenspraak, en ook deze onvolmaaktheid werd verholpen. In 1968 wachtte vicaris Oomens niet langer op Rome, maar gaf hij op eigen gelegenheid permissie om de vier novicen hun eeuwige professie te laten doen. Aangezien de Kerk toen verkeerde in de experimentele post-Vaticaanse periode, achtte hij het niet nodig om op toestemming uit Rome te wachten. Op 27 oktober 1968 deden de vier eerste zusters samen met Zr. Teresia Postel en Zr. Margaretha Maria Verburg hun eeuwige geloften, later volgden nog Zr. José van Kessel en Zr. Lidwina Verbij. Geleidelijk aan en onopvallend, omdat steeds meer zusters hun habijt inruilden voor burgerkledij, gingen de dove en moeilijk horende zusters op in de gemeenschap.¹¹

De geschiedenis van Gertrudishof is illustratief voor de overgangssituatie waarin de Congregatie zich in de jaren vijftig en zestig bevond. Tot het oude tijdperk hoorde nog het scrupuleuze geaardheid en getreuzel met de religieuze levensstaat van de oblaten. Regel en Rome bepaalden wat er moest gebeuren, daar viel niet aan te tornen. Eigen aan het nieuwe

Op 3 februari 1957 deden de eerste zusters van Gertrudishof hun tijdelijke geloften in de kapel van het Moederhuis. Van links naar rechts: Zr. Agnes van Geloven, Zr. Ancilla Willemsen, Zr. Veronie Franken en Zr. Maria Coppieters. De priester die de geloften afneemt is Mgr. Mattheus Oomens. *Archief DMJ*.

tijdperk was dat in een handomdraai kon worden geregeld dat de zusters hun tijdelijke en eeuwige geloften konden afleggen.

Wat eerst onoverkomelijk leek te zijn, in dit geval een fysieke beperking, was enkele jaren later geen enkele belemmering meer. Het toverwoord dat Oomens gebruikte, was ‘experimenteel’. Dat woord was trouwens bij uitstek van toepassing op de situatie waarin de Kerk in Nederland na het Concilie verkeerde.

In 1965, het laatste Conciliejaar, trad Zr. Elise af als algemene moeder overste. Deze sterke vrouw heeft de Congregatie tot de drempel van het huidige tijdperk geleid. Met haar opvolgster, Zr. Lambertine Eijgenraam, werd die drempel overschreden. De nieuwe overste kon nog rekenen op de adviezen van de geliefde vicaris. In november 1971 kwam

Mattheus Oomens te overlijden. Volgens zijn eigen wens werd hij begraven op het kerkhof van de zusters in Nuland. Sindsdien heeft de Congregatie geen directeur meer aangesteld.

6.2 Uittredingen

In de tweede helft van de twintigste eeuw had het kloosterleven te maken met zowel een afnemend aantal roepingen als een groeiend aantal uittredingen. Beide worden vaak in verband gebracht met de vernieuwingen van het Concilie. Zonder dit verband te ontkennen, dient er op gewezen te worden dat deze trends al eerder waren begonnen en zich vanaf midden jaren zestig hooguit versnelden.

In het vorige hoofdstuk hebben we al gezien dat het Congregatiebestuur en vicaris Hendrixx zich zorgen maakten over de kwantitatieve en kwalitatieve achteruitgang van het kloosterleven (zie par. 5.6). Hun ongerustheid zal niet weinig zijn veroorzaakt door andere zorgelijke ontwikkelingen in de naoorlogse jaren, met name de snelle vermindering van het aantal priesterroepingen en de toenemende vervreemding tussen zielzorgers en kerkvolk.¹²

Toen deze neerwaartse trends inzetten en zich jaar na jaar voortzetten, telde de Congregatie honderden leden, wier werk verdeeld moest worden over steeds minder

schouders. Dat gold wellicht het meest voor degenen die in de ouderenzorg stonden. Deze gasthuizusters waren niet de paradepaardjes van de Congregatie en hun werk kreeg minder publieke aandacht, weinige uitzonderingen daargelaten.¹³ Bovendien moesten zij niet alleen hard werken, maar vaak ook onder gebrekkige omstandigheden.

Een van hen was Zr. Jacobine de Klein, ingetreden op 24 juni 1944. Aan haar persoonsformulier heeft zij wat notities toegevoegd; slechts korte krabbels, maar ze spreken duidelijke taal. In januari 1946 ging zij, nog als novice, in Nijmegen werken bij het Piusconvict, waar priesters verbleven die aan de Nijmeegse universiteit studeerden (zie par. 5.3.1). Dat was fijn werk, slechts onderbroken door haar eeuwige professie. Dit duurde tot 1950.

‘Daarna ben ik drie maanden in de Choorstraat geweest en werd ik voorbereid om de zeer zware taak in Vlierden op me te nemen, een echte Missie, er kan op de wereld geen grotere ellende zijn geweest als daar. Met heel mijn hart en ziel heb ik daar gedaan

¹⁰ Archief DMJ, Bestuursarchief, 161, Kroniek IV (september 1955-1977), 102.

¹¹ *De Heeriaan* 37 (2008) 124-132; Zr. Cecilia van der Poel, ‘Dat ons wijsheid des harten gewordt’, 84-86; Molengraaf, *Geroepen en toegewijd*, 149.

¹² Zie bijvoorbeeld de waarschuwende geluiden in Onrust in de zielzorg en Dellepoort, *De priesterroepingen in Nederland*.

¹³ Zo gaat in de eerste jaargangen van *De Heeriaan* weinig aandacht uit naar de grote groep zusters in de bejaardenzorg. Bijzonder is het verslag over een excursie van de verzorgsters uit Best naar het Sint-Jacobspension in 1961, zie *De Heeriaan* 11 (1961) 330-335. Een enkele keer was er wel een vriendelijk afscheidswoord, zoals voor Zr. Dilecta Haaker in Beverwijk van deken Alfred van de Weijer, zie *KKC* 16 (1987) 63-65.

wat kon. Tot 1953, toen moest alles weg, het is met geen pen te beschrijven, echt niet. Januari 1954 ging ik voor het eerst naar Sint-Jozefoord. Daar was ik de jongste zuster en nog geen personeel, alles moest door die paar zusters die het konden gedaan worden, dag en nacht. Januari 1961 moest ik plotse-ling naar Montfoort voor acht maanden. Vanuit Montfoort naar het Gezellenhuis in Eindhoven tot 1966 en vandaar weer terug naar de ziekengang van Sint-Jozefoord’.

Na haar terugkeer in Nuland verbeterde de werk- en leefsituatie aanzienlijk voor Zr. Jacobine. In haar korte relaas over de twee decennia na de Tweede Wereldoorlog vallen enkele dingen op, waarmee ongetwijfeld ook andere zusters te maken hebben gekregen. Ten eerste de schrijnende toestand waarin menig bejaardenhuis toen verkeerde. Er was aan alles gebrek, en bejaardenzorg was geen prioriteit tijdens de wederopbouw van Nederland.¹⁴

Op de tweede plaats maakte het binnen de Congregatie blijkbaar veel uit op welke afdeling je terecht kwam; het contrast tussen

Nijmegen en Vlierden was groot. Als we bedenken dat de Congregatie tientallen afde-lingen had, konden veel zusters nauwelijks weet hebben van de situatie waarin hun mede-zusters verkeerden. Pas na het verschijnen van *De Heeriaan*, vanaf 1950, kwam er meer algemene informatie over de afdelingen, en dan nog mondjesmaat.

Op de derde plaats komt uit de notities van Zr. Jacobine naar voren dat niet alleen het personeelstekort nijpend was, maar dat de zusters zich zelfs op bovenmenselijke – en dus niet verantwoorde – wijze moesten inspan-nen. Op de vierde en laatste plaats valt op hoe eenzaam de positie was van de jonge zusters.¹⁵ Dit alles maakte het kloosterleven niet aan-trekkelijker. Zr. Jacobine was een sterke vrouw en heeft doorgezet. Dat gold natuurlijk voor de meesten van haar medezusters, maar menige jonge vrouw die toen intrad hield het al snel voor gezien en verliet vóór haar eeuwige professie de Congregatie.

De moeilijke omstandigheden tot halverwege jaren zestig hebben zeker bijgedragen aan het groeiend aantal uittredingen. Maar ze waren niet de enige oorzaak, vandaar dat

hieronder een korte historiek volgt van deze problematiek.

In de eerste eeuw van haar bestaan zijn er 628 zusters bij de Congregatie ingetreden. Van hen zijn er welgeteld tien uitgetreden, van wie de eerste twee, Petronella Dymphna Coppens en Aloysia Voets, in de vorige hoofdstukken al ter sprake zijn gekomen.¹⁶ Het vertrek van eerstgenoemde veroorzaakte veel sensatie, maar het lijkt er niet op dat zij daar erg onder heeft geleden. De stichter knarsetandde om haar vrijmoedigheid, en hij bleef er om knarse-tanden, maar dat lette haar niet om zich vol overgave en tot op hoge leeftijd in te zetten voor de jeugd in de Sint-Jansparochie. Daarmee verwierf zij de achting van de Bosschenaren, de geestelijkheid inclusief. Het vertrek van Zr. Aloysia daarentegen was heel pijnlijk, vooral voor haarzelf. Zij kon zich, als ware zij een verdoemde, slechts terugtrekken in de familie-kring waarbinnen zij spoedig zou overlijden. In zekere zin was zij ook echt verdoemd. Anders dan Petronella Coppens had zij haar eeuwige geloften gedaan. Door die te verbreken kwam zij niet meer in aanmerking voor het ontvangen van de sacramenten, en dat maakte haar binnen de eigen geloofsgemeenschap tot een paria.

Ook bij latere uittredingen heeft dat bescha-digde kerklidmaatschap zwaar gewogen. Een non die uittrad was als een vrouw die haar echtgenoot had verlaten, misschien wel erger. Vandaar dat de Congregatie en het bisdom steeds hun best deden om de papierwinkel met Rome zo snel mogelijk in orde te brengen. Zodra dispensatie van de kloostergeloften was verkregen kon de voormalige religieuze weer als parochiaan aan het godsdienstig leven deelnemen, al bleef zij voor haar omgeving een getekende.

In de jaren dertig beschikte het bisdom over standaardformulieren om permissie voor een uittreding te verkrijgen, het *indultum seculari-sationis*. De procedure eindigde met de schrif-telijke verklaring van de zuster in kwestie dat zij het indult vrijwillig aanvaardde.¹⁷ Overigens was niet elke uittreding een initiatief van de persoon om wie het ging, een enkele keer drong het Congregatiebestuur zelf bij een zuster aan om uit te treden. In 1947 schreef Zr. Rosina van Onna, die al dertig jaar (!) geprofest was, over haar min of meer gedwongen uittreden aan Moeder Venantia van Maanen:

¹⁴ Ouderen kwamen ten laste van hun kinderen, daarnaast was er grote woningnood. De overheid stimuleerde dat zoveel mogelijk ouderen zich in tehuizen lieten opnemen, waar de leefomstandigheden bijzonder pover waren. Pas in 1957 kregen ouderen een AOW uitkering die pas in 1965 het niveau had bereikt van het bestaans-minimum. Vanaf dat laatste jaar zou de Congregatie de bejaarden-zorg ook minder als liefdewerk beschouwen, zie *De Heeriaan* 15 (1965) 23-25.

¹⁵ Ter illustratie: in 1921-1930 waren er gemiddeld 24 intredingen per jaar; in 1931-1940 waren dat er gemiddeld zestien; in 1941-1950 gemiddeld acht; in 1951-1960 gemiddeld negen; in 1961-1970 gemiddeld tussen een en twee. Na 1970 is er nog maar één zuster ingetreden, althans in Nederland: In 1972 trad Zr. Dionysia Francken in, op 66-jarige leeftijd. Voordien was zij Trappistin in Berkel-Enschot.

¹⁶ Zie par. 1.6 en par. 2.2. Voor enkele uittredingen (niet met betrekking tot de Congregatie) die veel publicitaire aandacht hebben gekregen, zie Van Heijst, Derks & Monteiro, *Ex caritate*, 764-773.

¹⁷ Deze procedure was overeenkomstig de *Codex Iuris Canonici*, c. 640 § 1, n. 2. Degene die uittreedt moet vervolgens haar kloosterkleed afleggen, ‘zodat gij als leek in de wereld terugkeert en ontslagen zijt van uwe geloften en verdere verplichtingen aangegaan bij uwe professie’.

‘Ik wilde u namelijk vertellen dat ik me bij het uittreden neerleg, al is het dan het grootste offer dat ik ooit kan brengen. Hoeveel verdriet het mij doet weet alleen O.L Heer. Ik offer het uittreden op voor alle intenties van de Congregatie waarvan ik toch zoveel houd’.

Vanaf de jaren dertig speelden ook huisartsen een belangrijke rol, doordat zij attesten leverden waarin stond dat het kloosterleven niet goed was voor de gezondheid van de desbetreffende zuster. Vooral depressiviteit werd genoemd als reden om uit te treden. Vanaf de jaren vijftig beschikte men over (Franstalige) standaardformules om de uittrede te motiveren, met zinsneden als ‘se sentant incapable d’entretenir plus longtemps ses vœux’, enzovoort.

Scheiden doet lijden. Dat is wellicht van alle tijden, maar in de jaren zestig werd het voor degenen die het klooster wilden verlaten gelukkig minder pijnlijk om dat te doen. Zoals gehuwden geen – of een minder groot – maatschappelijk stigma meer opliepen bij een echtscheiding, zo werd het voor priesters en religieuzen gemakkelijker om te kiezen voor een andere levensstaat. Wanneer eind jaren zestig een zuster die in het onderwijs werkte uittrad, kon zij aanblijven als lekenleerkracht. Voor de leerlingen was het wel even wennen

om de ene dag nog ‘zuster’ te moeten zeggen en de volgende dag ‘juf’.

Vanaf 1974, toen de Norbertijn Ton Baeten in het Bossche bisdom gedelegeerde voor de Religieuzen was, waren de indult bevestigingen heel wat vriendelijker geformuleerd dan in de voorgaande periode. Dom Baeten eindigde zijn berichten met zinnen als deze: ¹⁸

‘Ik wens u een goede en gezegende toekomst en hoop dat u erin moogt slagen uw christelijke levensroeping zo te beleven dat ze een bron van bezieling mag zijn voor u zelf en voor vele anderen. Met oprechte hoogachting en vriendelijke groeten (1974).

Of deze:

‘Tot slot wil ik u graag danken voor hetgeen u als religieus voor de Kerk gedaan hebt. Ik wil de wens uitspreken dat uw toekomstig leven u het gevoel van eenzaamheid zal ontnemen, zodat u weer gelukkig in het leven kunt staan, geïnspireerd door de christelijke levensvisie. Ik wens u daarbij Gods zegen toe’ (1976).

Ofschoon het gaat om afscheidsbrieven, drukt Baeten zich niet exclusief uit. Integendeel, wat

hem betreft blijft de christelijke levensroeping en levensvisie op de uittreders van toepassing. Jaren later zou hij zelf in de Nederlandse Kerk enige opschudding teweegbrengen door te pleiten voor een parttime religieus leven.¹⁹

Voor degenen die achterbleven was ieder vertrek van een medezuster verdrietig. Maar waar voorheen met ontzetting en afschuw werd gesproken over een uittrede, alsof de desbetreffende zuster haar verstand had verloren, was men vanaf de jaren zeventig veel lankmoediger. Op 7 oktober 1995, bij de viering van het 175-jarig bestaan van de Congregatie, toen de hausse aan uittredingen al zo’n twintig jaar voorbij was, werd in het Moederhuis een reünie gehouden voor uitgetreden zusters, of beter, een ontmoetingsdag voor uitgetreden en niet-uitgetreden zusters.²⁰ Afgaande op wat zij in het receptieboek hebben geschreven waren alle gasten – een dertigtal – verguld met de uitnodiging en het onthaal, stuk voor stuk bewaarden zij dierbare herinneringen aan hun kloostertijd en voelden zij zich nog steeds met de Congregatie verbonden.

In november 2010 was er weer een reünie. Wat sommige uitgetreden zusters wisten te vertellen komt heden ten dage extreem over,

vooral als het gaat over de strenge discipline. Een van hen vertelde dat zij eens van haar familie schoenen had gekregen. ‘Mijn novice-meesteres nam ze mee en ik kreeg haar oude schoenen. Nu vragen mijn kinderen en kleinkinderen hoe ik dat kon laten gebeuren’. Toch keken zij en de andere reünisten zonder rancune terug op hun kloostertijd. ‘Toen wilde je dat. Niemand dwong ons, het was onze keuze. Het zijn ook geen verloren jaren geweest’. De schaduwzijde van hun vroegere kloosterleven was volgens enkelen dat men destijds ook liefdeloosheid, soms heel erg, van bepaalde oversten had ervaren. Dit roept onwillekeurig de waarschuwing van Jacobus Heeren in herinnering, dat de Congregatie niet teveel afdelingen mag hebben, omdat er maar weinig goede oversten te vinden zijn (par. 2.6).

Frappant is de anekdote van een andere reünist, mevrouw Thea Gerits-van Wichen, voorheen Zr. Maria Goretti, over haar tijd als novice omstreeks 1958. Toen, op ongeveer 22-jarige leeftijd, stond zij er in het Theresiapension in Eindhoven (Strijp) vaak alleen voor als toezichthoudster op de slaapzaal van de oude mannen. Dezen hadden haar omgedoopt tot ‘Zuster Luc’. Die naam verwijst naar de destijds bekende film over een Belgische Zuster van Liefde, die na haar missiewerk in Congo was uitgetreden. Haar personage werd gespeeld door de beroemde Amerikaanse

¹⁸ Archief DMJ, Bestuursarchief, 287.

¹⁹ Baeten, ‘Religieus leven in de toekomst’, 280. Vergelijk Leys, Caspers & Castillo Guerra (red.), *Voortbouwen op het fundament*.

²⁰ Reünie 7 oktober 1995. Congregatie der Zusters Dochters van Maria en Joseph, Choorstraat 7, ’s-Hertogenbosch (extra aflevering van KKC).

Omslag van *Zuster Luc*.

filmster Audrey Hepburn. Het gelijknamige boek, met portret van Hepburn op het omslag, was internationaal een bestseller en tevens trendsetter voor meer boeken over uittredende religieuzen.²¹

Dat hun knappe jonge toezichhoudster vijftien jaar later zelf ook zou uittreden, konden die oude mannetjes natuurlijk niet weten. Net als Zr. Jacobine kreeg Zr. Maria Goretti veel werk op haar schouders, maar inmiddels waren de tijden veranderd. De als eerste genoemde werkte aanvankelijk alleen met andere zusters samen; de als tweede genoemde werkte ook samen met leken, die zich afvroegen waarom die nonnen per se zo hard wilden

werken. Wat bij Zr. Maria Goretti de doorslag heeft gegeven om uit te treden waren echter niet op de eerste plaats de woon- en werk-omstandigheden, maar haar geestelijke ontwikkeling. Geleidelijk aan had zij afstand genomen van het klassieke personalistische godsbeeld:²²

‘Voorheen was alles zo duidelijk geweest, hemel, hel en vagevuur, maar we waren gegroeid en de oude beelden gaven geen houvast meer. Het “Kleine Theresia grote heilige... blanke bruid van God de Zoon” veranderde in “We shall overcome”. Mijn God was er nog altijd, maar Christus was niet meer een exclusieve persoonlijke aanwezigheid voor mij, die vriend, die je bijna tastbaar beleefde. De God die ik nu vond was overal om mij heen, ook buiten mij, als een alomtegenwoordige, in de mensen om mij heen, ook buiten het klooster, God was en is wat wij “Leven” noemen. Ik kon God niet meer claimen, God is overal!’

Samenvattend kan gezegd worden dat minder ideale werk- en leefomstandigheden, het gevoel een vreemde eend te zijn in zowel de eigen zustergemeenschap als in de kring van collega’s, en de eigen geestelijke ontwikkeling belangrijke stimuli waren voor

De zes ‘blijvers’ zijn, op de onderste rij: Zr. Toos Haans (derde van rechts) en Zr. Lisette Swanenberg (helemaal rechts); op de bovenste rij: Zr. Anke van Ewijk (helemaal links), Zr. Clemens Marie Groenen (novicemeesteres, derde van links), Zr. Tine Vink (vierde van links) en Zr. Corrie van Bortel (helemaal rechts). *Archief DMJ*.

Noviciaat ‘nieuwe stijl’, Tilburg maart 1970. Deze groep van twaalf Zusters van de Choorstraat bestaat uit elf novicen en hun novice-meesteres. Van de onderste rij van zes zusters (allen zittend) zijn er vier uitgetreden vóór hun eeuwige professie. Van de bovenste groep van zes zusters (deels zittend, deels staand) hebben allen hun eeuwige professie gedaan, maar is er nadien één uitgetreden en is er één overgegaan naar de Benedictinessen in Oosterhout.

zusters om ‘over de muur te springen’.²³

6.3 Het Vernieuwingskapittel (1970)

In 1959 riep paus Johannes XXIII de Wereldkerk op tot een nieuw algemeen concilie. De oproep sloeg in als een bom. Slechts weinigen hadden dit verwacht, maar toen men eenmaal over de schrik heen was, ontstond groot enthousiasme.

De Kerk was te veel synoniem geworden met alles wat geen vooruitgang was, en dreigde van de gelovigen te vervreemden. Het hoofddoel van het Concilie, dat duurde van 11 oktober 1962 tot 8 december 1965 en waaraan ruim 2500 bisschoppen uit alle werelddelen deelnamen, werd daarom door de paus in één woord samengevat met *Aggiornamento*, wat letterlijk betekent ‘bij de dag brengen’.²⁴

Aan de modernisering van het religieus leven

²¹ Hulme, *Zuster Luc*. Over de impact van dit boek, zie Van Heijst, Derks & Monteiro, *Ex caritate*, 774-783.

²² *De Heeriaan* 40 (2011) 23-28, citaat p. 27.

²³ Van Heijst, Derks & Monteiro, *Ex caritate*, 799-809. De uitdrukking ‘over de muur springen’ was destijds in kerkelijke kringen een understatement, omdat het verwees naar een andere bestseller over een uittreding: Baldwin, *Ik sprong over de muur*.

²⁴ Een theologiehistorische studie, al enkele jaren na het Concilie verschenen, is Schoof, *Aggiornamento*.

wijdde het Concilie op 28 oktober 1965 een apart decreet, *Perfectae caritatis*.²⁵ Vooral actieve religieuzen werden hierin aangespoord om zowel de geschriften van hun stichters te bestuderen, als zich geestelijk te vernieuwen en hun leven te schikken naar de sociale en economische situatie. Daartoe waren zij vrij om zich buiten de kloostermuren te begeven en verouderde gebruiken op te geven. De eigen kledij mocht men aanpassen aan de omstandigheden en de aard van de werkzaamheden. Jonge religieuzen dienden na hun noviciaat verdere scholing te krijgen op religieus, apostolisch, doctrinair en technisch gebied, desgewenst aan onderwijsinstellingen buiten de eigen congregatie. Verder bevatte het decreet aansporingen tot religieuzen om vast te houden aan de evangelische raden van kuisheid, armoede en gehoorzaamheid, met eerbiediging van het gezag van de oversten. Omdat de beoogde vernieuwing en aanpassing alleen mogelijk kon zijn wanneer allen zich daar gezamenlijk voor inzetten, wees het Concilie daarnaast op het grote belang van algemene kapittels.

De aanbevelingen in het decreet sloten goed aan bij de besluiten van het eigen kapittel, dat de Congregatie al in mei 1965 had gehouden in

de geest van het *Aggiornamento*.²⁶ Met deze twee impulsen was het startschot gegeven om bestaande liefdewerken door te lichten en (gezags)verhoudingen ter discussie te stellen. Een belangrijke stap was het laten opgaan van het eigen noviciaat in een gezamenlijke opleiding van enkele zustercongregaties in het Moederhuis van de Zusters van de Oude Dijk.²⁷ Tijdens hun opleiding woonden de jonge Zusters van de Choorstraat in het eigen klooster in de Tilburgse De Ruyterstraat.²⁸ In de geest van het conciliedecreet was tevens het besluit om de dove zusters tot de eeuwige geloften toe te laten en hen in de gemeenschap te laten opgaan. Dankzij het opgeven van verouderde gebruiken verkeerde men immers in de experimentele fase.²⁹ De vernieuwingen gingen snel in het Bossche bisdom, al kregen de gelovigen in 1966 wel een schok te verwerken met het overlijden van de geliefde bisschop Marinus Bekkers (zie par. 4.5). Gelukkig zouden zij al snel zijn opvolger, de veertigjarige Johannes Bluysen, in hun hart sluiten.

²⁶ Bij dit kapittel werd Zr. Lambertine Eijgenraam, directrice van Kweekschool Concordia, gekozen tot algemene overste. Voor een korte levensschets, zie *De Heeriaan* 49 (2020) nr. 2, 30-37. Tot plaatsvervangend overste werd Zr. Vianney de Lange gekozen. De overige bestuursleden waren Zr. Francesco van Pinxteren, Zr. Marie Gabriël van der Westen en Zr. Parenta Wiegens.

²⁷ Vergelijk *Perfectae caritatis*, par. 18. Al vanaf 1963 combineerden in Den Bosch de Zusters van de Choorstraat, de Dochters van Maria en Joseph en de Zusters van Carolus Borromeus hun noviciaatsopleiding.

²⁸ Mondelinge informatie van Zr. Tine Vink, 20 juli 2018.

²⁹ Vergelijk *Perfectae caritatis*, par. 16 en par. 17.

De kroon op Moeder Lambertine's vernieuwingswerk was in 1970 het Vernieuwingskapittel waartoe het Concilie had opgeroepen.³⁰ Dit geldt als het belangrijkste baken in het veranderingsproces van de Congregatie.³¹ Na een zorgvuldige voorbereiding ging in het voorjaar van 1970 het kapittel, bestaande uit 28 leden, van start in het Vormingscentrum van de Congregatie in Nuland, Duyn en Dael. Hun intensieve beraad leidde tot tientallen besluiten, verdeeld over zeven clusters: (1) eenheid en pluriformiteit, (2) vorming, (3) bejaarde zusters, (4) zorg voor bepaalde groepen, (5) missie, (6) bestuur, (7) financiën.³² **1** Wat eenheid en pluriformiteit betreft, besluit het kapittel dat het voortaan vrij staat aan zusters om samen te leven in kleine of grote groepen, en dat zij onderling de samenstelling van hun leefgroep mogen bepalen. De leden van een groep kunnen desgewenst een overste of leidster kiezen, of het helemaal zonder overste doen. Ook afzonderlijk wonen wordt voortaan als gelijkwaardig beschouwd met het wonen in een groep. Voortaan zal zorgvuldig worden gelet op een strikte scheiding tussen werk- en leefmilieu, opdat de

zusters na hun werk voldoende tijd hebben voor persoonlijke verdieping. De religieuze geloften beschouwt het kapittel als een uitdrukking om ter wille van het Rijk Gods trouw te zijn aan de religieuze gemeenschap. Alle zusters zijn voortaan vrij om hun vakantie en familiebezoek te regelen naar eigen goeddunken. Ook staat het hun vrij om te solliciteren naar een functie in de buitenwereld, liefst wel in overleg met het bestuur. Het gezamenlijk gebed tenslotte mag voortaan van groep tot groep verschillen; ook binnen een groep mogen zusters op verschillende wijze bidden. **2** Over de vorming tot religieuze bepaalt het kapittel dat er meer aandacht besteed dient te worden aan de zin en beleving van het religieuze leven (vooral de drie klooster-geloften), voorts aan communicatie en aan culturele, politieke en maatschappelijke vorming. De nieuwe visie op het religieuze leven steunt minder op de constituties en het directorium, en stuurt aan op intensievere groeps- en individuele begeleiding met behulp van externe deskundigen. **3** Over de positie van de bejaarde zusters merkt het kapittel op dat de moderne zorg vooral is gericht op het geluk van ouderen en op wat zij nog kunnen en wensen te doen, dit in tegenstelling tot vroeger, toen alle aandacht uitging naar een goede voorbereiding op de

²⁵ *Decreet over de aangepaste vernieuwing van het religieuze leven*. Zie hierover ook Van Heijst, Derks & Monteiro, *Ex caritate*, 835-840.

³⁰ Vergelijk *Perfectae caritatis*, par. 4.

³¹ De drie latere kapitels bouwden steeds voort op het vernieuwingskapittel: in 1977 het Bezinningskapittel, in 1983 het Herbezinningskapittel. Het kapittel van 1989 stond vooral in het teken van de geloften.

³² *Rapport van het Vernieuwingskapittel*.

dood.³³ Vandaar dat degenen die de 65-jarige leeftijd bereiken, het recht hebben om te stoppen met werken, maar tevens andere werkzaamheden op zich mogen nemen, zoals zieken- en bejaardenbezoek, of administratief werk in een parochie. Tenzij zij willen verhuizen naar een bejaardenafdeling, mogen zij binnen een gemengde groep blijven functioneren, dus jong en oud tezamen.

4 Over de zorg voor speciale groepen bepaalt het kapittel dat voor nieuwe leden voortaan de mogelijkheid bestaat om zich aan te sluiten bij een groep naar keuze. Zusters die uittreden, verdienen steun van de Congregatie om een brug te maken naar hun nieuwe leven. In dezen volgt de Congregatie de richtlijnen van het in 1956 opgerichte Samenwerkingsverband van Nederlandse Vrouwelijke Religieuzen (SNVR).³⁴

5 Aangaande de missie bepaalt het kapittel dat de Congregatie verantwoordelijk is voor de door haar leden ondernomen projecten, tot het moment is gekomen dat inlandse krachten deze kunnen overnemen. Daarbij gaat men ervan uit dat de Congregatie op een gepast moment uit zowel Congo (Zaire)

als Indonesië zal vertrekken.³⁵

6 Het Congregatiebestuur moet een andere structuur krijgen. Het eerstvolgende bestuur zal bestaan uit zeven zusters – de algemene overste en twee zusters voor het dagelijks bestuur, en daarnaast vier zusters voor de interne communicatie – en te werk gaan in nauw overleg met een gespreksforum. Aan dit bestuur is de taak om de besluiten van het kapittel uit te voeren. De functie van directeur verdwijnt; voortaan heeft de Congregatie een geestelijk assistent.

7 Ten slotte wordt aangaande de financiën bepaald dat iedere zuster moet beschikken over een rechtsgeldig testament. Vanwege de toegenomen complexiteit is de functie van economisch adviseur van groot belang voor de organisatie.³⁶

Dat de Dochters van Maria en Joseph een nieuwe weg zouden inslaan was van tevoren wel duidelijk, maar dat de veranderingen zo

groot zouden zijn moet voor velen een complete verrassing zijn geweest. Het leek wel alsof er in één keer een hele eeuw werd overgeslagen. Generaties lang was de zusters ingeperd dat zij niets te willen hadden en, sterker nog, dat het hebben en volgen van een eigen wil het gemeenschapsleven aantastte en ondermijnend was voor de Congregatie.³⁷ Plots kwamen zij terecht in een echt jaren zestig democratisch bestel, waarin ieder wat te zeggen had en allen even deskundig waren. In de jaren vijftig klampte het bestuur zich nog helemaal vast aan de Regel als de reddingsboei van de Congregatie in woelige tijden, vijftien jaar later was daar niets meer van over. Persoonlijke vorming, groepsvorming en spiritualiteit kwamen nu op de eerste plaats.

Hoezeer er sprake was van een echte cultuuromslag binnen de Congregatie komt duidelijk naar voren uit het eigen contactblad. Vanaf 1950 – het eeuwfeest van de Regel – tot en met 1965 was dat De Heeriaan, daarna stopte de verschijning ervan abrupt. Het is niet aannemelijk dat er toen minder behoefte bestond aan onderlinge communicatie, maar het bestuur had blijkbaar andere prioriteiten. Na zes jaar, toen de termijn van Zr. Lambertine

erop zat en Zr. Vianney de Lange aantrad als nieuwe algemene overste, begon de Congregatie echter opnieuw met een eigen periodiek: *Kontaktblad Congregatie Choorstraat*, afgekort tot *KKC*.³⁸ Helemaal naar de smaak van progressieve katholieken was de C zoveel mogelijk veranderd in een K en werd de voorkeur gegeven aan een afkorting. Het nieuwe blad wilde op de eerste plaats een communicatieplatform voor alle zusters zijn, met slechts een bescheiden rol voor de redactie.³⁹

Een treffend voorbeeld van de post-conciliaire geest levert het verslag in *KKC* van een in juni 1972 gehouden weekeindbijeenkomst in Nuland van vijf zusters van de nieuwe woongroep in Beverwijk.⁴⁰ Het relaas loopt over van geestdrift. De vijf, onder leiding van

³³ Voor de stichter gingen een goede voorbereiding op de dood en levensgeluk juist samen.

³⁴ Van Heijst, Derks & Monteiro, *Ex caritate*, 578-580, 840-853.

³⁵ Zr. Leonardo Tooten, die namens de zusters uit Indonesië deelnam aan het kapittel, merkte tot haar blijdschap op dat het uitgangspunt van het kapittel, ‘eenheid en pluriformiteit’ perfect overeenkomt met de nationale wapenspreuk van Indonesië, ‘Eenheid in verscheidenheid’. Zie Deel Missie, par. 4.19. Sinds 2000 luidt ook het motto van de Europese gemeenschap ‘In verscheidenheid verenigd’.

³⁶ De kapittelbesluiten werden in december 1970 uitgegeven, in maart van dat jaar was van de hand van drs. F.L.F.N. Russel al verschenen het *Rapport betreffende de congregatie der zusters Dochters van Maria en Jozef gevestigd te 's-Hertogenbosch. Analyse en interpretatie van ontwikkelingen in de structuur van de congregatie*, vol cijfermateriaal. Russel was precies 25 jaar, van 1968 tot 1993, bij de Congregatie in dienst als econoom.

³⁷ De zogenoemde ‘ontvorming van de wil’ is altijd een wezenlijk onderdeel geweest van de christelijke ascetische traditie en de vorming van kloosterlingen, zie Waaijman, *Spiritualiteit*, 460-466, vooral 464-465. Met het Vernieuwingskapittel nam de Congregatie dus afstand van die traditie.

³⁸ De overige in 1971 gekozen bestuursleden waren Zr. Cecilia van der Poel, Zr. Jean Bosco de Ruyter, Zr. Marie Gabriël van der Westen, Zr. Mariëtte Stapels, Zr. Raphaël Pirovano en Zr. Sivera Janssen.

³⁹ De aanleiding voor het verschijnen van *KKC* was het 75-jarig kloosterfeest van Zr. Venantia van Maanen.

⁴⁰ Het betrof de groep Santpoort, die in een gewijzigde samenstelling verhuisde naar de Duinwijklaan. De nieuwe groep bestond uit: Zr. Theodora Wognum, Zr. Stanislaus Kostka Gootink, Zr. Gerardi Ponsioen, Zr. Catharina van Siëna van de Ven, Zr. Hermenegilde Hoeboer. zie *KKC* 1 (1972) 16-18. In de jaren zeventig zouden drie van deze vijf zusters uittreden. In dezelfde jaargang van *KKC* presenteren ook andere leefgroepen zich. In Den Bosch betrokken zes zusters een huis in de Philips de Tweedestraat. Op 7 mei hielden zij daar open huis. Alle straatbewoners kwamen langs; de zusters voelden zich al helemaal opgenomen in de buurt (p. 12-13). Eén zuster van de Choorstraat vormde in Nijmegen een nieuwe woongroep met vier Zusters van Heythuysen (p. 43-44), zij zou in 1976 uittreden. Vanaf medio jaren zestig kocht of huurde de Congregatie ruim twintig woningen voor leefgroepen in Den Haag, Nijmegen, Den Bosch, Beverwijk, Santpoort, Sint-Michielsgestel, Eindhoven, Heemskerk, Montfoort, Waalre en Heeten.

Zr. Francesco van Pinxteren en de pater Benedictijn Ton Nuij, hadden elkaar al dansend en zingend helemaal gevonden en wilden voortaan samen een huis zijn waar iedereen welkom is: burens, vrienden, collega's, bejaarden, eenzamen, enzovoort. Het thema van de gesprekken en van de gezamenlijke eucharistieviering was 'Samen opnieuw op weg'. In de viering baden zij het credo van Dorothee Sölle, eindigend met de woorden: 'Maar ik durf geloven – altijd en ondanks alles – in de nieuwe mens, in de andere weg. Ik durf geloven in Gods eigen droom: een nieuwe hemel en een nieuwe aarde'.⁴¹ Over de communie vervolgt het verslag: 'Dit moment was een belevenis en aangrijpend tot in het merg van je ziel. We konden niet anders dan elkaar omhelzen, woordeloos van geluk om het beleven van dit stukje hemel'.

Groepsbijeenkomsten onder begeleiding van Zr. Franceso, vaak samen met Ton Nuij, waren een belangrijk, zo niet het belangrijkste, onderdeel van het vormingsprogramma van de Congregatie. In de jaren zeventig was het in Duyn en Dael (Nuland) een komen en gaan van zusters om elkaar beter te leren kennen tijdens

de zogenoemde 'Open Avonden'. Na vele decennia 'gelijke zusters, gelijke kappen', moest men zichzelf en de ander beter leren kennen en accepteren. Dat was een heel proces, door Zr. Francesco samengevat als: 'niet zuster-zijn, maar zuster-worden'.⁴²

Indien we de blik weer richten op de Beverwijkse zusters, kunnen we ons afvragen of dergelijke getuigenissen van een groepsgeest van enkele zusters niet een averechts effect kunnen hebben gehad op het saamhorigheidsgevoel binnen de Congregatie als geheel. Hun getuigenis heeft onbedoeld iets exclusiefs, alsof hun medezusters niet 'samen opnieuw op weg' zijn en de boot hebben gemist. Sommige zusters die de wereld introkken waren zo vurig dat zij voorstelden om het hele bezit van de Congregatie aan de armen te schenken.⁴³ Terugblikkend op zijn jaren als begeleider van leefgroepen van vrouwelijke religieuzen zou Ton Nuij later vertellen:⁴⁴

'Zo'n groep werd door het hoofdbestuur nogal comfortabel geïnstalleerd en dat maakte de onderneming vaak wat kleinburgerlijk. Er gingen leden uit en er bleven vriendinnengroepen over. Sommige van die

⁴¹ Sölle, *Belijdenis*. Dorothee Sölle († 2003) was een van de meest aansprekende bevrijdingstheologen uit de laatste decennia van de twintigste eeuw, haar werk werd al snel in het Nederlands vertaald, zie bijvoorbeeld Dorothee Sölle & Fulbert Steffensky (red.), *Politiek avondgebed*, 2 delen (Baarn 1970-1971). Zie ook Waaijman, *Spiritualiteit*, 227-231.

⁴² Van Pinxteren, *Al gaande zal je kracht vermeederen*, 68-76.

⁴³ *KKC* 2 (1973) 28-32 (reactie van Russel).

⁴⁴ Over de Benedictijn A.J.W. (Ton) Nuij, zie Van Heijst, Derks & Monteiro, *Ex caritate*, 941.

Op het kerkhof van de Congregatie bij Sint Jozefoord in Nuland staan de kruisen als een verbinding tussen Hemel en aarde. Foto: Charles Caspers.

groepen functioneerden wel goed, maar die slonken door het overlijden van oudere leden en het uitblijven van jongeren’.

Hoe dan ook, voor de meeste congregaties in Nederland was het leven in grote groepen uit de tijd. Ook de bewoonsters van het Bossche Moederhuis waren snel na het kapittel onderverdeeld in vijf groepen. Terwijl de kloosters leegliepen, rezen in heel Nederland vele honderden kleine en grote woongroepen van religieuzen (in burgerkleren) als paddenstoelen uit de grond. Menigmaal ging het om een mix van religieuzen van verschillende congregaties of zelfs van religieuzen met niet-religieuzen, om zo nog beter het nieuwe, alternatieve karakter van de leefgroep te benadrukken.⁴⁵

Soms bepaalde de band die zij met haar dierbaren had, dat een zuster kortere of langere tijd buiten de Congregatie verbleef. Zo woonden en werkten Zr. Beatrijs Leermakers en Mw. Magda van Bergen Henegouwen van 1971 tot het overlijden van laatstgenoemde in 2009

samen in Heemskerk. Daarna bracht Zr. Beatrijs haar laatste levensjaren door bij haar medezusters in Sint-Jozefoord in Nuland.⁴⁶ Apart is ook de levensloop van Zr. Elise Marie van de Lindeloof. Als jong meisje kwam zij uit West-Brabant op de Nijmeegse Sint-Maartenskliniek werken om in de buurt van haar zwaar gehandicapte broer Kees te kunnen zijn. Na haar intrede werkte zij als kinderverzorgster bij de afdelingen in Eindhoven en Nijmegen. Na haar pensionering op 65-jarige leeftijd keerde zij terug naar Etten-Leur, waar zij nog zeventien jaar voor broer Kees zorgde, tot zij in 1995 overleed.⁴⁷

6.4 In de wereld

Eind jaren zestig en begin jaren zeventig ging in Nederland de emancipatie van priesters en religieuzen in snelle vaart verder. Naar hun eigen overtuiging handelden zij in de geest van de vernieuwingen waarop het Concilie had aangedrongen, maar in het oordeel van de meer behoudende krachten in de Kerk vergaloppeerden zij zich. Een treffend voorbeeld van deze scheiding der geesten was in 1966 de publicatie van de *Nieuwe katechismus*. Dit op moderne

Mgr. W. Bekkers en Mgr. J. Bluysen in de deuropening van het Bisschoppelijk Paleis aan de Parade na de wijding van laatstgenoemde tot hulpbisschop, 27 december 1961. Foto: Het Zuiden. 's-Hertogenbosch, Stadsarchief Beeldbank 0026325.

wijze geschreven en van dogmatisme ontdane geloofsboek diende om de totaal verouderde catechismus uit 1948 te vervangen. In hun voorwoord prezen de Nederlandse bisschoppen het boek aan als een veilige gids voor de gelovigen, maar in Rome bleek men daar anders over te denken. De Congregatie van de Geloofsleer zou meerdere grote en kleine ketterijen (!) in de *Nieuwe katechismus* ontdekken.⁴⁸

Voor de jonge garde (vooral priesters) ging het doorvoeren van veranderingen in een veel te laag tempo, wat soms leidde tot enige wrijving met de behoedzaam manoeuvrerende oude garde (de bisschoppen). De voortvarendheid van de eerste groep kwam duidelijk naar voren bij het zogenoemd Pastoraal Concilie dat van 1968

tot 1970 met tussenpozen werd gehouden in Noordwijkerhout.⁴⁹ De deelnemers daarvan besteedden veel aandacht aan het verplichte priestercelebaat. Menigeen dacht dat dit zou worden afgeschaft, te meer omdat het niet teruggaat op de ontstaansperiode van het christendom, maar pas in de Middeleeuwen is uitgevonden.⁵⁰ Omdat die afschaffing lang op zich liet wachten – en er uiteindelijk ook niet is gekomen – traden veel priesters uit het ambt en in het huwelijk, met de intentie om daarna alsnog dienstbaar te zijn aan de geloofsgemeenschap. Zo werden pastoors pastors, en ontstond er een experimenteel opgezette zielzorg van priesters en mannelijke én vrouwelijke pastoraal werkenden.

Binnen de Wereldkerk gold Nederland als een gidsland, of – afhankelijk van de recipiënt – als een land waarin de kerkhervorming ontspoord was. De verdeling der geesten was niet van korte duur en heeft het proces van de ontkerkelijking versneld, al was dit tegelijkertijd een algemeen verschijnsel dat ook bij protestantse kerkgenootschappen voorkwam.⁵¹

In dit door verdeeldheid gekenmerkte kerke-

⁴⁵ Ook waren er eind 1968 ongeveer twintig Zusters van de Choorstraat werkzaam op pastorieën. Zij woonden vaak alleen of op de pastorie en vielen voor het gemeenschapsleven terug op een zustercommunity in de buurt. Zie ook Pijfers & Roes, *Memoriale*, 305-306; Van Heijst, Derks & Monteiro, *Ex caritate*, 940-944. De religieuze leefgroepen kunnen ook gesitueerd worden in de bredere beweging van woongroepen, waarvan er begin jaren tachtig zo'n 10.000 bestonden in Nederland. Sommige religieuzen zagen hierin een teken dat het huwelijk als instituut op zijn retour was. De hausse van de woongroepen is al lang voorbij, maar nog altijd bestaan er in Nederland religieuze leefgemeenschappen, zie bijvoorbeeld de site www.knr.nl/religieusleven.

⁴⁶ *KKC* 16 (1987) 230-234; *KKC* 17 (1988) 12-15. Beide vrouwen werkten onder meer bij het oecumenisch ontmoetingscentrum 'Open Deur' aan de Heiligeweg in Amsterdam. In het gastenboek las Zr. Beatrijs onder meer dat K. Wojtyła, de latere paus Johannes Paulus II, in september 1947 Amsterdam had bezocht.

⁴⁷ *KKC* 24 (1995) 4-6.

⁴⁸ Begheyn, *De Nederlandse Jezuïeten*, 146-148.

⁴⁹ Goddijn, *Pastoraal concilie van de Nederlandse Kerkprovincie*; Mommers, Wewerinke & Goddijn, *Echo van het Pastoraal Concilie*; Jacobs, *Werken in dwarsverband*, 137-151. Tot de zogenoemde Commissie XVII, die namens de religieuzen mede het concilie voorbereidde, behoorde ook Zr. Francesco en Ton Nuij.

⁵⁰ Zie Schillebeeckx, *Kerkelijk ambt*.

⁵¹ Van Eijnatten & Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 328-343.

lijk klimaat trokken actieve religieuzen de wereld in. Als we kijken naar het contactblad van de Congregatie, KKC, dan stonden de Zusters van de Choorstraat nog met één been in het verleden en al met één been in het heden, hoe kan het ook anders. Van het verleden getuigde de gestage stroom berichten over jubilea, zusters die een onderscheiding hadden gekregen, afdelingen die gesloten werden of nog net een zoveel-jarig bestaan konden vieren, en natuurlijk in memoriam berichten. Van de nieuwe tijd getuigde de even gestage stroom berichten over individuele werkzaamheden en over betrokkenheid bij de strijd tegen onrecht en ongelijkheid. Daarnaast waren er de regelmatig terugkerende berichten over de ouderdom en het omgaan met ouderen, een zaak die alle zusters aanging.

Wat de concrete individuele werkzaamheden betreft, moge een willekeurig voorbeeld volstaan. De groep die in 1967 in Den Haag met twee zusters was gestart bestond vijf jaar later uit zeven zusters, die op verschillende plekken werkzaam waren. Hun functies betroffen respectievelijk: clubhuiswerk, ‘reftermeesteresse’ bij de Paters Jezuïeten, idem bij de Broeders van Maastricht, idem bij de Paters Salesianen, administratieve hulp bij het Centraal Missie Commissariaat, telefoniste bij het Audiologisch Centrum, en medewerkster in een dagverblijf voor geestelijk gehandicap-

ten.⁵² Elders waren ook zusters werkzaam op pastorieën, in het categoriaal pastoraat, gezinsverzorging, maatschappelijk werk, enzovoort. De meesten, hetzij jonger hetzij ouder dan 65, waren in de jaren zeventig nog altijd actief in de zorg of het onderwijs bij de eigen afdelingen.

Van het maatschappelijk engagement getuigt een lange reeks activiteiten en steunbetuigingen: steun aan jeugdige prostituees, sekte-kinderen, WAO’ers, asielzoekers, Vrouwen voor Vrede, de feministische beweging, Mensen in Nood, Caritas, steun aan nieuwe idealistische leefgroepen, enzovoort.⁵³ Dit was trouwens ook de tijd dat er in heel Katholiek Nederland met regelmaat acties werden ondernomen voor projecten in de missie, zoals in Zaïre.⁵⁴ In de jaren tachtig en negentig zette de trend zich voort met deelname aan de Vredeswake in Woensdrecht, steun aan Solidaridad, deelname aan de Vastenactie, betrokkenheid bij Amnesty International, protest tegen kruisraketten, de Acht Mei Beweging, Religieuzen tegen vrouwenhandel, het Inloopschip voor daklozen, de Beweging van Barmhartigheid, enzovoort. Kort gezegd hielden de zusters zich met dezelfde zaken

bezig als andere geëngageerde christenen, en dat was duidelijk aan de linkerzijde van het politieke spectrum. In het laatste kwart van de twintigste eeuw had voor velen religie de heilige taak om zich te verzetten tegen onrechtvaardigheid en burgerlijke zelfvoldaanheid.

Dankzij de zogenoemde bevrijdingscatechese raakte een hele generatie middelbare scholieren met deze opvatting vertrouwd.⁵⁵ Bij protestacties voor de vrede of tegen bewapening ontmoetten jongeren en religieuzen elkaar.⁵⁶ Dat gaf religieuzen wel iets vitaals en jeugdigs ten opzichte van hun generatiegenoten, de ouders en grootouders van die jongeren. De in 1968 uit de Katholieke Volkspartij (KVP) ontstane Politieke Partij Radikalen (PPR), die vooral ontwapening tot speerpunt had gemaakt, werd gekscherend, maar niet onwaarachtig, ook wel de ‘Partij voor Priesters en Religieuzen’ genoemd. Zo waren de tijden.

In de nieuwe post-Vaticaanse visie kon het lot van de verdrukten der aarde pas verbeterd worden wanneer de structuur van de samenleving veranderde, en religieuzen wilden aan die verandering meewerken. Bijgevolg werden ook de kloostergeloften niet meer betrokken op de volmaking van het eigen zelf, maar – zoals

door het vernieuwingskapittel al geformuleerd – op de dienstbaarheid aan de samenleving omwille van het Rijk Gods.⁵⁷

Intussen werd de verdeeldheid binnen de Nederlandse Kerk steeds meer een vast gegeven. In 1970 benoemde Paulus VI, die in 1963 Johannes XXIII als paus was opgevolgd, Ad Simonis tot bisschop van Rotterdam, en in 1973 volgde de benoeming van Jo Gijsen tot bisschop van Roermond. Omdat de paus met zijn benoemingen van de officiële voordracht was afgeweken, ervoeren veel gelovigen dat als een affront en voelden zij zich van de Kerk vervreemd. Zelfs de Nederlandse bisschoppen raakten onderling verdeeld. In de jaren zeventig zijn veel religieuzen uitgetreden, ook Zusters van de Choorstraat. Dat de Congregatie deze periode navenant goed is doorgekomen, is voor een belangrijk deel te danken aan de vele door Zr. Francesco verzorgde vormingsweekeinden in Duyn en Dael (Nuland). Niet alleen begeleidde zij haar medezusters in de nieuwe groepsdynamiek, maar daarnaast droeg zij op deskundige, bijbels geïnspireerde wijze bij aan het landelijk dispuut over de verbetering van de positie van de vrouw in kerk en samenleving.

⁵² *KKC* 1 (1972) 55-56). Zie ook *KKC* 4 (1975) 20-22.

⁵³ Zo stond de Congregatie in 1983 het voormalig zusterklooster in Driel af aan een Stichting ter bevordering van een natuurlijke leefwijze, zie *KKC* 12 (1983) 191-197, 359-360; *KKC* 16 (1987) 235-239.

⁵⁴ Pijfers & Roes, *Memoriale*, 348. Zie ook Deel Missie, par. 5.13.

⁵⁵ In de jaren tachtig verdrong de bevrijdingscatechese de ervaringscatechese die door theologen te burgerlijk werd bevonden, zie Van der Ven, *Kritische godsdienstdidactiek*.

⁵⁶ Veel inspiratie ging uit van de Franciscaanse Samenwerking, zie Pansters & Sloot, *De Franciscaanse Beweging*.

⁵⁷ Zie bijvoorbeeld *KKC* 12 (1983) 54 en 18 (1989) 56-57: Gehoorzaamheid = luisteren naar je innerlijke stem en luisteren naar de mensen die geen gehoor vinden; Armoede = onze tijd en ons hele zijn beschikbaar stellen, heel flexibel zijn; Maagdelijkheid = liefde, warmte, geborgenheid geven, om zo mensen te helen en iets van hun pijn weg te nemen. Zie ook *Constitutiën van de Congregatie “Dochters van Maria en Joseph”*, 25-31.

De verdeeldheid onder de Nederlandse bisschoppen bracht de in 1978 tot paus gekozen Johannes Paulus II ertoe om hen in januari 1980 in Rome te ontbieden voor een bijzondere synode. Daarbij kwam ook de relatie van de bisschoppen met de religieuzen ter sprake.

Volgens het officiële persbericht, verder verspreid door de Konferentie Nederlandse Religieuzen (KNR) en vervolgens opgenomen in *KKC*, waren in Rome alle sprekers het erover eens dat die relatie uitstekend was. Vooral de contemplatieven kwamen er goed vanaf vanwege hun aantrekkingskracht op jongeren, evenals de Franciscanen met hun meeslepende en aansprekende spiritualiteit. Wel uitte een enkele spreker zijn zorgen omdat sommige religieuzen een neiging tot verburgerlijking zouden hebben, wat duidelijk bleek uit hun kledwijze, woninginrichting, hang naar meer vrijheid en drang om zich aan te passen aan de wereld.⁵⁸

Al komen de actieve religieuzen er in het persbericht een beetje minnetjes vanaf, er leek verder geen reden tot ongerustheid te zijn voor paus en bisschoppen. Het persbericht dat de KNR enkele maanden later verspreidde en eveneens in *KKC* werd opgenomen, had echter een heel andere teneur. Bij twee ontmoetingen met de oversten van zustercongregaties had de bisschoppelijk gedelegeerde voor de

Religieuzen in het bisdom Rotterdam, de pater Karmeliet Alfons Kroeze, opgeroepen om op uittocht te gaan: ‘Weg uit de schijnwerelden van macht, bezit en lust. Zij (religieuzen) moeten er in het bijzonder voor zorgen, dat zij zich niet kritiekloos en totaal laten omarmen door de episcopale kerk’.⁵⁹

Met deze woorden is natuurlijk niet gezegd dat alle kloosterlingen op de barricades klommen tegen het establishment, maar ze geven wel een indruk van de afstand die veel van hen toen in hun hart namen van de institutionele Kerk. Zij voelden zich meer aangetrokken tot de boodschap van de zogenoemde bevrijdingstheologie. Deze theologie was verwant aan de politieke theologie van Dorothee Sölle en anderen, maar meer gestoeld op de ervaringen van priesters in Latijns-Amerika en de Filippijnen.⁶⁰ Hun boodschap kwam hierop neer dat zij meer hadden geleerd van de armen dan omgekeerd, omdat de armen – al dan niet verenigd in basisgemeenschappen – overeenkomstig het Evangelie leven.⁶¹

Terwijl de polarisatie van de Kerk in Nederland

⁵⁹ *KKC* 9 (1980) 82-92. De radicaliteit van pater Kroeze toont verwantschap met wat men in de spiritualiteitswetenschap een ‘tegenbeweging’ noemt, zie Waaijman, *Spiritualiteit*, 215-300.

⁶⁰ Als initiator van de bevrijdingstheologie geldt de Peruaanse Dominicaan Gustavo Gutiérrez. Veel indruk op religieuzen in Nederland maakten de getuigenissen van de Karmeliet Carlos Mesters over de arme bevolking in Brazilië, zie Mesters, ‘Gerechtigheid en vrede’, 35 (Pierre Mesters citeert zijn broer Carlos); Mesters, *Zes dagen in de kelders van de mensheid*.

⁶¹ Zie ook *KKC* 12 (1983) 289-298 (De armen evangeliseren de religieuzen).

Bezoek van paus Johannes Paulus II aan 's-Hertogenbosch, 11 mei 1985. Naast de paus zit Mgr. J. ter Schure. De pausmobiel volgde de route van de Maria-Omgang. Foto: Maarten Rovers. 's-Hertogenbosch, Stadsarchief, Beeldbank 0049226.

eerder toe- dan afnam, werd Zr. Vianney in 1983 als algemene overste opgevolgd door Zr. Cecilia van der Poel.⁶² De tijd dat in den lande nieuwe woongroepen werden geïnitieerd was nu wel voorbij voor de Congregatie. Sint-Jozefoord in Nuland daarentegen werd aanzienlijk uitgebreid, want inmiddels was twee derde van de zusters 65 plus. Grijs waren ze nu, maar hun inzet voor de kwetsbaren in de samenleving was er niet minder om.⁶³

⁶² *KKC* 12 (1983) 133-135; *De Heeriaan* 35 (2006) 68-71. De andere zusters in het nieuwe bestuur waren Zr. Francesco van Pinxteren, Zr. Anke van Ewijk, Zr. Cunera Wessels en Zr. Gebbina Meijer.

⁶³ Begin 2016 ging het eigendom van Sint-Jozefoord over naar Stichting Sint Jozefoord. Buiten het Moederhuis bezat de Congregatie geen onroerend goed meer in Nederland, zie *De Heeriaan* 45 (2016) nr. 1, 23-24. Vergelijk *De Heeriaan* 49 (2020) nr. 1, 38-41.

Een domper voor de gelovigen in het Bossche diocees was in 1984 het aftreden om gezondheidsredenen van hun geliefde bisschop Johannes Bluysen.⁶⁴ Tot zijn opvolger benoemde de paus de behoudende Johannes ter Schure, wie een ijzige ontvangst van de eigen geestelijkheid te wachten stond. IJzig was tevens het onthaal door de Bossche gelovigen van paus Johannes Paulus II bij diens bezoek aan de stad op 11 mei 1985.⁶⁵ Twee jaar later zou Ter Schure een nieuw bisschoppelijk seminarie oprichten, het Sint-Janscentrum. Dit werd gehuisvest in het voormalig klooster van de Fraters van Tilburg aan de Papenhulst, pal tegenover het complex van de Zusters van de Choorstraat.⁶⁶

Terug naar die zusters zelf. Als blijk van maatschappelijke waardering voor de hele zustergemeenschap gold in december 1986 de uitreiking van de Harriët Freezerring door het feministische tijdschrift *Opzij* aan

⁶⁴ Na zijn emeritaat ging Mgr. Bluysen in de Mariënborg wonen, het Bossche Moederhuis van de Zusters JMJ. Op deze locatie kwam ook de zogenoemde Mariënborgvereniging, bestaande uit kritische katholieken, bijeen.

⁶⁵ Op 8 mei 1985, dus enkele dagen voor het pausbezoek, was in Den Haag een grote bijeenkomst van kritische gelovigen. Hieruit kwam de Acht Mei Beweging voort die tot eind 2003 zou blijven bestaan, zie Pijfers & Roes, *Memoriale*, 346. Een van de bewonderaars van de paus bij zijn bezoek aan Nederland was Gerard Reve, zie Reve, *Roomse Heisa*, 40-52. Zie ook par. 4.2.2, over de doop van Reve. Het pausbezoek gold als het dieptepunt van de verdeeldheid binnen de Nederlandse Kerk; sindsdien zouden de verhoudingen weer verbeteren.

⁶⁶ Over de problematiek van de priesteropleiding in de jaren tachtig, zie Leesen, *Tussen hamer en aambeeld*, 173-230.

⁵⁸ *KKC* 9 (1980) 33-36.

Zr. Francesco van Pinxteren toont trots de Harriët Freezerring die zij zojuist heeft gekregen, 12 december 1986. *Archief DMJ*.

Zr. Francesco, die op dat moment voorzitter was van de afdeling Vrouw in Kerk en Samenleving van de Raad van Kerken in Nederland. Deze gebeurtenis trok veel aandacht van de media die tot dan toe weinig oog hadden gehad voor de positie van vrouwelijke religieuzen – Zr. Francesco gebruikte liever de term ‘religieuze vrouwen’ – binnen de

brede stroom van de vrouwenbeweging.⁶⁷ De Choorstraat was maar wát trots, en de eerste aflevering van *KKC* uit 1987 was geheel aan feminisme en religieus leven gewijd. Men kon toen niet vermoeden dat de laureate een jaar later al zou overlijden.⁶⁸

6.5 Verdieping

Precies op 7 juli, het stichtingsfeest, 1989 keurde de Romeinse Congregatie voor de Religieuzen de nieuwe constituties van de Dochters van Maria en Joseph goed. Met de hulp van de kerkjurist pater Marinus Verbaarschot waren Zr. Lambertine, Zr. Cecilia en Zr. Beatrijs er, aanvankelijk met hangen en wurgen, maar uiteindelijk met vlag en wimpel, in geslaagd om hun tekst goedgekeurd te krijgen. Hun formuleringen werden voldoende in overeenstemming bevonden met zowel de eisen van de moderne tijd, het Evangelie en het eigen charisma van de Congregatie, als de

bepalingen van het *Wetboek van Canoniek Recht* (1983). De mooi uitgegeven ‘constituties’ zijn qua stijl en inhoud een grote vooruitgang vergeleken met vroegere versies. In een van de eerste constituties wordt het geestelijk testament van de stichter weergegeven:⁶⁹

‘Ik heb volgens de gratie, die mij van God gegeven is, als een bouwmeester het fundament gelegd en een ander bouwt er op voort, doch ieder zie toe, hoe hij er op bouwe, want niemand mag een ander fundament leggen dan hetgeen er gelegd is, hetwelk is Christus Jezus’ (1 Korintiërs 3,10-11).

Het volgende gedeelte is helemaal nieuw. Een van de meest opvallende karakteristieken is dat er zo weinig verplicht wordt gesteld, ‘moeten’ heeft plaatsgemaakt voor ‘willen’.⁷⁰

Op dezelfde zevende juli trad een nieuw bestuur aan. Zr. Giovanni van Lochem volgde Zr. Cecilia van der Poel op als algemene overste.⁷¹ Als hun belangrijke taak beschouwde

het nieuwe bestuur de zorg voor de oudere zusters. In *KKC* brengt Zr. Lambertine, op dat moment al acht jaar woonachtig in Sint-Jozefoord, enkele zaken helder naar voren. Wat zij, wellicht enigszins tot haar teleurstelling, heeft moeten constateren toen zij in Nuland kwam wonen, was de grote verscheidenheid aldaar in mentaliteit en opvattingen over religieus leven.⁷²

‘Meerdereren zitten vast aan wat hun in vroegere jaren is bijgebracht en opgelegd. Dit geldt zowel het gebedsleven als gemeenschapsleven. Zij voelen zich het veiligst bij wat van ouds is geweest en durven of kunnen daar niet van afwijken. In de laatste jaren heb ik geleerd hen in hun wezen te laten, zij worden onrustig en voelen zich onvrij bij de verschillende aanpassingen. Ik ben ervan overtuigd dat zij zich op die manier – die hun eigen is – in eenvoud dicht bij God voelen. Maar in het dagelijks leven vind ik dat moeilijk’.

Na enkele aspecten van het ouder worden genoemd te hebben, spreekt Zr. Lambertine een bijzonder woord van waardering uit.⁷³

⁶⁷ Harriët Freezer, pseudoniem voor Wilhelmina (Miep) Eybergen, was een schrijfster en journaliste die veel heeft bijgedragen aan de vrouwenemancipatie in Nederland. Na haar dood in 1977 stelde *Opzij* de jaarlijkse uitreiking van de ring in aan iemand die zich verdienstelijk heeft gemaakt voor de emancipatie. De uitreiking in 1986 geschiedde door Cisca Dresselhuys.

⁶⁸ Op 25 mei 1988 kwam Zr. Francesco onverwacht te overlijden, zie *KKC* 17 (1988) 86-92. In 1990 gaf de Raad van Kerken in Nederland een boek uit met teksten van en over Zr. Francesco, *Al gaande zal je kracht vermeerderen*. Hierin zijn ook enkele van haar teksten opgenomen die eerder in *KKC* waren verschenen. Zie ook *KKC* 19 (1990) 59-63; José Eijt, ‘Pinxteren, Antoinette Johanna van’, in: Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland, <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Pinxteren>.

⁶⁹ *Constituties van de Congregatie “Dochters van Maria en Joseph”*, nr. 6. Deze tekst stond op het gedachtenisprentje van Heeren. Zie ook Caspers & Waaijman, *De wortels, de twijgen en de vruchten van de boom*, 96-97.

⁷⁰ Bijvoorbeeld constitutie 39: ‘De oversten zullen zorgen, dat de zusters de gelegenheid krijgen om te biechten zo vaak zij willen’; constitutie 42: ‘Rust en stilte zijn onmisbaar voor een gebedsfeer. Wij willen die voor elkaar bevorderen en eerbiedigen’. Zie *Constituties van de Congregatie*, 20.

⁷¹ *KKC* 18 (1989) 131-137. De andere leden van het nieuwe bestuur waren Zr. Cunera Wessels, Zr. Gebbina Meijer, Zr. Tine Vink en Zr. Toos Haans.

⁷² *KKC* 18 (1989) 61-62.

⁷³ *KKC* 18 (1989) 63.

‘De groep die mij het meest aanspreekt en waar ik het meest van leer, is die van de zusters op de ziekenafdelingen. Het is een groot voorrecht in onze gemeenschap dat wij hen in ons midden mogen hebben. Bij hen ervaar ik de betrekkelijkheid van ons bestaan en word ik getroost en gesterkt door hun manier van leven, bidden en lijden. Hoewel sommigen van hen daar geen weet van hebben – zo denken wij tenminste – vormen zij het lijdend mystiek lichaam van de Heer en als zodanig het hart van de Congregatie’.

Zr. Lambertine ervoer in Nuland onder haar medezusters zowel een zekere distantie als een grote nabijheid. Dat de diversiteit binnen de Congregatie groot was, is eigenlijk vanzelfsprekend; iedere zuster was immers een persoonlijkheid en had haar eigen route gevolgd. Maar ook de gemeenschappelijkheid tussen ‘hen die zich in eenvoud dicht bij God voelen’ en hen die het ‘lijdend mystiek lichaam van de Heer vormen’ was groot, al is die moeilijk onder woorden te brengen. Hieronder komen wij daar nog op terug, eerst gaat onze aandacht nog naar de beginfase van het nieuwe bestuur.

Iets wat al enige tijd gaande was mag hier niet onvermeld blijven, namelijk een steeds hartelijkere relatie met en waardering voor het lekenpersoneel. Meer en meer moesten de zusters niet alleen hun taken, maar ook zich-

zelf overgeven aan de handen van niet-religieuzen, en dat bleek in de praktijk best mee te vallen. Zo verschenen in *KKC* uitgebreide interviews met personeelsleden, die daardoor voor alle leden van de Congregatie meer een eigen gezicht kregen.⁷⁴

Daarnaast dient de als ‘historische dag’ gekwalificeerde 20ste januari 1990 vermelding. Op die dag sloot Marie-Louise van Daele zich bij de Congregatie aan als geassocieerd lid. Afgaande op het verslag van Zr. Irene Dankers was dit voor de talrijke in de kapel van het Moederhuis aanwezige zusters een bijzonder emotioneel gebeuren. Vooral toen Marie-Louise na het credo in de eucharistieviering haar gelofte uitsprak, waren velen aangedaan.⁷⁵ Het was al jaren geleden dat er in Nederland een zuster was ingetreden, en nu was er iets nieuws begonnen. De zusters hoopten dat dankzij het geassocieerd lidmaatschap de Congregatie zou blijven voortbestaan, niet meer als een groot instituut zoals voorheen, maar als een kleine vitale kern. Na Marie-Louise van Daele zijn er echter geen geassocieerd leden meer bijgekomen.⁷⁶

⁷⁴ Zie bijvoorbeeld de interviews met Betsie Langens, coördinatrice in Nuland, in: *KKC* 18 (1989) 188-194, en met Willie van den Wildenberg en Claude Grand, klusjesmannen in het Moederhuis, in: *KKC* 19 (1990) 34-38.

⁷⁵ Voorganger in de viering was de pater Karmeliet Falco Thuis († 2020), de priesteradviseur van de Congregatie.

⁷⁶ *KKC* 19 (1990) 8-21. Zie ook *De Heeriaan* 44 (2015) nr.1, 32-37, en par. 5.4.3.

Vijf algemene oversten samen op de foto bij het 175 jarig bestaan van de Congregatie in 1995. Zittend van links naar rechts: Zr. Lambertine Eijgenraam, Zr. Elise van der Westen. Staand: Zr. Cecilia van der Poel, Zr. Giovanni van Lochem en Zr. Vianney de Lange. *Archief DMJ*.

Wat in de jaren negentig bijzonder heeft bijgedragen tot een beter zelf-verstaan en elkaar-verstaan van kloosterlingen was de vernieuwde theologie van het religieuze leven. Dé autoriteit bij uitstek op dat gebied was de Amerikaanse zuster en universiteitsprofessor Sandra Schneiders. Haar grote verdienste is dat zij de lezers helpt om basisteksten uit de traditie te begrijpen en deze vervolgens in verband te brengen met de actualiteit. Voor de Zusters van de Choorstraat, van wie velen het helemaal gehad hadden met het ascetische taalgebruik waarmee zij tijdens hun noviciaat waren gedruild, was het werk van Schneiders een openbaring.

Dankzij de door Zr. Til Lagerberg vervaardigde vertaling van een boek van Schneiders,

New Wineskins, Re-imagining Religious Life Today, waren de zusters in staat om zich alleen of in studiegroepjes te verdiepen in de materie.⁷⁷ Met regelmaat verschenen in *KKC* passages uit het boek van Schneiders, vaak gespiegeld aan enkele van de nieuwe constituties. Zo werd het mogelijk om met hernieuwde blik te kijken naar de eigen traditie. Mystiek en contemplatie waren geen dure woorden meer, en theologie was niet alleen voor wetenschappers.⁷⁸

⁷⁷ Schneiders, *Jonge wijn in nieuwe zakken*, met een nawoord van de schrijfster voor de Nederlandse uitgave. Zie ook *De Heeriaan* 35 (2006) 43-49 (interview met Sandra Schneiders); *De Heeriaan* 41 (2012) nr. 1, 39-42.

⁷⁸ *KKC* 23 (1994) 70 (uit Schneiders, *Jonge wijn in oude zakken*). Zie ook *KKC* 20 (1991) 66-67; *KKC* 21 (1992) 42-45; *KKC* 24 (1995) 15, 45; *De Heeriaan* 30 (2001) 64-67 (Zr. Til, nu over Sölle, *Mystiek en verzet*).

‘Theologie is een fundamenteel contemplatieve activiteit. Het onderwerp van onze theologische beschouwing is immers het mysterie van God en al die kleinere mysteries die Gods aanwezigheid en werkzaamheid in ons leven bewerkstelligen.

Het religieuze leven is een van die mysteries. Hierover met theologische nauwgezetheid nadenken geeft vreugde en kracht aan ieder die van dit leven houdt en ervoor gekozen heeft om het te beleven’.

Zo kon het gebeuren dat de geschriften van Jacobus Heeren, die Moeder Elise van der Westen in 1956-1958 in *De Heeriaan* had laten opnemen, bijna veertig jaar later weer verschenen in *KKC*.⁷⁹ De eerste keer was dat gebeurd om de oude kloostergeest te behouden, de tweede keer gebeurde dat om die geest te begrijpen. Ongetwijfeld heeft dit ertoe bijgedragen dat zusters ook elkaar beter begrepen zonder dat alles expliciet hoefde te worden uitgelegd.⁸⁰

⁷⁹ De geschriften verschenen onder de verzamelnaam *Uit de schatten van de Congregatie*. De publicatie werd verzorgd door Zr. Lambertine. Na haar overlijden in 2004 zijn de vervolgafdelingen van de *Schatten* gebundeld door Zr. Veronie Franken.

⁸⁰ Vergelijk bijvoorbeeld het indrukwekkende getuigenis van Zr. Cornelina van der Meijden in: *De Heeriaan* 35 (2006) 77-78. Zo lang zij lid was van de Congregatie heeft deze zuster nooit het werk mogen doen dat ze graag had willen doen. Dat vervulde haar echter niet met wrok maar juist met dankbaarheid. Voor buitenstaanders kan het overkomen alsof Zr. Cornelina zich niet teweer heeft durven stellen aan de hardvochtige kloostertucht. Beschouwd vanuit de traditie getuigt zij juist van een rotsvast Godsvertrouwen, vergelijk Schneiders, *Jonge wijn in nieuwe zakken*, 160-161. Over Zr. Cornelina, zie ook *De Heeriaan* 39 (2010) nr. 3, 52-53.

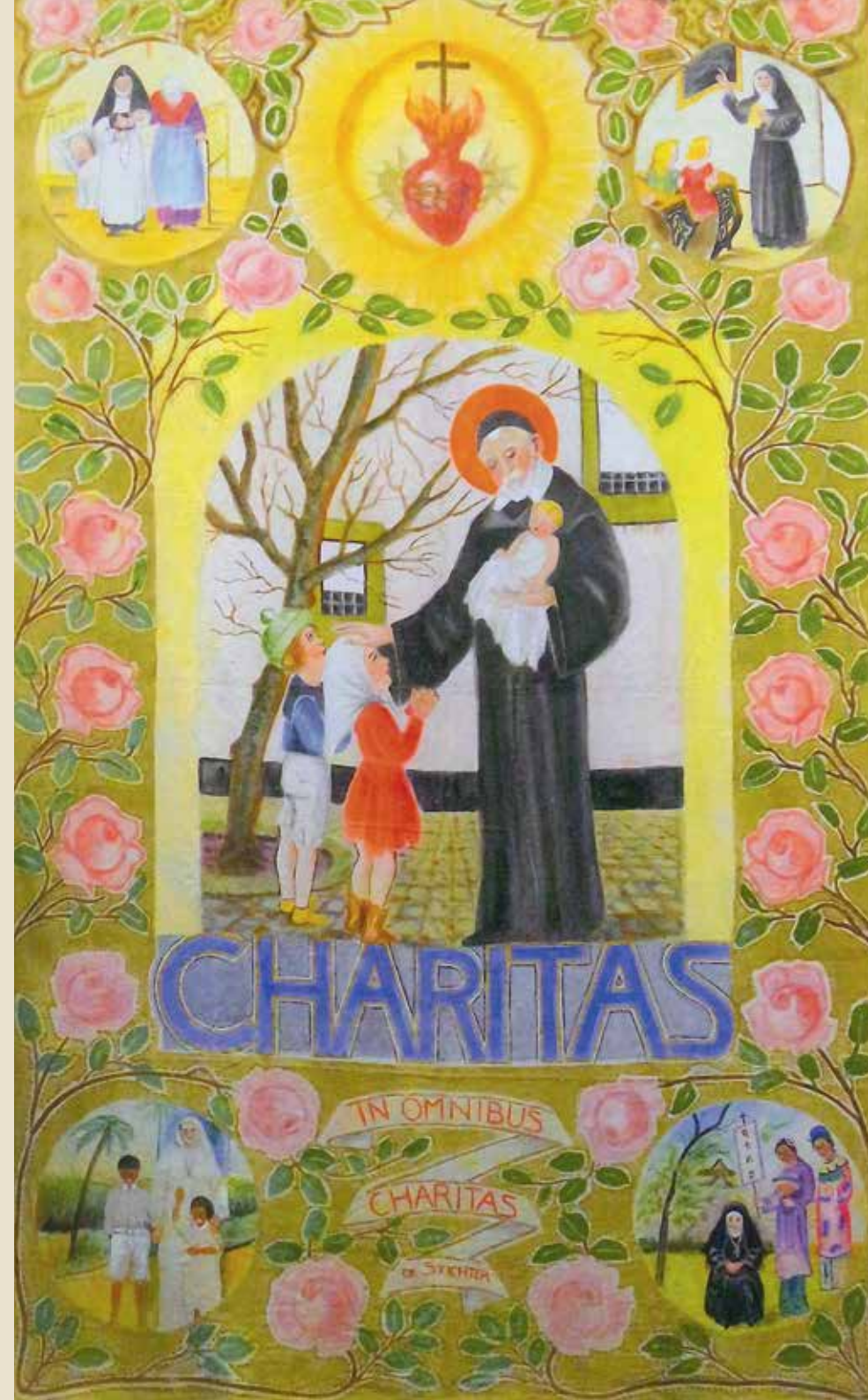
De hernieuwde aandacht voor de eigen traditie wordt treffend geïllustreerd door zowel de voorstelling als de lotgevallen van dit wandkleed (plakkaatverf op canvas, 200 x 120 cm) uit 1946 van Zr. Louisa van Rooijen.

Het doek verbeeldt hoofdmomenten uit de geschiedenis van de Congregatie. Bovenaan het Heilig Hart waaraan ook de kapel is gewijd. Daaronder Vincentius, die zich ontfermt over enkele verlaten kinderen. Onder Vincentius met grote letters ‘Charitas’, verwijzend naar de goddelijke deugd van de Liefde, en het devies van de Congregatie, ‘In omnibus Charitas’ (‘In alles de Liefde’). De liefdewerken zijn verbeeld in de vier hoeken: bovenaan de zorg voor ouden van dagen en het onderwijs aan kinderen; onderaan de missie in Indonesië (met de witte zuster) en in China (met de zwarte zuster).

In de loop van de tijd raakte het doek ergens op zolder in de vergetelheid. Dankzij de zorgzaamheid van Mw. H. Luers, die het in 1988 mee naar huis nam, is het van de ondergang gered. Sinds 2014 prijkt het weer in het atrium van de kapel van het Moederhuis, naast drie andere wandkleden van Zr. Louisa: Obedientia (Gehoorzaamheid), Paupertas (Armoede) en Castitas (Zuiverheid). Zie de artikelenreeks hierover van Ton Vogel, in *De Heeriaan* 47 (2018).

Als een soort synthese of verzoening tussen verleden en heden kan de naamsverandering met ingang van 1998 van het contactblad van de Congregatie beschouwd worden. *KKC* werd opnieuw *De Heeriaan*. De motivatie van de redactie luidde als volgt:⁸¹

⁸¹ *De Heeriaan* 27 (1998) 2-3. Eigen aan *De Heeriaan* nieuwe stijl was dat er meer bijdragen in verschenen over de musische dimensie van spiritualiteit, onder meer van Zr. Lisette Swanenberg (poëzie), Zr. Leonie Rabou (iconen), Zr. Paula Pijnaker (cartoons).

De laatste winter, december 2020. Het Moederhuis in de Papenhulst, vroeg in de morgen. Bij de receptie, rechts, brandt al licht. De boom, links, staat tussen het Moederhuis en de Casinotuin of Tuin van vrede en vrijheid. Foto: Charles Caspers.

‘Niet uit nostalgische overwegingen, maar omdat deze naam geldig is voor alle zusters van vroeger, geldig is voor alle leeftijds-groepen van nu, en tevens geldig is voor onze Indonesische zusters, die zich graag en fier Heerianen noemen. Hun gemeenschap heeft toekomst’.

Op dat moment vormden de Indonesische zusters een eigen provincie van de Congregatie. Zij aarzelden nog over de koers: aansluiten bij een andere congregatie in hun land, of verder gaan als zelfstandige congregatie. Het zou geen van beide worden; de Nederlandse en de Indonesische zusters zijn samengebleven.⁸²

⁸² Bij het kapittel van 1995 werd besloten om de regio Indonesia te verheffen tot Provincie, op weg naar zelfstandigheid (besluit 45).

6.6 Verbondenheid

Met het Heilig Jaar 2000 werd niet alleen een eeuw maar een heel millennium feestelijk afgesloten. Vele miljoenen pelgrims togen naar Rome. Onder hen waren ook gelovigen uit Nederland om samen met hun bisschoppen op 1 oktober aanwezig te zijn bij de heiligverklaring van Marie Adolphine van Ossendrecht door paus Johannes Paulus II.⁸³ De Wereldkerk was nog groot en volop in beweging, maar in Nederland was de Kerk in een bescheidener modus terechtgekomen; in de voorgaande decennia was ze gekrompen tot een instituut dat vooral moest zien te overleven.⁸⁴ Dat

⁸³ Caspers, ‘Het voortleven van Marie-Adolphine van Ossendrecht’. Zie ook Deel Missie par. 3.02 en par. 3.32.

⁸⁴ Pijfers & Roes, *Memoriale*, 306.

Het Moederhuis in de Papenhulst, gezien in de andere richting. In het hoekgebouw, links, was in 1941-1943 het Joodsch Lyceum ondergebracht; de zwarte gevelsteen herinnert daar aan. Het witte gebouw op de hoek van de Clarastraat, rechts, is het oude Vondelingenhuis van 's-Hertogenbosch. Foto: Charles Caspers.

laatste was al niet meer van toepassing op de meeste religieuze congregaties waarvan vaststond dat zij op termijn zouden ophouden te bestaan. Telde ons land in 1985 nog 17.786 actieve vrouwelijke religieuzen, in 2000 waren dat er nog 9414 en de trend zette zich versneld voort.⁸⁵

De Congregatie van de Dochters van Maria en Joseph zag echter nog perspectieven, al waren er bij het ingaan van het nieuwe millennium nog maar een twintigtal (Nederlandse) zusters jonger dan 65 jaar. In 2003 trad er weer een nieuw bestuur aan, met Zr. Rosa de Lima

⁸⁵ Per begin 2010 waren er 4623 actieve religieuzen in Nederland, per begin 2020 nog 1987.

Wigink als algemene overste.⁸⁶ Inmiddels was er in ruimtelijk en architectonisch opzicht heel wat veranderd. Het kloostercomplex in de Choorstraat en het aangrenzende gedeelte in de Papenhulst waren – met behoud van de monumentale voorgevel – verbouwd tot luxe appartementen voor particuliere bewoners. Het Moederhuis was toen al gehuisvest aan het zuidelijke gedeelte van de Papenhulst, met een mooie binnentuin en verbonden aan de kapel.⁸⁷

Nog steeds hadden de zusters de priesterstudenten van het Sint-Janscentrum als overbuurmensen, maar bisschop Johannes Ter

⁸⁶ Zr. Rosa bleef overste tot aan het kapittel van 2013. Haar mede bestuursleden waren Zr. Antonie Ardatin, Zr. Tine Vink, Zr. Anna van Nistelrooij en Zr. Paula Pijnaker.

⁸⁷ *De Heeriaan* 31 (2002) 28-31. Eind 1999 was de hoofdingang van het Moederhuis al verplaatst naar Papenhulst 5.

De kapel van het Moederhuis anno 2020.
Foto: Ton Vogel.

Schure was sinds enkele jaren op emeritaat en opgevolgd door Mgr. Antonius Hurkmans. In 2005 overleed paus Johannes Paulus II. De kardinalen in Rome kozen de Duitse kardinaal Joseph Ratzinger tot nieuwe paus, Benedictus XVI. In hetzelfde jaar heetten de zusters voor het eerst een vrouwelijke pastor welkom, Mw. Cis Timmermans.⁸⁸ Binnen korte tijd waren er dus enkele nieuwkomers op belang-

⁸⁸ Zie *De Heeriaan* 34 (2005) 36-43. Over de voorkeur van zusters voor vrouwelijke pastores, zie Van Heijst, Derks & Monteiro, *Ex caritate*, 606. Thans (2020) is Theo Bos de pastor van het Moederhuis.

ucharistieviering in de kapel van het Moederhuis bij het 190-jarig bestaansfeest op 7 juli 2010. De zusters uit Indonesië, vooraan, zijn herkenbaar aan de witte sluier. *Archief DMJ*.

rijke posities: in de Wereldkerk, in het bisdom en in de Congregatie. En al waren alle zusters toen al AOW'ers, hun kerkelijke en maatschappelijke betrokkenheid taande niet.⁸⁹

In de jaren die volgden wilde de Congregatie zich blijven openstellen voor nieuwe roepin-

⁸⁹ Zie bijvoorbeeld de inzet van Zr. Paula voor woonwagenbewoners, in: *KKC* 25 (1996) 20-22, 121-123; *De Heeriaan* 29 (2000) 65-67; *De Heeriaan* 31 (2002) 42-46; *De Heeriaan* 44 (2015) nr. 2, 42-44. Een ander voorbeeld is het straatpastoraat van Zr. Rosa, zie *De Heeriaan* 44 (2015) nr. 3, 36-38; *De Heeriaan* 47 (2018) nr. 4, 28-30. Zr. Augusta de Groot was nog lang werkzaam in de parochie in Berkel-Enschot, zie *De Heeriaan* 31 (2002) 78; *De Heeriaan* 35 (2006) 60-62; *De Heeriaan* 42 (2013) nr. 3, 42-45.

gen, hield ze de deur open voor geassocieerd leden en begon ze met het zogenoemde Huis voor Spiritualiteit voor vrouwen die gemeenschapszin zoeken en zich aangesproken voelen door het geestelijk gedachtegoed van de zusters. Een heuse doorstart dus!⁹⁰ Uit realiteitszin besloot het bestuur om het tweede eeuwfeest van de Congregatie met tien jaar te vervroegen naar de zomer van 2010. Dat verliep voortreffelijk, de zusters in Den Bosch en die in Nuland genoten van de liturgie en van het spel dat Adri Bosch en Thérèse Heijne in de kapel opvoerden over de geschiedenis van de Congregatie. Net als negentig jaar eerder kreeg ieder twee jubileumboeken.⁹¹

In februari 2013 trad paus Benedictus XVI af en spoedig daarna kozen de kardinalen in Rome de Argentijnse Jezuiet Jorge Mario Bergoglio tot nieuwe paus, Franciscus. Door religieuzen werd het nieuws van deze keuze met enthousiasme ontvangen, te meer omdat Bergoglio in het verleden had betoond niet wars te zijn van de bevrijdingstheologie. Eveneens met vreugde ontvingen zij korte tijd later van de nieuwe paus de brief *Gaudeamus* met daarin de aankondiging van het Jaar van het Godgewijde Leven, 2015. Op die wijze wilde Franciscus,

⁹⁰ Molengraaf, *Geroepen en toegewijd*, 160.

⁹¹ Molengraaf, *Geroepen en toegewijd*; Bosch & Heijne, *Hoe goed is het als alle zusters eendrachtig tezamen zijn*. Op 3 augustus 2010, slechts enkele weken na het eeuwfeest, zou Thérèse Heijne bij een ongeluk in Mbala, Zambia, om het leven komen.

Samen met zijn gasten geniet paus Franciscus van de lunch op Werelddag van de Armen, Vaticaanstad, 19 november 2017.

vijftig jaar na de uitvaardiging van *Perfectae caritatis*, religieuzen bemoedigen om door te gaan op het pad van de vernieuwing.⁹² In dat gouden jaar vierden de Zusters van de Choorstraat alweer het 39ste lustrum van de Congregatie. Bij die gelegenheid ontvingen zij ieder een boek met de geestelijke biografie van Anna Catharina van Hees. Eigenlijk vierden zij toen al hun tweede eeuwfeest, want volgens Jacobus Heeren waren de Zusters van Liefde in 1815 in de stad 's-Hertogenbosch begonnen.⁹³

⁹² Jaar van het Godgewijde Leven, zie <https://www.rkddocumenten.nl/rkdocs/>. Zie ook Leys, Caspers & Castillo Guerra (red.), *Voortbouwen op het fundament*. Zie ook de beschouwingen van Theo Bos, de pastor van de Congregatie, in: *De Heeriaan* 44 (2015) nr. 1, 29-31; *De Heeriaan* 44 (2015) nr. 4, 23-25.

⁹³ Caspers, *Zacht doch krachtadig*, 7 en 175.

Begin 2014 werd het eerste Regiobestuur Nederland ingesteld, bestaande uit Zr. Augusta de Groot (overste, midden), Zr. Rosa de Lima Wigink (links) en Zr. Paula Pijnaker (rechts).

Tot de verhoopde doorstart van de Congregatie is het niet gekomen. Wel bleef en blijft ze openstaan voor vrouwen die zich aangetrokken voelen door de Vincentiaanse spiritualiteit, waarvan het in 2016 begonnen project Vrouwen DMJ getuigt.⁹⁴ Maar dat ze in Nederland zal verdwijnen is wel zeker. Wat de klassieke

liefdewerken in zorg en onderwijs betreft, is er geen reden om te treuren. Ooit waren deze werken bittere noodzaak, maar in de huidige samenleving worden ze op evenwaardige wijze verricht door leken.⁹⁵ Anders is het gesteld met het religieuze leven zelf. Niet alleen louter dienstbaarheid aan mensen, maar ook dienstbaarheid aan mensen als onderdeel van de Blijde Boodschap is belangrijk in deze wereld, vandaag de dag niet minder dan vroeger. Die

⁹⁴ ‘Doel van dit project is om geïnteresseerde vrouwen met een zekere regelmaat naar het klooster te laten komen om met de zusters te delen in spiritualiteit, kennis, gebed en dagelijks leven. Gevoed hierdoor zijn de vrouwen in staat om die spiritualiteit uit te dragen in hun werk en in hun sociale omgeving’. Zie <https://www.congregatiedmj.nl/projecten/> (2020). In 2020 waren er drie Vrouwen DMJ, onder hen Ingeborg van den Hoven-Vogelpoel, zie *De Heeriaan* 46 (2017) nr. 1, 26-29; *De Heeriaan* 49 (2020) nr. 1, 42-43.

⁹⁵ Zo gebruikt Zr. Augusta de Groot (in een interview op 3 augustus 2018) met betrekking tot het religieuze leven in Nederland de term ‘voltooing’. De term ‘afbouw’ die ook wordt gebruikt, vindt zij niet van toepassing.

Vanaf 2018 bestaat het Regiobestuur uit Zr. Augusta de Groot en Zr. Theresianne Trisnawati.

taak kan niet door anderen worden overgenomen. En juist deze taak wordt door Dochters van Maria en Joseph voortgezet, zij het niet in ons land.

Tot begin 21ste eeuw ging men ervan uit

dat het zou komen tot een afscheid van de Indonesische zusters, die dan zouden opgaan in een andere congregatie of verdergaan als zelfstandige congregatie. Maar de Indonesische en de Nederlandse zusters groeiden juist weer naar elkaar toe.⁹⁶ In 2003 kwam de eerste Indonesische zuster in het algemeen bestuur, Zr. Antonie Ardatin. Bij het kapittel van 2013 werd zij tot algemene overste gekozen en kwam er een tweede Indonesische zuster in het bestuur, Zr. Wahyu Triningsih. In hetzelfde jaar werd de Congregatie verdeeld in de Regio Nederland en de Regio Indonesië, met respectievelijk Zr. Augusta de Groot en Zr. Patricia Lestari als overste. Bij het kapittel van 2017 werd het bestuur versterkt met een derde Indonesische zuster, Zr. Ester Tri Winarni.⁹⁷ Tussentijds, vanaf 2010, was ook Zr. Theresianne Trisnawati in het Bossche Moederhuis komen werken als de econoom van de Congregatie.⁹⁸ Zuster Emilia Widhowati verbleef van 2014 tot 2019 in Nederland voor wetenschappelijk onderzoek naar de spirituali-

⁹⁶ Zie ook Deel Missie par. 4.27, 4.28 en 4.29.

⁹⁷ Het kapittel dat in mei 2013 onder begeleiding van frater Harrie van Geene en Mw. Plony van Beek in Vught werd gehouden had als thema ‘Samen het vuur brandend houden’. Naast Zr. Antonie en Zr. Wahyu werden Zr. Tine Vink en Zr. Annecathrine van Heren als bestuursleden gekozen. Het kapittel dat in mei 2017, eveneens in Vught, werd gehouden onder begeleiding van pater Peter Westerman, had als thema ‘Zacht en krachtadig’. Het nieuwe bestuur had dezelfde samenstelling als het oude, maar nu dus versterkt met Zr. Ester. Zie *De Heeriaan* 42 (2013) nr. 1, 32-33; *De Heeriaan* 42 (2013) nr. 2, 27-29; *De Heeriaan* 46 (2017) nr. 1, 26-29.

⁹⁸ *De Heeriaan* 46 (2017) nr. 4, 8-11.

Met van links naar rechts Zr. Tine Vink, Zr. Wahyu Triningsih, Zr. Antonie Ardatin (algemene overste), Zr. Ester Tri Winarni en Zr. Annecathrine van Haren in het algemeen bestuur heeft de Congregatie haar tweede eeuw volgemaakt, en gaat de geschiedenis verder.

teit van de Congregatie. Volgens plan zouden er in 2020 nog één of meerdere zusters voor studie komen, maar dat is niet doorgegaan vanwege de pandemie.⁹⁹

Noodgedwongen moest ook het tweede eeuwfeest van de Congregatie – dat gelukkig in 2010 al groots gevierd was – sober gehouden worden. Maar dan wel met een ‘hemelse uitschieter’! Op maandagavond kwam kwam tot aangename verrassing van de zusters het beeld van de Zoete Lieve Vrouw, gedragen door de leden van de Mariabroederschap, op bezoek in de kapel van het Moederhuis.

⁹⁹ In Indonesië is de Congregatie vitaal maar klein in ledental. Van groot belang is dat iedere zuster goed geëquipeerd is om de uitdagingen van de nieuwe tijd aan te gaan en dat de Congregatie haar weg weet binnen de ‘Vincentiaanse familie’ en andere netwerken, zie Deel Missie, par. 4.43.

’s Anderendaags was er een Eucharistieviering in de kapel met bisschop Gerardus de Korte als celebrant. Aan het slot van de viering overhandigde plebaan Vincent Blom de erepenning van Sint Jan aan Zr. Antonie.¹⁰⁰

Een Zuster van de Choorstraat schreef eens: ‘Dichter bij de dood betekent ook dichter bij God, die in de Apocalyps van het Nieuwe Testament, de Openbaring van Johannes, de Oude van Dagen genoemd wordt’.¹⁰¹

Haar woorden roepen tevens in gedachten alle zusters die al bij God zijn, en met wie hun medezusters in Nederland, Indonesië en Timor Leste zich blijvend verbonden weten.¹⁰²

Na tweehonderd jaar is de verhuizing van het Moederhuis naar Indonesië in zicht. Daar en in Timor Leste bouwen de Dochters van Maria en Joseph voort op het fundament dat door hun stichter is gelegd.¹⁰³

¹⁰⁰ *De Heeriaan* 49 (2020) nr. 2, 13-20. Zie ook par. 3.4. In 2016 ging Mgr. Antonius Hurkmans op emeritaat als bisschop van ’s-Hertogenbosch. Tot diens opvolger benoemde paus Franciscus Mgr. Gerardus de Korte.

¹⁰¹ *De Heeriaan* 42 (2013) nr. 3, 41.

¹⁰² Zie par. 3.1.2.

¹⁰³ Vergelijk *Constitutieën van de Congregatie “Dochters van Maria en Joseph”*, nrs. 6 en 7.

Deze fontein, ontworpen door Jeannette Claessen en Carla van Olst, werd op 19 maart 2019 officieel door de Congregatie aan Stichting Sint-Jozefoord geschonken. Het tintelend water houdt de herinnering levend aan de liefdewerken van de zusters in Nederland, Brazilië, China, Indonesië, Congo en Timor Leste. Op de rand van het bassin is driemaal vers 3 van Psalm 1 aangebracht: ‘De mens als een boom, geplant aan levend water. De boom die vrucht draagt’. Foto Charles Caspers.

De zusters van Sint-Jozefoord in Nuland bij het tweede eeuwfeest, 7 juli 2020.

Zittend van links naar rechts: Zr. Toos Haans, Zr. Anna van Nistelrooij, Zr. Switberta Beerendonk, Zr. Edmunda de Boer, Zr. Leonarda van Lochem, Zr. Joantini Kolfshoten, Zr. Hilde Wagenmans.

Staan van links naar rechts: Zr. Longina Verboort, Zr. Michelle van Beers, Zr. Magdalenie van Dijk, Zr. Giovanni van Lochem, Zr. Joantine van Lochem.

De zusters van het Moederhuis bij het tweede eeuwfeest, 7 juli 2020, in hun zonovergoten tuin.

Zittend van links naar rechts: Zr. Cunera Wessels, Zr. Laetantia van Kessel, Zr. Denise van Asseldonk, Zr. Gabriël van Loon, Zr. Raphaël Pirovano, Zr. Anke van Ewijk, Zr. Valentina Spitteler, Zr. Wenceslaus van der Zanden.

Staan van links naar rechts: Zr. Theresianne Trisnawati, Zr. Annecathrine van Haren, Zr. Ancilla Willemsen, Zr. Veronie Franken, Zr. Caroline Staassen, Zr. Rosa de Lima Wigink, Zr. Felicitas Wijnen, Zr. Alexia Beekman, Zr. Mariëtta Stapels, Zr. Monique Cillessen, Zr. Lidwina Verbij, Zr. Irma van der Steen, Zr. Paula Pijnaker, Zr. Lisette Swanenberg, Zr. Richarda Timmer, Zr. Augusta de Groot, Zr. Vera Lubbers, Zr. Reinilda Kriens, Zr. Tine Vink, Zr. Antonie Ardatin. *Foto: Lotte Ijpelaar.*

Dankwoord

Toen het bestuur van de Dochters van Maria en Joseph mij voorstelde om de geschiedenis van de Congregatie te schrijven was dat even schrikken. In twee eeuwen tijd hebben in Nederland en Indonesië tezamen ruim 1250 zusters hun eeuwige professie gedaan, en zij hebben bepaald niet stil gezeten. Hoe past zo'n rijke geschiedenis in één of in een paar boeken? Het onderwerp sprak mij echter bijzonder aan, en ik heb het lees- en schrijfwerk graag op me genomen.

Bovendien hoefde ik niet bij nul te beginnen maar kon ik voortborduren op het werk van anderen, zoals het boek van Zr. Louisa van Rooijen, het academisch proefschrift van Mw. José van Eijt, het mooie jubileumboek van Dhr. Andries Molengraaf, en twee boeken die ik zelf (mede) heb geschreven, respectievelijk over de grondinspiratie van de stichter, Jacobus Antonius Heeren, en over het leven van Anna Catharina van Hees, de medestichter. Daarnaast zijn er in de 65 jaargangen van het eigen contactblad van de Congregatie veel goede historische studies verschenen, onder meer van Zr. Lambertine Eijgenraam, Zr. Cecilia van der Poel, Zr. Pia Maria van de Vall, Zr. Raphaël Pirovano, Zr. Veronie Franken en Dhr. Ton Vogel. Bijzonder waardevol waren de vele interviewverslagen van Mw. Brigitte Lutters in de laatste tien jaargangen van

De Heeriaan. Ook de arbeidsomstandigheden waren ideaal; het rijke Congregatiearchief in het Bossche Moederhuis stond altijd voor mij open, en van de Universiteitsbibliotheken van Nijmegen en Tilburg kon ik onbeperkt gebruik maken. Alleen in het coronajaar 2020 werkte ik als een monnik in zijn cel, gelukkig ruim voorzien van goede papieren.

In de afgelopen twintig jaar zijn er in Nederland veel orde- en congregatiegeschiedenissen vervaardigd en deze trend houdt aan. Dat is níet omdat kloostergeschiedenis een hot onderwerp is. Dat is wél omdat een aantal religieuze instituten zullen ophouden te bestaan, althans in Nederland. In een geschiedwerk wordt ten overstaan van toekomstige generaties verantwoording van het verleden afgelegd. Juist met betrekking tot het kloosterleven mag daarmee niet gedraald worden nu een goede kennisoverdracht nog mogelijk is, en nu geschiedschrijvers nog bekend zijn met religieus leven in relatie tot kerk en samenleving. Daarnaast heeft iedere historiograaf een eigen invalshoek en legt eigen accenten. De eigenheid van schrijver dezes heeft te maken met zijn route als theoloog-kerkhistoricus en met zijn verbondenheid aan het Titus Brandsma Instituut, dat zich bezighoudt met de studie van de christelijke spiritualiteit in heden en verleden. Vandaar dat in dit boek de aandacht niet alleen uitgaat naar wat de

Zusters van de Choorstraat gepresteerd hebben, maar ook naar hun geestelijk leven. Want religieuzen kunnen niet zonder gebed. Anders had de Congregatie het geen twee eeuwen volgehouden en zou ze ook in Indonesië niet meer present zijn. Want het verhaal gaat verder, de Dochters van Maria en Joseph of Putri Maria dan Yosef hebben niet alleen geschiedenis maar ook toekomst. Over de missie van de zusters in Brazilië, China, Indonesië en Congo gaat het Deel **Missie**, dat tegelijk met dit Deel **Nederland** verschijnt.

Dat *In alles de Liefde* na vijf jaar noeste arbeid tot stand is gekomen, is dankzij de hulp van velen. De zusters van het Congregatiebestuur wil ik danken voor het vertrouwen, de bemoeiding en de aangename contacten: Zr. Antonie Ardatin, Zr. Tine Vink, Zr. Wahyu Triningsih, Zr. Annecathrine van Haren en Zr. Ester Tri Winarni. De archivaris van de Congregatie, Mw. Anne-Marie Coopmans, dank ik voor haar deskundige hulp. Geen boek zonder archief! Alle andere zusters wil ik in één keer danken voor de vele keren dat zij mij welkom heetten en de keren dat ik hen mocht interviewen. Ook past een woord van dank aan de dames van de receptie en de andere personeelsleden van de Congregatie. Samen met de zusters zijn zij de dragers van de gastvrijheid die het Moederhuis uitstraalt.

Veel afbeeldingen in dit boek zijn afkomstig uit het eigen Congregatiearchief, maar lang

niet allemaal. Bij het vergaren en vervaardigen van treffende illustraties kon ik rekenen op de steun van Mw. Wendy Litjens (Titus Brandsma Instituut), Mw. Emy Thorissen en Dhr. Paul Slot in Tilburg (beiden Brabant-Collectie, Tilburg University), Mw. Nancy van den Eijnde (Erfgoed 's-Hertogenbosch), Mw. Patricia Quaghebeur (KADOC, Leuven), Dhr. Andreas Caspers (KDC, Nijmegen), Dhr. Hans van Reisen (Augustijns Instituut, Eindhoven), Dhr. Peter Jan Margry (KNAW, Amsterdam).

Het hele manuscript van dit boek is tot in de puntjes – en meer nog komma's! – gespeld door collega Rijcklof Hofman (Titus Brandsma Instituut), en het hoofdstuk 'Bidden' is minutieus gelezen door Zr. Mariëtta Stapels. Toen de kopij al bij de uitgever was en er soms alsnog een nieuwe illustratie was gewenst, kon ik stevast rekenen op Zr. Veronie Franken. Ook Mw. Lotte Ijpelaar en Dhr. Theo Bos waren hulpvaardig. Mw. Marjet de Jong (teksteditor namens Uitgeverij Adveniat) en Mw. Leonie Koppel (vormgever) hebben van de door mij aangeleverde materialen dit mooie boek gemaakt. Alle Zusters van de Choorstraat en alle bovengenoemden ben ik erkentelijk. Moge dit boek bij hen in de smaak vallen en vooral, moge Gods zegen nog lange tijd op de Congregatie rusten.

Charles Caspers

Bibliografie

Voor dit boek is uitvoerig gebruik gemaakt van het archief van de Congregatie Dochters van Maria en Joseph, in de voetnoten steeds vermeld als Archief DMJ. Verder is veelvuldig geput uit het mededelingenblad van de Dochters van Maria en Joseph *De Heeriaan* (1950-1966), *KKC* (= *Kontaktblad Kongregatie Choorstraat*, 1972-1997) en opnieuw *De Heeriaan* (vanaf 1998). De meeste artikelen uit deze bladen, waarnaar in de noten wordt verwezen, zijn gering van omvang en daarom niet afzonderlijk in onderstaande lijst opgenomen.

1820 - 7 juli - 1920. *Geschiedenis van de Congregatie der Zusters van Liefde “Dochters van Maria en Jozef” Choorstraat ’s-Hertogenbosch*, ’s-Hertogenbosch 1920.

1820 - 7 juli - 1920. *Honderdjarig bestaan van de Congregatie der “Dochters van Maria en Jozef”, Choorstraat ’s-Hertogenbosch. Cantates & Liedereren*, ’s-Hertogenbosch 1920.

Aalders, M.J., *De Hongaarse kindertreinen. Een levende brug tussen Hongarije, Nederland en België na de Eerste Wereldoorlog*, Hilversum 2020.

Aarnink, Laetitia, *Speelplaats van de dood*, Heeswijk 2007.

Acta et decreta synodi provincialis Utrajectensis (...) 1865, Sint-Michielsgestel, zonder jaar.

Alkemade, Allegonda Jacoba Maria, *Vrouwen XIX. Geschiedenis van negentien religieuze congregaties, 1800-1850*, ’s-Hertogenbosch 1966.

Baeten, Ton, ‘Religieus leven in de toekomst. Samenleven “in de Heer” ten bate van de medemens’, in: Maurice Ackermans & Theo Hoogbergen (red.), *Kloosters en religieus leven. Historie met toekomst*, ’s-Hertogenbosch 2002, 266-287,

Bak, C.G.M., *Dankbaarheid is het Geheugen des Harten. Zusters Franciscanessen van Veghel S.F.I.C. 1844-1994*, Veghel 1994.

Bak, Peter, *Een oord van bang wachten. Kamp Haaren 1941-1944*, Hilversum 2018.

Baldwin, Monica, *Ik sprong over de muur. Een terugkeer in de wereld na 28 jaar kloosterleven*, Bussum 1952 (oorspr. *I Leap over the Wall*, 1949).

Baltussen, Albert A.J., *Kroniek van de Familie Baltussen te Elst en Driel, 1673-1975*, Z. pl. 1975.

Balzofiore, Philipp, *Lebensgeschichte der ehrwürdigen Dienerin Gottes Anna Maria Taigi (1769-1837)*, Regensburg 1867.

Bank, Jan & Th. Potma, ‘De macht van de televisie. Bisschop Bekkers’ optreden in Brandpunt’, in: *Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum* 14 (1984) 55-87.

Bastiaans, Ant., *Parochie Heilig Hart van Jezus Oss. Jubileumuitgave bij gelegenheid van het 75-jarig bestaan*, Oss 1996.

Begheyn, Paul, ‘Broeder Albert Sloodmaekers SJ (1814-18750. Een vergeten architect’, in: Joep van Gennip, Vefie Poels & Marie-Antoinette Willemsen (red.), *Creatie en recreatie. Cultuur en ontspanning in het kloosterleven*, Hilversum 2014, 197-212.

Begheyn, Paul, *De Nederlandse Jezuïeten. Een geschiedenis in 50 voorwerpen*, Nijmegen 2019.

Bettelheim, Bruno, *The Empty Fortress. Infantile Autism and the Birth of the Self*, New York 1967.

Biemans, Jac., *August von Bonstetten. Een Zwitsers militair schetst ’s-Hertogenbosch, 1815-1824*, Nijmegen 2016.

Bijzondere gebeden ten gebruike van de Congregatie der Zusters van Liefde onder de benaming van Dochters van Maria en Jozef te ’s-Hertogenbosch, Sint-Michielsgestel 1924.

Bijzondere regelen der Zusters van Liefde, gevestigd te ’s-Hertogenbosch onder de benaming van Dochters van de H.H. Maria en Joseph, Sint-Michielsgestel 1852.

Bik, J.P., *Feest- en vierdagen in kerk- en volksgebruik*, deel 1, *Rond het hoogtij van Kerstmis*, Velsen 1956.

Bladel, Sander van, ‘Tilburgers in de Spaanse Burgeroorlog’, in: *In Brabant* 10 (2019) nr. 2, 58-65.

Bornewasser, J.A., *Vijftig jaar Katholieke Leergangen, 1912-1962*, Tilburg 1962.

Bos (red.), Anne-Marie, Titus Brandsma. *Spiritualiteit dichtbij in veertien teksten*, Baarn 2018.

Bosch, Adri & Thérèse Heijne, *Hoe goed is het als zusters eendrachtig tezamen zijn. Woorden, gebeden en verhalen gezegd en verbeeld door en voor de zusters van de Congregatie Dochters van Maria en Joseph*, ’s-Hertogenbosch 2010.

Boshart, M., *De witte dood. Een geschiedenis van de tuberculose*, Soesterberg 2017.

Bougie, J., *Kerk-zijn tussen afbraak en opbouw. Studienota en pastorale aanbevelingen ten dienste van de parochie H. Willibrordus buiten de Veste te Amsterdam*, Den Haag 1973.

Brauer, Jan, 'Grenskloosters en de naderende *Klostersturm*. Religieuzen en de eerste confrontaties met de nazistaat langs de Nederlandse grens tussen 1930 en 1940', in: Chris Dols, Joep van Gennip & Lennert Savenije (red.), *Dienstbaar onder vuur. Religieuzen en de Tweede Wereldoorlog*, Hilversum 2016, 49-76.

Brinkhoff, J. & C.H. Lambermond, *In dienst der waarheid. Levens der heiligen en zaligen uit de Orde der Predikbroeders volgens de nocturnen van het Dominicaansch brevier*, Maastricht 1946.

Broekhuizen, D.J., *Misdadig Rooms Nederland in woord en beeld en cijfer, of Na 25 jaar kinderwetgeving*, Den Haag [1931].

Buch (ed.), W.J.M., 'Het Dagboek van Antonius van Gils, van 1 December 1797 tot 17 Augustus 1801', in: *Bossche Bijdragen* 12 (1933-1934) 201-352.

Buelens, Geert, *De jaren zestig. Een cultuurgeschiedenis*, Amsterdam 2018.

Buys, Ans, 'Herinneringen aan Zuster Odilia', in: *De Heeriaan* 27 (1998) 94-101.

Callewier, Hendrik, 'De omgekeerde wereld van de Brugse ezelspaus. Een omstreden aspect van de laat-middeleeuwse kerkelijke feestcultuur', in: *Jaarboek middeleeuwse geschiedenis* 12 (2009) 175-195.

Caspers, Charles & Kees Waaijman, *De wortels, de twijgen en de vruchten van de boom. De Vincentiaanse liefde in de spiritualiteit van de Dochters van Maria en Joseph*, Baarn 2013.

Caspers, Charles & Peter Jan Margry, *Het Mirakel van Amsterdam. Biografie van een betwiste devotie*, Amsterdam 2017.

Caspers, Charles & Rijcklof Hofman, *Een bovenaardse vrouw. Zes eeuwen verering van Liduina van Schiedam*, Hilversum 2014.

Caspers, Charles, 'Bidden onderweg. Over pelgrimage en bedevaart', in: *Speling* 65/1 (2013) 53-59.

Caspers, Charles, 'Catechese over de mis van omstreeks 1860 tot omstreeks 1960', in: Gerard Lukken & Jeroen de Wit (red.), *Het kind in het midden. Liturgie vieren met kinderen*, Kampen 2000, 59-69.

Caspers, Charles, 'Een stroom van getuigen. Heiligenlevens en heiligenverering in katholiek Nederland circa 1500 - circa 2000', in: Anneke B. Mulder-Bakker & Marijke Carasso-Kok (red.), *Gouden legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*, Hilversum 1997, 165-179.

Caspers, Charles, 'Het voortleven van Marie-Adolphine van Ossendrecht (gest. 9 juli 1900), een van de 120 martelaren van China', in: *De Ghulden Roos* 64 (2004) 23-44.

Caspers, Charles, 'Een verre spiegel. Juliana van Cornillon en Zuster Rosa als strijdsters voor Eerherstel', in: Piet Al & Marc Schneiders (red.), *Een soort onschuldige hobby? Een eeuw liturgisch werk van de Norbertijnen in Nederland*, Heeswijk-Dinther 1992, 45-53.

Caspers, Charles, 'Eerherstel. De belediging van God en de ervaring van tegenslag bij rooms-katholieken, van de twaalfde tot in de twintigste eeuw', in: Marijke Gijswijt-Hofstra & Florike Egmond (red.), *Of bidden helpt! Tegenslag en cultuur in West-Europa, circa 1500-2000*, Amsterdam 1997) 99-117, 183-188.

Caspers, Charles, 'Martaal en theatraal. De missiearbeid van de jezuïeten in Ravenstein (1643-1772)', in: Tom Gribnau e.a., *Martaal en theatraal. De jezuïeten in Ravenstein (1643-1772)*, Nijmegen 2019, 9-48.

Caspers, Charles, 'Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart en het H. Hart van Jezus. Beknopte geschiedenis van verknoopte devoties', in: Charles Caspers, Wolfgang Cortjaens & Antoine Jacobs (red.), *De basiliek van Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart te Sittard, architectuur – devotie – iconografie*, Sittard 2010, 93-109.

Caspers, Charles, 'Thomas van Kempen en de communie. Een situering van het vierde (oorspronkelijk derde) boek van *De Imitatione Christi* in de geschiedenis van de vroomheid', in: *Ons Geestelijk Erf* 77 (2003) 93-124.

Caspers, Charles, 'Van "groot mirakel" tot "wonder van ontmoeting". Een bijdrage tot de geschiedenis van de mariale bedevaart, in het bijzonder die naar Lourdes', in: Charles Caspers & Paul Post (red.), *Wonderlijke ontmoetingen. Lourdes als moderne bedevaartplaats*, Heeswijk 2008, 53-84.

Caspers, Charles, *De eucharistische vroomheid en het feest van Sacramentsdag in de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen*, Leuven 1992.

Caspers, Charles, *Zacht doch krachtdadig. Anna Catharina van Hees en de oorsprong van de Congregatie Dochters van Maria en Joseph*, Baarn 2015.

Ceijssens, Lucianus, *Het onderwijs te Turnhout voor 1830*, Turnhout 1934.

Chappin, Marcel, 'Cardinal van Rossum and the International Eucharistic Congresses', in: *Trajecta* 19-20 (2010-2011) 97-107.

Clemens, Theo, *De godsdienstigheid in de Nederlanden in de spiegel van de katholieke kerkboeken, 1680-1840*, 2 delen, Tilburg 1988.

Cnockaert, Lucienne, *Pierre-Joseph Triest 1760-1836, le Vincent de Paul Belge*, Leuven 1974.

Codex iuris canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus, Rome 1918.

Collectio epistolarum pastoralium, decretorum aliorumque documentorum, deel I, quae publicata fuerunt ab Illmo et Revmo Domino Joanne Zwijsen, archiep. Episcopo dioec. Buscoducensis ab anno 1853-1877, Sint-Michielsgestel 1914.

Collectio epistolarum pastoralium, decretorum aliorumque documentorum, deel III, quae ab Illmo ac Revmo Dno Adriano Godschalk, episcopo Buscoducensi, publicata fuerunt annis 1888-1891, Sint-Michielsgestel 1918.

Collectio epistolarum pastoralium, decretum aliorumque documentorum, deel VI, quae ab Illmis ac Revmis Dnis Wilhelmo van de Ven et Arnoldo Francisco Diepen, episcopis Buscoducensibus, publicata fuerunt annis 1914-1928, Sint-Michielsgestel 1928.

Constitutiën en directorium der Zusters van Liefde onder de benaming van Dochters van Maria en Jozef, gevestigd te 's-Hertogenbosch, Sint-Michielsgestel 1913.

Constitutiën van de Congregatie "Dochters van Maria en Joseph", 's-Hertogenbosch 1989.

Coste, P., *Saint Vincent de Paul. Entretiens*, deel 10, Parijs 1923.

Crijnen, Ton, *Titus Brandsma. De man achter de mythe. De nieuwe biografie*, Nijmegen 2008.

De drie schoonste maanden voor religieuzen: bevattende de drie werkjes: Maand van den H. Jozef; Maria, leermeesteres in de liefde tot Jezus Christus; de Maand van het H. Hart van Jezus, 's-Hertogenbosch 1921.

De Heilige Benedictus en zijn orde. Door de Monniken der Sint Paulusabdij van Oosterhout, Roermond/Maaseik 1947.

Decreet over de aangepaste vernieuwing van het religieuze leven (= Perfectae caritatis; vertaald door Al. Van Rijen), Amersfoort 1966.

Dellepoort, J.J., *De priesterroepingen in Nederland. Proeve van een statistisch-sociografische analyse*, Den Haag 1955.

Derks, Marjet & Ron Wolf, *Wetenschap in dienstbaarheid. Ida B.M. Frye (1909), heilpedagoge*, Nijmegen 2000.

Derks, Marjet, *Heilig moeten. Radicaal-katholiek en retro-modern in de jaren twintig en dertig*, Hilversum 2007.

Derks, Sergio, *Doorbroken stilte. 175 jaar zorg en onderwijs voor mensen met beperkingen in horen, zien en communicatie*, Sint-Michielsgestel 2004.

Dijk, Rudolf van, 'Boxmeer. De Orde der Karmelieten', in: L.C.B.M. van Liebergen, 'Waer een paradies'. *Kloosterleven in Brabant na de Reformatie* (Uden 1987) 24-36.

Drenth, Annemieke van, 'Ida Frye, religieuze, orthopedagoge', in: Els Kloek (red), *1001 Vrouwen in de 20ste eeuw*, Nijmegen 2018, 860-861.

Driessen, A.M.A.J. & G.P. van de Ven, *Zusters van [MJ]. Geschiedenis van een congregatie 1822-1962*, Hilversum 2015.

Duijvendak, Maarten, *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant (circa 1810-1914)*, 's-Hertogenbosch 1990.

Een Zuster van Liefde, *Kanunnik Triest, stichter van de Congregatie der Zusters van Liefde van Jezus en Maria. Zijn leven, zijn geest, zijn werken*, Brussel 1926.

Eerenbeemt (red.), H.F.J.M. van den, *Geschiedenis van Noord-Brabant, deel 1, Traditie en modernisering 1796-1890*, Amsterdam/Meppel 1996.

Eerenbeemt, Andreas J.J.M. van den, *De missie-actie in Nederland (± 1600-1940)*, Nijmegen 1945.

Eerste catechismus voor het bisdom 's-Hertogenbosch, imprimatur Mgr. Mutsaerts, 1943.

Eijt, José, ‘Zorgende zusters en hulpeloze zielen. De opvang van verlaten kinderen in 's-Hertogenbosch 1813-1900’, in: Jan van Oudheusden e.a. (red.), *Ziel en zaligheid in Noord-Brabant*, Delft 1993, 332-344.

Eijnatten, Joris van & Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum 2005.

Eijt, José, *Religieuze vrouwen. Bruid, moeder, zuster. Geschiedenis van twee Nederlandse zustercongregaties, 1820-1940*, Hilversum 1995.

Evers, J.H.M. & P.G.J. Post, *Historisch repertorium met betrekking tot Wittem als Bedevaartsoord*, Heerlen 1986.

Fasseur, Cees, *Wilhelmina. De jonge koningin*, Meppel 1998.

Frye, Zr. Gaudia, *Het schoolkind. Over de psychologie van het kind vanaf het zesde jaar tot in de pubertijd*, Haarlem 1952.

Gedenkboek St. Maartenskliniek – Paedologisch Instituut St. Joseph 1936-1961, Nijmegen 1961.

Gedenkboekje ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van het Instituut ‘Sint Marie’1951-1961, Eindhoven 1961.

Geschiedenis van de Congregatie der Zusters van Liefde “Dochters van Maria en Jozef”, Choorstraat 's-Hertogenbosch. Uitgegeven bij het honderdjarig bestaan van de Congregatie, 's-Hertogenbosch 1920.

Gijn, Max van, *Zusters en leken op Vincentius. De geschiedenis van de scholen, Udenhout z.j.*

Goddijn, Walter, *Pastoraal concilie van de Nederlandse Kerkprovincie*, 7 delen, Amersfoort 1969-1970.

Godvruchtige leidsman, aanwyzende den weg ten Hemel, door oefeningen en gebeden en de kleine getyden van de Heilige Maagd Maria. Met veelvuldige godvruchtige gebeden en litanien, Turnhout ca. 1828.

Govers, Frans (red.), *Stemmen uit Dachau. Ter ere van de doden en ter waarschuwing voor de levenden*, Hapert 1990.

Grijzenhout, Frans, Niek van Sas & Wyger Velema (red.), *Het Bataafse experiment. Politiek en cultuur rond 1800*, Nijmegen 2013.

Gulick, Ludovicus van, *De liberale partij in Nederland. Haar wezen en beginselen, in haar strekking en doel, als antwoord op de vraag: mag een katholiek bij die partij zich aansluiten? Opgedragen aan den Katholieken Kring te 's Bosch*, 's-Hertogenbosch 1872.

Haagen, E.S. van der, *Levens der Heiligen, Kerkvaders en Martelaren van 1 januari tot 31 december*, 4 delen, 's-Hertogenbosch 1837-1845.

Hagen, Edwina, ‘Een meer of min doodlyken haat’. *Antipapisme en cultureel natiebeseef in Nederland rond 1800*, Nijmegen 2008.

‘Hard werken in grote bescheidenheid’, in: *75 jaar Sint Maartenskliniek. Over heden en verleden* (= special Maartensmagazine 2011) 8-10.

Hasler, August Bernhard, *Hoe de paus onfeilbaar werd. Macht en onmacht van een dogma*, Baarn 1980.

Heere, Annette, *Het verhaal van ‘de Nonnen van Vught’*, Vught 2017.

Heeren, J.A., *Heilige oefening van drie en dertig meditatieën over het leven van Onzen Heer Jesus Christus, ten dienste van de Congregatie der Dochters van Maria en Joseph te 's Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1859.

Heeren, J.A., *Zedelijke bemerkingen over verschillende feestdagen door het jaar ten dienste van de Congregatie der Dochters van Maria en Joseph*, 's-Hertogenbosch 1859.

Heijst, Annelies van, *Gedreven helpers. Een geschiedenis van Cordaids voorlopers. RK Huisvestingscomité, Mensen in Nood, Memisa, Medicus Mundi, Indische Missie Vereniging, Centraal Missie Commissariaat, Cebemo, Vastenactie, Bilance en Bond zonder naam*, Hilversum 2014.

Heijst, Annelies van, Marjet Derks & Marit Monteiro, *Ex caritate. Kloosterleven, apostolaat en nieuwe spirit van actieve vrouwelijke religieuzen in Nederland in de 19e en 20e eeuw*, Hilversum 2010.

Helsloot, John, ‘Sinterklaas, katholieken en de natie. De kade bij de Sint-Nicolaaskerk in Amsterdam’, in: Jan Jacobs, Lodewijk Winkeler & Albert van der Zeijden (red.), *Aan plaatsen gehecht. Katholieke herinneringscultuur in Nederland*, Nijmegen 2012, 157-175.

Hendriks, F.N.J., ‘Het Katholieke leven in het kamp van Haaren’, in: W. Boerhave Beekman e.a., *Gedenkboek Gijzelaarskamp Haaren*, Den Haag 1947, 114-118.

Hensen, A., ‘De vereering van St. Nicolaas te Amsterdam in den Roomschen tijd’, in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* 43 (1925) 187-191.

Hermus, A., *Gedenkboek Instituut voor doofstommen te St. Michiels-Gestel, 1840-1940*, Sint-Michielsgestel 1940.

Hermus, A., *Instituut voor Doofstommen te St. Michiels-Gestel in beeld*, Den Bosch 1935.

Hoekx, Jozef, Beatrix Jacobs & Bert Looper, ‘De “Stadstaat”. Politiek, bestuur en rechtspraak’, Aart Vos e.a., *’s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990*, Zwolle/’s-Hertogenbosch 1997, 95-121.

Hulme, Kathryn, *Zuster Luc*, Utrecht/Antwerpen 1960 (oorspr. *The Nun’s Story*, 1956).

Jacobs, Antoine, *Kroniek van de Karmel in Nederland, 1840-1970*, Hilversum 2017.

Jacobs, J.Y.H.A., *Werken in dwarsverband. Een portret van de gezamenlijke Nederlandse priesterreligieuzen 1840-2004*, Nijmegen 2010.

Kappelhof, Ton, ‘Laverend tussen Mars en Mercurius. Demografie en economie’, in: Aart Vos e.a., *’s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990*, Zwolle/’s-Hertogenbosch 1997, 55-77.

Kemp, Mathias, *De felle novene*, Maastricht 1947.

Klein, Jan, *Laetare. Zakmissaal voor jonge mensen. Misteksten voor zondagen en feesten, misgebeden voor iedere dag van de week en andere gebeden*, Turnhout 1958.

Kluit, Marie Elisabeth (ed.), *Nederland in den goeden ouden tijd, zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door Noord-Nederlandsche provintiën in den jare 1823*, Haarlem 1980.

Koekoek, Hans L., *Het Groenesteinsyndroom of Een legeplek in Den Haag*, Baarn 1982.

Koenders, A.J., *Maria in den eeredienst der Katholieke Kerk*, 3 delen, Amsterdam 1926-37.

Kronenburg, J.A.F., *Maria’s feestkring in Nederland. Overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling der Mariafeesten in ons vaderland*, Amsterdam 1919.

Kronenburg, J.A.F., *Maria’s heerlijkheid in Nederland*, 8 delen, Amsterdam 1903-1914.

Lagers, Frederik G., *De Kloosters in Nederland, met een kloosterkaart van Noord-Brabant en Limburg*, Arnhem 1883.

Lamberts, Emiel & Jan Roegiers, *Leuven University*, 1425-1985, Leuven 1990.

Landuyt, Guido, ‘Turnhout, Latijnse School (1637 – einde 18de eeuw)’, in: Jürgen Vanhoutte e.a., *Latijnse scholen in de Zuidelijke Nederlanden (16de – 18de eeuw). Repertorium en archiefgids. Vlaanderen en Brussel*, Brussel 2007, 673-678.

Lans, M.J.A., *Het leven van pater Bernard. Priester van de congregatie des Allerheiligsten Verlossers, doctor in de godgeleerdheid*, Amsterdam 19054.

Lasaussie, Jean-Baptiste, *Het gelukkig jaar. Bloemen uit de levens der heiligen en zaligen*, Nijmegen 1911.

Lasaussie, Jean-Baptiste, *Het gelukkig jaer, of het jaer geheyld door de overdenkingen der zedelessen en voorbeelden der heyligen. Gevolgd van eene oeffening op de Uytterste. Uyt het fransch vertaeld nae de laetste uytgaef door den Heer Baron L.D.G.*, Antwerpen 18273.

Leesen, Tessa, *Tussen hamer en aambeeld. De Theologische Faculteit Tilburg op het snijvlak van wetenschap, kerk en samenleving*, Nijmegen 2014.

Leeuw, Kitty de, *Alles Flink Dicht. De invloed van religie en ideologie op kleedgedrag in Nederland, 1914-1970*, Tilburg 2012.

Leeuwen, H.D. van & Marco van Leeuwen, ‘Church, State and Citizen. Charity in the Netherlands from the Dutch Republic to the Welfare State’, in: Leen Van Molle (red.), *The Dynamics of Religious Reform in Northern Europe, 1780-1920*, vol. 4, *Charity and Social Welfare*, Leuven 2017, 123-146.

Leeuwen, Wies van, ‘Kerken en Kloosters, ’s-Hertogenbosch en de neogotiek II’, in: *Bossche Bladen* 5 (2003) 102-105.

Lenderink, H.J., *Blind en doofstom tegelijk. De ontwikkeling der doofstomme blinden in en buiten Europa, benevens eene beschrijving van het doofstommenwezen in Nederland*, Haarlem 1907.

Leys, Ad, Charles Caspers & Jorge Castillo Guerra (red.), *Voortbouwen op het fundament. Religieus leven en de flexibele mens*, Heeswijk 2015.

Liturgisch woordenboek supplement. Liturgische oriëntatie na Vaticanum II, Roermond 1970.

Liturgisch woordenboek, deel 2, Roermond 1965-1968.

Logger-Kuntz, S., 'Intronisatie en veelvuldige communie', in: *Gedenkboek van het eerste diocesane Eucharistisch Congres in het bisdom Haarlem, Amsterdam, 19, 20, 21 en 22 oktober 1922*, Amsterdam 1923, 70-75.

Los, Emma, 'Uden, Catharina Maria van', in: Els Kloek (red.), *1001 Vrouwen in de 20ste eeuw*, Nijmegen 2018, 613-614.

Lusignan-Schultz, Nancy, *Mrs Mattingly's Miracle. The Prince, the Widow and the Cure That Shocked Washington City*, New Haven 2011.

Lutkie, Wouter, *Nooddruft en Liefdedrang*, Tilburg 1920.

Lutterbach, Hubertus, *Gotteskindschaft. Kultur- und Sozialgeschichte eines christlichen Ideals*, Freiburg/Basel/Wien 2003.

Margry, Peter Jan & Charles Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, 4 delen, Amsterdam/Hilversum 1997-2004.

Margry, Peter Jan, 'Het gedroomde heiligdom voor een omstreden verschijning. De cultus van de Vrouwe van Alle Volkeren in Amsterdam', in: Jan Jacobs, Lodewijk Winkeler & Albert van der Zeijden (red.), *Aan plaatsen gehecht. Katholieke herinneringscultuur in Nederland*, Nijmegen 2012, 141-155.

Margry, Peter Jan, 'Katholiek Nederland rond de Heilige Stede. De Stille Omgang in Amsterdam', in: Jan Jacobs, Lodewijk Winkeler & Albert van der Zeijden (red.), *Aan plaatsen gehecht. Katholieke herinneringscultuur in Nederland*, Nijmegen 2012, 91-105.

Margry, Peter Jan, *Teedere quaesties. Religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19e-eeuws Nederland*, Hilversum 2000.

Mariman, Ward, *Maartensverhalen. Achter de schermen van een bijzonder ziekenhuis*, Schiedam 2016.

Marin, Michel-Ange, *Agnes de Saint-Amoré, of de vurige novitie*, Gent ca. 1850.

Meer, F. van der, *Lofzangen der Latijnse Kerk*, Utrecht/Antwerpen 1970.

Meijneke, Frank C., *Op reis door de Meijerij met Stephanus Hanewinckel. Voettochten en bespiegelingen van een dominee, 1798-1850*, Tilburg 2009.

Meisen, Karl, *Nikolauskult und Nikolausbrauch im Abendlande. Eine kulturgeographisch-volkskundliche Untersuchung*, Düsseldorf 1931.

Mesters, Carlos, *Zes dagen in de kelders van de mensheid. Dagboek van Carlos Masters, missionaris in Brazilië*, Den Haag 1980.

Mesters, Pierre, 'Gerechtigheid en vrede', in: *KKC* 12 (1983) 28-44.

Metze, Marcel, *Ze zullen weten wie ze voor zich hebben. Anton Philips 1874-1951*, Amsterdam 2004.

Molenaar, Nics. F.A., 'Kapel te Ubbergen', in: *Katholiek bouwblad* 26 (1958) 273-279.

Molengraaf, Andries, *Geroepen en toegewijd. 190 jaar liefdewerk door de zusters van de Congregatie van Maria en Joseph*, 's-Hertogenbosch 2010.

Mommers, Fons, Hans Wewerinke & Walter Goddiijn, *Echo van het Pastoraal Concilie. Onderzoek naar de deelname aan het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie (1968-1970)*, Tilburg 1985.

Monteiro, Marit, *Vroomheid in veelvoud. Geschiedenis van de Franciscanessen van Oirschot, 1797-1997*, Hilversum 2000.

Moulen Janssen, Rogier, 'Nederlandse religieuzen tot op de dag van vandaag actief betrokken op de maatschappij', in: Marie-Antoinette Willemsen (red.), *Werven en derven. De financiële grondslag van kloostergemeenschappen in de Lage Landen*, Hilversum 2019, 71-83.

Muckermann, Friedrich J., *Im Kampf zwischen zwei Epochen, Lebenserinnerungen*, Mainz 1973.

Negendaagsche oefening ter eere van de H. Philomena, maagd en martelares, bijgenaamd de Wonderdoenster der XIX eeuw, Amsterdam 1835.

Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek, deel 8, Leiden 1930.

Nissen, Peter J.A., "'Zoals in het huisje van Nazareth..." Over devoties en rituelen in de kring van het gezin en de religieuze aankleding van het woonhuis', in: *Trajecta* 4 (1995) 141-157.

Nolet, W., *Katholiek Nederland. Encyclopaedie*, deel 1, *Seculiere en reguliere geestelijkheid. Retraitehuizen, Heilig-Land-Stichting*, Den Haag 1930.

Nolet, W., *Katholiek Nederland. Encyclopaedie*, deel 2, *Broeder- en zusterorden en -congregaties*, Den Haag 1932.

Nolet, W., *Katholiek Nederland. Encyclopaedie*, deel 3, *Zusterorden en -congregaties*, Den Haag 1932.

Onrust in de zielzorg, Utrecht 1950.

Onze gebeden. Congregatie der Dochters van Maria en Jozef. Choorstraat – 's-Hertogenbosch [‘s-Hertogenbosch 1944].

Onze gebeden. Congregatie der Dochters van Maria en Jozef. Choorstraat – 's-Hertogenbosch [‘s-Hertogenbosch 1956].

Overbeek, Riet van & Jan Sloot, *De kerk van de Trouwlaan 1923-2013*, Tilburg 2013.

Pansters, Krijn, & Jan Sloot, *De Franciscaanse Beweging. Vijftig jaar in het spoor van Franciscus en Clara van Assisi*, Nijmegen 2015.

Peijnenburg, J.W.M., *De lange weg van Papenhulst naar Papenhulst. Vijf eeuwen priesteropleiding in het bisdom 's-Hertogenbosch*, Nijmegen 2007.

Peijnenburg, J.W.M., *Joannes Zwijsen, bisschop*, Tilburg 1996.

Peters, C.M.J., ‘Een werkdag van een psychiatrisch sociaal werkster’, in: *Gedenkboek St. Maartenskliniek – Paedologisch Instituut St. Joseph 1936-1961*, Nijmegen 1961, 251-258.

Pijfers, Herman & Jan Roes, *Memoriale. Katholiek leven in Nederland in de twintigste eeuw*, Zwolle 1996.

Pinxteren. Antoinette van, *Al gaande zal je kracht vermeederen*, Amersfoort 1990.

Poel, Zr. Cecilia van der, ‘Dat ons wijsheid des harten wordt... Een persoonlijke visie op geestelijke begeleiding’, in: Marit Monteiro, Peter Nissen & Judith de Raat (red.), *Steun en toeverlaat. Historische aspecten van geestelijke begeleiding*, Hilversum 1999, 77-90

Prak, Maarten, ‘Een verbazende menigte armen. Zorg en samenleving’, in: Aart Vos e.a., *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990*, Zwolle/ 's-Hertogenbosch 1997, 79-93.

Pro Mundi Vita. Festschrift zum Eucharistischen Weltkongress 1960, München 1960.

Quaghebeur, Patricia, ‘De Eucharistische Kruistocht (1920-1963)’, in: Rita Ghesquière & Patricia Quaghebeur (red.), *Averbode. Een uitgever apart*, Leuven 2002. 92-173.

Quirinus, P., *Ter liefde Gods*, 1944.

Rapport van het Vernieuwingskapittel van de Zusters van de Choorstraat, gehouden in het vormingscentrum te Nuland maart-mei 1970, 's-Hertogenbosch 1970.

Reesinck, J.F. & Jan Bresser (red.), *Schoolstad. Een eeuw vrijheid van onderwijs in Nederland, 1848-1948*, Den Haag 1950.

Reve, Gerard, *Roomse Heisa*, Amsterdam 1985.

Rogier, L.J. & N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland, 1853-1953*, Den Haag 1953.

Rogier, L.J., *De Kerk in het tijdperk van Verlichting en Revolutie*, Hilversum/Antwerpen 1964.

Rooijackers, Gerard, *Rituele repertoires. Volkscultuur van het oude Brabant*, Nijmegen 1995.

Rooijen, Martine van & Marcel Teunissen, *Een berg om op te bouwen. Sint Maartenskliniek 1936-2019. Het gebouw en de mensen*, Rotterdam 2019.

Rooijen, Martine van, *Kloosterkinderen*, Schiedam 2010.

Rooijen, Zr. Louisa van, *Geschiedenis van de Congregatie van de Choorstraat, 'Dochters van Maria en Jozef'*, 's-Hertogenbosch 1954.

Rossem, Mari van, ‘Overleven in de priesterbarak’, in: *Brabants Dagblad* (2 mei 2019) regio, 8-9.

Ruijter, Pauline de, ‘Kinderen op de Wylerberg. Het onbekende tijdperk’, in: Jeroen van Zuylen (red.), *Huis Wylerberg, ein Grenzfall. Haus Wylerberg, een grensgeval*, Nijmegen 2016, 92-101.

Rutten, Sjak, ‘Caesarius Mommers (1925-2007). De leesvader van Nederland’, in: *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* 37 (2019) nr. 1, 36-40.

Sande, Anton van de & Aart Vos, ‘Een verdeeld huis. Godsdienst en cultuur’, in: Aart Vos e.a., *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990*, Zwolle/ 's-Hertogenbosch 1997, 123-145.

Sasse van Ysselt, A.F.O. van, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen. Aanteekeningen uit de Bossche schepenprotocollen, loopende van 1500-1810*, deel 3, 's-Hertogenbosch 1910.

Scharold, C.G. & J.G. Lesage ten Broek (vert.), *Brieven uit Wurzburg. Over de gewigtige gebeurtenissen aldaar in juni 1821*, Utrecht 1821.

Schillebeeckx, Kerkelijk ambt. *Voorgangers in de gemeente van Jezus Christus*, Bloemendaal 1980.

Schillings, A., *Matricula de l'Université de Louvain*, vol. 10, Bruxelles 1967.

Schneiders, Sandra M., *Jonge wijn in nieuwe zakken. Een nieuwe voorstelling van reli-gieus leven vandaag* (oorspr. *New Wineskins. Re-imagining Religious Life Today*, 1986).

Schoengen, Michael, *Monasticon Batavum*, deel 1, *De Franciscaansche orden*, Amsterdam 1941.

Schoof, Ted, *Aggiornamento. De doorbraak van een nieuwe katholieke theologie*, Baarn 1968.

Schrover, Oscar L. & Robbert S. Schrover, *Kapellen van het Moederhuis van de Congregatie Dochters van Maria en Joseph*, 's-Hertogenbosch 2005.

Schutjes, L.H.C., *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, 5 delen, Sint-Michielsgestel 1870-1876.

Smits, Jan, *Vademecum van religieuzen en hun kloosters in Noord-Brabant*, Alphen aan de Maas 2010.

Sölle, Dorothee, *Belijdenis. Meditaties*, Baarn 1971.

Sölle, Dorothee, *Mystiek en verzet. 'Gij stil geschreeuw'*, Baarn 1998.

Sölle, Dorothee & Fulbert Steffensky (red.), *Politiek avondgebed*, 2 delen, Baarn 1970-1971.

Soons, G., 'Vicaris-gijzelaar', in: *Sint Jansklokken* 33 (1 juni 1956) 2.

Stockman, René, *Vincentius achterna. Onze voorkeursoptie voor de armen*, Antwerpen 2009.

Sweep, Corrie & Ad Maas, 'Van de Roomsche Katholieke Wereldpost naar het Katholiek Nederlands Persbureau (De geschiedenis van het geloof in een eigen katholieke nieuwsdienst van 1927 tot 1973)', zie: www.bureaupubliciteit.nl/katholieke_nieuwsdienst.htm.

Teeffelen, Leon W.J. van, *Huize St. Vincentius Udenhout, 1925 – 2 januari – 1950*, Udenhout 1950.

Thissen, Paul, Paul Klinkenberg & Paul van der Heijden, *Bezet, bevrijd en geplunderd. Geallieerde plunderingen in de regio Nijmegen, 1944-1945*, Nijmegen 2020.

Tongeren, Louis van, 'Religion and Tourism Intertwined. Visiting Abbeys as a Tourist Experience. Exploring the Applicability of a Model', in: *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 30 (2014) 51-71.

Trochu, Francis, *La "petite Sainte" du Curé d'Ars Sainte Philomène. Vierge et martyre*, Lyon / Paris 1947.

Valkering, Pierre, *De Kerk van Onze Lieve Vrouw van de Vrede te Amsterdam. Een meditatieve rondleiding*, Amsterdam 2000.

Vandormael, H., *Kinderen van Theresienstadt. De laatste overlevenden van het concentratiekamp getuigen*, Tiel 2012.

Ven, J. van der, *Kritische godsdienstdidactiek*, Kampen 1982.

Vercruysse, Bruno, *Nieuwe practische overwegingen voor alle dagen des jaars over het leven Onzes-Heeren Jesus-Christus voornamelijk ingericht ten gebruike van religieuzen*, Brussel 1870.

Versluis, W.G., *Geschiedenis van de emancipatie der katholieken in Nederland van 1795-heden*, Nijmegen 1948.

Vogel, Ton, 'Geschiedenis van de Congregatie van de Zusters van Liefde "Dochters van Maria en Joseph", "DMJ", ofwel de "Zusters van de Choorstraat", in 's-Hertogenbosch', 10 delen, in: *Bossche Kringen* 5 (2018) nr. 5; 6 (2019) nrs. 1-6; 7 (2020) nrs. 1-3.

Waaijman, Kees, *Spiritualiteit. Vormen, grondslagen, methoden*, Kampen 2000.

Wegman, Herman A.J., *Geschiedenis van de christelijke eredienst in het Westen en in het Oosten*, Hilversum 1983.

Willemsen, Bart, Jan Cuppens & Wil Bruyns, *50 jaar Sint Marie*, Eindhoven 2001.

Wolf, Notker, Hans-Günther Kaufmann & Wil Derkse, *Ora et labora, De Regel van Benedictus*, Utrecht 2015.

Wolf, Rob, *Bewogen historie. De Sint Maartenskliniek, 1936-1999*, Nijmegen 1999.

Wouters, Th.A., *Van bedeling naar veredeling. Evolutie in houding tegenover de behoeftige mens in 's-Hertogenbosch, 1854-1912*, Tilburg 1968.

Zaal, Wim, *De Nederlandse zouaven en het einde van de Kerkelijke Staat*, Amsterdam 1980.

Zr. Louisa, zie Rooijen, Zr. Louisa van.

Zuylen, Jeroen van, *Huis Wylerberg, ein Grenzfall. Haus Wylerberg, een grensgeval*, Nijmegen 2016.

Register van persoonsnamen

Het teken > verwijst steeds naar het tweede deel van dit register, waarin Dochters van Maria en Joseph in alfabetische volgorde met hun kloosternaam worden genoemd.

- Aalst, Wilhelmus Theodorus van 189, 227
- Aalthuizen, Zr. Fortunata >
- Aarts, Zr. Josine >
- Aarts, Zr. Philomena >
- Achterberg, Zr. Helena >
- Aengenent, Johannes 217
- Alfrink, Bernard 218, 289, 323
- Alphen, Antonius van 31, 38, 42, 47
- Alphonsus Maria de Liguori (heilige) 58
- Amelsvoort, Zr. Adelberta van >
- Appelboom, Zr. Catharina >
- Ardatin, Zr. Antonie >
- Arends, Zr. Intemerata >
- Asperger, Hans 277
- Asseldonk, Zr. Adolphine van >
- Asseldonk, Zr. Denise van >
- Baer, Petrus Antonius van 47, 75
- Baeten, Ton 140
- Bakker, Zr. Eduarda de >
- Bär, Guillaume (Wim) 273, 276, 278, 280, 284, 287, 293
- Baumsteiger, Jean 231
- Baumsteiger, Joseph 231
- Bax, Zr. Godelieve >
- Becker, zie Bekker, (frater) Euthymius
- Beek, Martinus van 79-87
- Beek, Plony van 367
- Beekman, Zr. Alexia >
- Beerendonk, Zr. Odulphia van >
- Beerendonk, Zr. Switberta >
- Beerens, Elisabeth 75
- Beers, Zr. Michelle van >

- Beijens, Zr. Illuminata >
- Bekker, (frater) Euthymius 255
- Bekkers, Josephus 217
- Bekkers, Wilhelmus Marinus (Rinie) 228-229, 252, 263, 264, 305, 310, 344, 351
- Benedictus van Nursia (heilige) 125
- Benedictus XV (paus) 120, 253
- Benedictus XVI (paus) 364, 365
- Benne, Zr. Xaveria >
- Bennink, Zr. Assumpta >
- Berendsen, Zr. Benedicta >
- Berendsen, Zr. Concordia >
- Berendsen, Zr. Innocentia >
- Berendsen-Nass, J. 116
- Bergen Henegouwen, Magda van 350
- Bergoglio, Jorge Mario, zie Franciscus (paus)
- Berkers, Zr. Columba >
- Bernard, Pater, zie Hafkenscheid
- Bernd, Ilse Emmy 96, 100
- Berndsen, Zr. Hermino >
- Bernhard (prins) 286, 308
- Bettelheim, Bruno 285
- Bevers, Zr. Leontina >
- Beyer, Zr. Candida >
- Binet, Alfred 249
- Bleeker, Zr. Imelda >
- Bleeker, Zr. Redempta >
- Bleeker, Zr. Theodosia >
- Bloem, Felix 114, 133
- Blom, Vincent 368
- Bluyssen, Johannes 344, 351, 355
- Boelaars, Zr. Ursula >
- Boelen, Zr. Antonia >
- Boer, Zr. Edmunda >
- Bogaerts, Zr. Gertrudis >
- Bolsius, Antonius 29, 30
- Bolsius, Zr. Theresia (Catharina) >
- Bommel, Martinus J. van 84-86

Bonaventura 132
Bonstetten, August von 28, 29, 172
Boogaard, Zr. Alphonsia van den >
Boogaard, Zr. Mattheo van den >
Boomen, Zr. Hedwiga van de >
Boons, Zr. Anna Maria >
Borret, Anton 57
Bos, Theo 364, 365, 373
Bosch, Adri 365
Bosch, Gerardus E. van den 201
Bosch, Zr. Felicitas van den >
Bouter, Antonius de 213
Bouwens, Zr. Marie Agnès >
Boxtel, Zr. Celestine van >
Boxtel, Zr. Corrie van >
Braham, Zr. Servais >
Brandsma, Titus 271, 293, 308, 310
Bree, Zr. Henriëtte van >
Bree, Zr. Nicodema van >
Broek, Willibrorde van den >
Broek, Zr. Clara van den >
Broek, Zr. Cyrilla ten (1) >
Broek, Zr. Cyrilla ten (2) >
Broekman, Ignatius 142, 310
Brouwer, Andreas 121-123
Bruggen, Zr. Leonilla van der >
Brugman, Jan 58
Bruijns, Zr. Myriam Thérèse >
Bruin, Zr. Regina de >
Bueger, Zr. Johanna de >
Bühler, Charlotte 273
Burg, Jo 181
Burgt, Zr. Anastasia van der >
Buytendijk, Frederik 257
Callier, Augustinus 138
Calvat, Mélanie 164
Carnas, Zr. Hieronyma >
Chapel, Zr. Immaculata >

Christ (directeur) 251
Christina (prinses) 284
Cillessen, Zr. Monique >
Claessen, Jeanette 369
Clerx, J.H. 116-121
Clothilde (heilige) 161
Combrugghe, C.W. 32
Coppens, Adrianus 27
Coppens, Martien 324
Coppens, Petronella Dymphna > Zr. Magdalena
Coppieters, Zr. Maria >
Corstens, Joannes 107, 108
Cranenburg, Zr. Ignatia van >
Cras, Zr. Ludgardis >
Cruijssen, Annie van 181
Cuypers, Pierre 214
Daele, Marie-Louise van 305, 358
Daemen, Henricia 73
Dahmen, Zr. Parvula >
Dalsum, Albert van 96, 316, 317
Dankers, Zr. Irene >
Decker, Benedict De 48, 49, 52
Decker, Heinz 235
Decker, Hugo 235
Deckers, G.A.A. 162
Decroly, Ovide 91, 98, 255, 257, 305
Deken, Aagje 212
Dekkers, Zr. Regina >
Den, Zr. Gemma ten >
Detters, Zr. Ambrosia >
Deyne, Gustaaf De, *zie Ebergiste (broeder)*
Dickens, Charles 103, 115, 118
Dielman, Pierre E. 68
Diepen, Arnold 139, 141, 235, 245, 250, 260, 268, 269, 274, 296, 309, 311
Dierckx, Pierre Jacques 104
Dijck, C. van 270
Dijck, Zr. Bernadette van >

Dijk, Jan van 100
Dijk, Magdalenie van >
Dirks, Zr. Paula >
Dodewaard, Joannes van 214
Does de Willebois, (jonkheer) Van der 106
Donders, Franciscus Cornelis 110, 111
Donk, Zr. Dymphna van der >
Dresselhuys, Cisca 356
Driel, Zr. Celestine van >
Driel, Zr. Theresia van >
Dubbelden, Henricus den 47-57, 74, 79-87, 133, 185, 187
Dujardin, Edward 134, 135
Dunselman, Jan 215, 216
Dunselman, Kees 139, 216
Duynstee, Willem J.A.J. 143, 276-278, 282, 284
Ebergiste (broeder; Gustaaf De Deyne) 253, 254, 257
Eeckendonk, Zr. Justina van >
Eijgenraam, Zr. Lambertine >
Eijkel, R.N.M. 271
Eijndhoven, Jan van 84, 100
Eijt, José van 372
Eliëns, Zr. Marcella >
Emma (konigin-regentes) 88
Emmerich, Anna Katharina van 120
Épée, Charles Michel de l' 81
Erkenne, Zr. Francesca d' >
Ernst, Zr. Euphrosina >
Ertrijck, Zr. Angela van >
Es, Corrie van 181
Evers, Anna 120
Evers, Zr. Gabriël >
Evers, Zr. Longina >
Ewijk, Zr. Anke van >
Feindler (huismeester) 296
Filemans, Maria 75
Franciscus (paus) 365, 368
Franciscus van Sales (heilige) 76, 149
Francken, Zr. Dionysia >

Franco, Francisco 300
Franken, Zr. Cecile >
Franken, Zr. Veronie >
Fransoni, kardinaal 186
Frederik Hendrik (prins) 102
Freezer, Harriët (Miep Eybergen) 356
Frye, Hanny 280
Frye, Zr. Gaudia >
Frye, Zr. Xaverius >
Garibaldi, Giuseppe 192
Geene, Harrie van 367
Geffen, Zr. Alphonse van >
Geijtenbeek, Joannes 263
Geloven, Zr. Agnes van >
Gemen, Zr. Hedwig >
Genk, J. Van 195
Gennip, Zr. Ignatia van >
Gerads, Albert 235
Gerads, Heinz 235
Géricault. Théodore 34
Gerits-van Wichen, Thea 341, 342
Gertrudis van Helfta (heilige) 334
Ghesquiere, Remi 260
Ghijsseels, Zr. Flora >
Giesen, Zr. Brigittine >
Gijsberts, Zr. Leontia >
Gijsen, Jo 353
Gilberts, Zr. Charitas >
Gils, Antonius van 24
Giraud, Maximin 164
Gludemans, Zr. Marie Gemma >
Goch, Gerardus van 23
Goch, Johanna Maria van 23
Godschalk, Adrianus 137, 194, 200, 224
Goemans, Zr. Paulus >
Gogh, Zr. Augustino van >
Gombrich-Hock, Leonia 235
Gomes, Zr. Bonaventura >

Gool, Zr. Philomena van >	Heeren, Joanna Maria 23	Hogendorp, Dirk van 30	Jurgens-Smulders, Agnes 143, 279
Goor, Zr. Antonia van de >	Heeren, Johannes Godefridus 102	Hohenlohe-Waldenburg-Schillingsfürst, Alexander zu 150, 163	Kadt, Zr. Cecilia de >
Goorbergh, Zr. Alexandra van den >	Hees, Zr. Anna Catharina van >	Holder, Zr. Angela ten >	Kanner, Leo 277
Goosens, Zr. Brigitta >	Hees, Zr. Liguorio van >	Holland, Wilhelmus 197	Kanters, Zr. Stanislaus >
Gootink, Zr. Stanislaus Kostka >	Heesbeen, Joannes 24	Hoof, Bernardina van 53	Keller, Helen 81
Gram, Zr. Josepha >	Heesters, Zr. Wilhelmina >	Hoogland, Do, <i>zie Mogendorff, Isidora F.</i>	Kempen, Thomas van 149
Grand, Claude 358	Heezemans, Zr. Ludovica >	Hoorn, Zr. Rodriguez van >	Kempen, Zr. Aemilia van >
Gregorius XVI (paus) 55	Heijden, Franciscus van der 226	Hoorneman, Zr. Margaretha Alacoque >	Kempen, Zr. Gonzales van >
Grewen, Zr. Beatrix >	Heijden, G.W. van der 278	Hoorneman, Zr. Maria Alacoque >	Kempen, Zr. Henrica van >
Grinsven, Evert van 32, 33	Heijden, Pius van der 226	Hooydonk, Joannes van 83, 86	Kemps, Petrus 55, 75
Grinsven, Zr. Catharina van >	Heijden, Zr. Philomena van der >	Hooyman, Zr. Emerentiana >	Kessel, Zr. José van >
Grinsven, Zr. Egidia van >	Heijne, Thérèse 365	Houts, Zr. Huberta van >	Kessel, Zr. Laetantia van >
Grinsven, Zr. Gijsbertha van >	Helvoort, Zr. Imeldine van >	Hoven, Zr. Mariëlla van den (Franciscanes van Oirschot) 100	Keukens, Zr. Hilaria >
Grinsven, Zr. Maria van >	Hendrikx, Franciscus 155-158, 228, 245, 308-311, 316-328, 337	Hoven-Vogelpoel, Ingeborg van den 366	Kieviet, Johan 111
Groenen, Zr. Clemens Marie >	Hendrikx, Zr. Grada >	Huiben, Zr. Josepha >	Kivits, Daniel 174
Groenendael, Hubert van 91	Hendrix, Zr. Veritas >	Huibers, J.P. 164, 323	Kivits, Zr. Bernardina >
Groot, Balthasar de 209	Hengelaar, Helena 70	Hurk, Zr. Bertholda van den >	Klaauw, Zr. Ignatia van der >
Groot, Zr. Antoine de >	Hepburn, Audrey 342	Hurkmans, Antonius 364, 368	Klein, Jan 158
Groot, Zr. Augusta de >	Hermans, Toon 290	Hussen, Zr. Andrea van >	Klein, Zr. Jacobine de >
Grooteveen, Zr. Mathilda van de >	Hermesen, Zr. Marie Gertrudis >	Huysmans, G.W. 303	Klijselij, Zr. Carola >
Gruijters, Elisabeth 47	Hermus, Adrianus 81, 84, 88-95, 133, 139, 145, 165, 247, 251	Iersel, Willem van 250, 260	Knaapen, Zr. Dorothea >
Gulick, (juffrouw) Van 68	Herpen, Zr. Oda van >	Ingen, Zr. Ermelinda van >	Knaapen, Zr. Rosalia >
Gulick, Ludovicus van 45, 77, 185	Herpen, Zr. Valeria van >	Jansen, Zr. Bernardine >	Knoop, Joanna 74
Gulick, Margarita van 29	Heugten, Zr. Joseph van >	Jansen, Zr. Gerardus Majella >	Koekebakker, Anna 74
Gutiérrez, Gustavo 354	Heuij, Zr. Augustina van den >	Jansen, Zr. Lebuïne >	Koekebakker, Catharina 74
Haaker, Zr. Dilecta >	Heumen, Zr. Everdina van >	Jansen, Zr. Pia >	Koekebakker, Maria 74
Haaker, Zr. Maria Bernard >	Heumen, Zr. Marie Pauline >	Jansen, Zr. Sabina >	Koelman, Zr. Antonia >
Haans, Zr. Toos >	Heuvel, Arnold van den 47-50	Jansen, Zr. Stanislaus >	Kolfschoten, Zr. Joantini >
Haaren, Zr. Emilie van >	Heijmans, Zr. Helwina >	Jansens, Zr. Philippa >	Kort, Marie de 29
Hafkenscheid, Bernard 58-60, 84, 161	Heyden, dhr. Van der 303, 304	Janssen, Zr. Sivera >	Korte, Gerardus de 168
Halteren, J.J.M. van 259, 272, 297	Heyerman, Zr. Delphina >	Johannes de Evangelist 40, 41, 73, 74, 135, 168, 187, 189, 266	Kortenhorst, C.J. 271
Hanewinckel, Stephanus 171, 172, 182	Heynis, Margreeth 294	Johannes Paulus II (paus) 161, 350, 354, 355, 362, 364	Koteris, Zr. Mauritia >
Haren, Zr. Annecathrine van >	Hiep, Zr. Hermania >	Johannes XXIII (paus) 343, 353	Kouwets, Zr. Matutina >
Harencarspel, (weduwe) Van 278	Hoeboer, Zr. Hermenegilde >	Jong, Zr. Claire de >	Kowarschik, Josef 273
Hassink, Zr. Maria Alacoque >	Hoek, Lucianus van 335	Jongeling, Zr. Mauritia >	Kriens, Zr. Reinilda >
Heeremans, Zr. Suzanna >	Hofland, Zr. Emiliana >	Jozef van Calasanza (heilige) 47	Krijnen, Zr. Godeliva >
Heeren, Godefridus 23	Hogenberg, Annie 181	Juliana (prinses / koningin) 97, 284, 286, 306	Kroetz, Maria 120
Heeren, Jacobus Antonius <i>passim</i>		Juliana van Cornillon (heilige) 135	Kroeze, Alfons 354

Kronenburg, J.A.F. 159	Liefting, Zr. Scholastica >	Meerwijk, Zr. Constantia van >	Niessen, Zr. Marie Immaculée >
Kroon, Zr. Antoine de >	Liefvoort, Zr. Gonsalva van de >	Meijden, Zr. Cornelina van der >	Nieuveld, Zr. Augustinus >
Kruyssen, Zr. Fidelis >	Lierop, Ant. van 334	Meijer, Zr. Thecla >	Nievelt, Zr. Pacifica >
Küster, Zr. Seraphina >	Lierop, Zr. Petra van >	Meissner, Zr. Canisia >	Nistelrooij, Zr. Anna van >
Kunst, Zr. Gertrudis (Wiborada) >	Lindeloof, Kees van de 150	Melis, weduwe 81	Noot, Betsie 181
Kuppen, Alardus 396	Lindeloof, Zr. Elise Marie van de >	Mentink, Zr. Johanna Maria >	Noot, Riek 181
Kuypers, Marie 29	Linden, Zr. Bonifacia van der >	Mesters, Carlos 354	Noyons, Johanna Philomena 226
Laak, Zr. Hendrica van de >	Linden, Zr. Clementissima van der >	Mesters, Pierre 354	Nuij, Ton 348, 351
Laar, Antonius van de 197-201, 223, 224	Linden, Zr. Eliana van der >	Meulenbroeks, Zr. Liguoria >	Nuijen, C. 221
Laar, Zr. Annette van de >	Linden, Zr. Gaudence van der >	Meyers, Zr. Maximina >	Olst, Carla van 369
Laar, Zr. Bonaventura van de >	Linden, Zr. Humilia van der >	Meyknecht, A.P.J. 273	Onna, Zr. Rosina van >
Laat, Zr. Scholastica de >	Lochem, Zr. Giovanni van >	Michel, Martin 163	Ooijen, Zr. Antonino van >
Lagerberg, Zr. Til (Vincentio) >	Lochem, Zr. Joantine van >	Miert, Bernardinus van 49-53, 75	Oomens, Mattheus 212, 288, 291, 310, 327, 335-337
Lange, Zr. Vianney de >	Lochem, Zr. Leonarda van >	Miert, Maria Theresia (Koosje) van 53	Oopen, Zr. Gerarda van >
Langenhuizen, Zr. Petrus >	Lodewijk Napoleon Bonaparte (koning) 21	Minderop, Cees 269, 270	Oursouw, Zr. Lamberta van >
Langens, Betsie 358	Loenen-de Leeuw, Th. van 115	Minoretti, Cornelia 29	Overbeek, J.C. van 84, 95, 98, 100
Langerhorst, Zr. Fidelia >	Loo, Zr. Marcelline van der >	Mogendorff, Isidora F. 317	Overmars, Zr. Jeannetta >
Langerhorst, Zr. Virginie >	Lookven, Adriana Godefridi 23	Mohrmann, Christine 285	Paaymans, Zr. Odulpha >
Lasausse, Jean-Baptiste 126	Loon, Zr. Gabriël van >	Mol, Zr. Gudula >	Paredis, J.A. 195
Lases, Zr. Norbertini >	Loon, Zr. Pancratia van >	Molemakers, Gerardus 25, 37, 40, 54, 55, 74	Pastoor van Ars, <i>zie Vianney, Jean</i>
Lauwaars, Zr. Magdalena >	Lubbers, Zr. Vera >	Moll, Zr. Kostka van >	Paulus VI (paus) 276, 353
Leermakers, Zr. Beatrijs >	Luers, H. 360	Mommers, Caesarius 265	Pauwen, Maria 118
Leest, Zr. Jeanne d’Arc van der >	Maanen, pater Van 274	Montessori, Maria 253	Pauwen, Zr. Francisca >
Leeuw, Marius de 289	Maanen, Zr. Venantia van >	Montgomery, Bernard 281	Pauwen, Zr. Johanna >
Leeuwen, Zr. Ernestina van >	Maas, Jos. 295-297	Mooren, A. 298	Pauwen, Zr. Victoria >
Lemmertz, Maria 226	Maas, W.A. 272	Moorsel, Zr. Agatha van >	Peerdeman, Ida 163
Lenderink, H. 81, 87	Maasen-Fliervoet, Wilhelmina 145, 147	Moorsel, Zr. Angelo van >	Peijnenburg, J.W.M. 24
Lennep, Jacob van 30	Margaretha Maria Alacoque (heilige) 135	Moser, Gaspar 24	Peters, Zr. Odulpha >
Lent, Zr. Antonina van >	Margriet (prinses) 282, 290	Muckermann, Friedrich 308	Peters Zr. Margaretha Maria >
Leo XIII (paus) 167, 200	Marie Adolphine van Ossendrecht (heilige) 362	Mutsaers, Maria Elisabeth 130	Philips, Anton 296, 297, 300, 301
Leonardus van Vechel (heilige) 23, 161	Marijke (prinses), <i>zie Christina (prinses)</i>	Mutsaers, Zr. Chrysostoma >	Philomena (heilige) 168, 169
Lesage ten Broek, Joachim G. 163	Marijnen, Zr. Euphrasia >	Mutsaerts, Wilhelmus 143, 229, 279, 309-316, 324, 327	Pifffl, Gustav 235
Lestari, Zr. Patricia >	Mariman, Ward 295	Napoleon I Bonaparte (keizer) 21-26	Pijnaker, Zr. Paula (Imelda) >
Leuken, Zr. Philomena te >	Mark, Driek van der 73, 74	Napoleon III Bonaparte (keizer) 192	Pijnenburg, Zr. Christinia >
Leyen, Zr. Marcella >	Mathot, Gerard 293, 294	Neijnens, Zr. Damiana >	Pinxteren, Zr. Francesco van >
Leyen, Zr. Odilia >	Matla, Zr. Jacoba Maria >	Nicolaas (heilige) 170-180, 276, 318	Pirovano, Zr. Raphaël >
Leyten, Petronilla 73	Mee, Zr. Francisco van der >	Nieland, Jan 218	Pius IX (paus) 164, 166, 191, 192
Liduina (heilige) 161, 219, 221	Meeren, Paschasius van der 263	Niese, Zr. Sophie >	Pius X (paus) 64, 82, 92, 123, 137, 139

Pius XI (paus) 141, 155, 267
Pius XII (paus) 324, 326
Poel, Zr. Cecilia van der >
Pompen, Jacobus 204-207, 235, 239, 245, 250, 269, 270
Ponsioen, Zr. Gerardi >
Ponsioen, Zr. Laeta >
Popelier, Zr. Angelina >
Poppe, Edward 140
Postel, Zr. Teresia >
Praag, Charlotte van 312
Putt, P. van der 297
Rabou, Zr. Leonie >
Ratzinger, Joseph, *zie Benedictus XVI*
Reich, Joseph 235
Reijkersz, Zr. Jacqueline >
Reimert, Zr. Hermana >
Rensen, Joke 181
Rensen, Truus 181
Reve, Gerard (van het) 218, 219, 355
Ribbius, Zr. Aloysia >
Ridder, Joannes 73
Rixtel, Zr. Norbertina van >
Roestenberg, Zr. Thecla >
Rogier, Louis 289, 290
Romondt, Zr. Eugenia van >
Rooijen, Zr. Louisa van >
Rooijen, Zr. Odilia van >
Roosmalen, Catharina van 29
Rooy, Francisca de 53
Rooyackers, Lambert 308-310, 318
Rossum, Willem van 139
Russel, F.L.F.N 264, 346, 348
Rutten, Frans J.T.K. 95, 271
Rutten, Louis H. 84, 110
Rutten, Zr. Marie Madeleine >
Rutten, Zr. Walburga >
Ruys de Beerenbrouck, Charles 233
Ruyter, Zr. Jean Bosco de >

Rylander, Carl 282, 283
Sande, Anton van de 21, 171
Sande, Zr. Virginia van de >
Sanden, Petrus van der 52
Santvoort, Zr. Clementina van >
Santvoort, Zr. Lucia van >
Schaepman, Andreas 117, 194, 195
Schagen, Susanna 74
Schijvens, Jos C.A. 288-292
Schneiders, Sandra 359
Schots (pastoor) 370
Schrijnder, Zr. Williama >
Schure, Johannes ter 355, 364
Schuster, Marie 316
Schutjes, Ludovicus H.C. 43, 45, 85, 192, 198, 199
Segeren, Zr. Melanie >
Simon, J.B. Lambert 218
Simon, Lambert 218, 219
Simon, Théodore 249
Simonis, Adrianus 222, 353
Slits, Theodorus 84-87
Slits, Zr. Margaretho >
Slotemaker de Bruïne, Jan Rudolph 276
Smit, Carolein 295
Sneller, H. 284
Sol, Zr. Edwarda >
Sölle, Dorothee 348, 354
Soons, G. 310, 311
Sophie van Württemberg (koningin) 110
Spierings, Theodorus 168
Spitteler, Zr. Valentina >
Spitzer, Grete Sara 96, 318
Spitzzy, H. 272
Spooren, Zr. Andrea >
Sprenke, Zr. Alacoque >
Staassen, Zr. Caroline >
Stapels, Zr. Mariëtta >
Stassar, Zr. Dominica >

Steen, Zr. Irma van der >
Steijn, Zr. Ignatia van >
Sterckx, Engelbertus 57
Sterk, Zr. Dominica >
Sterk, Zr. Ine >
Sterren, H.A. van der 273
Stoel, Theresia 45, 74
Storimans, Zr. Juliana >
Storimans, Zr. Majella >
Straver, J.G. 294
Suijkerbuijk, Corrie 328
Suijs, Anne-Marie 29
Suijs, Wilhelmus Josephus 23, 24
Sura (heilige) 161
Susante, J. van 112
Suster Bertken 161
Suys, Aldegonda 29
Swagemakers, Franciscus Cornelius 45, 77, 79, 136, 190, 194-197
Swanenberg, Zr. Lisette >
Sweens, Maria Catharina 27, 29
Swinkels, Zr. Fabiana >
Taigi, Anna Maria 120, 169
Teeffelen, Leon W.J. van 251, 252
Teresa van Avila (heilige) 149
Terpstra, Jan 260
Terruwe, Anna 276
Terwindt, Christianus A. 84, 87-89
Tetterode, Zr. Coleta van >
Teulings, Jos 309, 310
Teunissen, Zr. Emmanuel >
Teurlincx, Zr. Vincentia >
Thérèse van Lisieux (heilige) 221, 238, 298
Thorbecke, Johan Rudolph 25
Thuis, Falco 358
Timmer, Zr. Richarda >
Timmermans, Cis 364
Toorop, Jan 138

Tooten, Zr. Leonardo >
Triest, Pierre-Joseph / Petrus Jozef 31, 48, 79, 89
Triningsih, Zr. Wahyu >
Trisnawati, Zr. Theresianne >
Troelstra, Pieter Jelles 233
Troost, Zr. Mansueta >
Uden, Antoine van 91, 92, 95, 100, 101, 334
Uden, Zr. Albertina van >
Uden, Zr. Marie van >
Uden, Zr. Vincentia van >
Vaart, Cornelia van der 29
Vall, Zr. Pia Maria van de >
Veeger, L.A. 271
Velde de Melroy, Joannes Baptista van 24
Velden, Gilbertus van der 140
Veldkamp, Gerard 290
Ven, Wilhelmus van de 88, 89, 201, 204, 224
Ven, Zr. Catharina van Siëna van de >
Ven, Zr. Marie Christine van der >
Verbaan, Zr. Henricus >
Verbaarschot, Marinus 356
Verberk, Zr. Bonaventura >
Verbij, Zr. Lidwina >
Verboort, Zr. Longina >
Verburg, Zr. Margaretha Maria >
Verdijk, Antoon 297
Verdijk, Zr. Borgia >
Verhagen, Zr. Gabriëlla >
Verhagen, Zr. Gerardiana >
Verheul, Zr. Angelique >
Verhoeven, Bernard 144
Verhoeven, Zr. Nicasia >
Verhuizen, Zr. Simplicia >
Verhulst, Zr. Helena Maria >
Vermeulen, L. 108
Vermeulen, Zr. Rosalia>
Verschure, A. 75
Verschure, Zr. Chantal >

Vervoort, Zr. Monica >	Wichers Schreur, Zr. Andrea >
Vessies, Zr. Josephine >	Widhowati, Zr. Emilia >
Vessies, Zr. Ludwino >	Wiegers, Zr. Parenta >
Vessies, Zr. Nicolaia >	Wigink, Zr. Rosa de Lima >
Vianney, Jean 169	Wijk, Zr. Rufina van >
Vincentius a Paulo (heilige) 24, 31, 33, 40, 73, 126, 157, 168, 187	Wijnen, Zr. Felicitas >
Vink, Zr. Tine >	Wijnhoven, Jac. 302
Vissers, Nicolaas 73	Wijs, Franciscus de 24, 57
Vleuten, Zr. Maria Magdalena van der >	Wijs, Henricus de 31, 74
Voets, Zr. Aloysia >	Wildenberg, Willie van den 358
Voets, Zr. Julia >	Wilhelmina (koningin) 88, 233, 308, 316
Vondel, Joost van den 316, 317	Willem I (koning) 27
Voorthuyzen, A. van 254	Willem II (koning) 26, 34, 59
Vorsselen, Zr. Candida van >	Willem III (koning) 110
Vorstenbosch, Zr. Henriëtte >	Willems, Jean Baptist (broeder) 248
Vos, Aart 21, 171	Willemsen, Coba Zr. Ancilla >
Voskuylen, Zr. Christina >	Wilmer, Gerardus Petrus 50-52, 55, 57, 75, 77, 185-188, 194, 195, 209
Vranken, Zr. Thomasina >	Wilting, Zr. Columba >
Vries, Zr. Celesta de >	Winarni, Zr. Ester Tri >
Vugts, Zr. Engelbertha >	Winkel, weduwe Van 225
Waard, Zr. Nicolina de >	Wit, Zr. Sophia de >
Wagenmans, Zr. Hilde >	Wognum, Zr. Theodora >
Wagner, Josef 235	Wolff, Betje 400
Walraven, Anna, Zr. Clotildis >	Wouterlood, C. 211
Weijden, Zr. Honorata van der >	Zanden, Zr. Wenceslaus van der >
Weijer, Alfred van de 337	Zeegers, Zr. Leonarda >
Welie, Frans van 267	Zeeland, Zr. Maurice van >
Werd, Zr. Rosa de >	Zegers, Zr. Paulino >
Werkhoven, Zr. Flora >	Zeland, Zr. Elisabeth van >
Wessels, Zr. Cunera >	Zeland, Zr. Irena van >
Westen, Zr. Elise van der >	Zeland, Zr. Virginia van >
Westen, Zr. Marie Gabriël van der >	Zinnicq Bergmann, Emilius 225
Westerich, Zr. Bonaventura >	Zuilen, Zr. Vincentia van >
Westerman, Peter 367	Zutphent, Zr. Jacoba van >
Wetering, Henricus van de 121	Zwijsen, Joannes 45, 52, 54-57, 60, 75-77, 82, 116, 117, 121, 136, 194, 195, 228, 318
Wetering, Zr. Martinia van de >	
Wetering, Zr. Nicolaia van de >	

Zr. Adelberta van Amelsvoort 254
Zr. Adolphine van Asseldonk 36
Zr. Aemilia van Kempen 207
Zr. Agatha van Moorsel 269
Zr. Agnes van Geloven 335, 336
Zr. Alacoque Sprenke 214, 216, 235, 236
Zr. Albertina van Uden 208, 298
Zr. Alexandra van den Goorbergh 222
Zr. Alexia Beekman 36, 371
Zr. Aloysia Ribbius 188
Zr. Aloysia Voets 47, 51, 52, 339
Zr. Alphonse van Geffen 91, 228, 251-262, 276, 295, 298
Zr. Alphonsia van den Boogaard 161, 269
Zr. Ambrosia Detters 199, 214
Zr. Anastasia van der Burgt 50, 194
Zr. Ancilla Willemsen 36, 98, 102, 324, 334-336, 371
Zr. Andrea Spooren 269
Zr. Andrea van Hussen 210
Zr. Andrea Wichers Schreur 322
Zr. Angela ten Holder 79
Zr. Angela van Ertrijck 194
Zr. Angelina Popelier 216
Zr. Angeline Verheul 222
Zr. Angelo van Moorsel 269
Zr. Anke van Ewijk 343, 355, 371
Zr. Anna Catharina van Hees 17, 18, 24-33, 37-44, 128-131, 161, 163, 167, 169, 237, 327, 365, 372
Zr. Anna Maria Boons 148, 310
Zr. Anna van Nistelrooij 363, 370
Zr. Annecathrine van Haren 294, 367, 368, 371, 373
Zr. Annette van de Laar 232
Zr. Antoine de Groot 206
Zr. Antonia Boelen 51, 105-108
Zr. Antonia Koelman 238
Zr. Antonia van de Goor 204
Zr. Antonie Ardatin 36, 363, 367, 368, 371, 373
Zr. Antonina van Lent 206
Zr. Antonino van Ooijen 216

Zr. Assumpta Bennink 305
Zr. Augusta de Groot 364-367, 371
Zr. Augustina van den Heuij 194, 209
Zr. Augustino van Gogh 204, 317
Zr. Augustinus Nieuveld 278
Zr. Beatrijs Leermakers 212, 350, 356
Zr. Beatrix Grewen 199
Zr. Benedicta Berendsen 115, 116, 151
Zr. Bernadette van Dijck 268
Zr. Bernardina Kivits 51, 174
Zr. Bernardinie Jansen 322
Zr. Bertholda van den Hurk 273
Zr. Bonaventura Gomes 298
Zr. Bonaventura van de Laar 106
Zr. Bonaventura Verberk 174
Zr. Bonaventura Westerich 206
Zr. Bonifacia van der Linden 201, 204, 322
Zr. Borgia Verdijk 97
Zr. Brigitta Goosens 49, 84
Zr. Brigittine Giesen 216
Zr. Candida Beyer 198, 201, 202, 223, 224
Zr. Candida van Vorsselen 207
Zr. Canisia Meissner 270
Zr. Carola Klijselij 269
Zr. Caroline Staassen 306, 371
Zr. Catharina Appelboom 29, 32, 33, 42
Zr. Catharina Van Grinsven 29
Zr. Catharina van Siëna van de Ven 347
Zr. Cecile Franken 269
Zr. Cecilia de Kadt 50-52, 117
Zr. Cecilia van der Poel 328, 334, 336, 347, 355-359, 372
Zr. Celesta de Vries 268
Zr. Celestine van Boxtel 84
Zr. Celestine van Driel 268, 298
Zr. Chantal Verschure 204
Zr. Charitas Gilberts 334
Zr. Christina Voskuylen 197
Zr. Christinia Pijnenburg 269

Zr. Chrysostoma Mutsaers 92	Zr. Emiliana Hofland 214	Zr. Godelieve Bax 213	Zr. Irene Dankers 358
Zr. Claire de Jong 298	Zr. Emilie van Haaren 276, 293	Zr. Godeliva Krijnen 268	Zr. Irma van der Steen 271
Zr. Clara van den Broek 54, 105, 117	Zr. Emmanuel Teunissen 194, 209, 214	Zr. Gonsalva van de Liefvoort 204, 207, 216	Zr. Jacoba Maria Matla 238
Zr. Clemens Marie Groenen 343	Zr. Engelbertha Vugts 204	Zr. Gonzales van Kempen 253	Zr. Jacoba van Zutphent 269
Zr. Clementina van Santvoort 207, 249	Zr. Ermelinda van Ingen 268, 298	Zr. Grada Hendrixx 201	Zr. Jacobine de Klein 148, 337, 338, 342
Zr. Clementissima van der Linden 216	Zr. Ernestina van Leeuwen 313	Zr. Gudula Mol 194, 201, 209	Zr. Jacqueline Reijkersz 214
Zr. Clotildis Walraven 261, 297	Zr. Ester Tri Winarni 367, 368, 373	Zr. Hedwig Gemen 273	Zr. Jean Bosco de Ruyter 347
Zr. Coleta van Tetterode 50, 51	Zr. Eugenia van Romondt 216	Zr. Hedwiga van de Boomen 216	Zr. Jeanne d’Arc van der Leest 161
Zr. Columba Berkers 269	Zr. Euphrasia Marijnen 151	Zr. Helena Achterberg 199	Zr. Jeannetta Overmars 268
Zr. Columba Wilting 199	Zr. Euphrosina Ernst 208, 216	Zr. Helena Maria Verhulst 270	Zr. Joantine van Lochem 306, 370
Zr. Concordia Berendsen 108, 116, 137, 197, 202-206, 215, 216, 224-227	Zr. Everdina van Heumen 255	Zr. Helwina Heijmans 197	Zr. Joantine Kolfschoten 370
Zr. Constantia van Meerwijk 151, 152, 193-198, 210, 223, 321	Zr. Fabiana Swinkels 206	Zr. Hendrica van de Laak 298, 322	Zr. Johanna de Beuger 39, 47, 49, 54, 84, 105, 188
Zr. Cornelina van der Meijden 168, 360	Zr. Felicitas van den Bosch 249	Zr. Henrica van Kempen 249	Zr. Johanna Maria Mentink 275
Zr. Corrie van Boxtel 343	Zr. Felicitas Wijnen 371	Zr. Henricus Verbaan 204	Zr. Johanna Pauwen 118
Zr. Cunera Wessels 298, 355, 357, 371	Zr. Fidelia Langerhorst 278	Zr. Henriëtte van Bree 213	Zr. José van Kessel 336
Zr. Cyrilla ten Broek (1) 216	Zr. Fidelis Kruyssen 265	Zr. Henriëtte Vorstenbosch 249	Zr. Joseph van Heugten214
Zr. Cyrilla ten Broek (2) 216	Zr. Flora Ghijssels 201	Zr. Hermana Reimert 298	Zr. Josepha Gram 150, 188
Zr. Damiana Neijnens 89, 165, 248, 296, 302	Zr. Flora Werkhoven 305	Zr. Hermania Hiep 165, 305	Zr. Josepha Huiben 194
Zr. Delphina Heyerman 204	Zr. Fortunata Aalthuizen199	Zr. Hermenegilde Hoeboer 347	Zr. Josephine Vessies 191
Zr. Denise van Asseldonk 36, 371	Zr. Francesco van Pinxteren 280, 344, 348, 351-356	Zr. Hermino Berndsén 270	Zr. Josine Aarts 101, 287, 292, 293
Zr. Dilecta Haaker 211, 337	Zr. Francisca F. d’Erkenne 47, 51, 54, 105, 117	Zr. Hieronyma Carnas 206	Zr. Julia Voets 204
Zr. Dionysia Francken 129, 338	Zr. Francisca Pauwen 132, 193	Zr. Hilaria Keukens 115, 201	Zr. Juliana Storimans 84
Zr. Dominica Stassar 50	Zr. Francisco van der Mee 269, 275, 278, 280	Zr. Hilde Wagenmans 322, 370	Zr. Justina van Eeckendonk 84
Zr. Dominica Sterk 165, 232, 322	Zr. Gabriël Evers 199	Zr. Honorata van der Weijden 206, 216	Zr. Kostka van Moll 216
Zr. Dorothea Knaapen 54, 77, 105	Zr. Gabriël van Loon 371	Zr. Huberta van Houts 199, 209	Zr. Laeta Ponsioen 235
Zr. Dymphna van der Donk 194, 209	Zr. Gabriëlla Verhagen 269	Zr. Humilia van der Linden 298	Zr. Laetantia van Kessel 293, 294, 305, 371
Zr. Edmunda de Boer 370	Zr. Gaudence van der Linden 282, 298	Zr. Ignatia van Cranenburg 49, 84, 173, 174	Zr. Lamberta van Oursouw 249
Zr. Eduarda de Bakker 317	Zr. Gaudia Frye 273, 276-280, 284-286	Zr. Ignatia van der Klaauw 132	Zr. Lambertine Eijgenraam 327, 336, 344, 347, 356-360, 372
Zr. Edwarda Sol 286, 287	Zr. Gebbina, zie Zr. Thecla Meijer	Zr. Ignatia van Gennip 108, 162-164, 201	Zr. Lebuïne Jansen 322
Zr. Egidia van Grinsven 298	Zr. Gemma ten Den 322	Zr. Ignatia van Steijn 220	Zr. Leonardo Tooten 346
Zr. Eliana van der Linden 270, 294, 305	Zr. Gerarda van Oopen 84	Zr. Illuminata Beijens 261	Zr. Leonarda van Lochem 370
Zr. Elisabeth van Zeland 216	Zr. Gerardi Ponsioen 213, 214, 228, 347	Zr. Imelda Bleeker 249, 326	Zr. Leonarda Zeegers 117
Zr. Elise Marie van de Lindeloof 350	Zr. Gerardiana Verhagen 101	Zr. Imeldine van Helvoort 270, 278	Zr. Leonie Rabou 360
Zr. Elise van der Westen 163, 177, 178, 218, 246, 269, 321-327, 336, 359, 360	Zr. Gerardus Majella Jansen 206	Zr. Immaculata Chapel 217, 278	Zr. Leonilla van der Bruggen 208
Zr. Emerentiana Hooyman 206	Zr. Gertrudis (Wiborada) Kunst 313, 334	Zr. Ine Sterk 166, 213	Zr. Leontia Gijsberts 204
Zr. Emilia Widhowati 367	Zr. Gertrudis Bogaerts 194	Zr. Innocentia Berendsen 210	Zr. Leontina Bevers 208
	Zr. Gijsbertha van Grinsven 262, 278	Zr. Intemerata Arends 269	Zr. Lidwina Verbij 166, 336, 371
	Zr. Giovanni van Lochem 357, 359, 370	Zr. Irena van Zeland 95-98, 317, 324	Zr. Liguoria Meulenbroeks 298, 304

Zr. Liguorio van Hees 207
Zr. Lisette Swanenberg 343, 360, 371
Zr. Longina Evers 197
Zr. Longina Verboort 197, 370
Zr. Louisa van Rooijen 76, 114, 157, 198, 212, 225, 250, 298, 307-318, 323, 360, 372
Zr. Lucia van Santvoort 210
Zr. Ludgardis Cras 197, 204
Zr. Ludovica Heezemans 404
Zr. Ludwino Vessies 248, 249, 252, 261
Zr. Magdalena (Petronella Dymphna) Coppens 27, 29-34, 38, 42-47, 52, 68, 189, 339
Zr. Magdalena Lauwaars 32, 33
Zr. Magdalenie van Dijk 244, 370
Zr. Majella Storimans 236
Zr. Mansueta Troost 252, 262, 270
Zr. Marcella Eliëns 206
Zr. Marcella Leyen 188
Zr. Marcelline van der Loo 305
Zr. Margaretha Alacoque Hoorneman 228
Zr. Margaretha Maria Peters 132
Zr. Margaretha Maria Verburg 336
Zr. Margaretho Slits 268, 269
Zr. Maria Alacoque Hassink 214
Zr. Maria Alacoque Hoorneman 165, 245
Zr. Maria Bernard Haaker 212
Zr. Maria Coppieters 334-336
Zr. Maria Goretti *zie Gerits-van Wichen, Thea*
Zr. Maria Lamberta van Grinsven 29, 37
Zr. Maria Magdalena van der Vleuten 39
Zr. Marie Agnès Bouwens 123
Zr. Marie Antoine de Kroon 97, 99
Zr. Marie Christine van der Ven 91, 255
Zr. Marie Gabriël van der Westen 148, 293, 310, 344, 347
Zr. Marie Gemma Gloudemans 269
Zr. Marie Gertrudis Hermsen 249, 252
Zr. Marie Immaculée Niessen 216
Zr. Marie Madeleine Rutten 298, 301, 303, 304

Zr. Marie Pauline van Heumen 255
Zr. Marie van Uden 91, 98, 143, 247-259, 263, 276, 304-307
Zr. Mariëtta Stapels 295, 347, 371, 373
Zr. Martinia van de Wetering 279, 293
Zr. Mathilda van de Grooteveen 209
Zr. Mattheo van den Boogaard 269
Zr. Matutina Kouwets 305
Zr. Maurice van Zeeland 166, 323
Zr. Mauritia Jongeling 238
Zr. Mauritia Koteris 298
Zr. Maximina Meyers 249, 254
Zr. Melanie Segeren 191
Zr. Michelle van Beers 170
Zr. Monica Vervoort 188
Zr. Monique Cillissen 295, 371
Zr. Myriam Thérèse Bruijns 166
Zr. Nicasia Verhoeven 216
Zr. Nicodema van Bree 199
Zr. Nicolaia van de Wetering 298
Zr. Nicolaia Vessies 197
Zr. Nicolina de Waard 270, 298
Zr. Norbertina van Rixtel 206
Zr. Norbertini Lases 206
Zr. Oda van Herpen 106, 188
Zr. Odilia Leyen 194, 199
Zr. Odilia van Rooijen 229
Zr. Odulfia van Beerendonk 278
Zr. Odulpha Paaymans 197
Zr. Odulpha Peters 298
Zr. Pacifica Nievelt 79
Zr. Pancratia van Loon 216
Zr. Parenta Wiegers 144
Zr. Parvula Dahmen 273, 275
Zr. Patricia Lestari 367
Zr. Paula (Imelda) Pijnaker 36, 92, 102, 133, 333, 360, 363-366, 371
Zr. Paula Dirks 252, 264-266
Zr. Paulino Zegers 220

Zr. Paulus Goemans 270
Zr. Petra van Lierop 214
Zr. Petrus Langenhuizen 269, 298
Zr. Philippa Jansens 204, 207
Zr. Philomena Aarts 169
Zr. Philomena te Leuken 169
Zr. Philomena van der Heijden 226, 227
Zr. Philomena van Gool 169
Zr. Pia Jansen 197
Zr. Pia Maria van de Vall 306, 372
Zr. Raphaël Pirovano 347, 371, 372
Zr. Redempta Bleeker 314
Zr. Regina de Bruin 253
Zr. Regina Dekkers 194, 209
Zr. Reinilda Kriens 102, 371
Zr. Richarda Timmer 322, 371
Zr. Rodriguez van Hoorn 223
Zr. Rosa de Lima Wigink 322, 363, 364, 366, 371
Zr. Rosa de Werd 99
Zr. Rosalia Knaapen 49, 77, 84, 173, 174, 188-193, 205, 224
Zr. Rosalia Vermeulen 209
Zr. Rosina van Onna 339
Zr. Rufina van Wijk 293
Zr. Sabina Jansen 210
Zr. Scholastica de Laat 233
Zr. Scholastica Liefting 273
Zr. Seraphina Küster 194
Zr. Servais Braham 165
Zr. Simplicia Verhuizen 205, 206, 211, 227, 236-240, 244-253, 259, 267-274, 278, 295-298, 315, 321
Zr. Sivera Janssen 222, 347
Zr. Sophia de Wit 214
Zr. Sophie Niese 284
Zr. Stanislaus Jansen 84, 151
Zr. Stanislaus Kanters 218
Zr. Stanislaus Kostka Gootink 213, 347
Zr. Suzanna Heeremans 206
Zr. Switberta Beerendonk 370

Zr. Teresia Postel 336
Zr. Thecla Meijer 355, 357
Zr. Thecla Roestenberg 204, 214, 215, 236
Zr. Theodora Wognum 347
Zr. Theodosia Bleeker 236
Zr. Theresia Bolsius 29, 30, 38, 47, 51
Zr. Theresia van Driel 91, 92, 255
Zr. Theresianne Trisnawati 367, 371
Zr. Thomasina Vranken 233
Zr. Til (Vincentio) Lagerberg 36, 102, 359
Zr. Tine Vink 158, 306, 343, 344, 357, 363, 367, 368, 371, 373
Zr. Toos Haans 343, 357, 370
Zr. Ursula Boelaars 120, 223
Zr. Valentina Spitteler 371
Zr. Valeria van Herpen 88, 199
Zr. Venantia van Maanen 156, 165, 191, 245, 246, 273, 320-322, 339, 347
Zr. Vera Lubbers 295, 371
Zr. Veritas Hendrix 273, 275
Zr. Veronie Franken 79, 102, 334, 336, 360, 371
Zr. Vianney de Lange 293, 344, 347, 355, 359
Zr. Victoria Pauwen 116, 118, 132, 188-190, 193
Zr. Vincentia Teurlincx 38, 39
Zr. Vincentia van Uden 199
Zr. Vincentia van Zuilen 49, 84, 105, 106
Zr. Virginia van de Sande 249
Zr. Virginia van Zeland 233
Zr. Virginie Langerhorst 197
Zr. Wahyu Triningsih 367, 368, 373
Zr. Walburga Rutten 216
Zr. Wenceslaus van der Zanden 371
Zr. Wilhelmina Heesters 197, 204, 214
Zr. Williama Schrijnder 159
Zr. Willibrorde van den Broek 306
Zr. Xaveria Benne 253
Zr. Xaverius Frye 335

Na de jaren zestig is de Levensboom geleidelijk uitgegroeid tot het embleem van de Congregatie. Zo zijn de Zusters van de Choorstraat thans herkenbaar aan hun halsketting met daaraan een zilveren boompje. Op 7 juli 2009 werd deze Levensboom (hoogte 250 cm) onthuld in de kapel van het Moederhuis. Het kunstwerk is vervaardigd van roestig ruig staal en kleurrijk lichtend glas, als beeld van een boom die oud is maar nog vol leven. De kunstenaar, pater Philippus Philippus o.f.m.cap., heeft zich laten inspireren door een vers van het Evangelie volgens Johannes: 'Ik ben de ware wijnstok, jullie zijn de ranken en als jullie met Mij verbonden blijven zul je vruchten dragen' (Johannes 15,5). De boom is geworteld in een hart, het Hart van Jezus, symbool van de Liefde en bron van de liefdewerken van de zusters. Wie voor de boom staat, ziet het hart beneden door gekrulde letters. Zij vormen de tekst: 'in omnibus Charitas', 'in alles de Liefde', het adagium van Jacobus Antonius Heren en van de Congregatie.

